

KULCSKÉRDÉSEK A TÁRSADALOMTUDOMÁNYBAN 2011 – 2012

ETIKAI DILEMMÁK

Az ELTE Társadalomtudományi Karának konferenciája

2011. MÁJUS 26-27.

KÁNON ÉS APOKRIF

Az ELTE Társadalomtudományi Karának konferenciája

2012. MÁJUS 24-25.

Kulcskérdések a Társadalomtudományban 2011 – 2012

A kötetet szerkesztette

Bacsák Dániel – Krámer Lili – Szabó Miklós

A kiadásért felelős

Tausz Katalin

ISBN 978-963-284-313-1

Kiadja az Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar

1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/A

titkarsag@tatk.elte.hu

<http://tatk.elte.hu>

Budapest, 2013

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ	3
ETIKAI DILEMMÁK	
1 Simonovits Bori	7
A diszkriminációtesztelés etikai dilemmái	
2 Murányi Veronika	21
Ami személyes, és ami nem	
3 Bauman Eszter	29
Egy meleg keresztény imakör kutatását érintő etikai kérdések	
4 Schneider Kata	39
Etikai kérdések egy kulturális antropológiai terepmunka után	
5 Bakó Boglárka	45
(A)mit mutatunk? A cigány-kép „konstruálásának” etikai kérdései	
6 Lányi András	55
Nem akarjuk, hogy mindenkinek jó legyen!	

KÁNON ÉS APOKRIF

7	Lányi András	63
	Az ökológia mint politikai filozófia	
8	Bíró Judit	95
	Utazás az univerzálisból a marginális felé	
9	Fromann Richárd	103
	Virtuális közösségek alternatív szabályrendszerei	
10	Solt Ágnes	121
	Peremen a társadalomban és a tudományban	
11	Sarlós Gábor	127
	Atomenergia és közbeszéd Magyarországon	
12	Bajomi Iván	135
	A tanügyi tanácsokkal kapcsolatos 1969 és 1989 közötti reprezentációk és javaslatok	
13	Nyíró Zsanna-Horzsza Gergely	151
	Készen kapott kísérletek - adalékok a kultúra hatásának mérhetőségéhez	
14	Kiss Diána	177
	Méltányosság a nyugdíjrendszerben: elmélet és gyakorlat	
15	Németh Renáta	189
	„I just ran two million regressions”, avagy módszertani paradigmák a kvantitatív társadalomkutatásban	
16	Tóth Gergely-Hajnáczy Tamás-Bozsonyi Károly	201
	A Szegregációs folyamat egy sajátos modellje - A szegregációs folyamat történeti rekonstrukciója és annak matematikai modellje Tiszabő település esetén	
17	Benkő Fruzsina	223
	Feminista szociális munka: elmélet és gyakorlat	
18	Bódis Enikő	231
	Bűn és kánon a prostitúció példáján keresztül	
19	Papp Richárd	239
	Kultúra és humor. Kánon vagy apokrif	
20	Prazsák Gergő	255
	Kultúrák közötti meg(nem)értés	

Előszó

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kara 2011-ben és 2012-ben Kulcskérdések a társadalomtudományokban címmel szervezett konferenciát az ELTE Lágymányosi Campusán. A konferenciáknak célja volt, hogy a problémafelvetés mellett a politológiától kezdve a kulturális antropológián át a szociológiáig a társadalomtudományok legszélesebb spektruma jelenjen meg kérdéseivel és válaszaival. Ezzel is bemutatva, hogy az interdiszciplinaritás alapvető fontosságú a modern társadalomtudományban. A kötet az ezen a két konferencián elhangzott előadások alapján írt tanulmányokat tartalmazza.

A kötet első felében a társadalomtudomány etikai dilemmáit járták körbe az előadók. A társadalomtudomány végső soron a társadalmat alkotó személlyel kell, hogy interakcióba kerüljön, ebből viszont következik, hogy a kutatás módszere, a kutatókkal kialakított viszony, és a kapott eredmények prezentálása mind izgalmas, és hűsbavágó kérdéseket vet fel. Mekkora a kutató felelőssége a kutató társadalom felé, és kutatása mennyiben teremti meg, vagy befolyásolja kutatásának tárgyát?

A második részben található tanulmányok a „kánon” és „apokrif” kérdéskörét veszi górcső alá. A társadalmak és a kultúrák életét, működését alapvetően határozzák meg a kánonok, normaadó minták és szabályok, amelyek kifejezik, elmélyítik az emberi közösség világnézetét, ethosát és ez által befolyásolják, határok között tartják azok kulturális gyakorlatát és identitását is. Ennek megfelelően beszélhetünk többek között társadalmi, közösségi, szervezeti, intézményi, csoport- és szubkulturális kánonokról egyaránt.

Köszönetet mondunk mindenkinek, aki szervezőként, előadóként, vagy résztvevőként segítette a konferenciák megvalósulását és sikerét.

ETIKAI DILEMMÁK

**Az ELTE Társadalomtudományi Karának
konferenciája**

2011. május 26-27,

A diszkriminációtesztelés etikai dilemmái¹

Simonovits Bori

1. Bevezetés

A diszkriminációs esetek feltérképezésének a leghatékonyabb, és a diszkrimináció mértékének megismerésének sok szempontból legcélszerűbb módja a diszkriminációtesztelés módszere. Ezt a módszert Magyarországon 1990-es évektől alkalmazták először az igazságügyi bizonyítás területén² majd az ezredforduló után társadalomtudományos céllal is (Sik-Simonovits, 2006, 2008, Pálosi-Sik-Simonovits, 2007).

A tesztelés módszerének lényege, hogy a mindennapi élet legkülönbözőbb területein – munkaerőpiac, lakáspiac, szolgáltatások – megjelenő diszkrimináció előfordulási gyakoriságát és e folyamat jellemzőit tesztelő párok segítségével vizsgáljuk. A hátrányos megkülönböztetés esélyét a sokszor és azonos módon ismételt kísérleti helyzetek összehasonlításával mérjük (például meghatározott állástípusokra jelentkeznek roma és nem roma tesztelők).

A teszteléses módszer tehát a diszkrimináció elkövetőjének megtévesztésén alapul, amely komoly etikai dilemmákat vet fel. Mivel a diszkriminációtesztelés elvégzéséhez nem lehet a kutatás alanyaitól előzetesen engedélyt kérni, fontos, hogy a módszerrel kapcsolatos etikai kérdéseket szakmai vita tisztázza. A tanulmány fő célja azoknak az érveknek és ellenérveknek felsorakoztatása, melyek felmerülnek a diszkriminációtesztelés alkalmazhatóságával kapcsolatosan, felhasználva a külföldi és hazai kutatások tanulságait. A pro- és kontraérvek mérlegelésének eredményeképp,

¹ A tanulmány másodközlés. Eredetiben megjelent: A diszkriminációtesztelés etikai dilemmái: Esély, 2012/2 főszerk.: Nyilas Mihály; Hilscher Rezső Alapítvány, Budapest, 2012. p. 54-65. Köszönettel tartozom témavezetőmnek, Sik Endrének a tanulmány elkészítése során nyújtott értékes kritikai észrevételeiért. A cikk a doktori disszertációm részét képezi, melyet a 2011-es évben MTA - SYLFF (Sasakawa Young Leaders Fellowship Fund) ösztöndíjprogramja támogatott.

² A tesztelést Magyarországon elsőként a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogvédő Iroda (NEKI) alkalmazta abból a célból, hogy jogi segítséget nyújtson a Magyarországon élő, a kisebbségi törvényben felsorolt nemzeti, etnikai kisebbségek azon tagjainak, akiket etnikai hovatartozásuk miatt valamilyen jogsérelem, hátrányos megkülönböztetés ért. A NEKI évente körülbelül harminc bejelentést tekint (a kb. 150 jogtalan munkahelyi és vendéglátó-ipari megkülönböztetésből fakadó panaszból) tesztelésre méltónak, s az ilyen esetek 70-80 százalékában a tesztelés alátámasztja a bejelentő gyanúját.

végezetül állást foglalunk amellett, hogy a kutatás céljának eltitkolása korrekt eljárás annak érdekében, hogy a kisebbségek mindennapi életét meghatározó kirekesztő viselkedés vizsgálhatóvá váljon.

2. Röviden a tesztelés módszeréről, céljáról és típusairól

A diszkriminációtesztelés módszere egy kontrollált kísérleti elrendezésen alapul, mely annyiban tér el a laboratóriumi kísérletektől, hogy míg a laboratóriumi kísérlet szimulált körülmények között, addig a tesztelés a mindennapi élet valós terepein zajlik, és éppen ezért nincs lehetőség a kutatásban résztvevő szereplőktől engedélyt kérni a kutatás elvégzéséhez.

A diszkriminációtesztelés célja szerint alapvetően három csoportba osztható: (1) igazságszolgáltatási célból (az egyenlő bánásmód érvényesülésének vizsgálata); (2) valamilyen intézmény működésének belső ellenőrzése céljából (pl. a rendőrség igazoltatási gyakorlata); és (3) társadalomtudományos célból végzett tesztelés.

Jelen tanulmány elsősorban a társadalomtudományos céllal végzett tesztelések etikai dilemmáival foglalkozik, melyek során relatíve nagy elemszámú és anonim módon elvégzett (tehát nem konkrét területeket ellenőrző vagy jogsértő eseteket leleplező szándékkal) teszteléseket végzünk.

A kutatási célú tesztelés lényege az, hogy sokszor és azonos módon megismételve a tesztelést – a kiválasztott védett tulajdonságot (és annak hiányát) jól megjelenítő tesztelők alkalmazásával – becsülhetővé válnak a diszkriminációs viselkedések gyakorisága és főbb jellemzői. A diszkriminációtesztelés módszereit, aszerint hogy milyen csatornán keresztül valósul meg a tesztelés, három altípusba sorolhatjuk:

személyes,

telefonos és

írásos, azaz levél útján történő tesztelés (ez utóbbi lehet fiktív önéletrajz, vagy akár szállodai szoba, illetve konferencia-helyszín foglalása, és küldhető postai úton vagy elektronikus formában).

2.1 Személyes tesztelés

Személyes tesztelésre példa egy munkaerőpiacon zajló 2006-ban megvalósított tesztelés, melynek során budapesti bevásárlóközpontokban vizsgáltuk a kövér, illetve roma munkavállalókkal kapcsolatos munkáltatói viselkedést. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy három budapesti bevásárlóközpont ruha- és cipőüzleteibe eladónak jelentkezett egy fiatal roma, egy kövér és egy nem roma, normál testalkatú lány. A roma származást a tesztelő megjelenésével, a kövérséget a testtömeg-index segítségével valószínűsítettük. Kutatásunk tárgya az álláskeresés során felmerülő diszkrimináció volt, de a folyamatnak csupán az első lépését vizsgáltuk. Azt a helyzetet teszteltük, amikor az álláskereső „jelentkezik”, és információt kér a munkára vonatkozóan. A tesztbeszélgetések arra adtak tehát lehetőséget, hogy a beszélgetési szituáció verbális és nonverbális elemeinek halmozódását megfigyelve vizsgáljuk meg a diszkriminációra utaló elemeket.

A tesztelők tapasztalatai szerint, míg a kontroll tesztelők több mint kétharmadát előre köszöntötték belépésekor, és a kövér tesztelő esetében is hasonló volt ez az arány, addig a roma tesztelő esetében az esetek elenyésző arányában köszöntek előre, inkább fogadták köszönését.

Jól jellemzi a romákkal és kövérekkel kapcsolatos negatív munkáltatói attitűdöket az a nonverbális (és esetleg nem is tudatos) attitűd, amit „végigmérésnek” éltek meg a tesztelők. Míg a roma tesztelő az esetek háromnegyedében érezte úgy, hogy végigmérték, addig a kövér tesztelőnél ez az arány kétharmad, a kontroll tesztelő esetében pedig elenyésző volt.

Az álláskeresés során tanúsított viselkedési elemek³ – melyek önmagukban nem, de kumulálódva diszkriminációt valószínűsítenek - együttes hatását vizsgálva egyértelmű volt, hogy a nem-roma átlagos testsúlyú nő esélye a legjobb a bevásárlóközponti eladói állás megszerzésére.⁴

³ Az összevont mutatóban diszkriminációra utaló magatartáselemek a következők voltak: a munkaadó nem vagy a tesztelő után köszönt, nem mutatkozott be, nem fogott kezét, nem tájékoztatta fizetésről, munkarendről és a műszakbeosztásról, a jelentkezőnek várakozni kellett, végigmérték és nem kértek tőle önéletrajzot.

⁴ További részletek a kutatásról: Pálosi, Sik és Simonovits, 2007-es Diszkrimináció a plázában című tanulmányában olvasható

2.2 Telefonos tesztelés

Munkaerő-piaci diszkrimináció telefonos tesztelésére számos nemzetközi⁵ (pl. ILO) és hazai példa áll rendelkezésünkre. 2006-ban előbb egy nemi és származási, majd egy nemi, származási és fogyatékossgal élő munkahelyi diszkrimináció kutatást végeztünk. A technika azonos volt, száz apróhirdetésre jelentkezett (ezek speciális képzettséget nem igénylő és telefonon „tesztelhető” állások voltak) pár perces eltéréssel egy férfi és női, roma és nem roma nevű, illetve a második esetben fogyatékossgal élő tesztelő.

Tisztában voltunk azzal a korláttal, hogy az apróhirdetésre való jelentkezés csak legelső fázisa az állás megszerzésének, hiszen ilyenkor a munkaadó megbízottja csupán előszűrést végez, rutin feladatot lát el, nem áldoz sok időt a tárgyalásra. Ugyanakkor a munkavállaló sem áldoz sok pénzt vagy időt a keresésre, továbbá a személyesség hiánya miatt sem kockáztat sokat. Mégis már az álláskeresésnek ebben az alacsony kockázatú fázisában megjelenik a munkaerő-piac nem szegmentáltsága, és a roma származás hátránya.⁶

2.3 Írásos tesztelés

Az egyik leggyakoribb típusa a levél útján történő tesztelésnek a fiktív önéletrajzok küldése. 2006-ban négy város munkaerőpiacán titkárnői, üzletkötői, eladói, telemarketinges, felszolgálói vagy asszisztensi állást ajánló apróhirdetésekre küldtünk fiktív önéletrajzokat, amelyek egy részéhez fényképet is csatoltunk. Minden hirdetésre azonos számban érkezett férfi vagy nő, roma vagy nem roma nevű, illetve kisebb fogyatékkal élő önéletrajz (Otlakán, 2007).

2006-ban az önéletrajzok negyedére érkezett érdeklődést kifejező visszajelzés. Alacsonyabb volt a visszajelzés aránya az asszisztens és ügyintéző, illetve a fényképes, magasabb volt a visszajelzés aránya a telemarketinges és üzletkötő munkakörök, illetve az on-line válaszolás esetében. A visszajelzés elmaradása – tehát az elutasítás legelemibb formája – nagyobb volt a férfiak, a roma származásúak és a fogyatékkal élők körében. A nem és a származás hatását együttesen vizsgálva, egyértelműen a nem roma nőknek volt a legnagyobb esélye visszajelzésre (38%), a többi munkaerő-piaci csoport esélye a visszajelzésre jelentősen kisebb (18-30 % között volt) a fénykép nélküli önéletrajzok esetében.

⁵ A munkaerő-piaci diszkrimináció legjelentősebb európai vizsgálata az ILO (International Labour Organisation) négy európai országban – Belgiumban, Németországban, Hollandiában és Spanyolországban – 1996-ban végzett összehasonlító kutatása. Erről részletesen lásd: Discrimination..., 2000.

⁶ A kutatás módszeréről és az eredményekről részletesen lásd: Otlakán, 2006 és Otlakán 2007a és b tanulmányait

Ha az önéletrajzhoz fényképet is csatolt a „jelentkező”, a visszajelzés esélye valamelyest csökkent és csoportonként jelentősen eltért. A fénykép nélküli és fényképes önéletrajzokra érkezett válaszokat összehasonlítva a roma nők esetében csökkent legnagyobb mértékben a visszajelzés esélye.⁷

A teszteléses módszer legfőbb módszertani előnye, hogy a diszkrimináció előfordulását valós környezetében figyeljük meg, ezért pontos és árnyalt képet kaphatunk a diszkriminációt magában foglaló interakcióról (azaz a mérés érvényessége és megbízhatósága magas szintű). Hátránya pedig a korlátozott elemszámból (elsősorban a személyes tesztelésnél jelent gondot a megfelelő elemszám biztosítása) és a reprezentativitás nehéz megvalósításából adódó általánosíthatósági korlátok.⁸

Mielőtt rátérünk az etikai dilemmák boncolgatására, fontosnak tartom eloszlatni azt a gyakori félreértést, hogy a tesztelés az egyes diszkriminációgyanús esetek megismerésére szolgál. Az igazságszolgáltatási célú teszteléssel szemben, a társadalomtudományos célú tesztelés kellően nagyszámban, anonimizált módon és kontrollált helyzetben megismert viselkedések eltérése alapján teszi becsülhetővé és mérhetővé a diszkrimináció bekövetkezésének valószínűségét. Tehát, noha a vizsgált esetekben esetleg nem tudjuk pontosan, milyen szempontok alapján történt a diszkrimináció (meggyőződés miatt, statisztikai alapon, vagy nem is diszkriminálnak, hanem mérési hiba történt, illetve indokolható okok miatt csak látszólag történt hátrányos megkülönböztetés), de a nagyszámú és jól elrendezett mérés statisztikai tesztje ezeket az eseti bizonytalanságokat kiszűri.

7 További részletek a magyarországi kutatási példákról Sik–Simonovits 2008-as írásában olvasható.

8 Itt jegyzem meg, hogy általánosíthatóság tekintetében nagy eltérést mutatnak a különböző módszerekkel (telefonos, személyes és önéletrajzos) végzett tesztelések: nyilvánvaló, hogy egy önéletrajz-alapú munkaerő-piaci tesztelés esetében magasabb általánosíthatóság (és esetlegesen reprezentativitás) érhető el, mint a telefonos vagy személyes tesztelések esetében. Erről a problémáról lásd részletesebben Simonovits 2010.

3. Etikai dilemmák⁹

3.1 Az alapdilemma: „fizetett provokáció”, avagy a társadalmi igazságtalanság leleplezése tudományos módszerrel?

A módszerrel szemben leggyakrabban megfogalmazott kritika, hogy a tesztelés nem más, mint fizetett provokáció. Ez a kritika elsősorban az igazságügyi tesztelés esetében áll fenn, amikor egy jogvédő szervezet megfizet tesztelőket, hogy leleplezzék a diszkriminációgyanús munkáltatókat, ingatlanosokat, szórakozóhely tulajdonosokat. A tesztelők információt gyűjtenek, majd dokumentálják mi történt – amit senki nem ellenőriz, hogy megfelel-e a valóságnak –, végül a bíróságon a tesztelést elrendelő és koordináló szervezet képviseli a felperest, mely bizonyítási eljárásban a tesztelők tanúként vesznek részt.

A társadalomtudományos célú tesztelésnél ennél kevésbé kiélezett a helyzet, ugyanis ezeknél a kutatásoknál nem az egyes esetek leleplezése a cél, hanem a diszkrimináció mértékének meghatározása ismételt adatgyűjtéssel. Ugyanakkor, mivel a módszer alapvetően megtévesztésen alapul (az ingatlanügynök azt hiszi, hogy valóban lakás szeretne bérelni a hozzáforduló érdeklődő, és a munkaadók sem tudják, hogy a lelkes érdeklődőknek eszük ágában sincs valójában munkát vállalni) beleegyezésre ennél a típusnál sincs mód.

Ugyanakkor, mivel diszkrimináció elterjedtségének mérése (illetve a jogi esetben a konkrét esetek leleplezése) a közjót szolgálja, a tesztelés társadalmi érdek, ráadásul a tesztelés során nem avatkozunk bele a felvétel folyamatába, csupán „bekapcsolódunk” abba. Ráadásul nem magánügyeket vizsgálunk (ki kinek adja ki a lakását informális úton), hanem csak a nyilvánosan meghirdetett szerződéses kapcsolatokat (újságban meghirdetett lakáshirdetések) teszteljük, melyet a Magyarországon hatályos jogi szabályozás is lehetővé tesz.

Végezetül egy általánosan megfogalmazható tesztelés mellett szóló érv, hogy a tesztelés a „köz” érdekét szolgálja. A társadalomtudományos kutatások eredményei jelentős hatást gyakorolhatnak a szociálpolitikára és a közvélemény alakulására, melyet egy 1960-as években Angliában zajló kutatás is alátámasztott. Banton (1997) cikkében többek között szociálpolitikai szempontból is vizsgálja a diszkriminációtesztelés etikai dilemmáit, azaz azt az alapvető kérdést, hogy az adott társadalomkutatásnak milyen gyakorlati, szociálpolitikai hatásai vannak.

9 Az írásban hivatkozott angol tanulmányok idézésénél felhasználtam Sik Dorka fordításait.

Egy korai angliai tesztelés-sorozatban (Daniel, 1968, In Banton, 1997) három különböző etnikai hovatartozású tesztalany jelentkezett állás- és lakáshirdetésekre, továbbá autóbiztosításról és egyéb szolgáltatásokról kértek információt. A kutatás rámutatott, hogy a diszkrimináció sokkal mélyebb és elterjedtebb volt, mint azt bárki feltételezte volna. Ennek a kutatásnak az eredménye döntő szerepet játszott az etnikai diszkrimináció elleni jogi védelem körének és alkalmazási lehetőségeinek kiszélesítésében. Megmutatta a brit közvéleménynek az etnikai diszkrimináció természetét, jellegét; és magyarázatot adott arra a tényre, hogy a brit jogszabályok miért sokkal alaposabbak, mint a többi európai országé. 1968-ban az etnikai diszkrimináció általános tilalmát kiterjesztették a munkaerő- és lakáspiac, az oktatás területére, valamint a szolgáltatások igénybevételére és a hirdetésfelvétel területére is.

3.2. Jogszabályi környezet

A tesztelés alkalmazását a jogi bizonyítás során az Egyesült Államokban az 1960-as évektől alkalmazzák, kezdetben a lakhatás, majd a foglalkoztatás, később a szolgáltatások nyújtása területén. Az utóbbi évtizedekben az Európai Unió tagállamainak egy részében is elterjedt a tesztelés módszere a jogi bizonyítási eljárásokban, azonban ennek lehetőségét csak Magyarország, Franciaország és Belgium rögzítette jogszabályban.¹⁰

Ez az alternatív bizonyítási mód egy különleges és egyedülálló lehetőség a védelem kezében. A panaszosokat ezekben az eljárásokban általában civil jogvédő szervezetek a (Magyarországon a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogvédő Iroda (NEKI) képviselik), melyet az ún. közérdekű igényérvényesítés tesz lehetővé. Bár a módszerrel kapcsolatban számos jogi aggály merült fel, a Legfelsőbb Bíróság több precedensértékű döntésében is befogadta a tesztelés útján nyert bizonyítékokat.¹¹

10 Hazai kontextusban fontos megemlíteni, hogy a magyar jogi szabályozás 2004-es hatályba lépése óta (Egyenlő bánásmódról, az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról röviden Ebktv, 2003) lehetővé teszi a tesztelés alkalmazását a jogi bizonyításban.

11 Az esetek leírását lásd Fehér Füzetek, www.neki.hu.

3.3 A tesztelés alanyait ért erkölcsi és anyagi károk és ezek minimalizására tett kísérletek

A teszteléssel jelentős erkölcsi károkat, emellett idő- és végső soron anyagi veszteséget okozunk a megtevesztett munkáltatónak illetve lakáskiadónak. Egy svéd egyetem által benyújtott diszkriminációtesztelésre vonatkozó pályázatot (Banton, 1997) 1993-ban etikai problémák miatt utasítottak el annak ellenére, hogy kutatási tervük részeként a nevezett szerzők (Ake Sander és Marietta Soininen) számos etikai szempontból fontos megállapítást tettek (a tesztelés közérdek, a társadalmi igazságtalanságok leleplezését célozza, megfelelő kivonulási mozzanat stb.).

Az elutasítást tartalmazó jelentés ugyan megfogalmazta, hogy a közvélemény érdeke, hogy minél többet tudjon meg a diszkrimináció elterjedtségéről valamint, hogy a javasolt módszer valószínűleg az egyetlen kivitelezhető megoldás a diszkrimináció struktúrájának és folyamatának a felfedezésére, de kétségét fejezte ki a megpályázott kutatás etikai álláspontjával kapcsolatban.

A legfontosabb ellenérveket a következőkben foglalták össze a bírálók (Banton alapján):

A tesztalanyokra nagy valószínűséggel gyakorolt negatív hatásáról, kiemelt figyelmet fordítva a diszkrimináció miatt felelősségre vonhatókra gyakorolt lehetséges hatásokra.

A munkaadók esetleg olyan tetteket hajtanak végre, amit egyébként, ha körülményekkel tisztában lennének, valószínűleg elkerülnének, így jelenetős anyagi vagy erkölcsi kár érheti őket.

A diszkriminációtesztelésnek polgári, és büntetőjogi következményei lehetnek. Ha provokáció történik, hasonlóan a javasolt kutatási módszerben leírtakhoz, az büntetőjogi felelősséggel jár. Ráadásul veszélybe kerülhet a munkáltató jó hírneve, büntető eljárás lehet belőle.

Ha a diszkriminációtesztelés bármilyen kárt okoz egy munkaadónak, a kutatásban résztvevők polgári úton beperelhetők lehetnek. A munkaadó nem járult hozzá a kísérlethez, így a kutatás társadalmilag fontos természete nem lehetne indok a felmerülő extra kiadásokra, ezért a munkaadók a munkafelvétel folyamat (ami a kísérlet része) során elszenvedett károk után kártérítést igényelhetnek.

Általánosan megfogalmazható érv a tesztalanyt ért esetleges károkkal kapcsolatban, hogyha a megfelelő módon megtervezzük a „kivonulást” (időben lemondjuk a tesztelés útján elnyert lakást vagy munkát), akkor ezek a károk jelentősen csökkenthetők. A

társadalomtudományos céllal végzett tesztelések – szemben az igazságszolgáltatással – , nem leplezik le az egyes eseteket, így a „feljelentésből” származó károk nem állják meg a helyüket ezekben az esetekben.

3.4 A tesztelőket ért pszichés károk és mentálhigiénias kezelésük

Banton felhívja a figyelmet arra a problémára, hogy a kutatás résztvevőinél nagyon kellemetlen érzéseket okozhat a tesztelés (Banton, 1997). A tesztelés valóban megterhelő lehet mind érzelmileg, mind a későbbi álláskeresések szempontjából, de ezek a negatív hatások megfelelő szupervízióval hatékonyan csökkenthetők. Nem kell más tennünk, mint a tesztelőkkel rendszeresen, minden tesztnap és a tesztvégén is beszélgetni az érzéseikről.

Ezek az alkalmak rendkívül fontosak kiváltképpen a kisebbségi tesztelők számára, mert hiába jól felkészítettek, többségüket mégis traumatizálják tapasztalataik. Az etnikai kisebbséghez tartozó tesztelők dühöt és elutasítást érezhetnek, és frusztrációnak vannak kitéve a tesztelések által. A többségi csoporthoz tartozó partnereik pedig közvetve megtapasztalhatják, milyen érzés megkülönböztetett helyzetűnek lenni, ettől bűnösnek érezhetik magukat és szégyenkezhetnek. Ugyanakkor fokozhatja érzékenységüket az esélyegyenlőség témája iránt.

A szociális szakmában bevett gyakorlatnak számító szupervíziós ülések célja ezeknek az érzelmeknek a felszínre hozása, kibeszélése. A tesztalanyok visszajelzései alapján ezek az ülések segítenek visszanyerni a tesztelés dehumanizáló tapasztalatai miatt megsérült önbecsülésüket és magabiztosságukat (Banton, 1997).

Ezzel szemben vannak olyan problémák, amelyek már nem olyan könnyen ellensúlyozhatók: Mi történik, ha a tesztelés megakad, mert a tesztelő nem jut el a többlépcsős tesztelés következő szintjére?

Egy holland többlépcsős diszkriminációtesztelést alkalmazó kutatás eredményeit bemutató jelentésben a következő problémákra hívja fel a figyelmet: a tesztelők egy részét behívták interjúra, voltak, akik elmentek, de nem várta őket senki vagy a hely zárva volt. Olyan is előfordult, hogy a kutatás vezetője döntött úgy, hogy ne menjenek el, mert nem tudtak volna a tesztelők megfelelni a helyszíni elvárásoknak (pl. halfilézés, húscsontozás), vagy nem tudtak volna megfelelő diplomát felmutatni. Legalább kétszer majdnem lebuktak, egyszer azért, mert a munkaadó felismerte az egyik tesztelőt, másodszor azért, mert amikor a munkaadó telefonált, a tesztalany anyja vette fel a telefont.

A jelentés megállapította, hogy a tesztalanyok számára a kifogások és magyarázkodások voltak a legnehezebb és lelkileg leginkább megterhelőbb momentumai a kutatásnak. (Banton, 1997)

3.5 Elfogadható-e a megtévesztés, ha „a cél szentesíti az eszközt”?

Több állami hatóság derít fel törvényileg tiltott tevékenységeket teszteléssel. Az így elkapott szabálysértők büntethetők, bíróság által engedélyezett hatósági eljárásnak számít a törvénytelen viselkedést ily módon ellenőrző gyakorlat. Gondoljunk például azokra az APEH, illetve Fogyasztóvédelmi Felügyelőség által szervezett próbavásárlásokra, melyek célja lebuktatni a számlát nem adó adócsalókat, vagy éppen a fiatalkorúaknak italt vagy cigarettát eladó árusokat.

Ezekben az esetekben ráadásul az adóhivatal és a fogyasztóvédelem gyerekeket toboroz az iskolákban, akik önként, szülői engedéllyel (illetve a revizorok saját gyermekei, szülői ellenőrzéssel) próbavásárlásokat tartanak (a kilencvenes években például a Sziget Fesztiválon, ahol egy arab fiú görkorcsolyával járta a bódékat). A cél mindig az, hogy a környezetbe jól belesimuló ellenőrök dolgozzanak (pl. nyáron a Balaton-parton vagy Sopronban németül beszélő próbavásárlókkal), illetve a bizalmat fokozó technikával buktassák le a csalót (pl. fiatal szerelmespár, többször visszatérő törzsvevő, aki másodszorra már nem kap számlát).

Az így elkapott szabálysértők büntethetők, bíróság által engedélyezett hatósági eljárásnak számít a törvénytelen viselkedést ily módon ellenőrző gyakorlat. Az alapkérdés azonos a fogyasztóvédelem próbavásárlásainál és az adóhatóság vagy a korrupcióellenes hatóság ellenőrzéseinél felvethető kérdéshez: szabad-e becsapni a „csalókat”? (Gyenis, 2004) Bizonyos szempontból párhuzamba állítható a diszkriminációtesztelés és a hatósági próbavásárlás: mindkét esetben teszteléssel leplezzük le az esetleges szabálysértőket. Kérdés azonban, hogy ha a próbavásárlás esetében elfogadott érv, hogy a „közös cél” (társadalmi normák és jogszabályok betartása) érdekében szabad provokálni az eladókat, akkor a diszkriminációtesztelés módszere is elfogadható-e ugyanezen az alapon. A próbavásárlás és a diszkriminációtesztelés esetében ugyanis van egy fontos különbség: az, hogy a próbavásárláskor csak a csalók járnak rosszul, az ügyfeleket szabályosan kiszolgáló eladóknak semmiféle káruk nem származik a tesztelésből, sőt eggyel több vevőjük volt a próbavásárlás révén. Ezzel szemben a diszkriminációtesztelésnél éppen azokat éri (érheti) kár, akik nem diszkriminálnak, azaz felvennék a kisebbséghez tartozó munkát keresőt, vagy kiadnák a lakásukat számukra. Tehát a tesztelésből származó idővesztéssel és végső soron anyagi veszteséggel számolnunk kell a nem diszkriminálók esetében.

Még egy további érv, hogy a diszkriminációtesztelés nem az egyetlen társadalomtudományokban alkalmazott módszer, melyben a kutatás valódi célját eltitkolják, illetve a résztvevőktől nem kérnek előzetes beleegyezést.

A pszichológiai kutatásokban közkezdvelt laboratóriumi kísérletekben többnyire önként jelentkezőket toboroznak egy meghatározott kutatási témára, de valójában a kutatás célja egy burkolt, a résztvevők előtt eltitkolt kérdés. A legismertebb példája az ilyen kutatásoknak az 1960-1963 között zajló, ma már klasszikussá vált Milgram kísérlet, melynek során a Yale egyetemen azzal a céllal toboroztak önkénteseket, hogy a memóriájukat szeretnék vizsgálni, valójában azonban a hatalomnak való engedelmességüket, behódolásukat tesztelték. A résztvevők nagy százaléka engedelmeskedett a kísérlet vezetőjének, és adott egyre erősebb áramütést a hibásan válaszolóknak.

A szociológiában a megtévesztésen alapuló kutatási módszerekre jó példák azok a résztvevő és nem résztvevő megfigyelések, amikor a megfigyeltnek nincs tudomása arról, hogy megfigyelik őket (ld. például Günter Walraff 1986-as „álcázott” vizsgálatát, melynek során az oknyomozó újságíró török vendégmunkásnak álcázva magát vett részt a gyári munkások mindennapjaiban.) Ezek a megfigyelések súlyos etikai problémákat vetnek fel, még akkor is, ha a megfigyelés anonim módon történik (azaz például nem hozzuk a kutatás végén nyilvánosságra a jogsértő eseteket, és az egyes megfigyeléseket anonim módon rögzítjük).

Míg a pszichológiai kísérletekben a helyzetek szimuláltak, a megfigyelések esetében – hasonlóan a diszkriminációteszteléshez – valós viselkedést vagy tevékenységet figyel meg a kutató a jelenség természetes közegében.

Következtetések és ajánlások

Láttuk, hogy csaknem 20 évvel ezelőtt egy diszkriminációtesztelésre épülő pályázati anyagot Svédországban etikai problémák miatt utasítottak el, mert érvrendszere nem volt meggyőző a bírálók számára. Azóta Svédországban is, csakúgy, mint a legtöbb EU tagállamban is, életbe lépett az etnikai diszkriminációt szabályozó új törvény, és számos diszkriminációtesztelést alkalmazó kutatás lezajlott. A kétségek többsége alaptalannak bizonyult. Az esetleges jogi következmények megfelelő adatkezeléssel (nem készül hangfelvétel, csak tesztkérdőívet töltenek ki a tesztelők) és az anonimitás biztosításával elkerülhetők.

Összegezve a pro- és a kontra érveket az etikai szempontból problémásnak tartott kérdések területén, az ezekre adott megoldási módok a következőkben foglalhatóak össze:

A tesztelők „elveszik” mások elől a helyet, azaz például azért nem hívnak be egy egyébként esélyes jelentkezőt, mert a tesztelőt behívtak.

A munkáltató/lakáskiadó idejét „raboljuk” a kutatással, de ez nem jelentős kár, feltéve, ha „elég sokan” jelentkeznek, tehát nem kell a visszavonulás után újra meghirdetni az adott pozíciót, lakást. A veszteségek minimalizálásának érdekében fontos, hogy alaposan megtervezzük a „kivonulási stratégiát”. A legegyszerűbb megoldás az, ha a tesztelési nap végén a tesztelő lemondja a „megnyert” állást. Dönthetünk azonban úgy is, hogy akkor járunk el tisztességesen, ha a lehető legkorábban, vagyis a már eredményt hozó tesztelés befejezése után közvetlenül közöljük például a munkaadóval, hogy egy tudományos célú kutatás résztvevői voltak, megköszönjük fáradozásaikat, elnézést kérünk az esetleges kellemetlenségeikért, valamint biztosítjuk őket arról, hogy kérésükre a kutatás eredményeiről összefoglaló beszámolót küldünk nekik.

Kisebbségi tesztelőket ért pszichés károk és a többséget is érintő „kiégés” kezelése szupervízióval és rendszeres esetmegbeszéléssel megoldható.

Megmutattuk, hogy a tesztelés megfelelő megvalósítása és a módszer szisztematikus alkalmazása rendkívüli körülményt, óvatosságot és szervezést igényel.

A NEKI ajánlása (2004) azokat a szempontokat tartalmazza, melyeket szem előtt kell tartanunk a tesztelés gyakorlati megvalósítása során a tesztelők, a teszthelyszínek megfelelő kiválasztásakor:

Soha ne teszteljünk olyan helyen, ahol tudomásunk van arról, hogy előfordult már fizikai bántalmazás is.

Ne küldjünk ki például tesztelőt olyan szórakozóhelyre, ahol a bejáratnál szolgálatot teljesítő biztonsági őrök bántalmaztak már romákat azért, mert azok mindenáron be akartak jutni a szórakozóhelyre.

Csak olyan tesztelővel dolgozzunk, aki biztosítani tudja, hogy érzelemmentesen, elfogulatlanul viselkedik a tesztelés során, és betartja az instrukcióinkat.

Amennyiben tesztelési adatbázisunkba új személyt felvesszünk, győződjünk meg róla, hogy személyisége alkalmassá teszi a feladat elvégzésére.

Ne teszteljünk olyan személlyel, akinek korábban konfliktusa volt a vizsgált szórakozóhelyen vagy munkahelyen.

Az anonimitás biztosítása a társadalomtudományos célú teszteléseknél alapszabály, a jogi célúaknál azonban nem megvalósítható, mert a tanúvallomások bizonyítékként szolgálnak a jogi eljárás során.

Fontos továbbá annak tisztázása, mely terület tesztelhető „biztonságosan”. Etikai és jogi szempontból a legérzékenyebb terület az egészségügy és az igazságszolgáltatás. Ugyanis azzal, hogy feleslegesen veszünk igénybe egészségügyi szolgáltatásokat, anyagi károkat okozhatunk a rendszernek, s késlekedést a rászorulóknak. Az igazságszolgáltatás esetében pedig könnyen büntetőjogi felelősség alá eshet az a tesztelő, aki valótlan sérelmek miatt hívja ki a rendőrséget, jelent fel valakit stb. Ezért az utóbbi két esetben a tesztelés módja információkérés és tájékozódás lehet csupán (pl. tájékozódás háziorvosok körzetébe való bejelentkezéssel kapcsolatban), és a valódi interakciókat inkább beavatkozás-mentes módszerrel, leginkább nem résztvevő megfigyeléssel tanulmányozzuk.

Mindent összegezve, mivel a diszkriminációs esetek leleplezésének leghatékonyabb módja a tesztelés, és eddigi tapasztalataink szerint a diszkrimináció jelentős károkat okoz a védett tulajdonságú csoportoknak (anyagi, önértékelésbeli, pszichés károkat), ezért a hasznokat és károkat mérlegelve az utóbbiak elhanyagolhatók az előbbiekhöz képest. Fontos azonban szem előtt tartani a felsorakoztatott etikai aggályokat, és ezért minden esetben kellő körültekintéssel kell eljárni, különösen vigyázva arra, hogy a tesztelés a diszkriminációt nem folytató munkáltatók, lakástulajdonosok, illetve a szolgáltatás tényleges igénylői (pl. valós jelentkezők az állás- vagy lakáshirdetésre) számára minél kisebb veszteséget, kellemetlenséget okozzon.

Irodalom

Banton, Michael (1997) A diszkriminációtesztelés etikai kérdései (Eredeti cím: The ethics of practice-testing).. New community 23 (3) pp. 413-420

Discrimination against migrant workers in the labour market: A comparative study of four European countries (2000): (Ed: Roger Zegers de Beijl) ILO, Geneva.

Gyenis Ágnes (2004) Az élet sűrűjében, HVG október 16, 124-125 old.

Sik Endre és Simonovits Bori (2006) A diszkrimináció-tesztelés módszeréről Esély 4.sz. 72-85. old.

Otlakán, Krisztián (2007a) Diszkriminálnak-e a hazai munkavállalók - I Munkaügyi Szemle 51 március, 25-28 oldal.

Otlakán, Krisztián (2007a) Diszkriminálnak-e a hazai munkavállalók – II Munkaügyi Szemle 51 április, 32-36 oldal.

Otlakán Krisztián, Sik Endre, Simonovits Bori, Szabó Endre (2006): Munkahelyi diszkrimináció a kis- és középvállalkozások körében. Kézirat, TÁRKI, Budapest.

NEKI, 2004: Tesztelés. elérhető:

<http://www.neki.hu/kiadvanyok/teszteles/Teszteles.htm>

Pálosi Éva, Sik Endre és Simonovits Bori (2007): Diszkrimináció a plázában, pp.

135-149. Szociológiai Szemle, 2007/3-4.

Sik Endre és Simonovits Bori (2008): Egyenlő bánásmód és diszkrimináció. Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): Társadalmi Riport 2008, 363–382. Budapest: TÁRKI.

Wallraff, G. (1986): Legalul. Magvető, Budapest.

Ami személyes, és ami nem

Murányi Veronika

Egyik legutóbbi kutatásom részeként¹ a táj ismeretét (elnevezéseit, hasznvételeit, történeteit) vizsgáltam mentális térképek rajzolásával egybekötött interjúk során – ha ez lehetséges volt, egyazon családon belül mindhárom generáció tagjaival külön-külön, hogy a generációs és a foglalkozásbeli háttérből adódó különbségek is kitűnhessenek az elemzéskor.

A kutatás során a probléma (számomra váratlanul) épp annál a családnál merült fel, akiknél már tíz éve rendszeresen megszálltam ottléteimkor. Az interjúkat náluk is úgy időzítettem, hogy ha lehet, mindenkivel kettesben legyünk, amíg kérdezek, de a többiek is tudjanak róla. A nagyapával beszélgettem először, s bámulatosan sokat mesélt. Mikor a feleségét kérdezgettem ugyanarról a témáról, a férje rossz szemmel nézte, de csak morgott, nem szólt bele, ám amikor a lánya jött el látogatóba, és őt is megkértem, üljünk le rajzolni és beszélgetni, hatalmas, kiabálással vegyes perpatvar tört ki. Miért kérdezem én ezeket még, ő mindent elmondott, és nála senki sem tudja jobban a családban (ami tökéletesen igaz, s én hiába magyaráztam, hogy engem az ismereteik közti különbségek is érdekelnek). Az asszonyok alig tudták csitítani, a lánya pedig azt mondta, ő igazából tényleg olyan keveset tud, hogy inkább nem is beszélne róla.

Többször alakul úgy, hogy a kutatás és a kérdés olyan helyzeteket hoz, amelyek távolítóak, ha ilyen vita, mint ez, csak elvétve adódik is. Utána sokáig gondolkodtam a történeteken, újra és újra lejátszva magamban a helyzetet. Igaza volt a ház urának – megsértettem.

Ekkor már tizenkét éve jártam vissza a Gyimes-völgyébe, évente pár hetet, esetleg egy-két hónapot ott töltve. Először néprajzi témákat kerestem, néprajzi módszerekkel dolgoztam, majd a néprajz a módszertant tekintve átcsúszott antropológiába (?), vagy a kettő vegyülékébe (?), nem tudom, csak részben volt tudatos a folyamat. A hosszú távú, empátián alapuló terepmunka inkább az antropológia sajátja, a hagyományos népi kultúra kutatása viszont a néprajz tárgya. A kapcsolatok mélyülésével a leírás lehetséges módjait keresve vált inkább „antropológia” a „néprajzból”? (Gyakran érzem,

¹ Az írás alapját a Gyimesközélpok–Sötétpatakon 1998 és 2010 között végzett kutatásaim tereptapasztalatai adják.

ha még egyet-kettőt lépnék „beljebb” [és hová is beljebb?], könnyen kívül találhatom magam a tudományos leírás módszerein – a túlságosan személyes élmények megnehezítik a tudományos értelmezést és megfogalmazást.)

A saját kultúrájában terepen dolgozó etnológus (?), etnográfus (?), antropológus (?) számára nem nyújt elég kapaszkodót a módszertan, ott legalábbis úgy éreztem. Mintha nem lenne kellően tisztázva – de mi is? A kutatás tárgya? Módszerei? A terepmunkában a bizonytalanság a „kutatási helyzet” eredendő *tisztázatlanságából*, bizonyos szempontból „természetellenességéből” ered, amely többé-kevésbé rejtetten, vagy – mint a fenti helyzet bizonyítja – nagyon is megnyilvánuló módon szinte mindig jelen van. Ennek tudatosítása céljából azóta jó néhány módszertannal foglalkozó írást böngészttem végig – de csak újabb és újabb kérdésekbe botlottam. Mintha a különböző álláspontokból, véleményekből és vitákból is egyfajta burkolt vagy őszintébb (meg)határozatlanság rajzolódna ki, amikor a beilleszkedés/beavatódás köreiről, az adatgyűjtés helyzeteiről esik szó, mivel ezek a folyamatok és helyzetek többnyire egyéni és egyedi megoldásokat kívánnak.

A beilleszkedés és a megértés körei

(kettőt előre, egyet hátra – egyet előre, kettőt hátra)

Ha valaki pár napra vagy hétre érkezik, alig számít, hogy a közösség, vagy akár a család, ahol lakik, elfogadja-e vagy sem, elhelyezhető-e számukra saját társadalom- és közösségstruktúrájukban akárhol is, hiszen jelenléte ideiglenes. A vélemény, ha alkotnak is róla, nem feltétlenül befolyásolja a mindennapi érintkezést, hiszen az illedelem, a jó modor védő és távoltartó keretei megőrzik azt a távolságot oda s vissza is, ahol mind a két fél saját kultúrájának érték- és ítéletszövedékének melegéből nézheti a másikat. Ez megváltozik, ha az ember hosszabb jelenlétével elkezd feszegetni ennek határait, túllép azon, ami a vendégnek jár. Kölcsönös tapogatózás folyik, én figyelem őket, de ők tán még inkább figyelnek engem.

Szeretném, hogy elfogadjanak, s közben megélem, hogy milyen nyilvánvaló módon nem illeszkedem semmiképpen az általuk ismert és elfogadott társadalmi szerepkörökbe. Ha próbálnám is illeszteni magam, nem megy. Kedvelnek, tán még szeretnek is, de már csak magával a megjelenéssel és ottlétemmel is számos normaszegést követek el. Innen indul a kutató meg a kutatás is (néhány szerencsés kivételtől eltekintve).

Segítenek az olyan beszélgetések, együttlétek, amik a közöset mutatják (ők is sírnak, én is sírok; érzések, egészen mindennapiak is: a fáradtság, a munka terhe, fázás, betegség, segítség és rászorultság, nevetés, titkok és helyi pletykák megosztása – mindenféle, a

mély dolgoktól a banálisnak tűnő apróságokig). Az olyan dolgok, amelyek lehetővé teszik, hogy megkülönböztethessenek, és a saját értékeik mentén is elhelyezhessenek. Nekik is és nekem is könnyebb, ha van pár dolog, aminek köztük értéke van, s látják, hogy nekem is van hozzá „tehetségem” (de legalábbis képes vagyok rá). Egy példa erről: rájöttünk, hogy majdnem úgy tudok tojáshoz járni, mint a legügyesebb kezű gyimesi asszonyok, ennek jelentőségét azáltal éreztem meg, *ahogyan* ezt házigazdám, akivel már közelebb vagyunk egymáshoz, mások felé kommunikálta. Mintha büszke lett volna rám, mert mások számára is igazolhatóvá tette, hogy jogos, amiért kedvel engem? (Az új környezetben hiába számos olyan képesség, tehetség – vagy épp ennek fordítottja –, ami az otthoni környezetben számít és ismert, itt új alapokat kell építeni, és a beilleszkedés valami irdatlan munkát, érzékenységet és figyelmet követel.)

Hátráltat, hogy nincs ott a család, az a legszűkebb és legerősebb kör, ami „pozicionálhatná” az embert, ráadásul, ha tudják (és miért ne tudnák), hogy van már saját családom is, gyermekem, ösztönösen kel életre az a negatív és elfogadhatatlan benyomás, hogy most épp otthagytam, elhagytam őket. Érthetetlen és ilyen szempontból elfogadhatatlan a jelenlétem. Számukra társadalmi és gazdasági téren szinte semmi alapja nincs az ottlétemnek, hiszen nem ott vannak az „enyém”, a családom, barátaim, ismerőseim. Gazdasági oldalról pedig: ami pénzt költök, azt láthatóan nem ott keresem (némi előrelépés volt, amikor elismerték kalákás munkámat – inkább a szándékot, mint a teljesítményt –, hogy lám „megkeresi itt azt, amit eszik, míg más magyarországiak csak költik a pénzt.”)

A támaszkeresés része volt, hogy vásároltam egy hegyi szállást, kalibát a hozzá tartozó területtel. Így lett hely elvonulni, ám – amit előre nem is láttam – gyökeresen új módon illeszkedtem a helyi közösségbe. A helyi kapcsolataim megsokszorozódtak, és nem egészen ugyan, de a kalibások közt már nem vendég, hanem szomszéd lettem. Saját döntésem szerint pedig a mindennapokban velük dolgozó kalákás, aki a szénamunkák, a takarás, a „pityókaásás”, az erdei gyűjtögetés munkáiban épp úgy részt vesz mint ők, napi sok órát gyalogol hegynek fel s le, elázik, napszúrást kap, hólyagos lesz a keze, este fáj a dereka és egy széken is el tudna aludni. Szintén nem tudtam, de reméltem, hogy ha a kutatási témám tárgyához (aminek része az ember és az általa belakott természeti környezet kapcsolódásainak vizsgálata) a fizikai térben közelebb leszek, az belátást enged a helyi kultúra olyan részeibe, amelyek a völgybeli lakóházak közt maradván nem látszanak.

Segítés és rászorultság: adok-kapok viszonyok

Gyimes-völgye és annak elágazó „patakjai” külön-külön is – s még inkább azok kisebb szakaszai, ahol a szomszédság él – olyan koncentrikusan szűkülő, kis egységeket alkotnak, ahol az ember rá van szorulva a másikra, s egyben a másik is rá (ezt bontja majd fel többek között a modernizáció, a munka és a fogyasztási szokások átalakulása, de addig még talán van pár év).

Az odaköltözés napjaiban rengeteg „helyi adósságot” halmoztam fel. A kalibám romokban állt, amikor megvettem, s egy setétpataki embernek fizettem, hogy rendbe hozza. Eddig minden úgy zajlott, amihez elég volt a pénzzel fizethető ellenérték ismerete. Amikor beköltöztem, két bútorom volt, egy üres ágykeretem és egy asztalom, és rengeteg olyan dolog hiányzott, amit pénzzel nem tudtam volna megvenni (például matrac vagy szalmazsák az ágyba). És ha meg is veszem, hogyan tudom odacipelni? Aztán egy ismerőstől kaptam egy már nem használt szalmazsákot, amit este a szomszédasszonyom segített megtölteni, majd ketten (fejés után a sötétben) cipeltük fel a hegyre kézben. Két napra rá a másik szomszédom „kölcsonadott” egy vaskályhát, amit szintúgy az esti fejés után, sötétben hoztak fel fa rudakon emelve a férfiak (irratlan nehézséggel!). Később az egyik asszony észrevette, hogy nincsen szekrényem, és egy másik este váratlanul felhozott egyet a férje, s így tovább... A régi házigazdáimtól kaptam egy szobára való rongyszőnyeget, terítőt, aztán jöttek mások is, látogatók, s ha már itt van, az egyik hozott egy csipkés lepedőt, a másiknak bár az édesanyja nem tudott eljönni, de küldött lábost, kanalat, villát meg poharat. S ezzel nem volt vége, továbbra is nagyon sok segítséget kaptam. Ami bármily jól esett is, rengeteg olyan adósságot halmozott fel, amiért pénzzel fizetni sértés. Jártam kalákázni ezekhez a családokhoz, s hogy ezt kiegészítsem, otthonról hozattam egy ismerőssel egy kanna (25 kg) mézet, hogy valahogy megháláljam a szívességeket – és ekkor ismét találkoztam a helyi viszonyokban való járatlanságommal. Próbáltam jól szétosztani, a régi házigazdám segítettek is abban, nehogy legyen olyan fontos koma, aki kimarad, mégis biztosan éreztem, hogy maradt valahol sértettség.

Mindenesetre, ha nem is megismertem, de beláttam, hogy az évszázados egymásrautaltság milyen bonyolult hálóját alakította ki a segítség és szívességek szabályainak, amit ők kimondatlanul is ismernek, és azt hiszem, írni könnyebben tudnék róla, mint amilyen nehéz helyesen részt venni benne.

Ritka mondatok, a helyzet ajándékai

A kutatónak vannak kérdései, meg módszertana, de szerencsére nem csak ezekkel rendelkezik, hanem ott van a saját jelenléte is, ami által láthatja, sőt megélheti mindazt, amit a „módszerekkel” nem találna. A világ ritkán rendeződik a szerint, amit elképzelünk, ezért a megélt helyzetek és abban a ritkán elhangzó mondatok nagy ajándékok.

Kalibás szomszédomról (már ha magamat szomszédnak nevezhetem közöttük) készítettem egy fényképet, ahogy saját kalibájában áll. Kicsi, szép arcú öregasszony, a nyári melegben is fekete ruháját hordva. A kép elkészült, és gyorsan odaléptem hozzá, nézzük meg együtt. „Istenem! Ezen a képen épp úgy nézek ki, mint édesanyám!” – szólt olyan meleg hangon, mintha anyját nézné, pedig hát az ő volt. Akkor azt gondoltam, „ez szép” – de csak később jöttem rá mennyire. Annyi mindent hordoz testképről, énképről, generációk közti kapcsolatról; körforgás és azonosulás az időben ismétlődővel. Egy kép és egy mondat: közelség.

Ez a közelség: a figyelő beavatódás folyamatos érzékeny mozgása a „személyes” és a „módszer” között kialakuló térben. Olyan mozgás, amelyet az idő (sőt, az egymáson elmozduló idők: az év adott időszaka, a másik ember kora, az ott töltött idő, a kutató kora, a helyi társadalom és kultúra éppen megélt ideje), a térbeliség (sőt, az időhöz hasonlóan a térbeliségek), és persze az adott társadalom és helyi kultúra sajátosságai rajzolnak körül.

A társadalomkutatás szemérmes módszertana azonban erről nem sokat mond. És elsősorban arról nem, hogy ez a mozgás nem megy önreflexió nélkül, és minél hosszabb, mélyebb a kapcsolat, annál mélyebb önanalízisre kényszerül a kutató is. Talán itt húzódik meg, legalábbis számomra, a fogódzkodó.

„Önmagát” is keresi a kutató?

A terepen töltött idő az embert belekényszeríti, hogy újraértékeljen számos dolgot önmagával kapcsolatban is. Rengeteg apróság vagy nem is olyan apróság van, ami az otthoni környezetben egyértelműsége miatt már észrevétlen, és megszokott, kimélyített medre van. Így vagyunk saját, hosszú évek során belakott közösségbeli pozícióinkkal is, ám a terepen ez újbóli felépítésre vár. Választ kell adni arra, hogy miért vagyok ott, ki vagyok, milyen vagyok, és a kutatás tényének elmondása sokszor elégtelen ahhoz, hogy az ottaniak számukra biztonságos módon ki tudják tapogatni a jelenlétem okát, és hogy ki is vagyok én. Ez csak hosszú idő után és apró lépésekkel tud előre haladni valamelyest.

Vajon önmagát is keresi a kutató? Mert mintha számos identitásbeli dolognak a terepen ismét az alapoktól kellene épülnie. Felnőttként kell olyan lépéseket megtenni, amelyek inkább a gyermekkor sajátjai, s ezt úgy, hogy kereső és támaszokat tapogató viselkedése ellenére se nézzék gyerekek az embert. (Lehet ezt máshonnan is kezdeni, kimaradna ez a kvázi gyermek állapot, de félek, hogy akkor a távolság maradna nagyobb.)

Az antropológus és a vizsgált közösség között mindig van egyfajta távolság, hiszen – ahogy például Jesús Ruvalcaba egy beszámolója során megjegyzi – „... senki sem bújhat ki a bőréből, mint ahogy én sem válok soha indiánná, akkor sem, ha tíz vagy húsz évet töltök el közöttük!” (2004: 96) Egy antropológus soha nem keveri össze sem magát, sem kulturális alapjait a kutatott közösségével, beilleszkedése is legfeljebb addigi életével párhuzamos sikot nyit: „... minden társadalom *alapvetően különbözik* a másiktól, és az antropológus feladata, hogy rátapintson ezekre a sajátosságokra...” (Zempléni 2004: 87) (*A kiemelés tőlem.*)

A néprajzos viszont sajátjába érkezik, ahol a kutatót a kutatott közösség vele azonos nyelve, jórészt azonos kulturális beállítottsága és történelme a *közös és a más* (az adott közösség sajátosságai) egyszerre jelenlévő, együttes terében lebegtetni – önmagában és a vizsgált közösségben egyaránt. Ilyen módon identitását máshogyan, talán mélyebben érinti – nem a különbözőség terében kell megtalálnia a megfelelő távolságot, hanem a különböző és a közös között nyíló területen kell egyensúlyoznia. És ez gyakran nehezebb feladat, mint az antropológusé. A mélyben meghúzódó hasonlóságok miatt az élmények folyamatosan és erőteljesebben érintik a kutató személyiségének kevésbé tudatos részeit. Talán ebből származik az a paradoxon, amit Vidacs Bea említ magyarországi etnográfiai, és kameruni antropológiai terepmunkáját összehasonlítva: „szembetűnő másságom dacára is sokkal jobban voltam képes „megmerítkezni” a terepen, mint a magyar faluban.” (2009: 145)

Csak most fogtam fel valójában, mennyire igaz Hofer Tamás (1993) figyelmeztetése, mely szerint a kutatás próbatételeket jelent a saját egyéniség alakításában és egyben megőrzésében.

Beszélgetős néprajz?

A tudomány persze elismeri e „nem tudományos helyzetek” létét, „imázsában csakúgy, mint önideológiájában mégis egy más retorikát hajszol, mely paradox módon épp az ellenkezőjét fejezné ki. Konkrétan, hogy »nem vagyunk emberek«. Retorikailag ugyanis az objektivitás, mint tudományos sztenderd egy olyan elbeszélésmódot kíván meg, mely az alkotó ember voltára, személyes érdekeire, elkötelezettségeire, erkölcsére, egyszóval perspektívájára való minden utalást törölni igyekszik.”(Kaposi 2005: 22)

Kaposi ezt a diszkurzív pszichológia létjogosultsága kapcsán írja, de úgy érzem, hogy ez az alapállás nagyon is jól kifejezi a néprajzi terepszituáció alaphelyzetét.

Hofer Tamás, a néprajzi megismerés fontos eszközének tartva a kutató saját személyiségét, írja kutatótársa munkájáról: „Fél Edit számára a terepmunka egyre inkább emberi cselekedetté vált, olyan próbatétellé, amelyben saját empátiára, emberi sorsokkal való együttérzésre való képességét »veti be«, hogy másoknak az élet-halál alapvető dolgairól szerzett megértését hozza felszínre.” (Hofer 1993: 37) Lehet, hogy jobban kellene hangsúlyozni a néprajz módszertanában a szituációfüggő személyközi interakciók jellegzetességeit? Talán segítené a „néprajzi adat” gyűjtése mellett/helyett a valóság megragadását – az elmozdulást a dokumentáló paradigmából a beavatási paradigma felé.

Néhány évvel ezelőtt Borospatakon, a kalibák közt ragadva éjjelre és szállást keresve, fogadott be egy néni, aki aznap látott életében először. A kalibája, ahol az éjszakát töltöttük, annyira kicsi volt, hogy hiába vittem hálósákokat, a földön még annyi hely sem volt, hogy lefekhettem volna valahova. A nagyon rövid és talán egy méter széles ágyában aludtunk egy dunyha alatt. A deszkafal túloldalán az istálló, három tehénnel. Erzszi néni még este szólt, éjszaka ne ijedjek meg, ha elbődülne a tehén és ő átszól neki, mert Rózsit, a legöregebb tehenet csak így tudja megnyugtatni (Rózszi nem ébredt az éjjel). Hajnalban, ahogy sorra keltek a tehenek, Erzszi néni mondta, mikor melyik áll fel, fészkelődik a deszkafal túloldalán. Azt is mondta, örül neki, hogy ott aludtam, mert jól melegítettem a dunyha alatt... Megfejt, aztán hozta a tejet (az inox lábosban) megoltani. Még sötét volt, egy ujjnyi méretű kis zseblámpával világított. A zseblámpa beleesett a tejbe. A vaksötétben kotorásztunk a lábos tej alján, hol lehet a lámpa... Bennem, pedig a döbbenet, hogy mit is jelent itt ember és ember, ember és állat kapcsolata, a hangok, a sötétség, a test melege, a közelség...

Irodalom

Hofer Tamás (1993): Fél Edit gyűjtőútjai. In: Fülemlé Ágnes – Stefány Judit (szerk.): *Emlékezés Fél Editre*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest 27-37.

Kaposi Dávid (2005): Lábjegyzetek egy „vicchez”. *Replika* (53.): 21-35.

Ruvalcaba, Jesús (2004): Mexikói kutatásaim. In: Boglár Lajos (szerk.): *„Így kutatunk mi” – az antropológiai terepmunka módszereihez. I. Szimbiózis*, Budapest 91-96.

Vidacs Bea (2009): Az entnográfától az antropológiáig: megjegyzések a terepmunkáról. In: Vargyas Gábor (szerk.): *Átjárók. A magyarnéprajztól az európai etnológiáig és a kulturális antropológiáig*. L'Harmattan, Budapest 137-148.

Zempléni András (2004): A szenufók között. In: Boglár Lajos (szerk.): *„Így kutatunk mi” – az antropológiai terepmunka módszereihez. I. Szimbiózis*, Budapest 83-90.

Egy meleg keresztény imakör kutatását érintő etikai kérdések¹

Bauman Eszter

I.

Az antropológus szerepe nem mindig hálás. Vannak olyan antropológiai kutatások, amelyeknél a kezdeti fogadtatás nem kifejezetten pozitív a közösség részéről. Ez általában magának a kutatói funkciónak tudható be, ami egy felvett szerep, ugyanakkor a szimpátia-antipátia érzése is szerepet játszhat ebben.

Gyakori eset – főleg ha az antropológus nem „saját kultúrát kutat”, hanem földrajzilag is messzebb eső helyen tevékenykedik –, hogy az emberek nem értik jelenlétének mibenlétét. Ha azonban kutatói szerepén kívül más funkciót, vagy funkciókat is be tud tölteni idővel, az jó eséllyel segíti beilleszkedését a közösségbe. Előfordulhat ugyanakkor olyan szerencsés eset is, hogy egy közösség tagjai örömmel fogadják az antropológus közreműködését. Az én történetem ilyennek mondható.

A közösségbe való bekerülésem előtt két szűrőn kellett átmennem. A kapcsolatot e-mailen vettem fel – mint később kiderült a vezetővel –, akinek bevallottam, hogy érdeklődésem tudományos jellegű. Ezután személyesen is megbeszéltük azt a módot, ahogy lehetségesnek tartja a közreműködésemet, illetve azt a kikötést, hogy az első részvételem után bárki megkérhet rá, ne menjek tovább. Már ekkor megtudtam azonban, hogy a többség érdeklődve vár.

Magától értetődő volt, hogy vallási és nemi identitásomat is tisztáznom kell előttük, ez az első alkalom végén meg is történt. Ennek ellenére később is többször firtatták, hogy miért vagyok közöttük. Egy kötetlenebb alkalom során például, amikor gyakorlatilag bármit lehetett kérdezni egymástól, feltették azt a kérdést, hogy mit gondolok a melegekről. Erre azt válaszoltam, ez egy sztereotip kérdés, melyre nem kívánok felelni.

A meleg emberek nemi identitásukat sokszor saját maguk is hosszú folyamat során tudják csak feldolgozni és teljes mértékben elfogadni, hiszen a társadalom, amelyben szocializálódtak és szocializálódnak a mai napig, meglehetősen intoleráns a szexuális

1 Jelen tanulmány a 2011-ben „Az etika édes haszna” nevű kötetben „Etikai dilemmák egy meleg keresztény imakörben” címmel megjelent írás átdolgozott változata.

mássággal szemben (is). Érthető tehát, hogy nem csak én figyeltem és próbáltam megérteni őket, hanem mindeközben engem is „megfigyeltek”.²

A következő fejezetek betekintést nyújtanak az etikai felvetések és dilemmák mellett a kutatás társadalmi hátterébe, érintőlegesen pedig az eredményeibe is.

II.

A sztereotip gondolatok, előítéletek, vagy teljes elutasítás objektív mérése nem egyszerű feladat. Az LMBT emberek esetében fontos indikátora lehet az elfogadás-elutasítás kontinuumon történő elhelyezésnek a személyes ismeretség feltérképezése, hiszen a melegek láthatósága egy adott társadalmon belül az elfogadottságuk mértékét is növelheti.

A European Social Survey 2006. évi eredményei szerint Magyarországon meglehetősen alacsony – mindössze hat százalék – azoknak az embereknek az aránya, akik személyesen ismernek valakit az LMBT közösségből.³ Ha ehhez hozzávesszük, hogy a szexuális kisebbséget alkotó népesség számarányát a legszerényebb becslések is 1-5 százalék közé teszik, egy meglehetősen zárt közösség képe tárul elénk.

Tausz Katalin 2011-ben készített reprezentatív felmérése a következőket mutatja: a megkérdezettek hatvanhét százaléka utasítaná el, hogy homoszexuális hozzátartozója legyen, hatvanöt százaléka pedig azt, hogy közeli barátja saját neméhez vonzódjon.⁴ Ezen felül a megkérdezettek harminchét százaléka munkatársként sem tudná elfogadni a melegeket, tizenkilenc százaléka pedig azt is elutasítja, hogy Magyarországra látogassanak.

Ami a keresztény egyházak álláspontját illeti, általánosságban elmondható róluk, hogy az egynemű szerelem megélését bűnnek tartják, a cölibátust (önmegtartóztatást) tartják az egyedüli elfogadható életformának abban az esetben, ha valaki saját neme iránt érez vonzalmat, viszont vallásos hitétől, illetve egyházhoz tartozásától sem szeretne megválni. A közösség tagjai közül kinél kisebb, kinél nagyobb mértékben okozott- illetve okoz nehézséget melegségük és hitük szinkronba hozása.

² Az első alkalmon akkor irányult leginkább felém az érdeklődésük, amikor közösen imádkoztunk vagy énekeltünk, illetve amikor az egynemű szerelem került szóba..

³ http://hvg.hu/itthon/20090904_homofobia_melegek_political_capital

⁴ http://fn.hir24.hu/itthon/2011/05/10/gazdagok_jobban_utaljak/

Alábbiakban néhány interjúidézetet olvashatunk ezzel kapcsolatban. Elsőként Géza⁵ beszél arról, hogy a feléje irányuló elvárások és érzelmek milyen konfliktusokat okoztak számára fiatalabb korában.

„Természetesen ugye szemben álltam egy belső indíttatással, és egy elvárással. Na, most ez az elvárás, ez az ember ameddig azt gondolja, hogy egyrészt gyerek, vagy fiatal felnőtt, addig ezeknek az elvárásoknak megpróbál megfelelni. És hát kb. tíz év telt el, amikor a végén azt mondtam magamnak, hogy engem nem érdekel, természetesen nekidurálhatom magamat, és még egyszer, mit mondjak, nekidurálhatom magamat, hogy én ezzel az egésszel kezdjek valamit, de akkor már számomra világos volt, hogy ha én ezt továbbra is így fogom csinálni, akkor ebből előbb vagy utóbb öngyilkossági kísérlet lesz. És ki tudja azt, hogy ha most újra meg újra nekidurálom magamat, akkor előrébb leszek-e valamivel, és hát nézzük meg, hogy ez az egész egyáltalán feldolgozható-e, és kezdhető-e ezzel valami...”

A következő idézet Sanyitól⁶ származik, aki rámutat a hit és melegség összeegyeztetésének egész életen át tartó dinamikájára. A közösség tagjai mindannyian rendelkeznek egy sajátos stratégiával vagy gondolatmenettel arra vonatkozóan, ahogyan szinkronba tudják hozni ezt a külső szemmel akár összeférhetetlennek is vélhető fogalom-párt. Mindazonáltal, megváltozott élethelyzetek kapcsán új kérdések merülhetnek fel, ezért a közösség tagjai, azáltal hogy magukat meleg kereszténynek definiálják, vallásos hitüknek jellemzően a folyamatos gondolkodás is szerves részét képezi.

„Először ugye nem érted, hogy mi ez, és miért van, utána megérted, hogy nem fogod elhúzni, és utána elfogadod. De mindig ott marad egy csomó kérdés. Oké hogy Isten elfogad így, vagy nem, nem tudom. De és akkor hogy éljek, milyen erkölcsi elvek szerint, milyen szexuális életet éljek. Hogyan legyen a Biblia a mérce, mikor gyakorlatilag a létezésemmel megtagadok mindent, amin alapul. Ezek ilyen komoly belső konfliktusokat okoztak, és nem mondom, hogy manapság nem szoktak okozni.”

A lenti idézetben pedig Laci⁷ beszél az azonos nemű kapcsolatokat érintően a bűn fogalmáról, annak értelmezési köréről.

„De az egy megnyugtató pont volt, amikor így rájöttem, hogy hát azért nem tarthat bűnösnek Isten, mert valakit szeretek. És akkor így végleg letisztázódott, hogy ez nem

⁵ Géza 47 éves, legmagasabb iskolai végzettsége érettségi.

⁶ Sanyi 30 éves, egyetemi végzettségű.

⁷ Laci 28 éves, egyetemi végzettségű.

gond. Száz százalékig nem merném kijelenteni, hogy nem bűn,⁸ de én nem érzem annak.”

A közösség tagjainak Isten-képét vizsgálva arra a következtetésre jutottam, hogy a kegyelmes Isten képe mindegyikükénél jóval dominánsabban jelenik meg, mint a büntető, haragos, a bűnök miatt lesújtó Istenkép.⁹ Mindamellet, hogy legtöbbjük már kialakult egyéni stratégiával lépett be a közösségbe, egyértelműen hatást gyakorolnak egymásra, hitéletére, gondolkodásmódjára. Ez némelyeknél identitásformáló is lehet, míg másoknál inkább a mások felé mutatott érdeklődés szintjén marad.

A „terepen” eltöltött két év, az alkalmakon való részvétel, illetve a félig strukturált interjúk felvétele kapcsán felmerült etikai jellegű kérdésekkel bővebben a következő fejezetben foglalkozom.

III.

A címben is szereplő dilemmák megértéséhez vegyünk alapul egy teljesen hasonlóan működő közösséget, melynek tagjai (feltételezhetően) heteroszexuálisak. Párvalasztásukkal, szexuális orientációjukkal csakis kizárólag abban az esetben kellene foglalkozni, ha a vizsgált téma maga a szexualitás lenne, vagy pedig, ha a közösség olyan erős normákat közvetítene és tartatna be, amely a tagok életmódját, a nemi érintkezések idejét, módját stb. is meghatározná. Minden más esetben céltalan lenne ezzel foglalkozni.

Adott azonban egy olyan, magát ökumenikus imakörnek definiáló keresztény imacsoport, melynek tagjai nyíltan vállalják másságukat, legalábbis a közösségen belül biztosan. Gyakorlatilag az azonos neműek iránt érzett vonzalmuk az, amely „összehozza” őket. Más kérdés, hogy elegendő-e ez ahhoz, hogy aztán össze is tartsa őket. Bármilyen téma alakul ki tehát a későbbiekben, szexuális orientáltságukat figyelmen kívül hagyni legalább akkora mulasztás lenne, mintha hívő identitásukkal sem foglalkoznánk. Ebben az esetben pedig az egész kutatás hiábavalóvá válna.

Lehet-e figyelmen kívül hagyni azonban azokat a sztereotípiákat, amelyeket társadalmunk már gyerekkorunk óta közvetít felénk? Ez maguknak az érintetteknek sem megy könnyen.

⁸ Étsd: melegnek lenni.

⁹ Ez analógiát mutat az Ószövetségben és az Újszövetségben megjelenített Isten-ábrázolások közötti különbséggel is

Mi tehát az elvárt kutatói magatartás?

Amikor az antropológus felkeres egy közösséget, amelyben kutatást kíván végezni, (amelynek ő maga nem tagja), és etnikumában, vallási meggyőződésében, vagy akár szabadidős tevékenységében különbözik a tagoktól, ezek az emberek először nagy valószínűséggel csak arra tudnak vele kapcsolatban fókuszálni, hogy valamiért nem illik közéjük, más, mint ők.

Ha valaki például nem romaként egy roma falut választ terepének, az ott élők feltételezhetően a társadalomban meglévő előítéletek megtestesüléseként fognak rátekinteni. Az általam kutatott közösségre is jellemző volt a nagyfokú érdeklődés ugyanúgy szexuális irányultságom, mint hívő identitásom iránt, illetve a már-már csodálkozás, hogy miért pont rájuk vagyok kíváncsi.

Az a válasz, hogy „érdekes és izgalmas” az a mód, amelyet választottak melegség és vallásosság megélésére, azzal összekötve, hogy számomra azért érdekesek, mert közösségben élik meg hitüket, számukra nem igazán volt értelmezhető. Hiszen amit mi, külső szemlélők (antropológusok) érdekesnek és mindenképpen értelmezendőnek tartunk, az számukra a hétköznapi, sokszor nehezen megélt valóság.

Van azonban egy pont, ahol egyeznek az „érdekeink”, ez pedig az a feltételezés, hogy a társadalmi szinten meglévő sztereotípiák, előítéletek széles körben való „népszerűségét” elsődlegesen az ismeretek hiánya okozza, ezért azok közvetítésével a többségi társadalom felé pozitív hatást érhetünk el. Nyilvánvalóan sok tényező befolyásolja a kutató további „karrierjét” a terepen, vagyis azt, hogy ez a szituáció képes-e átalakulni, olyan bizalmi kapcsolattá válni, melyen belül mélyinterjúkat lehet készíteni, vagy a fent említett formában rögzül, ami magát a kutatást is ellehetetlenítheti, vagy legalábbis teljesen más irányba tereli.

Számos tényező befolyásolhatja az előbb említett folyamat kimenetelét, mint a kor, a nem, és az antropológus személyisége is. Ami azonban mindenképpen növeli az esélyét annak, hogy a kutató ki tudjon kerülni abból a szerepből, amely a többségi társadalomban uralkodó előítéletekre vonatkozik, az a – lehetőség szerint minél hosszabb – terepmunka.

Amennyiben nem töltünk el elegendő időt a terepen, nem tudjuk lerombolni a felénk irányuló sztereotipikus képet. Hiszen már maga az interjúszituáció védekező helyzetet feltételezhet, ha az interjúalanyunk számára mi az előítéletes társadalmat szimbolizáljuk, s ez nagyban befolyásolja a kapott válaszok minőségét. Minél több időt töltünk el „terepünkön”, annál eredményesebben tudjuk árnyalni azt a képet,

amelyben a kutató, mint kívülálló (outsider), a társadalomban jelen lévő előítéletek két lábon járó szimbólumaként jelenhet meg.

Feltételezhetően a társadalomtudományok iránt érdeklődőkre nagyobb fokú tolerancia jellemző a kisebbségben élő illetve valamilyen mássággal rendelkező személyek vagy csoportok felé. Nem tarthatjuk alapvetőnek azonban, hogy az elutasítás elutasítása minden esetben első pillanattól fogva megértést és elfogadást is jelent egyaránt.

A klasszikus kulturális antropológiai kutatások alapvető módszere a résztvevő megfigyelés (minimum fél év együtt lakás a közösséggel), amely során az antropológus számos olyan szituációban is láthatja az embereket, amelyekről egy interjúban nem beszélnek, vagy azért, mert evidenciának tartják, vagy azért, mert nem illik bele abba a képbe, amelyet reprezentálni kívánnak magukról.

A városantropológiai kutatásoknál, így az én esetemben is, a beköltözés a terep sajátossága miatt nem megoldható, helyette a résztvevő megfigyelő szerepét vettem fel. Részt vettem a vallási-rendezvényeiken, kötetlenebb találkozósaikon (például közös filmnézésen), velük együtt imádkoztam, gondolkodtam és reagáltam a felmerülő kérdésekre, problémákra. Valószínűleg elkészíthettem volna egy-két interjút a tagokkal anélkül is, hogy csatlakozom a szokásos heti alkalmakhoz, és vitathatatlanul akkor is az ő valóságuk egy „szeletét” kaptam volna meg. A mélyebb értelmezéshez azonban, amire az antropológia törekszik, hosszabb idő és több energia befektetése szükséges. Egy éves terepmunka után alakítottuk ki azt a bizalmat, amely során a homoszexualitás és a kirekesztés, a hit és az egyházhoz való viszony témáiról kérdezhettem őket.

Coming-out

A coming-out (feltárlkozás) az a folyamat, amely során az ember megosztja szexuális orientáltságának tényét az őt körülvevő emberekkel. Általában azonban folyamatszerűen zajlik, vagyis ritka eset, hogy egyazon időben derül ki mindenki számára, aki körülveszi a feltárlkozó egyént. Az általam vizsgált közösségben kisebbségben vannak azok, akiknél a feltárlkozás már egész környezetükre (család, barátok, munkahely stb.) kiterjedt. Ami a többséget illeti, olyan mikroközösségekben élnek, ahol másságukat (még) nem fedték fel.

Ez az oka annak, hogy azok az etikai megfontolások – mint az anonimitás, vagy a történetek átírása, ha az alapján felismerhető lenne az illető – itt még hangsúlyosabb szerepet kapnak.

A kulturális antropológia célja a „bennszülött” kultúra megismerése, és annak közérthető közzététele a többségi társadalom számára. Amennyiben ezt a feladatát be

tudja tölteni, hozzájárulhat egymás jobb megismerése által a társadalmi feszültségek csökkentéséhez. Mit sem ér azonban pozitív hatása, ha közben a „kutatott” közösségnek bármilyen kárt okozunk azáltal, hogy írunk róluk. Két irányból érheti negatív hatás a vizsgált közösséget, sőt ezáltal akár az egész (országban, vagy térségben élő) kisebbséget is.

Egyrészt a kutatásunk eredményeit felhasználhatja, félreértelmezheti a „hatalom”, s így akár egy ideológia létrehozásának alapját is adhatja. Ugyanakkor hasonlóan veszélyes az is, ha az általunk leírt és közzétett információk hatására a közösségen belül generálódik konfliktus. Ez utóbbi könnyebben előfordulhat kis létszámú közösségben, hiszen ott „mindenki ismer mindenkit”, sokkal intenzívebbek a személyközi kapcsolatok. Annak ellenére, hogy az interjúrészleteket név nélkül tesszük közzé – de életkori meghatározással, amely tény szintén hozzájárulhat ahhoz, hogy egymás mondatait felismerjék –, könnyen beazonosíthatóvá válhatnak a beszélők, s ez egy-egy személyes információ közlésekor akár problémát is okozhat. Azokon az alkalmakon, melyeken én is részt vettem, általában olyan témák kerültek elő (szeretet, elfogadás, hittel kapcsolatos kérdések), amelyekkel kapcsolatban a válaszok egyértelműen nem publikusak. Anonim módon sem, hiszen íratlan szabály, hogy a közösségi alkalmakon elhangzó dolgokat senki nem „viszi” a közösségen kívülre. Ez természetesen rám, mint kutatóra is vonatkozott. Azáltal azonban, hogy a bensőséges megnyilatkozás-alkalmain részt vettem, „mély információkhoz” jutottam hozzá, s emellett a tagokhoz is közel kerültem. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy elmondtak nekem olyan dolgokat is az interjúk során, amelyet egy éppen megismert embernek – legyen az újságíró, szociológus, vagy kulturális antropológus – nem, vagy nem úgy mondtak volna el. Ez a hosszú idő alatt kialakult bizalmi kapcsolat is hozzájárult ahhoz, hogy a közösség tagjai jelezték felém, szívesen vennék, ha minden alkalmukon részt vennék; emellett pedig én magam is hasznosabbnak éreztem az „aktív részvételt”, mint a körön kívüli „megfigyelést”. Hiszen ahhoz, hogy a kutató „valóban a ’résztevő’ nézőpontjából dolgozhasson, törekednie kell a vizsgált közösségbe való befogadtatásra.”¹⁰

Ebben segítségemre volt, hogy a legtöbb taggal egyéb közös dolgot is „fel tudok mutatni” azon kívül, hogy egy nyelvet beszélünk. Vannak, akikkel teljesen hasonló vallási szocializációs folyamatokon mentünk keresztül, másokkal pedig azonos korosztályba tartozunk.

Figyelembe kellett azonban vennem – ahogy Clifford Geertz írja –, hogy a beépülés trükkje „abban rejlik, hogy ne akarjunk adatközlőinkkel valamifajta belső lelki

10 Kapitány Ágnes- Kapitány Gábor (2008): Résztevő megfigyelés a saját társadalomban – korszakok szimbolikája, 373.o. In: A magyar kulturális antropológia története, Nyitott Könyvműhely, Budapest

megfelelésbe kerülni.”¹¹ Tény, hogy a helyes egyensúlyt megtalálni a bevonódás, illetve a külső szemlélődőként létezés között legalább annyira nehéz, mint mindig minden szituációban objektívnek lenni. A kutatás eredményességének szempontjából azonban – úgy vélem – fontos az erre való törekvés.

¹¹Geertz, Clifford (2001) „A bennszülöttek szemszögéből”: Az antropológiai megértés természetéről, 230.o., In: Az értelmezés hatalma, Osiris Kiadó, Budapest

Irodalom

Geertz, Clifford (2001) „A bennszülöttek szemszögéből”: Az antropológiai megértés természetéről, 230.o., In: Az értelmezés hatalma, Osiris Kiadó, Budapest

Kapitány Ágnes- Kapitány Gábor (2008): Résztvevő megfigyelés a saját társadalomban – korszakok szimbolikája, 373.o. In: A magyar kulturális antropológia története, Nyitott Könyvműhely, Budapest

http://hvg.hu/itthon/20090904_homofobia_melegek_political_capital

http://fn.hir24.hu/itthon/2011/05/10/gazdagok_jobban_utaljak/

Etikai kérdések egy kulturális antropológiai terepmunka után

Schneider Kata

A kulturális antropológus „betolakodik” (Zempléni, 2000) – jobb esetben beengedik –, másságot konstruál és ő maga is más, zavar, járatlan a „másik” kultúrában, mindig csak kérdez, kotnyeleskedik, láb alatt van. Pont, mint a rossz gyerek. Azután kis szerencsével már megszerez egyfajta tudást, de annyit, mint a „felnőtteké”, soha. Így nekiindulni egy terepmunkának persze nem túl lelkesítő, de jobb előre tisztában lenni az érme mindkét oldalával. Ezzel a tudattal vágtam neki egyéves terepmunkámnak, a továbbiakban pedig ennek tapasztalatait, illetve etikai vonzatait elemzem. Etikai dilemmák ugyanis minden kutatómunkánál felmerülnek, legyen szó bármely társadalomtudományról. A kutatónak, amennyiben – ideális esetben – felelősséget érez kutatása tárgya iránt, tisztában kell lennie azzal, milyen komoly hatással van terepére, vizsgálata alatt és után egyaránt. Ehhez pedig nem feltétlenül kell érzékeny témát választania, ahogyan azt én sem tettem.

Kutatásom helyszíne egy olyan templom volt, ahova az Istennő követői járnak: az Istennő- kultusz egy Nagy-Britanniából indult New Age mozgalom, komplex szimbolikával, rítus- és hitvilággal, mely az újpogánytól a keleti filozófiákig sok mindenből vett és alakított át elemeket. Számukra ez nem vallás, ők úgy vélik, inkább világnézet, életszemlélet. Nem tartják sem ezoterikusnak, sem pedig dogmatikusnak. Szertartásaik rugalmas felépítésűek, és inkább az egyéni spirituális fejlődést helyezik előtérbe, mintsem a „tanítások”, „hitelvek” átadását. A kultusz hazánkban újdonság, és kevésbé ismert. Éppen emiatt saját környezetük, vagy a többségi társadalom sokszor tartja a templom tagjait, az ottani papnőket csodabogárnak, „boszorkánynak”.

Természetesen a kutató sem tud elmenni terepére preconcepciók vagy előítéletek nélkül. Ezért itt azzal foglalkoznék elsősorban, hogy a kutató személye mennyiben befolyásolja kutatását. Kutatói státusza hogyan zavarhatja meg a terep megszokott rendjét, és ezzel kapcsolatban milyen etikai problémák léphetnek fel? Hol helyezkedjen el a kutató: a közösségen belül, vagy inkább kívül? Hol húzza meg azt a határt, melyen túl a közösséget nem engedi be magánéletébe? Milyen felelősséggel tartozik terepe felé?

Az antropológiai terepmunka lényege, hogy a kutató a kutatott kultúrát a lehető legjobban megismerje. Át kell élnie, részt kell vennie benne ahhoz, hogy megérthesse, elemezhesse, és bemutatthassa a kívüllátnak. Saját terepmunkám során másképpen nem is tehettem volna: az összejövetelek sosem voltak nagy létszámúak (nagyjából harmincan férnek el a templomban kényelmesen), így nem vette volna ki jól magát, ha én, mint megfigyelő leülök egy sarokba, és csak jegyzetek. Bekapcsolódtam én is a beszélgetésekbe, gyakorlatokba. Ez nem csak kutatási anyagomnak tett jót – hiszen így sokkal részletesebb, „belső” anyagra tettem szert –, hanem a közösséggel kialakított viszonyomnak is. Persze ennek megvannak az árnyoldalai is a kutatás szempontjából: egy meditáció során például, mivel én is részt veszek rajta, nem tudok felállni, hogy fényképeket készítek, vagy amikor egy másik résztvevő személyes problémáiról beszél, nem vehetem elő terepnaplómat, hogy feljegyzéseket készítek. Mégis, azáltal, hogy megismertek, meséltem a mindennapjaimról, ők is nyitottak felém, kialakult az a bizalom, amivel végül végig tudtam csinálni a terepmunkámat. Ez a kétoldalú bizalom azonban komoly felelősséggel is jár, ahogyan az később látható lesz.

Kérdés azonban, hogy a „terep” hogyan viszonyul ahhoz, hogy valaki – és itt ismerjük el, kéretlenül – csatlakozik mindennapjaihoz. Szem előtt kell tartanunk mindenféle társadalomtudományi munkában, hogy kutatásunk tárgyai emberek, akik mintegy szívességgént beengednek minket mindennapjaikba. Ezt pedig nem szabad természetes tényként kezelni. A kutató szempontjából persze fontosabb az, hogy mit enged számára látni a közösség (Bakó, 2004). Ezt befolyásolni nem tudja, de a megfelelő attitűddel, empátiával, a helyiekhez valamelyest alkalmazkodó viselkedéssel „lazíthat” a körülményeken. Azt azonban mindig fejben kell tartania, hogy emberek között, emberekkel dolgozik: nem kezelheti őket tárgyként vagy érdekességként, tudnia kell, hogy terepmunkája lezárta, bár ő „hazamehet”, a közösség tagjai maradnak ott, ahol addig is voltak – ennek megfelelően kell maga mögött hagynia a terepet.

Az egyértelmű, hogy az antropológusnak minden szituációban világossá kell tennie ottléte okát, és számolnia kell azzal is, hogy valamennyire az őt körülvevők számára ő is „tereppé” válik – kérdezősködni fognak munkája, családja, saját élete felől. Azt, hogy mennyit ad ki ebből, vagyis hol húzza meg a határt kutatói személye, és önmaga, mint magánember között, mindenkinek szíve eldönteni.

Saját terepmunkám során többször kerültem emiatt döntéshelyzetbe: a szertartásokon mindenki megosztja, miért van ott, „mi vitte őt oda”, ki ő, mi foglalkoztatja, bántja éppen. Meg kellett tanulnom „visszafogni” magam: ha ugyanis elkezdtem volna részletesen beszélni aktuális problémáimról vagy örömeimről, könnyen válhattam volna az események középpontjává, egy ponton túl pedig saját kutatásom tárgyává is. Ráadásul már a ténnyel, hogy kutatóként voltam jelen, nyilvánvalóan megváltoztattam

magam körül a közösséget. A templomi tagok ugyanis nem csak azt teszik, amit például egy katolikus misén a gyülekezet – azaz meghatározott menet szerint imádkozik, felolvas, feláll, leül, beszél, megbánja bűneit (itt most hagyjuk ki a gyülekezet tagjaiban lejátszódó egyéni érzelmi folyamatokat). Minden egyes alkalommal, amikor összegyűlnek, legyen az egy nagyobb létszámú táncmeditáció, vagy egy kiscsoportos „tanfolyam”, mindenki bemutatkozik, elmeséli ki is ő, mit csinál itt, mik az őt foglalkoztató problémák, érzések, vagyis magáról igen kényes információkat oszt meg. Azért jönnek ide a közösség tagjai, hogy lelkileg feltöltsenek, megoldást vagy megnyugvást, örömet találjanak, és valljuk be, ezt én már pusztán a jelenlétemmel megtöröm (ha nagyon szigorú volnék önmagamhoz, azt mondhatnám, „megszentségtelenítem”). Terepmunkám elejétől kezdve figyelnem kellett arra, hogy elkülönítsem anyagomban azokat a történeteket, melyek nem kapcsolódnak szervesen a templomi hitvilághoz, azaz kutatásom témájához. Ha ugyanis a kutatónak sikerül a megfelelő bizalmi viszonyt kialakítania közösségével, meg kell azt is tanulnia, mit „vihet ki” onnan, mik azok az elemek (legyenek azok nevek, helyek vagy történetek), amikkel „kiadja” a közösség tagjait. Ez nem csak a bizalmat, és egyben a terepmunka esetleges folytatásának lehetőségét vágná el, hanem a kutató személyét is hiteltelenné tenné. Amennyiben viszont ezt a tudást megszerzi, az egyben azt is jelenti, hogy – nagy valószínűséggel – elhelyezte önmagát a közösségen belül.

Bármennyire is válik azonban szorossá a kapcsolat kutató és közösség között, előbbinek mindig tisztában kell lennie saját helyével. Kutatott közösségemmel például néhány szertartást köztéren tartottunk meg. Ilyenkor óhatatlanul megálltak a járókelők mellettünk, köszöntek, megjegyzéseket tettek, mosolyogtak, nézték, mit csinálunk. A szertartás résztvevői pedig nem zavartatták magukat, folytatták tevékenységüket. Ebben a szituációban természetesen felesleges és lehetetlen lett volna, ha kívül helyezkedek az eseményeken, odébb sétálok és kivonom magam az eseményekből. Ugyanígy kár lett volna bármibe is beavatkozni (főleg, hogy közösségem sem tette). Egyrészt tehát, a kutatói pozíció elköteleződést is jelent, ami vállalandó szokatlan, vagy kényelmetlen helyzetben is. Másrészt tisztában kell lenni azzal, hogy mit engedjen, engedhet meg magának egyes szituációkban.

Felvetődhet a kérdés, hogy mennyire fontos egy társadalomtudósnak felvennie azt a nézőpontot, amelyet közössége is képvisel. Sokféle vélemény létezik erről, a társadalomtudományok ágai és azok módszertanai eltérő utakat képviselnek. Azonban ha valaki valóban részt vesz közössége mindennapjaiban (azaz a kulturális antropológia esetében: résztvevő megfigyelést végez), egy idő után maga is megtapasztalja azt a lényegi valamit, nevezzük bár esszenciának, „maná”-nak, amit a körülötte lévő tagok. Ezután pedig egészen más szemmel fogja látni, és másképpen is fogja közvetíteni kutatása tárgyát. Az tehát, hogy a kutató inkább a közösségen belül helyezkedik el, nem

feltétlenül jelent teljes szubjektivitást: inkább egy másfajta megközelítésmódot, ami az eredeti kontextusában kezeli a kutatás egyes elemeit. Ettől függetlenül persze meg kell tudni maradni „fordítónak”, azaz úgy kell elemezni, interpretálni, hogy később a külvilág számára is érthetővé váljon a kutató által is megélt „mana”.

Meg kellett tehát találnom egyrészt azt a mindkét fél számára megfelelő határt, ahol a kutató megmaradhat kutatónak, mégis belelát közössége világába, és ahol a közösség tagjai ezt még nem érzik tolatodásnak vagy túlzott személyeskedésnek. Másrészt azt a helyet, szerepet is a közösségben, ahonnan azután a lehető legkevésbé befolyásoltam a dolgok rendjét. Ez persze egy hosszú folyamat, ami csak úgy lehetett eredményes, ha egyrészt folyamatosan figyeltem a körülöttem lévők reakcióit, másrészt önreflexív módon próbáltam rálátni az eseményekre. Fontosnak tartom kiemelni ez utóbbit: a kutatónak meglátásom szerint, ha lehetséges, az átlagosnál is kritikusabbnak kell lennie önmagával szemben. Nem pusztán azért, hogy megfelelő anyagra tegyen szert. Nagy felelősséggel tartozik ugyanis kutatási terepe felé, hiszen a külvilág, a többségi társadalom az ő megnyilatkozásai és publikációi alapján értheti és ismerheti meg azt.

Saját kutatott közösségem hitvilágában, „kultúrájában” például számtalan olyan vonás található, melyek egyenként kiemelve torz képet alakítanának ki róluk a külvilág szemében. Ha például kiemelem azt – az egyébként apróságot –, hogy önmagukat istennőknek tekintik, valószínűleg bármelyik olvasó most bolondnak gondolja őket. Ezt azonban az eredeti, teljes kontextusában kell vizsgálnunk: azaz, hogy szerintük a világon mindent és mindenkit az Istennő teremtett (akit egyébként minden ember ismer, csak más neveken szólít), és emiatt mindenben és mindenkiben benne is él. Szerintük így vagyunk mindannyian istenek és istennők. Ezzel egyébként ők gyakran viccelődnek. Felmerül a kérdés ugyanakkor, hogy én, mint kutató, hol és mikor nevezhetem így őket? Természetesen más szituáció egy baráti beszélgetés, konferencia vagy publikáció, ennek megfelelően a kutató is másképpen nyilatkozhat vizsgálata tárgyáról, kötetlenebbül, vagy formálisan, de a lényeg megmarad: tudnia kell úgy beszélni róluk, ahogyan az a saját valóságuknak megfelelő. Nem feltétlenül jelenti ez azt, hogy nem lehet kritikus állásponton, azonban nem szabad, hogy szenzációt, egzotikumot csináljon belőlük. Nem emelhet ki izgalmasnak tűnő elemeket kutatási anyagából, ha azok valójában nem hasonlóan fontos részei a kutatott közösség kultúrájának, ezzel együtt persze nem is kell a közösség szócsövévé válni. Emiatt nem vizsgáltam a templom gazdasági oldalát. Tény, hogy az alkalmak többsége pénzbe kerül, ez azonban a közösség szociológiai összetételén kívül mást nem határoz meg. Ráadásul ez egy kényes kérdés: adott egy különleges világszemléletű közösség, amire már sokan eleve ferde szemmel néznek. Például azért, mert annyira sokféle forrásból alkotják világképüket, mert többnyire nőkből áll, vagy, mert egészen szokatlan a rituális gyakorlata. Ha ezek mellé még elkezdeném vizsgálni azt is, hogy mennyibe kerülnek a szertartások vagy a

tanfolyamok, hogy miből élnek a papnők, óhatatlanul is negatív képet alakítanék ki – véleményem szerint – a hallgatóságban, olvasókban. Környezetemben sokszor hallom, hogy az ilyen „szekták” csak a hívek pénzét szívják el, azért jöttek létre, hogy a vezető meggazdagodjon. Nem célom kutatott közösségemet ennek kitenni, hiszen annak ellenére, hogy nem írtam róla, ismerem gazdasági helyzetüket, tudom, hogy nem így van. A kutatott közösség világszemléletének szempontjából pedig érdektelen az, hogy a programok mennyibe kerülnek.

Minden társadalomkutató szembesül tehát előbb-utóbb valamilyen etikai dilemmával. Egységes megoldás azonban nincsen. Sokkal fontosabbnak tartom ezért az etikai kódexeknél vagy iránymutatásoknál a kutató személyiségét: hogy tisztában legyen azzal, milyen felelősséggel bír, és, hogy ennek megfelelően tudjon cselekedni.

Irodalom

Bakó Boglárka: A terepmunka értelm(ezés)e, avagy az etikusság határán, *Kisebbségkutatás*, 2004. 3. szám, 388- 395.o.

Zempléni András. 2000. Hallgatni tudni. A titokról és az etnológus mások életébe való betolakodásáról. *Tabula* 3 (2): 181-214.

(A)mit mutatunk?

A cigány-kép „konstruálásának” etikai kérdései

Bakó Boglárka

A roma kultúra kutatásának etikai problémái kapcsán érdemes néhány fontos kérdéssel szembenéznünk: Mi az, ami ennek a „láthatatlan” (Williams 1996: 71-72) kultúrának a mindennapjairól elmondható egy tudományos szövegben? Hogyan mondható el úgy, hogy ne újabb előítéleteket, sztereotípiákat gerjessen a közéletben? Azaz mi jogosít fel minket arra, hogy beszéljünk?

A roma kultúra kutatójának nehéz és sarkalatos problémákkal kell szembenéznie. A roma közösségek sztereotipizált csoportok, problémákkal és konfliktusokkal terhes közbeszédben kerülnek elő a mindennapokban. Előítéletektől sújtott közösségek, melyekről nem könnyű a mindennapoktól függetlenül bármit is mondani. S bár közösségeik különbözőek, kulturálisan és nyelvileg igen csak sokszínűek (oláh cigányok, beások, szintók, romungrók, kárpáti cigányok, hogy csak a magyarországi csoportjaikat említsük), a róluk való gondolkodás a domináns társadalomban egységes. A „cigányokról” való közbeszéd a cigányságot egységes csoportként kezeli, és ennek alapján fogalmaz meg állításokat velük kapcsolatban.

Patrick Williams, francia romológus úgy véli, három dolgot valóban meg lehet egységesen fogalmazni a cigányokról:

1. „Cigányok léteznek;
2. amióta léteznek, a társadalmak, amelyekkel megpróbálnak kapcsolatba kerülni, igyekeznek megszabadulni tőlük (erőszakos módszerek, mint a kiűzés, a bebörtönzés, a deportálás, a kiirtás, illetve erőszakmentes eljárások, mint pl. a beolvasztás alkalmazásával);
3. amióta cigányok léteznek, félreismerik őket” (Williams 2000).

I. A kutató és a közösség, avagy „kérdéseket feltenni magunknak a „ciganológus” mesterségéről (...) hálás feladat is lehet. De ha a cigányok és a ciganológusok kapcsolatára tekintünk, a hála a frusztrációnak adja át a helyét.” – (Leonardo Piasere)

Egy kulturális antropológiai terepmunka sajátossága a hosszú, több hónapos megfigyelés. A kutató minél több időt tölt el a terepen, annál jobban megtalálja helyét a közösségben (pontosabban a közösség helyezi el), olyan kapcsolatokat alakít ki, melyek már nem csak az adatok gyűjtésére irányulnak. A kutató bekerülhet baráti csoportokba, bizonyos rítusok révén pedig akár rokonsági hálózatokban is (ld. keresztszülőség, fogadott rokonság) helyet kaphat. A beépülés „mély fokán” készített interjúk, beszélgetések sok olyan adatot, véleményt, gondolatot tartalmazhatnak, melyeket a beszélő nem a kutatónak, hanem a „barátnak”, a „jó ismerősnek” mesél el. Ezek azok a belső tudást magukban hordozó beszélgetések, melyek során a kutató „mély információk” birtokába jut. A „belső tudás” elnyerése a hosszú, aktív terepmunka alatt idővel magától adódik, mégis gádzso(i)-ként a roma közösségi tudásnak mindig csak egy meghatározott, megengedett szeletét ismerhetjük meg.

A roma közösségek között végzett terepmunkát nem mindig lehet beköltöző, állomásozó kutatásra építeni. Erre gyakran nincsen lehetőség, például helyhiány miatt. Ez a módszer a gyakori látogatásra, de az ott nem tartózkodásra épül.¹ Előfordulhat ugyanakkor, hogy bár a romák közé nem, de a közösség közelébe lehetőség nyílik a beköltözésre, esetleg a cigány terek szomszédságában élő nem cigányok közé.² A legideálisabb a terepmunka szempontjából persze az, ha a romák között lakhatunk.³

A mára már klasszikussá vált Malinowski-fogalom, a „résztevő megfigyelés” módszere ezen alapul (ld. erről Tax 1977: 7, Peacock 1991: 10, Crapo 1993: 9, Prónai 1993, Malinowski 2000: 43-57, Vörös-Frida 2004: 395-416, Letenyi 2004). A részttevő megfigyelés módszere tartós részvételt jelent a kutatott közösség mindennapi életében, mely alatt a kutató a jelenségeket önmaga figyeli meg, saját élményeként éli és tapasztalja meg. A vizsgált kultúrák „első kézből származó élménye” (Spradley - McCurdy 1975: 42) és a közösség mindennapi életében való „bizalmas részvétel” (Hollós 1995: 4) segíti azt, hogy az antropológus a kutatott közösség saját elképzeléseit tolmácsolja saját életükről (Sárkány 1984, Kunt 1993: 108, Niedermüller 1993, Malinowski 2000: 56). A kutatott közösségben idővel (és optimális esetben) a kutató jelenlétét megszokják, mely segítségével lesz abban, hogy a helyi társadalom mélyebb rétegeit is megismerje. Mindez pedig arra ad lehetőséget, hogy a történeteket ezáltal nem (csak) „másodlagos interpretációkból” rekonstruálhatja. Emellett a részttevő

¹ Leonardo Piasere ezt a „harapj és fuss” módszerének nevezi (Piasere 1997: 123-135).

² Leonardo Piasere ezt a „cigány az ajtó előtt” módszerének nevezi (Piasere 1997: 123-135).

³ Leonardo Piasere ezt a „sátor és nyelv” módszerének nevezi (Piasere 1997: 123-135).

megfigyelés – ahogy Clifford Geertz írja – erősíti a kutató arra való hajlandóságát, hogy „adatközlőit személyeknek és ne tárgyaknak tekintse” (Geertz 1994: 187).

A roma közösségekben a kutató szerepbe kényszerül. Ez a szerep egyaránt meghatározottá válik a domináns társadalom és a roma közösség sztereotípiái által. Kutatói szerepünket sok minden befolyásolja: meghatározza egyfelől az, hogy mit gondolnak rólunk a cigányok, de az is, hogy mit gondolnak arról, hogy beköltözünk a közösségükbe és kérdezzetjük őket. A kutatást végző talán a) olyan gadzso/gadzsi, aki szereti a cigányokat (vagy ő maga is az), esetleg b) olyan gadzso/gadzsi, akiből hasznot lehet húzni, végül – ami a legrosszabb – c) kém, azaz egy olyan gadzso/gadzsi, akitől tartani kell.

Az antropológus, amikor vállalja, hogy beköltözik egy adott cigány közösségbe, és zárójelbe téve saját értékeit és ítéleteit, részt vesz mindennapjaikban, egyben vállalja azt is, hogy „*lefordítja a cigány beszédet*”, hogy azt a tudást, amit a „belül-lét” evidenciája nyújtott számára, valamilyen módon tolmácsolja a „kint lévőknek” (Horváth 2002). A vizsgálatot végző kutató úgy gondolja, hogy vállalkozása etikájában gyökeresen eltér a többi tudomány által képviseltétől, a „*nekem ők így mondták*” elve igazolja, igazolhatja kijelentéseit, elemzéseit, tudományos szövegét (Horváth 2002).

Valójában súlyos etikai problémával kell szembenéznie.

II. „Lefordítható-e” a cigányok beszéde, avagy „nem kell bennszülötté válnia annak, aki meg akarja ismerni őket” (Bronislaw Malinowski)?

Lehetetlenség adatközlőinkkel valamiféle „belső, lelki megfelelésbe” (Geertz 1994. 203.) kerülni, de ez nem is feladata az antropológusnak. A feladat sokkal inkább annak kiderítése, hogy „mi az ördögöt gondolhatnak magukban” (Geertz 1994. 203.) beszélgetőtársaink arról, hogy mi a dolguk. Ha a kutató írás közben csupán – Clifford Geertz által használt kifejezéssel élve – az „élményközeli” benyomásaira hallgat, akkor elárasztják a közvetlen élmények és „belegabalyodik a köznyelvbe” (Geertz 1994. 202.), ha pedig az „élménytávoliakra, akkor „megfeneklik az absztrakciókban és megfullasztja a szakmai zsargon” (Geertz 1994. 202). Az írásmű a kétféle nézőpont között lavírozva születik meg, azt a konstrukciót tükrözve, amit a kutató alkotott a terepen személyesen megtapasztalt, látott és hallott dolgokból, pontosabban szólva azokból, melyeket számára a terep tapasztalni, hallani és látni engedett.

2006 óta egy Pest megyei település kárpáti cigány közösségében végzek kutatást. Vizsgálataim többek közt a faluban együtt élő közösségek interetnikus kapcsolatának vizsgálatára irányultak. Mindennek fontos része volt a kárpáti cigányok autonímájának

és heteronímájának, illetve a hozzájuk kötődő értelmezéseknek a vizsgálata.⁴ Az alábbiakban néhány romákkal készült interjúból idézek.

„Milyenek a cigányok?”

„Furcsa réteg ez, de hogy nincsenek magyarok, ők egymást lehúzzák, én azt mondom. Mennek le a mocsárba abszolút. (...) Teljesen más a szemléletük (t.i. a romáké). Tehát van egy tipikus, úgy mondjam, cigány vér, hogy annyira szeretik egyből kicsúfolni a másikat. (...) Nem érték nekik a tanulás, ez jó szó: értékvilág, ez annyira kiesik ebből. Ők csak a megélhetést nézik, csak hogy miből tudnak megélni. A kezűgyességünk nagyon fejlett, a zenélés.” (fiatal roma férfi)

„Azt várják el tőlünk, hogy mi azonosuljunk, illeszkedjünk, csak hogy nem hagyják. Nem hagyják! Azt mondják (t.i. a magyarok), hogy „ti nem akartok tanulni!”, ezeréves sztereotípiákat elmondanak, ami nem igaz, mert nem igazak, azt hogy nem szeretünk dolgozni, nem szeretünk tanulni, nem érték. Hát hogy lenne érték nekünk a tudás vagy a tanulás, ha az iskolában a roma embereket olyan sok kudarc éri? (...) Egy ember nem úgy születik, mert egy óvodás gyerek honnan tudná, hogy te cigány vagy. De ezt otthon elmondják nekik, hogy ez cigány, így nevelik őket. (...) Tartozunk a cigány közösséghez. De az nem azt jelenti, hogy mi nem egyének vagyunk. Csak a társadalom ezt... cigányok s ez egy negatív dolog számukra,(...) sokszor annak a hibájának látom, hogy ez az általánosítás.” (középkorú cigány nő)

Az interjúrészletek érdekes jellegzetességet hordoznak magukon. Világosan elválasztható bennük a „jó” és a „rossz” cigányok képe. A „jó”, aki tanulni, érvényesülni akar, akinek közössége támogató háttér, s akik minden előítélet és sztereotípa ellenére tanulni vágyanak. A „rossz” cigányok azok, akik lusták és „cigány vérük” által meghatározva megakadályozzák egymást abban, hogy a domináns társadalomban bármire is vigyék. Az interjúk elemzése nyomán egyértelműen világossá válik az is, hogy a „rossz” cigányok a beszélők szerint mindig „ők”, a „mások”, azok a cigányok pedig, akikről jó vélemény fogalmazódik meg, „mi” vagyunk, az éppen beszélő és annak közössége.

Nem csak arról van szó, hogy a roma közösség tagjai tisztában vannak azzal, hogy mit gondolnak róluk a domináns társadalom tagjai, hanem arról is, hogy a roma közösség a többségi társadalom tagjainak szóló „igazságot” alakíthat ki. Azzal, hogy a romák olyan

4 A ciganológiában számos rendszer van a roma közösségek osztályozására (ld. Dick Zatta 2002, Williams 2000, Piasere 2002). A szakirodalom autonímának hívja azt „az etnonímát, amit egy csoport ad saját magának, heteronímának pedig azt az etnonímát, amit mások adnak a csoportnak” (Piasere 2002: 380). Dolgozatomban a helybéli romák bemutatására a heteroníma (cigány), az autoníma (roma, rom cigány, cigány), illetve a nyelvészeti (kelderás) kifejezést használom (Piasere 2002:240).

megállapításokat tettek a beszélgetésünk során, melyek tartalmazzák azokat az előítéleteket, amelyeket a többségi társadalom fogalmaz meg a cigányokról, egyben alkalmazkodtak is a többségi társadalomban róluk kialakult képhez.

Ám ez a beszéd a gádzsóknak szól (pontosabban egy gádzsinak, a kutatónak), s finoman egyensúlyozva az előítéletek között, elhatárolja a saját közösségét alkotó „jó cigányokat” attól a „rossztól”, mely a közbeszédben a cigányok sajátja. Ez a kutató által inspirált igazság, amely alkalmazkodik a kérdező által elképzelt gádzsó-világhoz. Egyértelmű, hogy a többségi társadalom képzetében a romák legtöbb kulturális sajátossága rosszként tételeződik fel. A cigányok azok, akik „*cigány módra*” viselkednek, s ezáltal a társadalom rendjét megbontják. Ami pedig egy közösség elképzelt vagy a vágyott rendjét megzavarja, az maga a „szennyezettség”, fejt ki „Purity and Danger” című könyvében Mary Douglas (Douglas 1989, 2003). A rend zavarója „szennyezetté”, s ezáltal kivetetté válik. Ebből nem csupán az következik, hogy kultúránként akár különböző is lehet, hogy egy közösség mit tekint tisztának vagy piszkosnak, hanem az is, hogy a „szennyezettség” stigmája hierarchiát állíthat fel egy közösségben. A „szennyezettség” magába foglalja a rosszat, azaz mindent, ami a többségi társadalom szerint a roma közösségeket jellemzi. Ez pedig a cigányok kulturális sajátosságainak teljes elutasítását vonja maga után a többségi társadalomban. Mindez kutatásinkat átgondolásra készteti. Hiszen lehetséges, hogy amit a cigányok/romák megosztanak velünk, pusztán alkalmazkodásuk lenyomata. Hiszen, ha ők maguk vállalják és hangoztatják a többségi világ egységesítő-sztereotípiáit, akkor milyen módon viszonyulhatunk az általuk teremtett valósághoz?

Mindezt bonyolítja, hogy tisztában vagyunk vele, a terepen gyűjtött anyag feldolgozásának eredménye, a tanulmány „valóságot teremt” – olyan valóságot, melyet a nyelv nevez meg, a nyelv ábrázol, katalogizál és vesz mértéket róla (Geertz, 2002), ezért lényegessé válik az a kérdés, hogy „ki, kit ábrázol”. Fontos lesz, hogy az írás a külső megfigyelő vagy a közösség belső, esetleg a közösségbe beépülő kutató nézőpontját hivatott-e bemutatni. Döntő kérdéssé válik, hogy a közösségről, a csoportról mit írhatok le: amit kutatóként megfigyeltem? Amit elmondtak nekem adatközlőim, esetleg amit „véletlenül” megtudtam?

A valóság-(re)konstruálását tehát sok minden befolyásolja:

1. a beszélő mit gondol a kérdezőről („kém”, „barát”, „haszon”);
2. a kérdező mit gondol a beszélőről;
3. a beszélő mit gondol, hogy a kérdező mit gondol;
4. a kérdező mit gondol, hogy a beszélő mit titkol;
5. a beszélő mit akar megmutatni;
6. a kérdező mit akar bizonyítani.

Mindez a lehetséges leírások etikai felelősségét átgondolandóvá teszi. Hogyan (re)konstruáljuk a valóságot, mely egyszerre több értelmezéshez is alkalmazkodik? Hogyan törekedjünk az objektivitásra, ha nyilvánvalóvá válik számunkra a valóság manipulálása? Hogyan beszéljünk a romákról, a roma közösségek kulturális sajátosságairól, hogy se az előítéletek tárházát ne gazdagítsuk, se a hamis kép alkotásában ne vegyünk részt?

„A személy, aki vállalta, hogy beköltözik azok közé, akiket cigányoknak mondanak, olyan dologtól válhat antropológussá, hogy egyrészt hazajön, másrészt megírja tapasztalatait, mégpedig az antropológia nyelvén írja meg azokat. Vagyis azután, hogy hónapokig arra törekedett, hogy a közösség minél jobban el- és befogadja, végül eljön. Visszafordítva ezzel mindazt, amiért eddig dolgozott, és ami ottléte alatt legfőbb célja volt, hogy megbízzanak benne. Hiszen, mivel az ott élők ekkor szembesülnek azzal, hogy az antropológusnak egy másik élete is van, amiről ők valójában szinte semmit nem tudnak, eljövetele felerősíti gázdzó voltát, és bizalmatlanságot szül. Ráadásul ekkor először felmerül az, amit a megnyert bizalom („ők már cigányok lettek”) elfeledtetett, hogy ismerjük a belső nyelvet és erről beszélni is akarunk. Amikor az írással kapcsolatos aggodalmaik először felmerültek, mindig azt mondtuk nekik, hogy nem kell attól tartaniuk, hogy bármi rosszat írunk róluk, de rá kellett jönnünk, hogy ők valójában nem a „rossz beszédetől”, hanem általában a beszédetől (vagyis attól a beszédetől, amely tényleg ismeri őket) tartanak” (Horváth 2002: 245).

III. „Semmit nem látok, ami feljogosítana minket, hogy beszéljünk!” (Patrick Williams), avagy mi jogosít fel minket arra, hogy beszéljünk?

A tudományos kutatás célja mindig a valóság birtokba vétele, így a „cigányok tanulmányozása eleve magába foglalja az ellenőrzésükre irányuló vágyat” (Williams 1996).

„Semmi esetre ne essünk abba a tévhitbe, hogy azért mert a nem cigányok világából a cigányok „világai” láthatatlanok, ez egyúttal azt is jelenti, hogy a cigányok sem látnak „minket” (nem cigányokat). Csakis azért lehetséges a cigány közösségek fennmaradása, mert képesek egyszerre két különböző kultúrában is létezni. Ehhez azonban elengedhetetlen a nem cigányok világainak ismerete is. Biztosak lehetünk abban, hogy a „cigányok világaiból” a „nem cigányok világai” jól láthatóak. A cigányok ugyanis „attól a naptól fogva interkulturálisak, amióta cigányok. Hozzájuk képest az antropológusok újszülöttek” (Piasere 1999: 164).

Tisztában kell lennünk azzal, hogy kutatási eredményeinket, értelmezéseinket „felhasználhatják”, s ezek felhasználása káros lehet a kutatott közösségek számára. Mindez kétségesse teheti a kutatás jogosságát a roma közösségekben. Mi jogosít fel tehát mindezek ellenére minket arra, hogy a romák között végzett vizsgálatainkat a tudományos közélet elé tárjuk?

Mivel nincs egyetlen lehetséges leírás, ezért nem csak a félreértelmezés veszélye lehet benne az anyagban, hanem az is, hogy a kutató olyan információt is közöl, melyet a kultúra teljes értékű hordozójaként nem tenne meg. Mivel pedig olyan közösségről írunk, melynek az élet minden területére kiterjedő normarendszerével nem vagyunk maximálisan tisztában (maximálisan lehet, hogy soha nem is leszünk), így az adatfeldolgozásnál könnyen eshetünk az „elszólás” csapdájába. Talán kiküszöbölhető ez azzal, hogy az elkészült tanulmányt legértőbb kritikusaink, a kutatott közösség tagjainak kezébe adjuk, de fennállhat a veszélye annak is, hogy mindezek ellenére sem tudunk meg félreértéseinkből semmit.

A hosszú ideig végzett kutatás meghozza azt a tapasztalatot, hogy a terepen való munka végzése közben nem a tereppel állunk szemben, hanem emberekkel, csoportokkal, közösségekkel. Nem csak nekünk vannak velük szándékaink, hanem ők is különböző elvárásokkal fordulnak felénk. Ahogy ők kiszolgáltatják magukat, megosztják velünk belső ügyeiket, megengedik, hogy idegenként részt vegyünk szertartásaikon, ugyanúgy elvárják azt is, hogy munkánk, írásunk megfeleljen az általuk önmagukról alkotott képnek. Nem könnyű feladat ez az antropológus számára, hiszen a „határról” tekintett összefüggések néha egészen mások, mint a belülről kifelé vetített képük.

Ahogy a „nyelv hatalom” - hiszen csak a nyelv áll rendelkezésünkre, hogy közvetítsük az általunk kutatott kultúrát - ugyanúgy a hatalom eszközét tartjuk akkor is a kezünkben, amikor a terepen gyűjtött anyagot a nagyközönség elé visszük. A feldolgozott adatok és

levont következtetések, külső értelmezések és általánosítások egy nem tudományos közegben gyűjtött anyagot a tudományosság közegébe tesznek át.

Ami feljogosít minket arra, hogy beszéljünk, az kell az írásaink céljává váljon; s ez nem más, mint a „totalitás helyreállítása” (Williams 1996).

A cigányközösségek egyszerre mások és hasonlóak (s mi mindannyian ugyancsak mások és hasonlóak vagyunk). Annak értelmezése válik fontossá, hogy a romák „mássága” egyben a mi társadalmunk része is. Reflektálnunk kell arra, hogy társadalmunk milyen lehetőségeket kínál fel a – bármilyen szempontból létező, vagy konstruált – „másság” integrációjára. Meg kell vizsgálnunk, hogy a domináns társadalom hogyan dolgozza ki a „másságot”. Milyen módon tekint rá: homogenizáló módszereket, gyakorlatokat teremt meg, hozzájárulva ezzel a társadalmi kirekesztéshez, vagy pedig elősegíti a kulturális többnyelvűséget, s ezzel talán képes megtörni a mindennapokban megjelenő egyenlőtlenségeket?

Mindez azt jelenti, hogy írásaink nem csupán a romák „másságáról” szólhat, nem csupán az általuk teremtett, pontosabban általuk közvetített valóságnak a bemutatása lehet. Munkáink célja a roma-gadzso kapcsolatok összességének megismerése. S ennek a roma világnak része a róluk szóló előítélet, a velük kapcsolatos sztereotípa, a gádzsó világ pedig az, melyben mindez értelmeződik általunk és értelmeztetik általuk.

Irodalom

Crapo, Richley H. (1993): Cultural anthropology. Understanding ourselves and others. Guilford: Dushkin Publishing Group

Dick Zatta, Jane 2002 Cigányok, romák – a köztes határok kultúrája. In.: Prónai Csaba (szerk.) Cigányok Európában 2. Olaszország. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 27-213.

Douglas, Mary 2003 Rejtett jelentések. Budapest, Osiris

Geertz, Clifford (1994): *Az értelmezés hatalma*. Budapest, Századvég Kiadó

Geertz, Clifford (2002): Diszciplínák (A kulturális antropológiáról) *Magyar Lettre Internationale* 18. Online: <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre47/geertz.htm>

Hollós Marida (1995): *Bevezetés a kulturális antropológiába*. (2. javított kiadás). Szimbiózis 4 (5). ELTE BTK Kulturális Antropológia, Budapest

Horváth Kata 2002 „Gyertek ki nálunk, hogy jobban megismerjük egymást.” In.: Kovács Nóra, Szarka László (szerk.) Tér és Terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből., Akadémiai Kiadó, Budapest 241-327.

Kunt Ernő (1993): Az antropológia keresése. In: Kunt Ernő – Szarvas Zsuzsa (szerk.) *A komplex kultúrákutató dilemmái a mai Magyarországon: az antropológiai megközelítés esélyei*. Miskolci Egyetem, Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék, Miskolc 111-133.

Leonardo Piasere 1997 A ciganológusok szerelmei. In. Prónai Csaba (szerk.) *A ciganológusok szerelmei. Válogatott tanulmányok*. ELTE, BTEK, Kulturális Antropológia, Budapest 123-135.

Letenyei László (2004): Résztvevő megfigyelés. In: *Településkutatás*. Letenyei László (szerk.) L'Harmattan, Budapest, 73-95.

Malinowski, Bronislaw (2000): A Nyugat-csendes-óceáni térség argonautái. *Café Babel*, Nyár 43-57.

Niedermüller Péter (1993): Empirikus kultúrákutató avagy az antropológia esélyei Kelet-Európában In: Kunt Ernő–Szarvas Zsuzsa (szerk.) *A komplex kultúrákutató dilemmái a mai Magyarországon: az antropológiai megközelítés esélyei*. Miskolci Egyetem, Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék, Miskolc 27–28.

Peacock, James L. (1991): *The anthropological lens. Harsh light, soft focus*. Cambridge University Press, Cambridge

Piasere, Leonardo (2002): Mare roma. In Prónai Csaba (szerk.) *Cigányok Európában. Új Mandátum*, Budapest, 213-383

Prónai Csaba (1993): Miért vagyunk terepen? In.: Kunt Ernő – Szarvas Zsuzsa (szerk.) *A komplex kultúrakutatás dilemmái a mai Magyarországon: az antropológiai megközelítés esélyei*. Miskolci Egyetem, Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék, Miskolc 107-109.

Sárkány Mihály (1984): Gazdaság és kultúra: a parasztság, mint kutatási dilemma. In: Hofer Tamás (szerk.): *Történeti antropológia*. Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport, 87-96.

Spradley, James P. – Mcurdy, David W. (1975): *Anthropology: the cultural perspective*. John Wiley and Sons, New York

Tax, Sol (1977): The anthropological tradition. In: Sol Tax - Leslie G. Freeman (eds.) *Horizons of anthropology*. Chicago: Aldine 1-20.

Vörös Miklós – Frida Balázs (2004): Az antropológiai résztvevő megfigyelés története. In: Letenyei László (szerk.) *Településkutatás*. Budapest, L'Harmattan, 395-416.

Williams, Patrick 1996 Cigányok Párizs elővárosaiban . *Magyar Lettre Internationale* 21: 68-72

Williams, Patrick 2000 *A párizsi kelderások láthatatlansága*. In Prónai Csaba (szerk.): *Cigányok Európában 1. Nyugat Európa*. Budapest: Új Mandátum 183-205.

Williams, Patrick 2002 Cigány házasság. *Cigányok Európában*. L'Harmattan, Budapest

Nem akarjuk, hogy mindenkinek jó legyen!

Lányi András

A tudománynak hála, a modern ipari civilizáció és a földi élővilág összeomlásának forgatókönyvét úgy lapozgathatjuk, mint a vasúti menetrendet. Többé-kevésbé megbízható prognózisok közül válogathatunk: milyen ütemben fosztja meg a fajok és élőlénytársulások pusztulása az emberiséget s annak különféle csoportjait a túléléshez nélkülözhetetlen természeti szolgáltatásoktól. A földi élet jövőjét hosszabb távon megpecsételő nukleáris energia, valamint a rövid távon is pusztító hatású klímaváltozást előidéző fosszilis tüzelőanyagok egyelőre korántsem kimerülésükkal, inkább bőségükkel siettetik a katasztrófát, amennyiben biztosítják számunkra a természeti források megújuló képességet messze meghaladó kiaknázását.

A környezet védelmére szervezett csúcstalálkozók és egyéb nemzetközi erőfeszítések kudarcra szüregszerű. A társadalmi rendszerek önkorrekciós képessége, sajnos, erősen korlátozott. Sem a világnézetek küzdelmében, sem a politikában nem érvényesülhetnek olyan elvek, amelyek ellenkeznek a fennálló rendszer működésének logikájával. A technológiai-gazdasági hálózatokat a teljesítmények versenye élteti: a szereplők elismert célja a termelés és fogyasztás eszközei feletti ellenőrzés kiterjesztése, kihasználásuk fokozása, az ebből származó haszon (hatalom) növelése. Növekedés nélkül a rendszer összeomlana. A növekedési hajszája pedig, mint eddig, ezután is egyre kíméletlenebb viselkedésre kényszeríti a résztvevőket a versenytársakkal és a természeti forrásokkal szemben. ("A közlegelők tragédiája" modell megmutatja, hogy ez a hajszája akkor is folytatódik, amikor egyenként a szereplők mindegyike tisztában van a végzetes következményekkel.) Az erőszak azonban többé nem fokozható, mert a földi élővilág eltartó képességének kemény korlátaiba ütközik. A történelem tanúsága szerint a fizikai környezet erőforrásainak kimerülése minden hasonló esetben népvándorláshoz, az erőforrások maradékaért vívott háborúkhöz vezetett. Elvándorolni többé nincs hová. A háborúk ellenben a rendelkezésre álló haditechnika birtokában minden korábbinál súlyosabb pusztulással járnak majd. Civilizációnk vívmányai minden jel szerint az erőszak és a rettegés sötét korszakának esnek áldozatul.

A környezet védelmét eközben szinte mindenki a szívügyének tekinti (végül is ki *akarja* az énekesmadarak pusztulását? kinek öröm, ha mérgezett levegőt szív?); az ökológiai politikának mégis alig akadnak követői: azt a modernitás vívmányai elleni körmönfont támadásnak vélik. Célját még a zöld különféle árnyalataiban pompázó közszerelők is

rendszerint az önkorlátozással azonosítják, mintha az nem a *korlátozás korlátozása* volna: szabadságharc a gazdasági szükségszerűségre hivatkozó zsarnokság és a politikai központosítás ellen.

Mi lehet az, amit a modern ipari társadalom kárpótlásul nyújt a társadalom szövetének szétroncsolásáért, a természetpusztításért, a tehetetlenség és kiszolgáltatottság nyomasztó tapasztalatáért – mi az, amihez úgy ragaszkodunk? Nos, az emberek többségét az érzékelhetően romló életminőség sem ingatja meg abban a meggyőződésben, hogy olyan világban él, amelyben mindenkinek jó lehet, vagy legalábbis lehetne, és pedig egymástól függetlenül és nem egymás rovására lehet vagy lehetne jó. Akik így gondolkoznak, arra hivatkoznak, hogy a tudományos-technológiai haladás a javak és szolgáltatások korábban példátlan sokféleségével ajándékozta meg az emberiséget, ami lehetővé teszi az egyéni szükségletek korlátlan kielégítését. A bőség formájában tehát a szabadság köszöntött ránk, hiszen mi egyebet akarhat az ember, ha szabadon választhat, mint fogyasztani: élvezni az előállított áruvilág változatosságát. Akinek pedig *még* nem jutott belőle, annak elemi érdeke és joga a termelés fokozása. Íme, az ipari tömegtársadalom krédója, melyet a globalizáció következményeként az egész világ magáévá tett, már aki túlélte a globalizáció következményeit.

Aki azt állítja, hogy ezek az eszmék nem a felvilágosult modernitás eszméi, hanem a modern dekadenciájának bomlástermékei – márpedig az ökológiai rendszerkritika éppen ezt teszi –, aki úgy véli, hogy összetévesztettük az információt a tudással, a működőképességet az igazsággal, az élvezetet a boldogsággal, a növekedést a fejlődéssel, a mértéktelenséget a szabadsággal, azt a sötét középkor szószólójaként, a szabadság ellenségeként, az imperializmus lakójaként, Pitt ügynökeként (nem kívánt törlendő) utasítják el, mondván, hogy a bőség társadalmában a legeslegjobb éppen az, hogy többé senkinek sincs joga másokat kérdőre vonni életmódjáért, amennyiben az nem ütközik a törvényekbe.

A természet törvényei ebből a szempontból nem számítanak. Éspedig méltán nem: a természeti rendszerek összeomlása legfeljebb jelzi, hogy civilizációnk zsákutcába jutott, de a természet nem nyújt útbaigazítást az ember számára. Fajunk viselkedése korántsem természetellenes, sőt. Annál inkább erkölcstelen. Oda kell tehát visszatérnünk, hogy az ember erkölcsi lény, ami azt jelenti, hogy rászorul (és pedig egyedül ő szorul rá) az erkölcs útmutatására. Az etikát úgy tekinthetjük, mint az élővilágot fenntartó önszabályozás rendszerének szerves részét. Tudásunk mindenekelőtt a jónak és a rossznak tudása. Nincs semleges tudás, mert az ember nem a tények, hanem az értékek világának lakója. Az újjáépítés csak új erkölcsök szerint

lehetséges: az utódainkért és a földi élet sorsáért ránk háruló személyes felelősség belátása alapján.

A politika azonban tudomány, mondják – a hatalom megszerzésének tudománya –, s mint ilyen “értékmentes”. A jó kormányzás vagy a közjó kérdésével ellenben a politikai filozófia foglalkozik, amely nem tudomány és nem is túlságosan időszerű, hiszen ha mindenkinek egymástól függetlenül lehet jó, akkor a kormányzás pusztán technikai probléma; közcélokat pedig, amelyek korlátoznák az egyén autonómiáját – hál'istennek – nem kell többé megállapítanunk és egymásra erőltetnünk.

Ezzel szemben az olyan politika, amely megérdemli az ökológiai elnevezést, nem tekinthet el attól, hogy társas lények számára (márpedig társtalan lények nincsenek, legfeljebb olyanok, akik elveszítették vagy nem találták meg a társukat) az autonómia *nem* függetlenséget jelent, hanem a kölcsönös segítségen alapuló kapcsolatok rendszerét. Ezért nem megszüntetni kívánja az emberek eredendő egymásrautaltságát s az ebből fakadó szenvedést, hanem az együttélés olyan formáit keresi, amelyek képesek azt elviselhetővé tenni, annak tudatában, hogy egymásért szenvedni jobb, mint egymástól, más megoldás pedig nincs. A szabadság mint politikai vezéreszme megmarad, de morális értelmet nyer: szabadságunk bizonyítéka az odaadás lesz, hogy képesek vagyunk eleget tenni a mások sorsáért, az életformák sokféleségének megőrzéséért ránk háruló felelősségnek, azaz „képesek vagyunk nem magunknál kezdeni”. A módszertani individualizmus elutasítása lesz az a pont, ahol az önazonosságunk alapját képező kapcsolatoknak – a társulásnak – az egyéni létezéshez képest elsődlegességet tulajdonító ökológiai világnézet útja elválik a modern politikai filozófia meghatározó áramlataitól (miközben szoros rokonságot mutat több más, az interszubjektivitás elsődlegességét felismerő, komunitárius, konviviális stb. modern elmélettel).

Ökológiai alapokon nem oszthatjuk sem a *szocialista*, sem a *liberális* baloldal kedvenc eszméit. Nem nevezhetjük technológiai haladásnak a természet leigázását és a bolygó átalakítását hulladéktemetővé, az ilyen áron elért örömtelen pazarlást nem tekinthetjük jólétnek. Nem hihetjük, hogy a javak elosztásának létezik igazságos módja, tudván, hogy az igazságosság nem elosztási kérdés. Inkább azt valljuk, hogy csak a kölcsönös segítség és kímélet lehet igazságos, mivel az embernek ahhoz, hogy ember maradhasson, okvetlenül több *kell*, mint amennyi jár neki. Ha pedig így áll a dolog, akkor a társadalom rendje nem arra való, hogy az egyén számára háborítatlanságot biztosítson, hanem hogy tudja, milyen alapon számíthat társai segítségére.

De azért sincs igazságos elosztás, mert az egyéni választások (a jók) minőségileg különböznek, a minőségi különbségek pedig elvont mennyiségi összefüggésekre

visszavezethetetlenek. Ezt a *libertáriusok* is szívesen hallják, az ökopolitika hívei azonban az összemérhetetlenség elvéből velük ellenkező következtetésekre jutnak: elkerülhetetlennek tartják a vitát és a megegyezést a közös kérdésében. Az egyének ugyanis nem egymástól függetlenül döntenek, hanem akarva-akaratlanul egymás sorsáról: a fogyasztók társadalmá például utódai számára választott a magáénál jóval szűkösebb és szegényesebb életet. Megértettük, hogy választásaink részben véges, meg nem újuló, részben pedig oszthatatlan javakra irányulnak, vagy éppen egymást választjuk, s hogyan tehetnénk ezt egymástól függetlenül?

A nyilvános vitában formálódó közmegegyezés igénye nem a morális kényszer és a politikai elnyomás rémét csempészi vissza a közéletbe, hanem az *értelmes egyet-nem-értés* lehetőségét, ami a személytelen kényszerintézmények uralmának egyedüli alternatívája. Az egyéni választások függetlenségének fikciója – és ami ebből egyenesen következik: az állam semlegességének fikciója – kizárólag az erőforrásokkal való mértéktelen pazarlás árán volt ideig-óráig fenntartható. Az állam nem maradhat semleges – mint ahogy soha nem is volt az. Feladata, hogy a jót ösztönözze és a rosszat üldözze. De nem formálhat jogot arra, hogy maga állapítsa meg, mi a jó, az igaz és a szép, hanem a politikai és kulturális párbeszéd szabadságán kell örködni különféle kiváltságos csoportok dominancia-igénye ellenében ugyanúgy, mint a kultúrát korrumpáló és lealjasító törekvésekkel szemben. Amennyiben a kultúra létértelmezések párbeszéde, úgy természete szerint nyitott más kultúrák felé. A párbeszéd azonban mindig egy hagyomány talaján, e hagyomány értelméről és megújításáról folyik. Ahhoz, hogy értsük egymást, valamiben egyet kell értenünk.

Ez viszont többé nem lehetséges, állítják a legtekintélyesebb *neokonzervatív* politikatudósok, akik szerint itt az ideje, hogy végre nyíltan szakítsunk úgy a részvételi, mint a képviseleti demokrácia jámbor előfeltevéseivel. A kormányzatnak, úgymond, olyan bonyolult szakértelmet és széleskörű tájékozottságot igénylő kérdésekben kell ma már döntenie, amelyekben a polgárok nem képesek eligazodni. A közvélemény többé nem egyéb, mint az üzleti befolyást szavazatokra váltó médiapártok kommunikációs erőfeszítéseinek lenyomata. A politikai verseny mindenkori győztesének (a leghatékonyabban működő technokrata-sereg vezérének) igazságát sikere legitimálja: az igazság = működőképesség. Az abszolút monarchia kora újkori ideológusaitól kölcsönzött hamisítatlan posztmodern nézetek időszerűsége nehezen cáfolható – ezek mégis elfogadhatatlanok az ökológiai politika számára. Az önszerveződés spontaneitása, valamint a személyes felelősség elve összeférhetetlen a vezérdemokrácia igazolásával.

Az ökológiai politika az *első személy politikája*, alapja a személyes felelősség fajunk és földi otthonunk jövőjéért. Ezért visszaköveteli a döntés jogát a személytelen

kényszerintézményektől, hálózatoktól és apparátusoktól. Ez azonban a mediatizált tömegtársadalmak viszonyai között képtelenség. Felelős és érdemi részvétel a közügyek intézésében csak akkor lehetséges és kívánatos, ha léteznek helyi (regionális, szakmai, munkahelyi, kulturális) közösségek, és ezek maguk dönthetnek a sorsukról. A *részvétel és önrendelkezés* feltétele a dolgok emberi léptékének helyreállítása: lokalizáció és szubszidiaritás. Mert csak arról tudunk *helyesen* dönteni, aminek ismerjük a helyét. Minél nagyobb a távolság a döntésben érintettek és a döntéshozók között, annál valószínűtlenebb, hogy jó döntések szülessenek. A döntés jogát csak abban az esetben engedhetjük át képviselői testületeknek, ha személyesen ismerhetjük képviselőinket, és részt vehetünk tevékenységük nyilvános ellenőrzésében.

Nem akarhatjuk, hogy mindenkinek jó legyen! Az ökológiai politika legkényesebb kérdése ez, amelyben éppen ezért kell színt vallanunk, igyekezve, hogy álláspontunk ne legyen félremagyarázható. Ha az életformák gazdag változatosságát jónak, egyszersmind az ember által sebezhetőnek találjuk, és úgy látjuk, hogy az ember képes ezt a jót elpusztítani vagy megőrizni, tehát felelős érte, de ennek a felelősségnek csak a politikai közösség tagjaként tehet eleget, akkor ragaszkodnunk kell ahhoz, hogy részt vehessünk e döntésekben, valamint ahhoz is, hogy a közreműködésünkkel és felhatalmazásunk alapján születő döntések jók legyenek. A politikai küzdelmek tétje tehát mégiscsak a közjó (ami jelen esetben ráadásul nem egy partikuláris közösség, hanem közvetve-közvetlenül az emberiség fennmaradásával egyértelmű).

Csak ne feledkezzünk meg arról, hogy a jó helyzetről helyzetre, időről időre változó, és követése addig számon kérhető, ameddig mibenléte maradéktalanul vitatható. A társadalmi együttélés peremfeltételei mindazonáltal szigorú korlátokat szabnak cselekedeteinknek: az élet ideje véges, valamint a Föld (és a föld) eltartó képessége, a közösség erőforrásai és az emberiség tudása is az. Ezért az egyéni teljesítmények értékelése, a közösség szempontjából kedvező változatok kiválasztása és áthagyományozása – az elkerülhetetlen tévedés terhe mellett is – evolúciós követelmény: a túlélés feltétele. Vagyis rossz volna, ha mindenkinek jót akarnánk. Azt kell akarnunk, hogy mindenki a jót akarja. A jó azonban maga is viszonylagos lévén, csak azt akarhatjuk, hogy a mindenkor adott gyakorlat érintettjei a jó és a rossz közötti különbség morális jelentőségének ismeretében, felelősségük tudatában, szabadon dönthessenek a jóról, a közösség körében elérhető legszélesebb körű tudás birtokában, az egymás törekvései iránti tisztelet és megértés jegyében. Az így megállapított célok és értékek élvezzenek elsőbbséget, és ne legyen jó azoknak, akik elutasítják az együttműködésnek ezt a módját.

Önmagunknak mondanánk azonban ellent, ha a diverzitás és a spontán kiválasztódás igényét nem terjesztenénk ki magukra a szelekciós elvekre is. A konszenzuális (tehát

lokális) döntéshozatal mellett felhozott érvek nem adnak okot arra, hogy ezt a megoldást kizárólagosnak tekintsük. Bonyolult rendszerek szabályozását csak összetett visszacsatolási mechanizmusok képesek ellátni, így a társadalmi együttélés dinamikus egyensúlyáról is csak együtt képes gondoskodni a teljesítmények spontán, utólagos értékelésére hivatott piaci verseny, az ésszerűség adott szempontjai szerint mérlegelő szakszervezet, és az érintettek párbeszédében formálódó egyetértés. A tapasztalatok azonban azt mutatják, hogy a mindenkori üzleti, illetve kormányzati érdek szűkös szempontjai szerint optimalizáló technobürokráciák döntéseire alig vannak befolyással az emberiség jövőjével, kulturális örökségének megőrzésével, illetve az ökológiai komplexumban zajló folyamatok dinamikus egyensúlyának fenntartásával kapcsolatos szempontok. Ezért a piaci és állami jellegű szabályozás ellenőrzésére, mozgásterének meghatározására meggyőződésünk szerint mégiscsak az érintett közösségek, illetve a közösségek közösségeként, a szubszidiaritás jegyében működő társadalom "parlamentáris" intézményei hivatottak, melyek a nyilvános vitában formálódó közmegegyezés keretében szolgálnak. Annál fontosabb lesz számunkra e korhadt keretek, hitelüket veszített működési elvek újragondolása.

KÁNON ÉS APOKRIF

**Az ELTE Társadalomtudományi Karának
konferenciája**

2012. május 24-25.

Az ökológia, mint politikai filozófia

Lányi András

Az alábbiakban amellettt érvelek, hogy az ökológiai világnézet politikaelméleti következményei önálló rendszert alkotnak. Ennek bizonyításához új szempontú tipológiát alkalmazok, melynek keretei között azonosítani próbálom egy következetesen „ökológiai” politika megkülönböztető vonásait más kortárs irányzatokhoz képest.

A modernitás a politikai filozófiában is új magyarázó elvek bevezetésével járt. A jó kormányzatról, a társadalmi együttélés rendjéről értekező szerzők többsége egy hosszú korszakon át „az emberi jelenséget” is az újkori természettudományokban sokáig egyeduralkodó karteziánus-newtoni világkép ontológiai és ismeretelméleti előfeltevései szerint magyarázta, és minden egyéb megközelítést irracionálisnak minősített:

1. Az egyént tekintették a társadalmi vizsgálódások magától értetődő kiindulópontjának és elemi egységének. Így vagy úgy az egyénektől nyert felhatalmazásból és/vagy az egyéneknek tulajdonított természetes törekvésekből vezették le a politikai intézmények létjogosultságát. A történelmi örökség és a természet „vak” erői, mint az egyéniség zavartalan kibontakozásának leküzdendő akadályai jöttek számításba. Felszabadítása e kötöttségek alól, az emancipáció lett a legfőbb politikai cél, ennek eszköze pedig a tisztán racionális uralom. (Mindaddig legalábbis, amíg az utóbbi elnyomó jellegét illető súlyos aggályok föl nem merültek a legkülönbözőbb oldalakról.)

2. A társadalom kutatóitól megkövetelték a tényállásokat illetve értékítéleteket tartalmazó kijelentések világos megkülönböztetését. A vélekedők többsége hajlott arra, hogy racionálisan kezelhetőnek, „azaz” valóságosnak csak az előbbieket ismerje el. „Tapasztalati” tényekről beszéltek, miután a tényeket elvonatkoztatták a tapasztalatszerzés aktusától és az értelemtulajdonítás történetétől.¹

1 E meggyőződés hatása alatt a hétköznapi valósága is a tudományos Módszer követelményeihez kezdett igazodni, jóllehet a huszadik század elejétől fogva szaporodnak a figyelmeztetések, hogy „az önmagukban vett meghatározottságoknak az az univerzuma, amelyben az egzakt tudomány a létezők univerzumát megragadja, nem egyéb, mint eszmékből szőtt köntös, amelyet a közvetlen szemlélet és tapasztalat világára,

3. A varázstalanított kor gyermekei egymásra, sőt, önmagukra is mint a kézzelfogható és megszámlálható dolgok egyikére kezdtek gondolni, miután az új módszertan előnyben részesítette a kiszámítható mennyiségi összefüggéseken nyugvó okoskodást az összemérhetetlen minőségi különbségekkel szemben.² A teljesítmények és egyéni „jók” összemérhetőségét feltételezték a társadalmi igazságosság modern elméletei is.

4. Végül haladásnak nevezték a tudományos/technológiai ellenőrzés minél teljesebb kiterjesztését a természet és a társadalom folyamataira, és ezt az egyéni jólét növekedésével hozták összefüggésbe (a mindenkori empirikus cáfolatot pedig hol a jólét fogalmának, hol a jólétre érdemesek körének önkényes meghatározásával semlegesítették).

Ha a kormányzás jóságáért a tudomány kezeskedik, és a haladás nem egyéb, mint közeledés a dolgok egyetemesen ésszerű rendjéhez, akkor nyilvánvaló, hogy a tudományra kitüntetett szerep hárul a haladás szolgálatában, a sötétség erőinek leküzdésében. A tudományos kritika az ész ítélőszéke elé állítja a fennállót, és kijelöli meghaladásának útját. A kritika azonban, ha következetes akart maradni tulajdon elveihez, a saját pozícióját se kímélhette. A tudományos tudás, azaz a kritika kritikájává kellett lennie, mely a felvilágosodás programjának alappilléreit is kikezdte: az észigazságok univerzalitását, a racionális uralom legitimitását, a tudományos haladás narratíváját, a pozitivistá antropológia módszertani individualizmusát. Azonban a végső megalapozás lehetetlenségére vagy feleslegességére, esetleg annak elfogadhatatlan politikai következményeire, a tudáshatalomban kiteljesedő elidegenedésre hivatkozó poszt marxista, majd posztmodern kritika mégsem került ellentmondásba a modernitás alapvető intencióival, legfeljebb annak stílusát változtatta meg. Radikalizálta a kritikai gondolkodás relativista és pluralista tendenciáit, és a haladás-hit magabiztos univerzalizmusát a fenntarthatóságba vetett kétséges és időleges reményekkel cserélte fel.

Más úton jártak, akik eleve kétségbe vonták a modern alapértékek érvényességét, és ezért nem az alapokban rejlő ellentmondások feltárásától remélték a továbblépést egy még modernebb és még dinamikusabb modernitás felé, hanem – részben vagy teljes egészében - más elvekre hivatkoztak. A hagyomány meghatározó szerepét hangsúlyozták, premodern (antik és/vagy keresztény) elvek érvényessége mellett

az életvilágra dobnak. Ez az eszméből szőtt köntös teszi, hogy igazi létnek tekintsünk valamit, ami csupán Módszer”, ahogyan a fenomenológiai iskola megalapítója, Edmund Husserl fogalmaz (Husserl 1984: 87).

2 A modernitás kritikusi pedig ennek a következményét látták abban, hogy a jog fölénybe került az erkölccsel, a gazdaság a társadalommal, a javak a jóval szemben: „A tényszerű az igazság, ennek ismétlésére szorítkozik a megismerés, s a gondolkodás pusztá tautológiává válik. Minél inkább aláveti magának a gondolkodás gépezete a létezőt, annál inkább beéri annak vak reprodukciójával... és a pusztá létezőt nevezi ki azzá az értelemmé, amelyet éppen elzár előlünk.” (Horkheimer – Adorno 1990: 45)

érveltek, rámutattak a kartéziánus világkép ingatag alapjaira, esetleg egy eredetibb megalapozás igényével léptek fel. Ezek a gondolatkísérletek olyan egymástól gyökeresen különböző indíttatású szerzők részéről, mint Edmund Burke, Leo Strauss vagy Martin Heidegger, végigkísérték a modernitás korszakát. Közös vonásuk mindenesetre a megőrzés, a modern-előtti tradíciók megújításának igénye. Más és más értelemben, de konzervatívnak nevezhetők.

A racionális intézmények globális elterjedése a huszadik század végére újabb hatalmas változásokat értelt meg. A hálózatokban, technikákban és formalizált viszonylatokban (pl. jog, piac, informatika) testet öltő „tudáshatalom” működése mindinkább ellenőrizhetetlenné és nyomasztóvá vált. A természeti rendszerek megújuló képességüket messze meghaladó igénybevétele megbontotta a földi élővilág dinamikus egyensúlyát, s a fajok és élőhelyek pusztulásával, a klimatikus viszonyok változásával földtörténeti léptékű katasztrófát idézett elő, ami javában tart és a közeli jövőben a legsúlyosabb következményekkel fenyeget. Az emberiség egy jelentős része már ma is korábban példátlan ínséget szenved, miközben esztelen pazarlás folyik a fogyatkozó erőforrásokkal. Ez utóbbiak túlrhetően méltányos (vagy tartósan kikényszeríthető) elosztását és az egyéni teljesítmények megfelelő ösztönzését az uralkodó politikai-gazdasági rendszer, úgy tűnik, nem képes többé biztosítani, tehát instabillá válik, és válságai folyamatosan súlyosbodnak. Időközben a pusztító technológiák hihetetlen tömege halmozódott fel, és ez a tény a nemzetek, földrészek és társadalmi csoportok közötti konfliktusok erőszakos megoldására csábít. Ha a szemben álló felek nem képesek többé e kísértésnek ellenállni, az erőszak eskalációja ellenőrizhetetlenné és korlátozhatatlanná válik. A modernizáció utolsó, gigantikus erőfeszítése – az a bizonyos „fenntartható növekedés” – minden korábbinál hatalmasabb termelő és romboló kapacitásokkal árasztja el bolygónkat, a városok és hulladéktemetők láncolata körbeéri a Földet. Az élővilág pusztulásáról, a nélkülözhetetlen természeti források és nyelők vészes fogyatkozásáról szóló hírek mindennapossá válnak, azonban a sürgős és máris elkésett változások véghezvitelére – más-más okokból – nem képes sem a helyi társadalom, sem az államok, sem a nemzetközi közösség.

Válság-korszakokban, amikor a mindennapi tapasztalat rációfól várakozásainkra, a politikaelmélet radikalizálódik: saját előfeltevéseinek érvényességét kell megvizsgálnia. Így ismét polgárjogot nyer a „filozofálás”, miután a filozófiai kérdésfeltevéstől idegenkedő, a leíró szaktudomány igényével fellépő politikaelméleti diskurzusból egyre nehezebb kirekeszteni olyan kérdéseket, amelyek nem a működés módjával, hanem értelmével (tehát az értelmezés kereteivel) kapcsolatosak.

A premodern és posztmodern előzményektől egyaránt megkülönböztethető modernitás-kritika legmarkánsabb vonulatának névjegyén manapság az „ökológia” kifejezés díszel. A biológia egy részterületéről kölcsönzött elnevezés a környezeti meghatározottságok jelentőségére utal. Alkalmas hívószónak bizonyult azok számára, akik szerint az alapvető megrázkódtatás, amely világunkat éri a második ezredfordulón, földi otthonunk és háztartásunk (oikoszunk) természeti létalapjainak pusztulása. Sajnos, egyre kevesebb okunk van arra, hogy ezt kétségbevonjuk, és e helyett mondjuk, inkább a globalizációt vagy az informatikai forradalmat tartsuk a korszak meghatározó fejleményének. Nemzetközi tudományos testületek sokasága adja le vészjelzéseit évről-évre, melyek arra figyelmeztetnek, hogy a globális hálózatok (és kockázatok) későmodern kora lassan átadja a helyét a kibontakozó ökológiai válság (és népvándorlás) korának. E földtörténeti léptékű változásnak azonban nemcsak tanúi, de előidézői is vagyunk: az emberhez méltó élet természeti feltételeinek drámai romlása csupán indikátora a civilizációnkban végbemenő változásoknak. Ha érteni akarjuk, hogy mi történik velünk, nem tölthetjük az új bort a régi tömlőkbe: mindenekelőtt a társadalmi viszonyok magyarázatául és igazolására szolgáló elveket kell megvizsgálnunk: érvényesek-e még?

A természet felett gyakorolt növekvő hatalmunkat vajmi kétes színben tüntetik fel az emberi eredetű, mégis elháríthatatlan természeti katasztrófák. A gazdasági racionalitás néven ünnevelt hatékonyság- és haszonelv irracionális, vak erőként gyűri maga alá a társadalmat és a politikát. Az egyre növekvő jólét ígérete a népeket természeti és kulturális örökségük feláldozására sarkallja, majd a nyomorúság odáig ismeretlen nemeivel hozza ismeretségbe. A technológiai-gazdasági „haladás” szolgálatába állított tudomány az emberiség jótevőjéből az életet fenyegető veszedelemmé vált. A kapitalizmus nem vállalja többé a demokrácia fényűzését: a tőke szabadságának áldozatul esik a közszabadság, a hálózatok működése és a verseny logikája korlátozza és relativizálja a magántulajdont. A jogállamiság hátránynak bizonyul a piaci versenyben. A demokráciák elveszítik ellenőrzésüket a világ fölött, az állam polgárai a képviselői intézmények fölött. A népességgrobbanás következményeiről senkinek sincs kedve jóslatokba bocsátkozni; minden idők legnagyobb népvándorlása, és ezzel egyidejűleg a nemzetközi erőviszonyok gyors átrendeződése zajlik. A provinciákból lesznek a nagyhatalmak, Európa, a modernitás szülőföldje félreeső provinciává válik. Jó érvek szólnak amellett, hogy a fenti, egymással szorosan összefüggő fejlemények közül a túlnépesedést, a világszegénységet, valamint az erőforrások pazarló használatára ösztönző gazdálkodást emeljük ki: ezek együttesen kényszerítik ki és igazolják a természeti rendszerekbe történő nagy léptékű, pusztító beavatkozást, bármilyen súlyosak legyenek is annak tapasztalható következményei.

Azonban nem állíthatjuk minden további nélkül, hogy az ökológiai válságra egy ökológiai politikában kellene a választ keresnünk, vagy hogy ilyen politika egyáltalán létezik. Az ökológiai katasztrófa ugyanis csak a jéghegy neve, mely felé rohanunk, de az, hogy nevén nevezzük, még nem jár következményekkel arra nézve, hogy merre kormányozzuk hajónkat s mikor bocsássuk le a mentőcsónakot. Az ökológiai összefüggésekre tekintő elméletek és empirikus kutatások mindenesetre megjelentek a társadalomtudományok legtöbb területén. Szempontjaik és magyarázó elveik a különféle szakterületeken általában a kapcsolatközpontú és rendszer-elvű megközelítésnek kedveznek, kitüntetett figyelmet szentelnek a környezeti kölcsönhatásoknak, és az egyedfeletti szerveződési szintek jelentőségét hangsúlyozzák. Ami azonban az ökológiai problémákra (környezeti indikátorokkal jellemezhető társadalmi-gazdasági problémákra) adott politikai válaszokat illeti, a tapasztalat azt mutatja, hogy ezek java része továbbra is az ismert modern vagy antimodern elméletek talaján születik, jelezve ezek készségét és képességét az új tematika befogadására. Így találkozhatunk konzervatív, liberális és szocialista indíttatású környezetvédelmi politikákkal, és tanulságos viták folynak arról, hogy a környezet megóvásának empirikus követelménye, illetve mindaz, ami abból a zöldek szerint következik, melyik klasszikus irányzat alapelveivel hozható a leginkább összhangba, de természetesen ezek zöld mutánsainak vagy hibridjeinek létrehozása sem ütközik elvi akadályba.

Az is igaz, hogy maguk az ökológiai mozgalmak nem okvetlenül rendelkeznek politikai filozófiával, sok képviselőjük szerint erre nincs is szükségük. Követeléseik java része ugyanis a politikai szférán innen vagy túl helyezkedik el. Részben technikai jellegű: a termelés, a fogyasztás, a hulladékkezelés kérdéseivel foglalkozik, vagy közvetlenül a természet-, környezet és állatvédelem területén szükséges szakpolitikai intézkedéseket érint. Mondanivalójuk másik része ezzel szemben általános magatartásszabályokkal, életvezetési elvekkel, erkölcsi normákkal kapcsolatos, tehát etikai természetű. A környezeti vagy öko-etika sokszínű irodalma jó érvekkel szolgál az élet tiszteletének elve, a több- mint-emberi világért viselt felelősség belátása, vagy egyszerűen csak a más lényeknek okozott szenvedés tilalma mellett. A kettő között azonban – az erkölcsi normák és a technikai eljárások között – az esetek többségében hiányzik valami. Nevezetesen, adósak maradnak azoknak a döntéshozatali eljárásoknak, a közhatalom gyakorlására, a társadalmi teljesítmények értékelésére és a javak elosztására vonatkozó elveknek a rendszeres kifejtésével, amelyek lehetővé tennék az öko-etikának és a zöldek által követelt környezetvédelmi szakpolitikáknak megfelelő társadalmi berendezkedést. Többnyire beérik azzal, hogy rámutatnak, miért nem alkalmasak erre a létező intézmények és mechanizmusok. Vagy azzal próbálkoznak – nem is sikertelenül -, hogy bebizonyítsák, elvben legalábbis nincs áthidalhatatlan akadálya annak, hogy követeléseiket magukévá tegyék a konzervatív, liberális vagy szocialista meggyőződésűek. A gyakorlatban azonban ez mégsem következik be, és ez

felkelti a gyanút, hogy az ökológiai politika célkitűzéseiben mégiscsak lehet valami, ami meghaladja az uralkodó eszmeáramlatok teherbíró képességét. Hogy a politikusokat és választóikat mégsem kizárólag az önző rövidlátás vezérli, amikor elkerülik a fennen hangoztatott „zöld” és fenntarthatósági követelmények teljesítését. Éppen ellenkezőleg: következetesen járnak el, mikor fenntarthatóságon uralmuk fenntartását értik, és ragaszkodnak a többség által elfogadott életformát legitimáló elvekhez, akkor is, ha – az ifjú Lukács György szófordulatával élve - ezek a formák többé nem formái az életnek, elveik pedig az élet elpusztításának formuláját variálják

Végülis ahhoz, hogy eldönthessük, van-e helye és létjogosultsága a kortárs irányzatok között egy önálló „ökológiai” elméletnek, mindenekelőtt kísérletet kell tennünk valamiféle tipológia megalkotására: milyen kérdésekre és miféle választ kínálnak az egyes irányzatok. A közkeletű hármass felosztás (konzervatív, liberális, szocialista) mellett és ellen felhozható legfőbb érv, hogy empirikusan igazolt: a huszadik századi politikai irányzatok többsége ebben a trianguláris erőterben azonosította magát. Csakhogy a konceptuális keretek létrehozása, mint a mozgalmak önmeghatározásának része nyilvánvalóan ideologikus célzattal történt. Nem meglepő, hogy a modern politikai filozófiák jól elférnek abban a keretben, amelyet tudós képviselők maguk alkottak a köztük fennálló különbségek magyarázatául. Azt mondhatnánk, hogy éppen ez az egyetértés ad okot a gyanúra. A szabadság ezek szerint a liberális, az egyenlőség a szocialista, a testvériség a konzervatív irányzatok számára jelent alapértéket, feltéve, hogy elfogadjuk a szabadság-fogalom liberális, az egyenlőség szocialista és a testvériség konzervatív értelmezését. Ezeket azonban egyre többen vitatják. A gyakorlatban pedig a világnézetek politikai képviselete (már amennyire a politikában még világnézetek képviseletéről beszélhetünk) kezd a felismerhetetlenségig összekeveredni. Egyes konzervatívok és egyes anarchisták mindig is ugyanazokra a kommunárius eszmékre hivatkoztak. A liberális és a szocialista baloldal egy része alapvető elvi kérdésekben egyetértésre jutott, más szocialisták viszont egyes konzervatívokkal közös érvekre hivatkozva növelnék az állam politikai befolyását stb. Lehet, hogy az utókor nem tartja majd olyan magától értetődőnek tipológiánkat?

Az alábbiakban olyan világos kritériumokat keresünk, amelyek alkalmasak rá, hogy teszteljük a modern politikai filozófiákat. Eljárásunk alapja az a sejtélem, hogy létezik két olyan alapkérdés, amelyben minden vélekedőnek állást kell foglalnia, és hogy a kettőre adott válaszok között nincs szükségszerű összefüggés.

Az egyik kérdés egyén és közösség viszonyát érinti. Az egyének alkotása lévén minden közösség, a vizsgálódások természetes kiindulópontja az egyén legyen (módszertani individualizmus), vagy pedig az igazság ennek épp a fordítottja: a személy a közösség alkotása, és a társadalomelméleti vizsgálódások eredeti tárgyát a társulás, vagyis az

együttélés mindenkori történelmi keretei alkotják? Szélső individualista felfogásban - ahogyan azt egy neokonzervatív politikus ki is mondta - olyan, hogy társadalom nem is létezik. Szélső komunitárius felfogásban az etnokulturális vagy nemi hovatartozás, „a bőrünkre írt identitás” minden tekintetben meghatározza az egyént; mások a haza üdvére vagy a forradalmi osztály érdekére hivatkozva követelnek tőle teljes önfeladást. A kettőt összekötő tengelyen tehát az individualista illetve a komunitárius pólustól mért távolság jelenik majd meg.³

A másik: a viszony az államhoz vagy bármi egyéb intézményhez, ami esetleg az állam helyébe lép, legyen az cégbirodalom, kontinentális szövetségi rendszer vagy világkormány. Akár az egyének, akár a közösségek szempontjából értékeljük a társadalmi viszonyokat, vélekedhetünk úgy is, hogy a közhatalmi intézményekben testet öltő társadalmi rend törekvéseik autentikus megnyilatkozása, vagy éppen ellenkezőleg: hogy az állam az egyéni autonómia-törekvések illetve a társulások spontán önszerveződésének legfőbb akadálya. Állásfoglalásaink ennek megfelelően egy „államerősségi skálán” fognak elhelyezkedni, amelyet az egyén/közösség tengelyre merőlegesen ábrázolunk. Ennek nullpontján: semmi hatalmat senkinek, ahogyan a minden uralomban elnyomást szimatoló anarchisták követelik. Átellenben, a skála másik végpontján az etatista és/vagy tekintélyelvű szélsőségek helyezkednek el, ezek az uralkodó intézményeket a társadalmi rend és minden legitimitás további megalapozásra nem szoruló letéteményesének tekintik.

Az egyén-közösség tengely és az erre merőleges államerősségi skála tehát a politikai teret négy mezőre osztja:

- A jobb felsőben a szilárd és az egyénhez képest elsődlegesnek tételezett közösség erős államot alkot (erős közösség – erős állam).
- A bal felsőben éppen ellenkezőleg, az egymástól függetlennek, egyszersmind végső magyarázó elvnek tekintett individuális törekvések közötti közvetítés hárul az igazságosság, a jólét vagy a közbékeesség nevében intézkedő racionális uralom

3 A komunitárius megjelölést a szokásosnál tágabb értelemben használom. Nem csak a kortárs amerikai politikai filozófiából ismert irányzatot értem alatta (mint Boda 2000, Horkay Hörcher 2002 vagy Láncki 2007), hanem egy társadalomontológiai magyarázó elvet, amely az „individualista” huszadik században fokozatosan egyre nagyobb jelentőségre tett szert. A társulás elsődlegességét az egyénhez képest (a viszonyt a személyhez képest, az interszubjektivitását a szubjektumhoz képest stb.) egymástól többé-kevésbé függetlenül hangoztatták többek között pragmatikus, interakcionista, perszonalista, egzisztencialista, fenomenológiai és hermeneutikai tradíciókhoz kötődő gondolkodók. Ha azt mondjuk, hogy valamiképpen mindegyik a kommunikáció folyamatát állítja társadalommagyarázatának középpontjába, máris megkülönböztettük őket egyrészt az organikus elméletektől, melyek a közösséget mintegy a társadalom ellenfogalmaként használják, valamint a modern kollektívizmustól. Ez utóbbi absztrakt ismérvek szerint képez fiktív csoportokat ott, ahol a társadalom szövetét alkotó identitásközösségek felszámolása már végbement.

széleskörű jogosítványokkal felruházott szervezetére (individualista társadalom – erős állam)

- Ugyanezek az öntörvényű individuumok a bal alsó mezőben az intézményes kényszer kötelékeitől való minél teljesebb függetlenségben látják szabadságuk biztosítékát (individualista társadalom – gyenge állam).

- Végül a jobb alsó mezőben a közösségek uralommentes önszerveződése és összetartó ereje kínál alternatívát az állami jellegű intézmények uralmával szemben (erős közösség – gyenge állam).

Vizsgáljuk meg a négyféle megoldás következményeit: képes-e a javasolt mátrix a politikai filozófiák közötti lényegi különbségek megjelenítésére? Milyen válaszok következnek az egyén/közösség dichotómia és az államerősségi teszt szerint elfoglalt négyféle lehetséges helyzetből az uralom jogosultságára, a jó társadalom alapelveire, a társadalmi igazságosságra, az összetartozás jellegére és az egyén identitásának alapjaira nézve?

Az első változatot nem nehéz a *konzervatív* politika-felfogással azonosítani.

*Erős közösség – erős állam*⁴

Legitimáció: tekintély/transzcendens értékrend

Alapelv: hagyomány

Igazságosság: (minőségi) különbségek tisztelete

Közösség: nép

Identitás: (fiktív) közös eredet

A második álláspont tiszta képviselete a jellemző *szocialista* irányzatokat.

*Individualista társadalom – erős állam*⁵

4 A korábban mondottak szerint az „erős államot” így kell érteni: „a társadalom rendjét szavatoló intézmények megfellebbezhetetlen tekintélye”, legyen az állam, egyház, arisztokrácia vagy az uralkodó felkent személye.

5 Minden modern kollektizmus alapján véve individualista: a szocialista irányzatok az egyének közötti igazságos elosztás, az egyéni jólét biztosításában látják az állam feladatát. A felkínált közösségi kereteknek – legyen az proletariátus, néptömeg, rajongótábor vagy harci élcsapat - a kommunista, fasiszta illetve konzumtársadalomban csak a politikai mozgósítás és manipuláció kölcsönöz társadalmi realitást.

Legitimáció: közakarat, népfelség

Alapelv: jólét és haladás

Igazságosság: méltányos részesedés

Közösség: osztály, tömeg

Identitás: érdekközösség

A harmadiknak a *liberális* program felel meg.

Individualista társadalom – gyenge állam

Legitimáció: szerződés

Alapelv: az egyéni választások függetlensége

Igazságosság: tisztességes verseny

Közösség: állampolgárság, világpolgárság

Identitás: szabad önmeghatározás, egyéni függetlenség

De mi kerüljön a negyedik mezőbe? A politikai tér általunk javasolt elrendezéséből nyomban kiderül, hogy az uralkodó közfelfogás nem tulajdonít összefüggő „filozófiát” azoknak a közösség-elvű törekvéseknek, amelyek a lokális és partikuláris kapcsolatokon alapuló csoportszerveződést tekintik elsődlegesnek; és ezeknek öntörvényűségét hirdetik az állam és mindennemű központosítás ellenében, egyszersmind az individualizmus ellenében is. Ismeretes pedig, hogy ez az álláspont - erős közösség – gyenge állam - fontos szerepet tölt be az angolszász politikai gondolkodás történetében, de másfelől az anarchizmus klasszikusai is többnyire ebben a szellemben foglaltak állást. Különböző kommunárius irányzatoknak a huszadik századi társadalomelméletben betöltött meghatározó szerepére pedig egy korábbi lábjegyzetben utaltunk. Létezik-e önálló képviselője ennek a formulának a kortárs politikai filozófiában?

Ha nem tartjuk lehetségesnek az uralom legitimitásának és a társadalom rendjének igazolását valamely végső alapelvből kiindulva (származzék az akár transzcendens forrásból, vagy lett légyen belátható tisztán racionális úton), akkor vagy a történetiség elvének aktualizálására (relativizálására), vagy a társadalmi szerződés fikciójának historizálására tett kísérletekből kell kiindulnunk. Az első elvégezze a hermeneutikai

filozófia: a hagyomány e szerint nem kész adottság, hanem a kulturális örökség aktuális értelméről folyó eleven párbeszéd.⁶ Hasonló következtetésre jutnak másrészt azok a - republikánus illetve konzervatív - szerzők, akik rámutatnak, hogy az egyetértés és az értelmes egyet- nem-értés (a társadalmi szerződés) ott lehetséges, ahol a feleket eleve összefűzi valamiféle kölcsönös lojalitás, a megegyezés értelmébe vetett előzetes hit, az értelmezési keretek - a kultúra - közössége (pl. Sandel 2002, Scruton 2005). Mindkét esetben oda jutunk, hogy a *legyen előbb van*, mint az úgynevezett társadalmi tények, mivel az utóbbiak létrehozására vonatkozó egyetértés (konszenzus) már feltételezi a megértést, a megértés a párbeszédet, a párbeszéd a párbeszéd módjával és értelmével kapcsolatos előzetes elkötelezettséget (a másik igazsága iránti elkötelezettséget). Ez utóbbinak „irracionális” forrása pedig az együttélés történetében keresendő, vagy ha úgy tetszik: az emberek eredendő egymásrautaltságában.

Az együttélés, vagyis az a mód, ahogyan az érintettek közös történetüket elbeszélik, az a végső adottság, ami „mögé” már nem lehet kérdezni: ez köti össze a múlt örökségét a jövőért viselt felelősséggel, s teszi mindkettőt politikai tényezővé a jelenben.⁷ Ez a felismerés Burke-től Dewey-ig áthatja a történelmi fejlődés pragmatikus felfogását is. Az utóbbihoz közvetlenül kapcsolódnak a huszadik század első harmadában a humánökológia un. chicagói iskoláját alapító Robert E. Park nézetei. Park szerint „az emberi társadalom... az állatok társadalmától eltérően, lényegében mint egy közös örökség létezik, amelyet a kommunikáció teremt és közvetít... A társadalom, *ha elvontan szemléljük* (kiemelés tőlem L.A.), az egyének szervezete, konkrét létét tekintve azonban inkább a szervezett szokások, érzelmek és attitűdök komplexuma – röviden szólva a konszenzusé”. (Park 2000: 181)⁸. Valóban, ez az a pont, ahol az ökológia társadalomfelfogása a komunitárius hagyományhoz kapcsolódik.

6 A filozófiai hermeneutika felismeréseinek politikaelméleti következményeire a hazai szakirodalomban először Fehér M. István hívta fel a figyelmet (Fehér 1996)

7 Alasdair Macintyre klasszikus tömörségű megfogalmazásában: „a megfelelő hagyományérzék azoknak a jövőbeni lehetőségeknek a megragadásában nyilvánul meg, amelyeket a múlt a jelen számára elérhetővé tett. Pontosan azért élő hagyományok ezek, mert egy még be nem fejezett elbeszélést folytatnak tovább, olyan jövővel szembesülnek, amelynek ha van meghatározott vagy meghatározható jellege, az a múltból származik.” (Macintyre 1999: 299)

8 Itt Park mintha John Dewey gondolatait folytatná: (az embereknek) „...ahhoz, hogy közösséget, illetve társadalmat alkossanak, közös célokkal, meggyőződéssel, törekvésekkel, tudással kell rendelkezniük... Azt mondhatjuk, hogy a társadalom nem egyszerűen az átörökítés és közlés folyamatai által létezik, hanem az átörökítésben és a kommunikációban.” Maga Dewey ellenben, a korábbi Macintyre idézethez hasonlóan, csak Burke ismert megállapítását variálja: „...nem csupán maguk az élők, hanem az élők, a már holtak, s a még meg nem születettek közötti társas viszony ez...”. Ne képzeljék tehát, „hogy joguk van... tékoználni az örökséget, kényük-kedvük szerint ronsolva társadalmunk eredeti szövetét; kockáztatván, hogy emberi lakóhely helyett pusztaságot hagynak az utánuk következőkre” - amivel viszont Burke Töprengései közvetlenül a jövő nemzedékek iránti felelősség eszméjét készítik elő, az ökológiai politika egyik vezérelvét. (Dewey 2000: 178, Burke 1990: 190, 188) A chicagói laboratóriumtól a Római klubon át napjaink ökológiai politikájához vezető útfölvázolására először az Együttéléstanban tettem kísérletet (Lányi 1999a). Egy másik

A komunitárius elméletek közös vonása, hogy a társas viszonyaink alapját képező egymásrautaltságot nem megszüntetni igyekeznek, hanem annak emberhez méltó formáját keresik. De amit keresnek, azt nem egy eszmével azonosítják (mint „szabadság” vagy „igazságosság”), melynek jegyében a jó társadalom felépíthető – értelemszerűen a lerombolt rossz társadalom romjain -, hanem beérik azzal, hogy olyan politikai biztosítékokat jelöljenek meg, amelyek alkalmasak arra, hogy megóvják az emberi és több- mint-emberi társulások önszerveződését, összetartó erejét, alkotóképességét („erős közösség”) az erőszakos külső beavatkozástól, az állam és a nemzetek feletti szervezetek beavatkozását is ide értve („gyenge állam”).

Bár az ökológiai válság kihívására bizonyára sokféle politikai válasz adható, amellel érvelek, hogy az ökológiai *világnézetnek* megfelelő politikai válasz csak közösség-elvű lehet. Az ökológiai politika ugyanis nem környezetvédelem, hanem – együttéléstan. Nem a természetről van benne szó, hanem arról, amit a természettel művelünk. A művelés módja pedig művelődésünk módjának a visszája csupán. Nem technikai kérdés. Maga a technika a kérdés: a homo faber diadala a zoon politicon felett, az uralkodásismeret győzelme az élnitűdés felett. Az ökológiai világnézet a természet pusztulásában a modern emberiség önfélreértésének gyümölcsét ismeri fel, ezért hívei indíttatva érzik magukat, hogy újra feltegyék az ember kiletére, a társadalmi kötelek mibenlétére irányuló kérdéseket. Közös meggyőződésüknek az első között ad hangot Hans Jonas, amikor rámutat, hogy a jövő nemzedékekért viselt felelősség a környezeti katasztrófa elhárítását erkölcsi köteleességgé teszi, azonban ennek az erkölcsi köteleességnek csak politikai úton tehetünk eleget. (Jonas 2000) Jelenlegi politikai intézményeink alkalmatlanok erre a feladatra: más elvek jegyében, más célok szolgálatára alakultak. Nem kényszeríthetők voluntarista módon az eddigiektől lényegesen eltérő működésre. Ezért szorul az ökológiai politika elvi (filozófiai) megalapozásra. Az igényeinknek megfelelő alapokkal véleményünk szerint a komunitárius elmélet szolgálhat:

1. A társulás spontaneitása a helyi (munkahelyi, szakmai, kulturális stb.) közösségek *önrendelkezését* kívánja. Ebből következik a rendszer *szubszidiáris* fölépítése, valamint a bizalmatlanság minden univerzális igazságossági formulával és központosító törekvéssel szemben. Az egyén szabadságát ez utóbbiak nem képesek biztosítani, az csak az egymás javáért kölcsönösen felelősséget vállaló emberek önkéntes igyekezetének eredménye lehet, mert a szabadság nem az egyén tulajdona, hanem a személyközi kommunikáció vonása.

esszében a fenomenológiai és hermeneutikai filozófia modern klasszikusait hívom segítségül a környezetfogalom értelmezéséhez (Lányi 1999b)

2. Csak arról dönthetünk helyesen, aminek ismerjük a helyét. A *lokalizáció*, azaz az emberi lépték helyreállítása lesz az előfeltétele a *felelősség és kímélet* politikájának, ismert nevén az ökológiai elővigyázatosság politikájának. Amíg a közösség sorsát érintő döntések a helyi emberek által befolyásolhatatlan globális hálózatokban születnek, vagy távoli és ellenőrizhetetlen testületek rendelkezései folytán, addig kilátástalan az életformák gazdag változatosságának védelme – a természetben és a kultúrában egyaránt. Mert minden univerzalizmus érzéketlen a helyi sajátosságok (minőségi különbségek) iránt, amelyeket nem lehet visszavezetni általános alapelvekre és mennyiségi összefüggésekre. Az érintett közösségtől minél távolabb, minél egységesebb elvek alapján, és minél több formális közvetítésen keresztül születik egy döntés, az szükségképpen annál életidegenebb, pazarlóbb és kártékonyabb lesz az egyes esetekre nézve. (Függetlenül attól, hogy a kormányzó bürokrácia szocialista, konzervatív vagy liberális elvekre hivatkozik eközben.)

3. A minőségi különbségek összemérhetetlenségének belátásából következik az osztó igazságosság elméleteinek tarthatatlansága. Igazságos és méltányos csak az egyenlő *részvétel* lehet a közös sorsunkat érintő döntések meghozatalában. Az egyénnek amúgy is mindig több fog kelleni, mint amennyi *jár* neki. Ahhoz, hogy emberként élhessen, *kell* a társak megértése, odaadása, az ő mindenki mástól különböző személyiségére irányuló figyelem. A politikai alapkérdés nem az uralom legitimitásának és nem az egyén függetlenségének biztosítása, hanem az, hogy milyen alapon számíthatnak az emberek mások *segítségére*.⁹

4. A teljesítmények tisztán mennyiségi összehasonlításán alapuló verseny – amely, mint láttuk, nincs és nem is lehet tekintettel helyi sajátosságokra és értékelsőbbségekre - óhatatlanul kikényszeríti az erőforrások pazarló használatát. A nyereségelvű piaci versenygazdaságban a növekedés és a terjeszkedés kényszer. A versengés és a növekedés következménye a technológiai, katonai és politikai hatalom mértéktelen összpontosítása. Ez az élet minden területén növeli az ellenőrzést, egységesítő, egyenműsítő hatást fejt ki, melynek áldozatául esik a kulturális sokféleség. Az ökológiai politika a pazarlással szemben a mértékletességet, a hatékonysági kényszerrel szemben a spontaneitást, a központosítással és egységesítéssel szemben az életformák sokféleségének megőrzését részesíti előnyben. Ezért a piaci verseny korlátozását fogja szorgalmazni.¹⁰ Az ökológiai gazdaságtan nem csak azért számol le a

9 Ezt bővebben fejtegetem Lehet-e a társadalom igazságos? című írásomban (Lányi 2010)

10 A piac „korlátozása” Polányi Károly és mások szerint egyébként a piac védelmét jelenti tulajdon önfelszámoló tendenciáival szemben. (Polányi 2004: 184-198) Ez utóbbiak érvényesülnek a globális hálózatok működésében: az önálló piaci szereplők száma rohamosan csökken, a tulajdon feletti rendelkezés elszakadt a tulajdonnal járó felelősségtől, a tájékozódás és befolyásolás eszközeivel a szereplők annyira egyenlőtlenül rendelkeznek, hogy valóságos versenyről többé nem beszélhetünk köztük. A világpiac – éppen határtalansága folytán – nem rendelkezik a klasszikus piac számos jótékony hatásával, melyet annak köszönhetett, hogy egy

végtelen növekedés illúziójával, mert az lehetetlen, hanem elsősorban azért, mert bizonyítva látja, hogy a több nem okvetlenül jobb: jó csakis a helyes mérték felismerése lehet.¹¹

Mátrixunk segítségével tehát sikerült azonosítani a modern politikaelmélet bűvös háromszögében észlelhetetlen komunitárius program helyét a politikai térben, és aktuális mondanivalóját: az ökológiai politika képében. Úgy találtuk, hogy az életformák gazdag változatosságáért (a kulturális hagyomány jövőjéért és az ökoszisztémák épségéért) vállalt felelősség politikájának a számba vett lehetőségek közül egyedül a közösségek önszerveződésének elvét tiszteletben tartó társadalom képes megfelelni.

A negyedik szektorba tehát az *ökológiai* politikát helyezzük.

Erős közösség – gyenge állam

Legitimáció: konszenzus

Alapelv: életformák változatossága

Igazságosság: kölcsönös segítség

Közösség: spontán önszerveződés

Identitás: kölcsönös személyes felelősségvállalás

1. ábra:

helyi politikai közösség ellenőrzése alatt állt. Ezért a politikai beavatkozás a piacgazdaság működésébe nagyon is piacconform lehet. Meggyőző formuláját az angol konzervatív (önmeghatározása szerint „vörös tory”) Phillip Blond könyve nagyjából így adja meg: remoralize the market - relocalize the economy - recapitalize the poor” (Blond 2010: 159-209).

11 A zavarbaejtő kérdésre, hogy miként lehetséges a közjó megállapítása (a politika eredeti értelmének helyreállítása), ha a vitában többé nem hivatkozhatunk a dolgok örök, metafizikai rendjére, melyhez képest a helyes cselekedet mértéke egyszer s mindenkorra megadható, Alistair Macintyre zseniális formulája alapján kereshetünk választ a politikaelméletben is: „A jó emberi élet a jó emberi élet keresésével eltöltött élet, és a kereséshez szükséges erények tesznek képessé bennünket annak megértésére, hogy ezen kívül mi más még a jó emberi élet.” (Macintyre 1999: 294-295)

individualista társadalom – erős állam szocializmus	erős közösség – erős állam konzervativizmus
individualista társadalom – gyenge állam liberalizmus	erős közösség – gyenge állam ökológia

A közösségelvű vagy ökológiai politika fenti ismérveiről elmondható, hogy nehezen formalizálhatók, s így nem kedveznek az intézményesülésnek. Ezzel nem mondtunk semmi újat, csupán megkülönböztettük a szociális állam/demokratikus jogállam modern eszményétől, amely mindig egy kicsit bürokratikus és ugyanennyire „szocialista”, amennyiben egységes elvekre és univerzális mechanizmusokra bízta az egymástól függetlennek vélt egyének közötti igazságos elosztást, ami ezen eszmény szerint a politika legfőbb célja. Az állam intézkedési jogkörét ugyan az ökológiához hasonlóan a liberalizmus is jócskán korlátozza, a helyébe viszont egy jól operacionalizálható elvet állít: a kontingens egyéni választások formalizált versengését. Éppen ellenkezőleg jár el a konzervatív, aki szintén ellene van az elvek, doktrínák és ilyen vagy olyan jogosítványokkal felruházott bürokráciák uralmának, de ezekkel szemben inkább olyan hagyományos, részben tekintélyelvű megoldásokra hivatkozik, amelyek képesek szabályozni az együttélés rendjét, és kordában tartani az egyéni változatok közötti konfliktusokat.

A politikai ökológia ezekkel szemben mintha inkább arról szólna, hogy hogyan *ne* döntsünk. Miközben minden eddigienél súlyosabb felelősséggel terheli a politikai döntéshozatalt (az emberiség túlélése), úgy tűnik, hallgat a jó kormányzás módjáról, és kissé tanácstalannak mutatkozik a céljai elérésére alkalmas eszközöket illetően.

Erre a kritikára két válasz kínálkozik. Az egyik, hogy a jó kormányzás mikéntjére nézve konzervatív, liberális és szocialista válasz sincsen, csak válaszok léteznek, amelyek, érdekes módon, aszerint divergálnak, hogy az egyes világnézeti táborokon belül kialakuló megoldások miként viszonyulnak a másik három elvhez. A politikában ugyanis nincsenek és nem lehetségesek tiszta képletek, csupán a korrespondencia különféle

változatai. (Ezeket próbáljuk majd ábrázolni egy következő ábrán.) S hozzátehetjük, hogy nemcsak a politikai filozófia irányzatai árulkodnak keverék származásukról (pl. szociálliberális, komunitárius anarchista, szabadelvű konzervatív stb.), hanem a létező politikai rendszerekről is elmondható, hogy bennük a piaci, tekintélyelvű, bürokratikus, képviseleti, vérségi és konszenzuális elv együttesen érvényesül, és inkább ezek sajátos kombinációja és az alkotó elemek aránya lesz az, ami az egyes változatokat jellemezni fogja.

Ezen túlmenően nem biztos, hogy az ökológiai politikának egyáltalán védekeznie kell a maga negativitását illető fenti bírálat ellen. Érvelhet úgy is, hogy mondanivalójának megkülönböztető sajátossága éppen az, hogy a helyi közösségekben születő döntéseket minél nagyobb mértékben kívánja mentesíteni úgy a piac, mint az állam kényszerítő befolyásától, és pedig anélkül, hogy a tőlük visszaperelt autoritást egyúttal a hagyományos struktúrákra, hagyományos tekintéllyel felruházott testületekre bízna, vagy olyan kizárólagos érvényű alapelvekre, amelyeket az egyes esetekben minden áron követni kell. Inkább az érintettekre bízna, hogy ezek után milyen úton jutnak egyetértésre közös céljaikról, miként és mire hatalmazzák fel vezetőiket, és hogyan értékelik az egyéni teljesítményeket. Ez a megoldás nem jár logikailag szükségszerű következményekkel a piaci verseny, a parlamentarizmus, vagy a központi tervezés és újraelosztás elvének elfogadására vagy elutasítására nézve, különösen a lokális színterek között és felett, csupán korlátozza és kiegészíti azokat. Az életformák, természeti adottságok és kulturális válaszok sokfélesége melletti elkötelezettség éppen azt diktálja, hogy semmilyen elv, így az ökológiai elv se léphessen fel a kizárólagosság igényével. És hogy a történelmi körülmények, hagyományok, egyéni és csoporttörekvések változatosságának megfelelően születhessenek különféle megoldások az egymással vetélkedő és tetteleg együtt élő politikai elvek kombinációjára. Nem egyszer és mindenkorra, hanem alkalmazkodva a kor követelményeihez.

Azonban kár volna megkerülni egy olyan kérdést, ami a „zöldek” is megosztja, és álláspontjuk megítélése szempontjából perdöntő lehet. Ki kell jelenteni, hogy az ökológiai politika híveinek meghatározó többsége is differenciált társadalmi munkamegosztással számol. Nem tartja se szükségesnek, se lehetségesnek ennek felszámolását, a visszatérést valami őseredeti egyszerűség állapotába. Ha ez így van, akkor pedig a szóban forgó közösségekben egymástól nagymértékben különböző egyének és csoportok fogják élvezni az autonómia és a részvételi demokrácia áldásait. Kérdés, hogy ebben az esetben, és pedig tartós együttélésre berendezkedő közösségek esetében - amelyek mindenben különböznek egy grassroots mozgalom önkéntes résztvevőinek kollektívájától -, elégségesek-e a konszenzusteremtés radikális

demokrata elvei, amelyek a teljes önkéntességet és spontaneitást védelmezik tűzön-vízen keresztül. Nem elégségesek, ha valamit, úgy ezt bizonyosan kijelenthetjük.

S ez az a pont, ahol a kommunárius anarchistát az élet realitászai a konzervatív hagyományhoz közelítik. Ahhoz, hogy különböző meggyőződésű, tudású és érdekű emberek egyetértésre juthassanak céljaikról, elfogadják teljesítményükről a közösség értéktételeit, és kölcsönösen számíthassanak egymás lojalitására, kell hogy összefűzze őket valami. Ez a valami nem lehet a vélemények egyezése, mert nem lehetséges, de nem is volna kívánatos, hogy azok egyezzenek. Nem szeretnénk olyan közösségben élni, amely megkívánja tagjaitól, hogy egymással egyetértsenek, olyan közösségben szeretnék élni, amelynek tagjai méltányolják, hogy egymástól különbözik a véleményük, és egyet nem értésük körülményeiről konstruktív párbeszédet képesek folytatni a kölcsönös tisztelet jegyében. De mi teszi őket erre képessé? Mi a biztosítéka, hogy megértjük egymást és toleráljuk a különbségeket akkor is, amikor ezek terhesek, akár a közösség javát is fenyegethetik? Semmi. Azonban erre kell törekednünk, következésképpen bízunk is kell e törekvés értelmében: esélyt kell adnunk a másoknak, hogy igaza lehet, ahhoz hogy „igényét ne eresszük el a fülünk mellett, s engedjük, hogy mondjon magáról valamit”(Gadamer 1984: 253); mert ellenkező esetben, ha ez az előzetes kölcsönös elkötelezettség a másik igazsága és a megértés lehetősége iránt nem áll fenn, a megértés lehetetlen. Mint korábban is jeleztük, a politikai filozófia számára a hermeneutikai vizsgálódások nagy eredménye, hogy az egyetértést a megértés előfeltételének tekintjük, nem pedig következményének, ahogyan azt a köznap i józan értelem diktálná. Egyetértés – miben? A párbeszéd alapjául szolgáló hagyomány érvényességében. A meggyőződés ugyanis, hogy rendelkezünk valamiféle közös értelemmel, nem tisztán racionális természetű, „nem a vélemények egyezése, hanem az életformáké”. Wittgensteint idézzük, mert az ő nyelvfilozófiai vizsgálódásai készítették elő a felismerést, hogy a megértés alapján véve nem ismeretelméleti probléma, hanem etikai, szó szerint: „ahhoz, hogy a nyelv segítségével megértsük egymást, nemcsak a definíciókban kell egyetértsünk, hanem - bármily furcsán hangozzék - ítéleteinkben is.” (Wittgenstein 1998: 134) Ez pedig azért és csakis azért lehetséges, mert a résztvevők nem függetlenek egymástól: közös sorson, közös tudáson, egyszóval közös hagyományon osztoznak.

Az egymásrautaltság tudata, a kölcsönös bizalom, az egymás sorsáért vállalt felelősség feltevésünk szerint elégséges alapot nyújtanak az egymástól különböző meggyőzések és érdekek képviselői közötti erőszakmentes párbeszédre, az értelmes egyet nem értés jegyében. Azonban az együttélés több mint párbeszéd: tényleges gyakorlati együttműködés az elfogadott célok jegyében, legitimitást élvező eljárások útján, kikényszeríthető viselkedésszabályokkal. A közcélok megállapítása (folytonos vitathatóságuk és helyesbíthatóságuk kikötésével) és érvényesítése a helyi és

magasabb (például nemzeti) szinteken olyan mechanizmusokat is megkövetel, amelyek gondoskodnak a közhatalom gyakorlására felhatalmazott testületek delegálásának elismert módjáról. Kiegészítésre szorulnak-e ökológiai szempontból a demokratikus képviselet és döntéshozatal elvei? Válaszunk igenlő, a jövő nemzedékek közjogi képviselete körüli vita rávilágít ennek szükségességére és nehézségeire. A részletekbe ezúttal nem mehetünk bele, azonban jelezzük, hogy az élővilág gazdag sokféleségének követelt védelem és az ennek alapjául szolgáló hivatkozás az utánunk jövők jogaira súlyos filozófiai konzekvenciákkal jár. Azt kívánja, hogy egy aktuálisan nemlétező népességre – végső soron a pillanatnyi többség véleményétől függetlenül érvényes elvre - hivatkozva korlátozzuk az empirikus többség akaratának érvényesülését, nyilatkozzék az akár a politikai választásokon, akár kereslet és kínálat piaci játékán keresztül. Jó érvekre hivatkozhatunk: felelősségünk utódainkért, az ő érintettségük a mi döntéseinkben, végül az érintettek joga, hogy érdekeik képviselethez jussanak, amellettszólnak, hogy ezt megtehetjük, sőt, meg is kell tennünk.

De emeljük bátran a tétet, s jelentsük ki, hogy a törvényes rend legitimitását ettől függetlenül és általában sem a mindenkori többség jóváhagyása igazolja. Konzervatív és liberális szerzők, más és más megfontolásból ugyan, de ragaszkodnak ahhoz, hogy a törvény előbbrevaló a törvényhozóknál, és az utóbbiaknak nincs joguk kényük-kedvük szerint változtatni azon, amit a hagyomány szentesít és az idő igazolt (pl. Burke 1990: 188-190, Hayek 1960: 180-181) A liberalizmus eredeti intenciója éppenséggel a védekezés a többség akaratára hivatkozó elnyomás – úgymond, a legveszedelmesebb fajta zsarnokság - ellen.(Constant 1997, Tocqueville 1983) A radikális demokrata is, mint Habermas vagy Rawls, azon túlmenően, hogy a konszenzus-teremtő vitába igyekszik minden érintettet bevonni, és a vitában mindenkinek egyenlő pozíciót biztosítana, a hangsúlyt az eljárás mikéntjére helyezi (önkéntes, méltányos, ésszerű stb.). Habermas – J.S.Mill szellemében - ehhez azt is hozzáteszi, hogy még az így születő törvények is csak addig tarthatnak számot tiszteletünkre, ameddig kikezdzhetők: megtámadhatók, bírálhatók és javíthatók. (Rawls 1998, Habermas 1995) Végül az „igazi” szocialista a jakobinus elődöktől a kommunista utódokig nyíltan hangoztatja, hogy akár a pillanatnyi többséggel szemben gyakorolt diktatúra is jogos lehet, ha annak eszközeivel a nép barátai az emberiség érdekében, a helyesen felismert történelmi szükségszerűségnek megfelelően élnek. Mint látjuk, a legitimitás végső forrása egyik esetben sem az aktuális többség, hanem a hagyomány, vagy a szabadság, vagy a volenté general (az elvont közakarat), vagy a döntéshozatali eljárás kvalitásai, tehát mindig egy értékeszme, az, amit a vélekedők a közjó szempontjából a legüdvösebbnek tartanak! Úgy látszik, csak az olyan uralom tarthat igényt jogosságának elismerésére, amely elveinek igazságára hivatkozik, és amelynek akaratképző mechanizmusai és a végrehajtás módja összhangban vannak a vallott értékekkel. Az ökológiai politikának tehát nem megkülönböztető sajátossága az értékközpontúság, lévén az minden

politikai filozófiának közös vonása. Még az értéksemlegesség követelményében is az egyenlőség vagy a részrehajlótlan igazságosság egy bizonyos felfogása, vagyis egy értékelv melletti elkötelezettség jut kifejezésre.

Az ökológiai politika esetében azonban a személyes felelősség hangsúlyozása, az ezen alapuló közvetlen részvétel követelménye, végül a bonyolult minőségi különbségek mennyiségi összefüggésekre való visszavezetésének tilalma korlátozza az alkalmazható döntéshozatali eljárások körét. A megkívánt kompetenciákkal ki-ki csak a saját szűkebb közösségeinek dolgában rendelkezik. Ezért tűnt elkerülhetetlennek a lokalitás és szubszidiaritás elvének bevezetése. De továbbra is kérdés marad, hogy ezekben a kisebb közösségekben, amelyek mindazonáltal globális vonatkoztatási rendszerekben hoznak adott esetben globális kihatású döntéseket, lehet-e és hogyan lehet méltányos feltételek között jó döntéseket hozni, amelyek azért jók, mert a közösség épségét és tartósságát, az együttélés harmóniáját, a tagok közötti szolidaritást, a tudás gyarapodását, a létfeltételek megőrzését szolgálják. Azért soroljuk e jókat – s még sorolhatnánk őket tovább –, hogy lássuk, változatlanul összetett, kockázatos, magas színvonalú hozzáértést igénylő döntésekről van szó, nem a bonyolult társadalmi problémák leegyszerűsítéséről. A lokalizáció csak arra jó, hogy közelítse a döntéshozókat döntéseik tárgyához (hogy az érintettek és a döntésre jogosultak sokasága nagyjából egybeessen), de nem arra, hogy magukat a problémákat lényegesen leegyszerűsítse. Egyelőre nem úgy néz ki, mintha meg tudnánk szabadulni a globális egymásrautaltság kapcsolatrendszeraitől, vagy hogy ezt mindenestül kívánatosnak tartanánk.

Ezért még egyszer feltesszük a kérdést: adottnak véve az elmondottakat, hogyan döntsünk jól közösségeinkben? Egy kiegészítő elvre szeretnénk felhívni itt a figyelmet – túl az eddigieken: tehát a résztvevők személyiségét egyenlőképpen megillető tisztelet és figyelem, a sajátos történelmi különbségek elismerése és az igazság kiderítését szolgáló eljárás méltányossága mellett. Úgy tűnik, minél kevésbé választhatunk olyan társadalomszervezési módszereket, melyekben személytelen automatizmusok, általános formulák játsszák a döntő szerepet, annál inkább rászorulunk, hogy *megbízunk* azokban, akiket egyedi, minőségi döntésekre hatalmazunk fel. A lokalizáció előnye elsősorban nem abban áll, hogy a döntéshozatali eljárás résztvevői jobban ismerik döntésük tárgyát, hanem abban, hogy egymást jobban ismerik. Képesek arra, hogy a feladatokat és tisztségeket azokra bizzák, akikben személy szerint a leginkább megbíznak, majd pedig közvetlenül ellenőrizzék és számon kérjék tevékenységüket, és ezt helyettük, a fejük felett senki más meg ne tehesse. A megbízottak jövője ettől kezdve azon múlik, hogy megfelelnek-e a beléjük helyezett bizalomnak. Az érdemeik elismeréséhez fűződő érdekeltséget így csak csekély mértékben befolyásolhatja más, partikuláris érdek, például egy üzleti vállalkozásé vagy politikai párté. Az ökológiai

kockázatok miatt megnövekedett horderejű és komplexitású politikai döntések megkívánják a személyes bizalmon és a személyes érdek elismerésén alapuló kiválasztás mechanizmusait. Annál is inkább, mert azt már kizártuk, hogy a különböző minőségeket, amelyek között választani kell, összemérhető mennyiségi viszonylatokra redukálják, és az egyedi eset jó megoldását pusztán egy általános szabály alkalmazásából vezessék le. Érdem és bizalom: egy közösségben ezek a viszonylatok jól értelmezhetők, ezzel szemben a tömegtársadalom a piaci sikert ismeri el érdem gyanánt, a közbizalmat pedig a tömegműedumok útján előállított népszerűséggel helyettesíti. Az ökológiai politika ezen a ponton is a szocialista, liberális és konzervatív változattól markánsan különböző megoldásra jut.

Az eltérés a jogállami bürokrácia és a tömegdemokrácia gyakorlatától ezúttal is a mennyiségi elvnek a minőségi elvvel való felcseréléséből adódik. A modern eljárások: a többségi akarat megállapításának kiüresedett játékszabályai, az éppen általánosságuk folytán kötelező jogszabályok értelmezésének és alkalmazásának kiváltságára épülő bürokratikus uralom, nemkülönben a piac automatikus értékítélete mind a maradéktalan összemérhetőséget szolgálják. Ezek feleslegessé teszik, sőt, egy ponton túl tiltják is minőségi különbségek figyelembe vételét, tehát lehetőleg kiiktatják a politikából a közjó kérdéséről folyó érdemi, nyilvános párbeszédet. A közösségek önszerveződése és önrendelkezése azonban épp ezen áll vagy bukik: hogy a tisztségviselők kiválasztása az egyéni érdem elismerésén és a személyes bizalmon múlik-e vagy valami máson, és hogy az így kiválasztottak teljes felelősséggel dönthetnek-e, az egyedi eset sajátosságainak mérlegelése alapján.¹²

Az ökológia tehát igen lényeges pontokon kerül szembe a modern alapelvekkel. Korábban a konzervatívok legfeljebb korlátozni igyekeztek az utóbbiak érvényesülését, hivatkozva hagyományos értékekre, helyi szokásokra és egyebekre, de hatalomra kerülve inkább a jogállam és a piac elvi védelmezőinek, mintsem eltökélt reformátorainak bizonyultak. Jó okuk volt erre, amikor a különböző színezetű modern diktatúrákkal szemben léptek fel, amelyek a piaci és jogállami intézményeket nem a társadalmi önrendelkezés helyreállítása érdekében, hanem teljes felszámolása céljából igyekeztek lerombolni. De abban is lehet némi igazság, hogy az ökológia voltaképpen az első modern konzervatív politika. Lesznek az ökológiai politika hívei között, akik osztják Klaus Edernek ezt a vélekedését, még többen, akik tiltakoznának ellene. (Eder 2000) Konzervatív oldalról nem különben: egyesek jó néven veszik, mások elvi vagy

12 „...ahhoz azonban, hogy valaki igazságosan döntsön és hogy hivatalát méltóképpen betöltse, feltétlenül szükséges, hogy a polgárok ismerjék egymás képességeit.” (Arisztotelész 1969: 323) Ez a jól megokolt klasszikus követelmény a modern tömegtársadalmakban többé nem teljesülhet. A politikusok elszámoltathatósága vagy a népakarat szerinti kormányzás - tehát a normatív demokrácia – üres fikció, e folyóirat hasábjain legutóbb Körösi András bizonyította ezt (Körösi 2007). A lokalizáció és szubszidiaritás körülményei között azonban az ő érveinek többsége, véleményem szerint elesik

érzelmi alapon elutasítják a zöld rokonságot. Mindenkinek igaza van. Kérdés ugyanis, hogy melyik ökológiai politikáról, miféle konzervatívokról – liberálisokról, szocialistákról – beszélünk.

Egy gondolat kísérlet erejéig megkockáztatjuk, hogy mátrixunkat az imént négy részre osztott politikai szintér egyes mezőire külön-külön is alkalmazzuk. Feltételezzük, hogy azok a nagyon is elvont gyűjtőfogalmak, amelyekkel a kortárs politikai filozófia irányzatait jellemezni szokták, és amelyek között mi az ökológiai politika helyét kijelöltük, minden esetben egymástól erőteljesen különböző törekvéseket foglalnak magukba. Abból indulunk ki, hogy ezeken belül a valóságos programok megkülönböztetésére ismét alkalmasnak bizonyulhat a korábban választott két dimenzió: az egyén-közösség viszony és az „államerősségi skála”. Hipotézisünk magyarázattal szolgálhat arra nézve, hogy alapvető politikai kérdésekben miért mutatnak letagadhatatlan hasonlóságot olyan politikai programok, melyek képviselői egymással ellenkező, sőt, harcban álló világnézeti táborokhoz tartoznak.

Kezdjük az áttekintést ismét a konzervatívokkal.

1.1. Őstípusuk mindenesetre a dolgok hagyományos rendjéhez ragaszkodó, *tekintélyelvű* uralom híve. (Őket helyezzük tehát a jobb felső negyed jobb felső negyedébe.) A modernitás általános válságának körülményei között a paternalizmus vonzereje ismét növekszik, különösen a modernizációban vesztes, tekintélyelvű hagyományokban gazdag nemzetek körében. (Molnár 2002, Legutko 2005). A vezér vagy a mozgalom tekintélyének megteremtésén fáradozó jobboldali populizmusnak ellenben nincs köze a konzervatív eszményhez, akkor se, ha uralmi igényeit így vagy úgy historizálni próbálja.

1.2. A modernizáció körülményeihez és az individualista társadalom igényeihez igazított konzervativizmus a jogállam alkotmányos rendjét és a törvénykezés alapjául szolgáló kulturális örökség érvényességét tartja vitán felül állónak. Ez jellemzi általában a *kereszténydemokrata* pártok álláspontját. A közjóért viselt morális felelősség hangsúlyozása szolgált a szociális állam gondolatának, majd gyakorlatának alapjául.

1.3. A liberális konzervatívokat az előbbiektől elsősorban az állam szerepének megítélése különbözteti meg. Akik morális elveik érvényesülését nem a közös intézményes képviselésétől, sokkal inkább a piaci folyamatok spontaneitásától remélik, a *neokonzervatív* politikai filozófiát fogják magukénak vallani. Hívei szerint a dolgok organikus rendjének nincs az állami beavatkozásnál veszedelmesebb ellene, követelik azt bármilyen ideológia nevében (ld. Békés 2008).

1.4. Végül azoknak a konzervatívoknak, akik a racionális bürokráciák uralmától elsősorban nem az egyén szabadságát féltik, hanem a közösségek integritását, egyszerre kell védekezniük a tervszerű állami beavatkozás és a társadalmi szolidaritás kötelekeit szétszakító piaci intézmények ellen. A mennyiségi szemlélettel szembeállított minőség-elv, a sokszínű kulturális örökség megőrzése áll kezdettől fogva az *értékkonzervatív* meggyőződés középpontjában – és kezdeteken itt természetesen Edmund Burke és Alexis de Tocqueville munkásságát értjük. Az utóbbi, s hozzá hasonlóan pl. Ortega vagy a mi Széchenyink a maga idejében inkább szabadelvűként azonosította magát, de ettől a szabadelvű konzervativizmustól mi sem áll távolabb, mint a mai neokonok világnézete. Az értékkonzervatívok liberalizmusa a közvélemény, a mindenkori többség zsarnoksága ellen keres védelmet az egyéni lelkiismeret és az együttélés hagyományos formái számára.¹³ E nézetek időszerűségét példázza Robert Scruton politikaelméleti munkássága (Scruton 1995, 2002). Az erkölcsi alapok újraértelmezésére tett kísérletek közül kiemelkedik *Az erény nyomában*, Alasdair MacIntyre főműve. (MacIntyre 1999)¹⁴

2.ábra:

kereszténydemokrata	tekintélyelvű
neokonzervatív	értékkonzervatív

A modern individualisták társadalma azonban a tekintélynél és a spontaneitásnál rendszerint többre tartja az olyan, tisztán racionális (vagy annak vélt) legitimációs

13 Alan S. Kahan könyvében arisztokratikus liberalizmusként különbözteti meg ezt az irányzatot, bár némiképpen eltérő tartalommal - például J.S.Mill-t is ide sorolja (Kahan 1992). A kiábrándulás a modern sokáig megkérdőjelezhetetlennek vélt alapértékeiből megnövelte az érdeklődést e „furcsa liberalizmus” képviselői iránt (Boesche 1987). A lényeg természetesen nem annak az eldöntése, hogy hol húzódik a határ konzervatív és liberális politikai gondolkodás között, hiszen e határok mondvasínáltak. Ennél is bonyolultabb kérdés az értékkonzervatív, szabadelvű konzervatív és szocialista elemek „harmadik utas” ötvözetének megítélése, mondjuk, Bibó István vagy Németh László munkásságában.

14 A modern konzervatív politikai filozófia sokszínűségét a magyar olvasó elsősorban Egedy Gergely közleményeiből ismerheti meg (Egedy 2001, 2005, 2010)

elveket, mint a többségtől nyert felhatalmazás, a tudományos tervezés, vagy a hatalomgyakorlás részrehajlatlan igazságossága. Ezekre leginkább a demokratikus és szocialista irányzatok szoktak hivatkozni. A következetes demokráciának, hogy a szociális érdekonfliktusokat egalitárius szellemben tudja kezelni, többé vagy kevésbé szocialistává kell válnia: korlátoznia kell a polgárok egyéni szabadságát, a magántulajdont és a helyi kezdeményezést. Az egymással egyenlő egyének csoportjai között a javak és jogosítványok igazságos elosztásáról az állami bürokrácia fog gondoskodni, amely akár kivételes jogosítványokat is követelhet magának ezen az alapon.

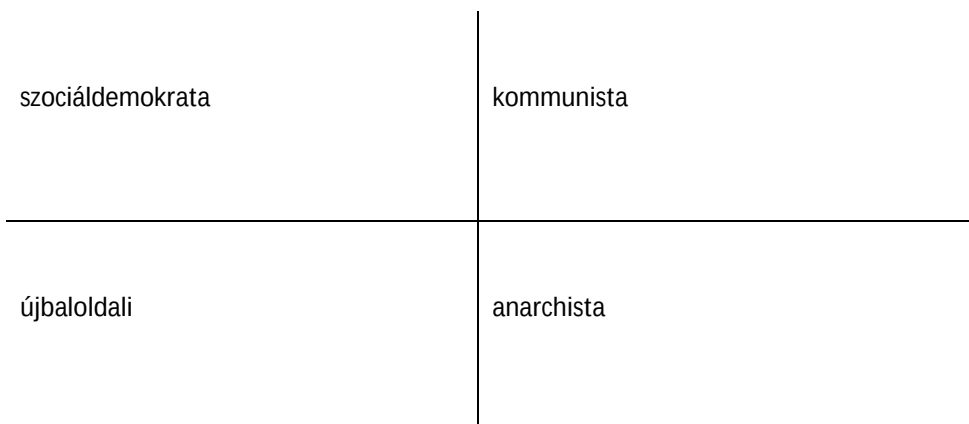
2.1. Az egyének szabadsága és egyenlősége közötti összhang megteremtésében a legsikeresebbek a huszadik században az észak- és nyugat európai *szociáldemokráciák* voltak. Sikerüket (a szociális állam virágzását) azonban ma már sokan nem az állami tervezés célszerűségének és a jóléti újraelosztás igazságosságának tulajdonítják, hanem a nagy ellátórendszerek és a pazarló fogyasztás finanszírozásában (átmenetileg) érdekelt posztkolonialista kapitalizmusnak. A szocializmusnak – a „proletárforradalmi” kitérő világtörténelmi hatásától függetlenül – ez az ideáltípusa: az atomizált egyénekből álló modern tömeg szükségleteiről gondoskodó bürokratikus centralizáció (individualista társadalom – erős állam); tehát ez jelenik meg a mátrix bal-felső pólusán.

2.2. A jakobinus és *kommunista* diktatúra ezzel szemben azt bizonyította, hogy a központi tervezés és a társadalmi egyenlőség elvének következetes megvalósítása - az egyéni szabad kezdeményezés ellenében – a gyakorlatban irracionális következményekhez vezet, és az ilyen uralom csak durva terrorral tartható fenn.

2.3. A hatvanas évektől fellépő *új baloldal* azonban többé nem az állami bürokráciáktól, de nem is mozgalmi élcsapatoktól reméli az igazságos társadalom megvalósítását. Hívei a „fogyasztói” kapitalizmussal és az állami szocializmussal szemben egyaránt bizalmatlanok. Az elnyomó, kisajátító, elidegenedett uralom valamennyi formáját leleplező radikális kritika legnagyobb hatású iskolája a frankfurti. A marxi örökség és a kanti-weberi racionalista társadalomfilozófia szintézisére törekvő Jürgen Habermas szerint a szabadságok egyenlőségének, azaz a felvilágosodás programjának realitása vagy kudarca azon múlik, hogy sikerül-e „a demokratikus vitákban kiérlelődő konszenzus és társadalmi integráció politikai-filozófiai elméletét” maradéktalan összhangba hozni valamennyi résztvevő autonómia-igényével. Diskurzusetikája rávilágít a feladat nehézségére (bírálói szerint: lehetetlenségére). (Habermas 2001)

2.4. A fenti megoldásoktól lényegében különbözik a szocialista politikai filozófiák családjának fekete báránya, az *anarchizmus*. Ez az egyenlőség következetes megvalósítását mindenfajta kiváltság és intézményes kényszer megszüntetésétől reméli. Ehhez azonban nemcsak az államot, hanem a magántulajdont is fel kellene számolni. Az pedig vagy erőszakkal, vagy önként történhet, ez utóbbi pedig csakis kisebb közösségekben lehetséges, ahol a tulajdon feletti közös rendelkezést a közvetlen demokrácia gyakorlása teszi lehetővé.

3.ábra:

De összeegyeztethető-e bármiféle közösség korlátozó befolyása az emberi méltósággal? A liberálisok szerint nem: politikai filozófiájuk középpontjában az egyén szabadsága és függetlensége áll.

3.1. Ennek legkövetkezetesebb képviselői a *libertáriusok*, akik az egyéni szabadság tűrhetetlen sérelmét, a szolgaságba vezető utat látnak mindenben, ami az egyéni kezdeményezések versenyét és a piac spontán értékítéletének érvényesülését akadályozza. A közösségi kötelekektől függetlennek tételezett (bíráló szerint: identitásától megfosztott) egyén szabadságának védelme a mai neoliberális gondolkodóknál a piaci intézményekbe vetett aggálytalan bizalommal párosul.

3.2. Ez megkülönbözteti őket a *szociálliberálisoktól*, illetve *egalitárius liberálisoktól*, akik szerint az igazságosság biztosítékait nélkülöző társadalomban szabadság sem lehetséges. A javak és jogok méltányos elosztását mindenki által belátható és elfogadható formális szabályok alkalmazásától remélik, melyek biztosítják a közhatalom intézményeinek értéksemleges működését és a társadalmi hátrányok kompenzációját. (Rawls 1997)

3.3. A modernitás válsága politikai értelemben a szocialista állam és a libertárius piac egyidejű kudarca - tetézve azzal a rezignált felismeréssel, hogy a rövid életű társadalmi békét nem igazságos intézményeinknek köszönhattuk, hanem a bőséges ellátmányt biztosító technológiának, s lám, most abban is csalódnunk kellett: az ökológiai katasztrófa tűrhetetlen és kezelhetetlen kockázatát hozta a nyakunkra. Ezek a felismerések a szabadelvű konzervatív klasszikusok, Burke, Tocqueville (Eötvös, Kemény) aggályainak időszerűségét igazolják. Ebből a pozícióból egyszerre utasítható el a társadalom szövetét egyaránt roncsoló kollektivista és egoista világnézet az „igazi individualizmus” nevében (Hayek 1992a). Ez utóbbi az egyéniség szabad kibontakozását csakis a társulásban, a közös hagyomány és szolidaritás jegyében tartja lehetségesnek. Ezt a megoldást – a konzervatív jelző ellen tiltakozó F.A. Hayek engedelmével – mégiscsak *konzervatív liberálisnak* fogjuk nevezni (Hayek 1992b - táblázatunkban ld. 1.4. alatt).

3.4. Az „igazi individualistát” azonban már csak egy lépés választja el azoktól, akik a negatív szabadság kicsiny köreit túlságosan szűknek találván, a magánélet szabadságát adott esetben készek alárendelni a köztársaságnak, és amellet érvelnek, hogy közjó és közszabadság igenis létező dolgok. Ez a vélekedés – az eredeti, karteziánus-jakobinus alapoktól lényegesen különböző indoklással - újra és újra felbukkan a liberális irányzatok között is, egyrészt patrióta és *republikánus* színezettel (pl. Sandel 2002), másrészt alternatív-baloldali közösségekben. S néha nem is könnyű eldönteni, hogy a komunitárius irányzatok egy-egy képviselője a liberalizmus főáramától jobbra vagy balra helyezkedik el.

4. ábra:

szociálliberális	republikánus
libertárius, neoliberális	konzervatív liberális

Ami a bennünket közelebbről érdeklő ökológiai politikát illeti, az irányzatok közötti különbségek itt is ábrázolhatók mátrixunk segítségével.

4.1. Archetípusnak ezúttal – a táblázat logikájának megfelelően - a *kommunitárius* változatot tekintjük (Eckersley 2006). A globalizációval szemben lokalizációt és bioregionális együttműködést hirdető, szubszidiáris elven épülő öko-társadalom hívei bizalmatlanok minden központosítással szemben (Hines 2000). A globális technológiai, üzleti és informatikai hálózatok működését mint az elnyomás és a kényszer új, személytelen és annál nehezebben kivédhető formáit leplezik le (Illich 1973, 1983). Az önszerveződő közösségek autonómiájának, a részvételi demokráciának, a gazdaságban az emberi lépték helyreállításának hívei. (Porrit 1984)

4.2. A radikális mély-ökológia hívei, akiket néha ökofundamentalistáknak neveznek, elkerülhetetlennek tartják a visszatérést a „természetes” vagy „hagyományos” életformákhoz. Céljuk az együttélés valamely eredeti, „romlatlan” állapotának legalább részleges helyreállítása. Ez a hagyományőrző konzervatív irányzatokkal rokonítja törekvéseit. (Pl. Gowdy 2007, Naess 1989, Foreman 1991)

4.3. A korai ökopolitika azonban eredetileg nem a konzervatív oldalon, hanem világszerte az újbaloldali mozgalmak talaján formálódott, anarchisták, trockisták, feministák társaságában. Sokukra a frankfurti iskola kritikai filozófiája gyakorolt mély benyomást (pl. Roszak 1968, 1990) A *social ecology* és az ökofemenizmus a természet kifosztását a harmadik világ, a nők és a kisebbségek kizsákmányolásával hozza összefüggésbe, és az ökológiai igazságosság helyreállítását a kapitalizmus és/vagy a patriarchális uralom megdöntésétől, egy igazságosabb és emberségesebb társadalmi rend bevezetésétől várja. Politikai filozófiájuk a szocialista baloldal alternatív irányzatainak közelében jelöli ki a helyüket (Bookchin 1980, Shiva 1988, Plumwood 1989).

4.4. Az individualista, piac- és globalizáció-párti liberalizmus látszólag nem sok kapcsolódási felületet kínál az ökológiai politikának – ez azonban a gyakorlatban nincs így. Az egészséges környezethez fűződő emberi jog védelme vagy a tudatos fogyasztói magatartás a liberális autonómia-elvből levezethető, és alternatív életformaközösségekben gyakorolható. Tény, ha nem is magától értetődő, hogy az európai *zöldek* többsége ma valószínűleg inkább vallaná magát liberálisnak, mint szocialistának vagy konzervatívnak, és természetes közegének az alternatív globalizációkritikus mozgalmak szivárvány koalícióját tartja. (Dobson 2007)

5. ábra:

social ecology	öko-konzervatív
zöld alternatív	kommunitárius, bioregionalista

Úgy találjuk tehát, hogy az ökológia politikai filozófiája más kortárs irányzatokkal eleven párbeszédben és kölcsönhatásban formálódik. Ez mit sem változtat azon, hogy a jó kormányzás vagy a legitim uralom kérdését azoktól eltérő módon közelíti meg, és javaslatai más elvi alapokon nyugszanak, legyen szó akár a társadalmi együttélés értelméről, akár a környezet védelméről.

1. A modern individualizmus álláspontján túllépve az autonómiát nem az egyén, hanem a társulás szintjén értelmezi. Ezért nem a függetlenség biztosítékait keresi, hanem az egymásra utaltak együttélésének emberhez méltó módját, amit a spontán önszerveződés fogalmával jellemez, és a kölcsönös megértésre illetve egyetértésre irányuló párbeszéd útján tart elérhetőnek.

2. A jó élet lehetőségét, az életformák gazdag változatosságának fenntartását nem az erőforrások növelésétől vagy az ellenőrzés fokozásától reméli, hanem a helyes mérték alkalmazásától. Ezért. nem a beavatkozások hatékonyságának növelésére, hanem a kímélet és elővigyázatosság elvének érvényesítésére törekszik.

3. A minőségi különbségek összemérhetetlenségében nem az eljárások semleges formalizmusára törekvő politika számára talál érveket: a társadalmi igazságosságot a döntéshozatalban való részvételhez és a személyes felelősségvállaláson alapuló kölcsönös segítséghez köti.

4. Kölcsönös megértés, szolidaritás, részvételen alapuló döntéshozatal azonban csak egymásban bízó emberek között lehetséges. Az ökológiai politika így óhatatlanul a

lokalizáció és decentralizáció mellett kell hogy elkötelezze magát, és csak a közösségek közösségeként, a szubszidiaritás elvén működő társadalomban valósulhat meg.

Irodalom

Arisztotelész (1969) – *Politika*, Budapest, Gondolat

Békés Márton (2008) – *Az amerikai neokonzervativizmus*, Budapest, Századvég

Blond, Phillip (2010) – *Red Tory*, London, Faber and Faber

Boda Zsolt (2000) – *A komunitárius elmélet: identitás, kultúra, értelmezés*, in Szabó Márton, szerk. Beszélő politika, Budapest, Jósöveg könyvek

Bookchin, Murray (1980) – *Ecology of Freedom, Montreal*, Black Rose Books

Burke, Edmund (1990) – *Töprengések a francia forradalomról*, Budapest, Atlantisz

Constant, Benjamin (1997) – *A régiek és a modernek szabadsága*, Budapest, Atlantisz

Dewey, John (2000) – *A társadalom élete*, in Lányi András szerk. Természet és szabadság, Budapest, Osiris

Dobson, Andrew (2007) - *Green Political Thought*, London, Routledge

Eckersley, Robin (2006) - *Communitarianism*, in Andrew Dobson and Robin Eckersley eds., *Political Theory and the Ecological Challenge*, Cambridge, Univ. of Cambridge Press

Eder, Claus (2000) – *A környezetvédelem intézményesülése: az ökológiai diskurzus és a nyilvánosság*, in Szabó M. - Boda Zs. – Kiss B.: Szövegváltozatok a politikára, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó

Egedy Gergely (2001) – *Konzervativizmus: elvek és irányzatok*, in Egedy: Konzervativizmus az ezredfordulón, Budapest, Magyar Szemle Könyvek

Egedy Gergely (2005) – *Brit konzervatív gondolkodás és politika*, Budapest, Századvég

Egedy Gergely (2010) - *Közpolgári konzervativizmus?* Magyar Szemle XIX.9-10.

Fehér M. István (1996) – *A hermeneutika mint politikai filozófia*, Valóság XXXIX/4

Foreman, Dave (1991) – *Confessions of an Eco-Warrior*, New York, Harmony Books

Gadamer, Hans Georg (1984) – *Igazság és módszer*, Budapest, Gondolat

Gowdy, John (2007) – *Vissza a jövőbe és előre a múltba*, in: Takács-Sánta András szerk. Paradigmaváltás?! Kultúránk néhány alapvető meggyőződésének újragondolása, Budapest, L'Harmattan

Habermas, Jürgen (1995) – *A polgári engedetlenség mint a demokratikus jogállam próbaköve*, in: Felkai Gábor szerk. Új társadalmi mozgalmak és a politikai tiltakozás, Miskolci Egyetemi Kiadó

Habermas, Jürgen (2001) – *A kommunikatív etika*, Budapest, Új Mandátum,

Hayek, Friedrich (1960) – *The Constitution of Liberty*, London, Routledge & Kegan Paul

Hayek, Friedrich (1992a) – Az igazi és a hamis individualizmus, in: Ludassy Mária szerk. Az angolszász liberalizmus klasszikusai II, Budapest, Atlantisz

Hayek, Friedrich (1992b) – Miért nem vagyok konzervatív? ugyanott

Hines, Colin (2000) – *Localisation – a Global Manifesto*, London, Earthscan

Horkay Hörcher Ferenc (2002) – *Közösségetlenség politikai filozófiái*, Budapest, Századvég

Horkheimer, Max – Theodor W. Adorno (1990) – *A felvilágosodás dialektikája*, Budapest, Atlantisz

Husserl, Edmund (1984) – *Tapasztalat és ítélet* (részlet), in: Hernádi Miklós szerk. Fenomenológia a társadalomtudományokban, Budapest, Gondolat

Illich, Ivan (1983) – *Laikusok forradalma; Energia és igazságosság*, in: Endreffy Zoltán és Kodolányi Gyula szerk. Ökológiai kapcsolatok, Budapest, Népművelési Intézet

Illich, Ivan (1973) – *Tools of Conviviality*, London, Calder and Boyers

Jonas, Hans (2000) – *Az emberi cselekvés megváltozott természete*, in: Lányi András szerk. Természet és szabadság, Budapest, Osiris

Kahan, Alan S. (1992) – *Aristocratic Liberalism*, Oxford University Press

Körösényi András (2007) – A demokratikus elitizmus konszenzusán túl, Politikatudományi Szemle XVI/4

- Lánczi András (2007) - *A XX. század politikai filozófiája*, Budapest, Helikon
- Lányi András (1999a) – *A chicagai iskolától a Római Klubig*, in Együttéléstan, Budapest, Liget
- Lányi András (1999b) – *A környezet fogalma a humánökológiában*, Magyar Filozófiai Szemle, XLIII/6
- Lányi András (2010) – *Lehet-e a társadalom igazságos?* in Az ember fáj a földnek, L'Harmattan, Budapest 2010
- Legutko, Ryszard (2005) - *Három konzervatívizmus*, in Legutko: A demokrácia csúfsága, Máriabesnyő, Attraktor
- MacIntyre, Alasdair (1999) – *Az erény nyomában*, Budapest, Osiris
- Molnár Tamás (2002) – *Az autoritás és ellenségei*, Szentendre, Kairosz
- Park, Robert E. (2000) – *Társadalom, közösség, csoport*, in Lányi András szerk. Természet és szabadság, Budapest, Osiris
- Plumwood, Val (1989) – *Feminism or the Mastery of Nature*, London, Routledge
- Polányi Károly (2004) – *A nagy átalakulás*, Budapest, Napvilág
- Porrit, Jonathon (1984) – *Seeing Green*, Oxford, Blackwell
- Rawls, John (1997) – *Az igazságosság elmélete*, Budapest, Osiris
- Rawls, John (1998) – *A méltányosságként értett igazságosság*, in Huoranszky Ferenc szerk. Modern politikai filozófia, Budapest, Osiris
- Roszak, Theodor (1968) – *The Making of a Counter-Culture*, Berkeley, The Univ. Of California Press
- Roszak, Theodor (1990) – *Az információ kultusza*, Budapest, Európa
- Sandel, Michael J. (2002) – *Elégedetlen demokrácia*, in Horkay Hörcher Ferenc szerk. Közösségek politikai filozófiái, Budapest, Századvég
- Scruton, Roger (1995) – *Mi a konzervatívizmus?* Budapest, Osiris

Scruton, Roger (2005) – *A nemzetek szükségességéről*, Budapest, Helikon

Shiva, Vandana (1988) – *Women, Ecology and Development*, New Delhi, Zed Book

Tocqueville, Alexis de (1983) – *A demokrácia Amerikában (válogatás)*, Budapest, Gondolat

Wittgenstein, Ludwig (1992) – *Filozófiai vizsgálódások*, Budapest, Atlantisz

Utazás az univerzálisból a marginális felé

Bíró Judit

1.

Húszpercnyi utazás nem röpít messzire – pusztán hogy otthonomból a munkahelyemre érjek, jó esetben, ennyi idő kell. A húszperces előadásom címében megjelölt *utazás* metafora: e fogalom mentén szeretném strukturálni s egyben absztrakciós szintre vinni mondandómat az ismert világtól elszakító és egy korábban ismeretlen létezésbe szorító folyamatról. Utasom az Individuum. A Felvilágosodás megszülte, ellátta szabadságjogokkal, igazságérzettel, és cserébe nem kért mást, minthogy ésszerűen gondolkodjon és viselkedjen. A modern európai emberrel semmilyen civilizációs paradigma nem feledtetheti azonban, hogy alapvetően véges lény. Amíg a felvilágosodás nem nagykorúsította, úgy vélte: ha engedelmeskedik, akkor bármit gondolhat. Ezt a lelkiismeret szabadságának hívta. A szabaddá tett európai emberben belsővé lett a kényszer, hogy vágyait kielégítse, mielőtt meghal, miközben folyamatosan enged a külső kényszernek, hogy válasszon Jó és Rossz között. Az ítélőképesség alapvető dilemmája azonban megmarad: mit tegyen, ha saját értékítélete ellentmond a közösségi ítéletnek?! Ha vágyik arra, ami nem választható.

Tovább vergődve a saját magam ásta csapdát jelentő metaforarendszerben, a kérdés, hogy utasunk a Főpályaudvaron várakozó két szerelvény közül melyikre száll? A tét nagy, hiszen adott kereszteződésben ellenkező irányt vesznek a vonatok: az egyiknek attól kezdve a félelem, a másiknak meg az észelvőség diktálja haladása irányát és dinamikáját. A nagy ívű vállalkozásban, amelybe a XVIII. századi abszolutista államok fogtak, hogy ugyanis társadalmukat homogenizálják, az Occidens Expressz (Csepeli) utasai a „szabadság objektív technikáinak” (Bibó) szélesebb tartományába értek, s így az államnak csupán alárendeltjei lettek – ellentétben az Oriens Express utasaival, akik viszont „államosított” alattvalókká váltak (Szűcs).

Tudjuk jól, a XX. századi Magyarország Individuumának egymást felváltó totalitárius és egalitárius biopolitikai programok kihívásaival kellett szembesülnie, melynek következményeképp végképp eltávolodott a nyugati típusú Individuumtól: személyiségét, beszédét, pozícióját, mindennapjait a társadalmi hatékonyság mércéje szerint működtetett kollektivistikus normák alakították. Egyedisége, szabadsága és vágyai feloldódtak a Közösség alakította szükségletek tartományában, ahol útja az ésszerűtlenség rettegett totalitásáig vezetett.

Előadásomban az Államszocialista Én kiformalódási folyamatának egyetlen állomását illusztrálom olyan levéltári dokumentumokkal, amelyek a hatalom és az Én ön-építkezését mutatják: a büntető-fegyelmező gyakorlatokat és szavakat, a hatalom gyarapítását, a kontroll erősítését szolgáló tudásformákat, a „létezésre kényszerítés” (Foucault) verbális és nem-verbális módozatait, valamint a létezés apokrif megnyilvánulásait.

2.

Előadásom társadalomtörténeti alapkutatáson alapul, amellyel az államszocializmus bűn-történeteinek nyomába eredtem. A Magyar Országos Levéltár az MSZMP Központi Bizottságának fondjában őrzi az Országos Gyermekek és Ifjúságvédelmi Tanács Titkárságának Jelentését, amely három részre tagolódik: „I. Fiatalok erkölcsi züllésének kérdéséről”; „II. Fiatalok huliganizmus és a galerik néhány kérdéséről”; „III. Javaslatok”. Az iratok mechanikus írógépen rögzített szövegek – sajátos nyelvi univerzumban fogalmazva és nyelvhelyességi hibákkal tarkítva, melyeket javítás nélkül adok közre a diákon. A nem csekély mennyiségű irathalomból önkényesen választottam, méghozzá az évszám, 1960 alapján – amikor *erre a világra* születtem. Elfogultságom mentségül kínálkozhat egy kanonizált fogódzó, Gadamer, aki szerint a hermeneutikai fogékonyságnak „nem előfeltétele sem a tárgyi semlegesség, sem önmagunk kikapcsolása, hanem magában foglalja saját előzetes véleményünk és előítéleteink vállalását, amelyben megmutatkozik a mi másságunk”. (Gadamer, 2003. 303.)

A szövegek:

„Amikor a halászbástyai találkahely túl hidegnek bizonyult a (...) galeri számára, F-ék jól berendezett háromszobás lakása szolgált találkahelyül, ahol ital és zene mellett élték világukat a 13-18 éves fiúk és lányok. A házigazdák F.Gyula és Mária 17 és 18 évesek voltak. A szülők vidéken tartózkodtak, O-ban nyitottak péküzletet. A pesti lakás fenntartása érdekében a fővárosban hagyták két gyermeküket, akik saját elképzeléseik szerint rendezkedtek be.” (Forrás: M-KS-288-33/1960./2.őe.)

„H. Péter 17 éves, szülei élmunkások. Elkényeztetett gyermek, különc módon öltözködik, disszidált nővére küldi a ruháit külföldről. A család jövedelme 4.000 Ft., amiből hárman élnek. A gyermek gimnáziumból maradt ki, jelenleg ipari tanuló. Bünlajstromán nyilvános botrányokozás, lányok zaklatása sorozatosan szerepel. Amikor figyelmeztették őt és társait türhetetlen magatartásuk miatt, betörték az ablakot, összeköpdösték a házfelügyelőt. A szülők csak a hivatalos felelősségrevonás alkalmával értesültek – érdekes módon – gyermekük viselt dolgairól”. (Forrás: M-KS-288-33/1960./2.őe.)

„Az egyik XII. kerületi galeribe tartozó két leány” (közül az egyik - BJ)„R. Ágnes, 15 éves, otthona egy 3 szobás luxuslakás, ahol majdnem mindig egyedül van. Apja horthysta rendőrtisztviselő volt. Szülei elváltak, anyja újra férjhez ment egy gépészmérnökhöz, akit ellenforradalmi ügyei miatt lecsuktak.”

A másik:

„T. Márta 15 éves, gimnazista. Néhány éve tudta meg, hogy aki eddig nővéreként szerepelt az a tulajdonképpen anyja, 'anyja' pedig a nagymama. Felszabadulás előtt vendéglőjük volt, amit államosítottak, a család felnőtt tagjai jelenleg a vendéglátóiparban dolgoznak.” (Forrás: M-KS-288-33/1960./2.őe.)

„G. Erzsébet és János 15, ill. 13 évesek. Szoba-konyhás pincelakásban laknak. A szülők igen rossz házasságot éltek mindig. Az apa alkoholista, a gyermekek gyűlölik őt brutalitása miatt, az anya nem bír szakítani vele. A gyermekek az utcán nevelkedtek, Erzsébet 9 éves

korától próbálkozott szexuális élettel. 13 éves korában életveszélyek között megszült egy 2,20 kg-os gyermeket, aki kéthónapos korában meghalt. A 'vágaleri' oszlopos tagja volt. Ha nem volt hangulata a fiuk kívánságait teljesíteni, lelógatták a Halászbástya faláról. Öccse János szintén tagja lett a galerinek. Kifejezetten fullajtári, kémkedő szerepet töltött be a nagyobb tagok körül, akik őt a galeri utánpótlásának szánták. Futkosott a levelekkel, élvezettel szemlélte a verekedéseket s vigyázott, hogy valami kellemetlen felnőtt vagy rendőr meg ne zavarja a nagyok szórakozását. Megtiszteltetésnek érezte, ha azok jutalmul egy-egy mozik fizettek neki.” (Forrás: M-KS-288-33/1960./2.őe.)

„D. Teréz 16 éves, édesapja földműves, édesanyja háztartást vezeti. Heten vannak testvérek, hat elemit végzett, tanult mestersége nincs. Előadta, hogy apja 13 éves korában megerőszakolta, azóta is rendszeres nemi életet akar vele élni. Minden esetben megfenyegeti, hogy 'agyonveri, ha valakinek el meri mondani'. /Kun utcai kórház adata./ (Forrás: M-KS-288-33/1960./2.őe.)

Élettöredékek, intenzív, tömör sorstragédiák bontakoznak ki a szemünk előtt. Mindezt meglehetősen tompa stílusban, szenvtelen szavakkal előadva. Mintha nem is gyerekekről olvasnánk! Pedig azok. 13, 15, 17 évesek nyomorúságos és iszonyatos történeteit olvashatjuk, akik a Jelentés sorai mögül szörnyetegként, szörnyekként bújnak elő. A torz, s talán örökre torzóban maradt életek drámaiságát a kezdőbetűk súlyos csöndje növeli. A korszak politikai eszközeit ismerve az is lehet, hogy nem is valóságos személyekről van szó az iratban, egy azonban biztos: féktelenséggel és fékezhetetlenséggel teli életeket jelenít meg. Az én olvasatomban a G-testvérpár vagy T. Márta és mindahányan valódi személyek, valódi sorsokkal – ebben a Jelentésben azonban a fegyelmezés illusztrációivá silányulnak. Létük nem több és nem más, mint amit a Jelentés közöl róluk. Létük a róluk mondottakkal lesz egyenlő. Foucault kifejezését („kvázi fiktív lények”) parafrázálva *kvázi hús-vér lények*.

3.

Az 1957-ben alakított Országos Gyermek-és Ifjúságvédelmi Tanács, Münnich Ferenc miniszterelnök-helyettes alá rendelve, három éven belül megírja tehát jelentését – amely megteremti a veszélyeztetett gyerekről szóló magyarországi diszkurzus alapjait. Az iratokban, vegyük észre, a büntetéssel fenyegetés motívumai mellett feltűnik a megismerés és a megértés intenciója. Megtudni akarták, honnan bújtak elő a „pesti srácok”. Hiszen *kiszámolták*, hogy 1957-ben a fegyverrejtegetés miatt vád alá helyezetteknek több mint a fele fiatalkorú. A fiatalok 45-50%-a pedig 16 éven alulinak bizonyult. (M-KS-288-33/1957/1.őe.)

Egészen 1956-57-ig a gyermek- és ifjúságvédelemben kizárólagosan az elzárás logikája és stratégiája működött, amely egy csokorba kötötte és általában egyazon intézmény falai közé zárta a „magára hagyott gyereket”, az „erkölcsileg fogyatékos” gyereket, a „túlkoros” gyereket, az „erkölcsi zülléssel fenyegetett lányokat”, de a „nagyon elfoglalt, kifizetésű szülők” gyerekeit is és így tovább. Az OGYIT anyagai ezeket a gyerekeket galvanizálják életre – ahogyan Frankenstein elektromossággal megteremti a maga Szörnyét, akinek nincs neve, nincs neme, nincs sorsa, és akitől mindenki iszonyattal fordul el, és aki emiatt gyilkolni kezd.

Az Országos Gyermek- és Ifjúságvédelmi Tanácsot a Jelentést követő évben, 1961-ben hirtelen felosztatják.

4.

Az F-testvérekről és H. Péterről csak töredékeket tudunk meg, de életeket keresztező szavak által. A róluk szóló beszéd elszállítja őket a társadalom margójára – ott van a hely kijelölve minden közveszélyes, közbotrányt okozó, szánalomra méltó és romlott lénynek. Akik ellen azután a kontroll működése maximálható. A szövegekben hemzsegek a rosszindulatú impulzusok, dacára a látszólag neutrális, a leíró jelleget sugalló nyelvezetnek. Az élettöredékek fájdalmat okoznak – annak, akiről szólnak és annak is, aki olvassa őket: s a fájdalomkozással azonnal megvalósul a közösség Én fölé pozícionálása. Jó és Rossz, Romlott és Erkölcsös, Kánon és Apokrif tisztán és élesen

különül el egymástól – könnyű lesz az igazodás. Az Én-nek a testre kifejtett fegyelmező gyakorlatokkal való létrehozása történik meg ebben az 1960-as szövegben – a bűnök lajstromba szedése már maga a büntetést is kijelöli. Ahogy Foucault mondja: „...a hatalom szavaiban felvillan a döntés.” (Foucault)

Előadásom címét Jerofejev Moszkva – Petuski (1999) regénye alapján választottam, amelyben a kizárólagos létcselekedetétől az ivást választó Venyicskával gyaníthatóan el sem indul Moszkvából az elektricska, de mégis bejár egy utat, melynek során szovjet alattvalóból szabad – sőt: krisztusi! – lelkű orosz lényegül át (Bagi, 1998). Venyicskát, vegyük észre, nem csak a társadalom margójára, az univerzális létezés aljára szállítja a hév, hanem a hatalom figyelmének a középpontjába is, hiszen Venyicska folyamatos és képzelt úton levése a normalizált modern ember kijelölt sorsának engedetlen és individuális átírása. Veszélyes, ezért büntetendő.

Előállhat-e az Oriens Expressz utasai esetében, hogy Én-jük nemcsak (sőt: nem) a hatalom stratégiai játszmáinak lesz a produktuma, hanem saját mikro-politikájuké (is)? Az önmaga konstrukcióját elvégző Én kizárólag a hatalommal szemben megszülető ellenállásból meríthet magából erre erőt? Vagy elég lehet az, hogy vannak vágyai, melyek elérését az aktuálisan választható emberi cselekedetek tárháza ugyan nem kínálja föl a számára, de ő mégis azok megvalósítását választja? A bátorság, a szabadság és az emberi méltóság elvét behelyettesítheti-e a racionalitás-elv elvetése, a szenvedélyvezéreltség, a dühödt engedetlenség akkor, amikor az Én önmaga létrehozásába kezd egy totális világban?

A bemutatott élettörédekben olyan ábrázolási hagyomány lelhető fel, melyben hatalom és egyén rezonál egymásra; amelyben a totális rendteremtés alapotívumai közé spontán rendetlenség-elemek vegyülnek. Az én olvasatomban a mindenkori H. Péterek és T. Ágnesek alternatív lefolyású és végződésű drámai szituáció szereplői, amely történetek Én-meghatározásukat, önkifejezésüket teszik lehetővé. Ennek értelmében történeti személyiségük, jelesül az, hogy éltek-e valaha valóban, érdektelen. Sokkal fontosabb jellegzetességük, hogy általuk éli meg a közösség, környezetük az *egyedülállót*, amiről Kerényi Károly ezt írja: az istenemberek

történeteinek „alapja, hogy az ember a törzsi és családi kötelékben is tudatában van annak az egyedülállónak, ami nem olvad fel ebben a kötelékben”.

A G. testvérpárt és a többieket éppen a hatalmi diszkurzus teszi hőssé – egyedivé, különlegessé, észlelhetővé az ontológiailag véges emberek, a hatalom cinkosainak körén belül.

Irodalom

Bagi, Ibolya: Búcsú Kityezstől. Vázlat az orosz utópiáról. Tiszatáj, 1998. VII. évf. 9.szám

Csepeli, György: Az Occidens Expressz magyar utasai.

http://www.csepeli.hu/pub/1997/csepeli_het_1997_10_16.pdf - utolsó letöltés:

2013-01-13

Foucault, Michel: Becstelen emberek élete. In.: A fantasztikus könyvtár. Válogatott tanulmányok, előadások, interjúk. Vál. és ford. Romhányi Török Gábor. Budapest, Pallas Stúdió – Attraktor Kft., 1998.

Foucault, Michel: Mi a felvilágosodás? In.: A modernség politikai-filozófiai dilemmái, a felvilágosodáson innen és túl. Ford.: Szokolczay Árpád. MTA Szociológiai Kutató Intézete, Budapest, 1991.

Gadamer, Hans-Georg: Igazság és módszer. Ford.: Bonyhai Gábor. Osiris, 2003. 303.old.

Jerofejev, V.V.: Moszkva – Petuski. Ford.: Vári Erzsébet. Jelenkor, 2010.

Kerényi, Károly: Görög mitológia. Ford.: Kerényi Grácia. Szukits, 1997.

Szűcs, Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. Magvető, 1983.

Virtuális közösségek alternatív szabályrendszerei

Fromann Richárd

Az információs társadalom évek/évtizedek óta tartó építése során egyre határozottabban kezd kirajzolódni egy olyan új tér, olyan dinamikus közösségi mező, aminek a létezését és létjogosultságát csak mostanság kezdjük igazán komolyan venni. A valós társadalmi folyamatok mellett olyan (online) társadalom kifejlődésének lehetünk tanúi, melynek éltető táptalaját az információs társadalom folyamatosan növekvő infrastruktúrája adja, az online szerepjátékok dinamikus kapcsolati hálója és a Real-Time alapú globális világa pedig biztosítja hozzá a szükséges virtuális létteret.

Talán meglepetésként érhet minket, hogy a virtuális közösségek működési formái és az azokat mozgató közösségi normák szinte egyáltalán nem különböznek a valós, fizikai térben működő közösségekéitől. Sőt, a virtuális csoportkohézió és normarendszer esetenként még stabilabbnak és „konzervatívabbnak” is bizonyulhat az offline-nál.

Összességében arra a kérdésre keressük a választ, hogy ezek a még furcsának és túlságosan játékosnak tartott virtuális közösségi normák valóban olyan alternatív rendszerek, mint ahogy kívülről tűnnek, vagy csak a valós térben felfedezhető normarendszerek újratermelődéséről van szó?

1. Információs társadalom és online társadalom (MM Online Society)

A sokszereplős online szerepjátékok (MMORPG-k) és a valós társadalmi, gazdasági és kulturális mechanizmusok az utóbbi időben egyre jobban közeledni látszódnak egymáshoz, mintha egy új, eddig még soha sem látott társadalmi organizmus kezdene a szemünk előtt életre kelni. Egy olyan szerveződés, amelyben a valós és virtuális tér egymást kiegészítve, egymást áthatva hoz létre egy új entitást. Úgy tűnik, hogy az információs társadalom több évtizede tartó szorgos építésében sikerült találni egy olyan virtuális kötőanyagot, amely már nemcsak a hétköznapi és társadalmi cselekvéseinket írja át, hanem az identitásunk, személyiségünk és kapcsolataink lehetőségeit tágítja ki az offline tér és tudat korlátainak lebontásával. Az *online társadalom* kifejlődésének lehetünk tanúi, melynek éltető táptalaját az információs társadalom folyamatosan növekvő infrastruktúrája adja, az *online szerepjátékok* dinamikus kapcsolati hálója és a Real-Time alapú globális világa pedig biztosítja hozzá a szükséges virtuális létteret. A valós és virtuális tér éveken, évtizedeken belül olyan szoros szinergiába kerülhet egymással, amelyben már nagyon nehéz szétválasztani őket. Miközben a valós/offline közeg elemei egyre inkább virtuálissá, megfoghatatlanná

válnak, addig a korábban oly esetleges és hideg-rideg virtuális/online tér egyre valóságosabbá, életszerűbbé válik. Az offline társadalmi tényezők online közösségi térbe történő bevonulásával valós tényezővé válhat az online gazdaság, kereskedelem, közigazgatás, kultúra, oktatás, foglalkoztatás, kapcsolati és társadalmi hálózat területe. A két egymástól különböző tér egymásba fonódásának folyamatában a döntő pillanat nagy valószínűséggel az lesz, amikor az online szerepjátékokban tiltott tevékenységek a jogi szabályozás keretén belül is teljes körűen szabályozottakká válnak. Ekkor ugyanis - jogi és kulturális értelemben - végérvényesen kilép a most még csak részben szabályozott játék – következmények nélküli - kategóriából, és létrejön egy olyan alternatív szubtársadalom, amely szimbiózis üzemmódban működve válhat szerves kiegészítőjévé az aktuális offline társadalomnak. A Metaverzum 2.0 felé haladás társadalmi jelenségéről beszélő kutatók megerősítik ezeket a felmerülő reális tendenciákat.

Ezen folyamat tükrében fel kell magunknak tenni a kérdést: ha ez az irány valóban igaz, vajon készen állunk erre? Tudjuk, hogyan működik az online szerepjátékosok identitása, kapcsolati mechanizmusa és ezt az egészet átjáró valós idejű, több tízmillió főből álló hálózat szociológiai és szociálpszichológiai dinamikája és törvényszerűségei? Tudjuk egyáltalán, hogy melyek a mozgató alapotívumok és milyen pozitív és negatív következményekkel kell számolnunk? Tudjuk, hogy mindez milyen lehetőségeket vagy veszélyeket rejlhet magában? A jövő társadalmára iránti felelősségünk tudatában ezen alapvető kérdések megválaszolására kísérleteket kell tennünk; mélyebben és interdiszciplináris módon kell megvizsgálnunk a virtuális térben „játszó” egyedek és közösségek típusait, motivációit és kapcsolatait.

Minél hamarabb leszünk képesek felismerni a virtuális világok működési törvényszerűségeit, annál könnyebben fogunk szembenézni a születőben lévő online társadalom kihívásaival, így a veszélyek utólagos tünetkezése helyett felszínre hozhatjuk az online társadalom adta lehetőségek pozitív hatásait.

2. X, Y és Z-generáció

Az internethasználatot tekintve a közbeszédben általában az X és Y generációk közötti lényegi eltérésére szoktak rámutatni. Ezt a viszonyt szeretném valamelyest kiegészíteni, bővíteni, amelynek megfelelően az alábbi, hármas felosztásban beszélhetünk generációs különbségekről (1. ábra).

· X-generáció (XG): azok az internethasználók, akik még olyan társadalomban nőttek fel, amikor még az állampolgárok számára nem volt (elérhető a) számítógép és

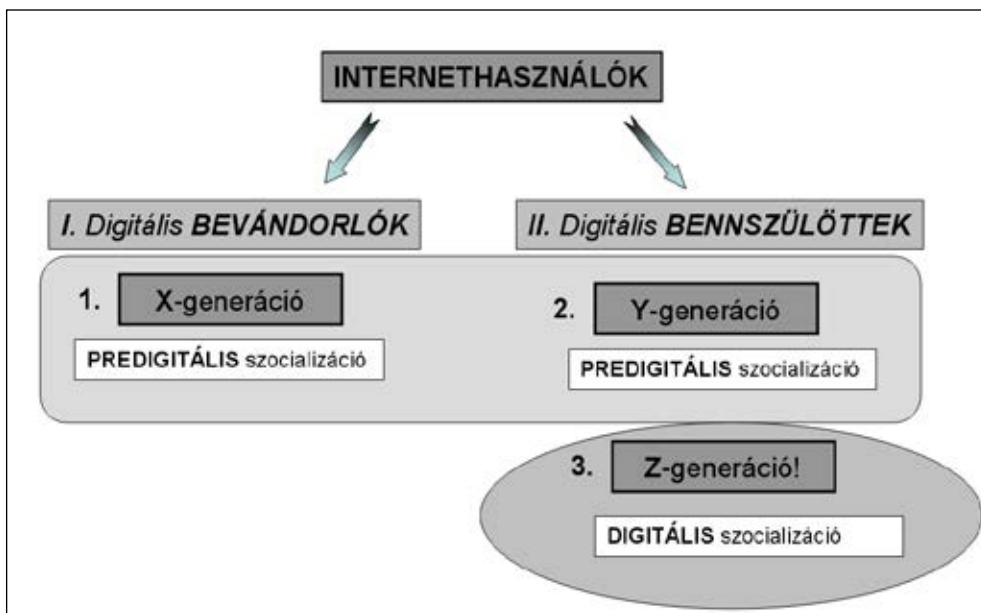
internet. Őket nevezi a szakirodalom *digitális bevándorlóknak* („*Digital Immigrants*¹”). Természetesen ők úgymond *predigitális szocializációban* részesültek, vagyis azok szocializáltak, akik nem ismerték még az infokommunikációs eszközöket.

· Y-generáció (YG): azok az internethasználók, akik már abba a világba születtek bele, amikor a számítógép- és internethasználat már jelen van a mindennapok szintjén, azonban őket még azok az X-generációhoz tartozó szülők, nevelők, tanárok, és egyéb társadalmi véleményvezérek szocializálták. Tehát ők is *predigitális szocializációban* részesültek. Őket nevezi a szakirodalom *digitális bennszülötteknek* („*Digital Natives*”).

· Z-generáció (ZG): azok az internethasználók, akik – az Y-generációhoz hasonlóan - beleszülettek a folyamatosan fejlődő információs társadalomba (*digitális bennszülöttek*), sőt: számukra az élet teljesen természetes része már a társadalom minden szegmensét betöltő infokommunikációs technológia; ugyanakkor mégis van egy nagyon fontos különbség, amitől élesen elválaszthatók az Y-generációtól. Míg az utóbbiak esetében még predigitális szocializációról beszélhetünk, a Z-generációnál már digitális szocializációról. Ez azt jelenti, hogy őket már olyan személyek nevelik, szocializálják, akik számára egyáltalán nem idegen az infokommunikációs technológia használata, és az azzal járó életmódváltozás. Véleményem szerint ennél a pontnál történelmi változás előtt állunk.

¹ A „*digitális bennszülött*” és „*digitális bevándorló*” fogalmakat Marc Prensky (2001) használta először, majd ezt követően terjedt el ennek széles körű használata.

1. ábra

Internethasználók csoportosítása generációs megközelítésben

A szakirodalomban és a közbeszédben általában csak az X és Y generációk, illetve a digitális bevándorlók és bennszülöttek közötti alapvető különbségeiről esik szó, aminek a lényegi szétválasztása természetesen jogos. Ez a differenciálás azonban elsősorban csupán az infokommunikációs eszközhasználatra vonatkozik. Ez a modell jelenleg még nem számol az egyre erőteljesebben terjeszkedő online/virtuális világ azon lehetséges intrapszichikus hatásaival, amely először csak a társas interakciókban, majd később makrotársadalmi szinten mutatkozhat meg. A modell az internethasználó generációk közötti komoly attitűdbeli, mentális különbségesség feltárására csak abban az esetben lehet alkalmas, ha felismeri a fentiekben ismertetett Z-generáció mivoltát és jelentőségét.

A Z-generáció legfontosabb ismérve, hogy digitális szocializációban részesülnek, szemben az előző generációkkal. Ebben az egész társadalmi folyamatban van egy rejtett, de rendkívül fontos szál, amely azt mutatja meg, hogy az idők során az emberek milyen módon látják az őket körülvevő világot. Természetesen ez kultúránként és koronként mindig eltérő, azonban a Z-generáció megjelenésénél valami egészen más dolog történik. Míg a korábbi különbségeket a valós, kézzelfogható világban belül tapasztalhattuk, mostantól már maga a valóság válik „leválthatóvá” a virtualitás térhódításával, a bevezetőben leírt online társadalom (MM Online Society) táptalajából merítve.

3. Online közösségi játékok

3.1. Online közösségi játékok társadalmi jelentősége

A bevezetőben röviden vázolt online társadalom egyik lényeges kulcsterületének számító - a virtuális világok elemeit egyre jobban beépítő - online játékokkal már tudományos szinten is, mélyrehatóan foglalkozni kell.

Az online játékok már azzal társadalomformáló tényezővé váltak, hogy több százmilliós, szinte földrésznyi és a világ minden pontján jelen lévő tömeget vonnak be, ami idővel – az internet-penetráció és az IKT technológia fejlődésével - egyre csak növekszik. A 200-300 millió online játékosból mintegy 30 millióra becsülik a sokszereplős online játékosok számát, és ezen belül csak a World of Warcraft nevű MMORPG játék regisztrált felhasználók száma kb. 12 millióra tehető (vagyis bőven meghaladja a magyarországi lakosság számát).

A sokszereplős online játékok és a virtuális világok szerkezetét és működését vizsgálva egyre inkább már nem is játékról, hanem inkább „mini-társadalmakról” egyfajta alternatív szubtársadalomról (MM Online Society) kellene beszélnünk. Kialakulni látszik egy olyan párhuzamos társadalom, amelyben az offline/valós társadalmi tényezők online közösségi térbe történő bevonulásával igenis valós tényezővé válhatnak az online gazdaság, kereskedelem, közigazgatás, kultúra, oktatás, foglalkoztatás, kapcsolati és társadalmi hálózat területei.

A témával továbbá azért is foglalkozni kell, mert egyértelműen kimutatható, hogy a játékosok életére jelentős hatással lehetnek a virtuális világokba ágyazott sokszereplős online játékok - mind negatív, és mind pozitív értelemben.

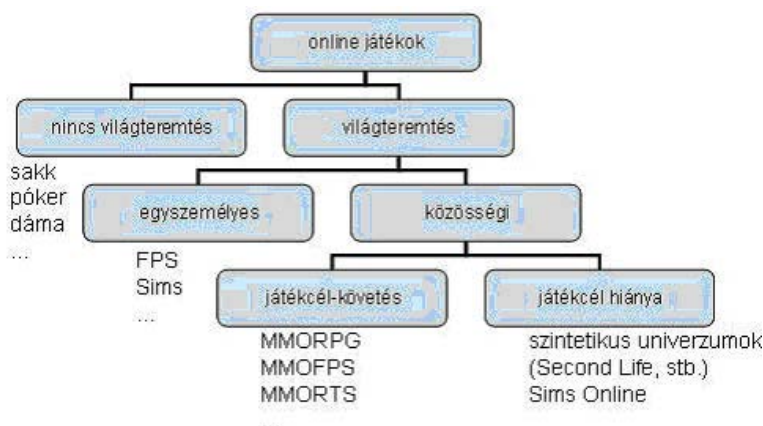
3.2. MMORPG-ről röviden

A számítógépes és online játékok története, típusai tekintetében Kömlődi Ferenc az Online közösségi játékok 2.című munkájában részletesen bemutatja az online játékok struktúráját és különbségeit, amelyben kitűnik a közösségi jelleg és a játékcél-követés mozzanatának jelentősége.

2 Kömlődi Ferenc: *Online közösségi játékok*, http://www.nhit-it3.hu/it3-cd/A30_Online%20kozossegi.pdf, (letöltés 2012.02.11.)

2. ábra

Online játékok családfája (Kömlödi: 2008)

Az MMORPG (Massively Multiplayer Online Role-Playing Game) lényegében egy olyan szerepjáték, amely kizárólag online térben, vagyis az interneten keresztül játszható, egy időben akár több ezer másik játékoskal együtt. A játékosoknak az MMORPG-n keresztül lehetőségük nyílik arra, hogy - ebben a virtuális világban - egy időben, több (tíz)ezer felhasználóval együtt játszassanak, szövetségeket köthessenek, világokat fedezhessenek fel, vagy akár harcoljanak. Más számítógépes játékokhoz képest az egyik leglényegesebb különbséget az jelenti, hogy ennek a játéknak gyakorlatilag nincsen konkrét vége. Az MMORPG világok egyik sajátossága, hogy akkor is fejlődik, folytatódik a virtuális élet, zajlanak az események, amikor a játékos „offline” üzemmódban van, vagyis mikor éppen nem játszik rajta. A hagyományos „offline” szerepjátékhöz (RPG) hasonlóan itt is egy kitalált karaktert (avatárt) kell megalkotni és irányítani. Az MMORPG játékokban a játékos karaktereken (ún. PC – Player Character) kívül találhatóak ún. nem játékos karakterek (NPC – Non-Player Character - a számítógép által irányított karakterek) is, amelyek lehetnek agresszívek, békés, humanoid lények vagy szörnyek, és egy előírt script szerint különböző általános feladatokat látnak el (pl. szolgálhatnak árusként, raktárosként, hajóirányítóként), amit a játékos karakterek nem tudnak. Ezek a karakterek folyamatosan, a nap 24 órájában jelen vannak mindenhol, és mászkálnak ún. „navigation pointok” segítségével.

3.2.1. Interakció- és játékos típusok az MMORPG-ben

A játékosok lehetséges tipizálásának bemutatása során az MMORPG-kutatások két nagy klasszikusának, Richard Bartle (négy fő játékos-kategória két dimenzióban) és Nick Yee

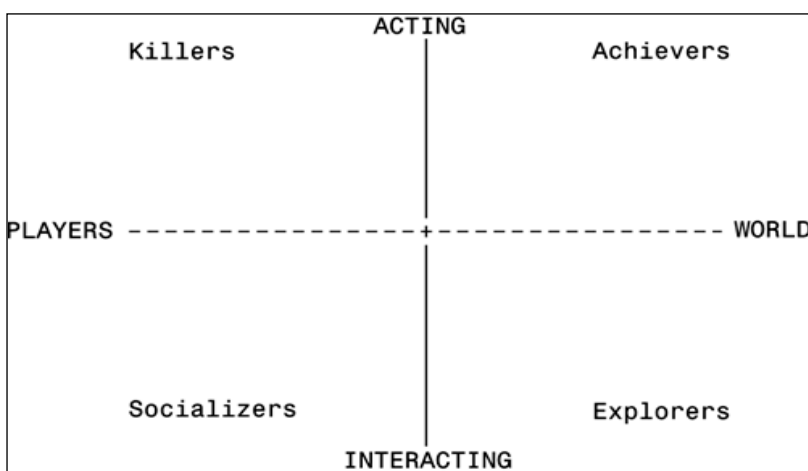
(három fő motivációs komponens és tíz szubkomponens) rendszerét fogom az alábbiakban röviden bemutatni.

Richard Bartle (1996) négy csoportra osztja a játékos kategóriákat.

1. **TELJESÍTŐK** (achievers), akik az eredményességre törekedve a játék céljait keresik (pl. kincsek gyűjtése, készségek fejlesztése, rejtélyek megoldása)
2. **FELFEDEZŐK** (explorers), akik a játéktér felderítésére, titkok megismerésére törekednek
3. **TÁRSASÁGIAK** (socializers), akik másokkal való kapcsolatra, ismerkedő szándékkal törekednek
4. **GYILKOSOK** (killers), akik másoknak való károkozásra vagy elpusztítására törekednek

Bartle – a kapcsolati dinamika feltárása céljából - ezt a négy alaptípust egy általa készített kétdimenziós (cselekvés-kapcsolat - acting-interacting - és játékos-világ - players-world-) dimenzió pár) grafikonba (3. ábra) helyezte.

3. ábra

Bartle-féle játékos kategóriák (Bartle: 1996)

Ezen modell alapján pl. a teljesítőket elsősorban a világban való cselekvés motiválja, míg a társaságiakat pedig főleg a másik játékosal való kapcsolat érdekli. A gyilkosok más játékosok legyőzésén, blokkolásán keresztül cselekszenek, a felfedezők számára pedig az elsőszámú motiváció a virtuális környezet világának megismerése.

Nick Yee 2003-2006 közötti Daedalus Project³ keretén belül lefolytatott kutatása alapján (amelyben több mint 35.000 MMORPG játékost 4vont be) három fő motivációs komponensre és tíz szubkomponensre osztja a játékos kategóriákat.

1. TELJESÍTMÉNY (achievement component)

a) ELŐREMENETEL (advancement)

- játékos fejlődése (progress)
- hatalom-érzet (power)
- nyersanyag-gyűjtés (accumulation)

b) RÉSZLETEK (mechanics)

- számok (numbers)
- különböző százalékok, játékbeli értékek, a karakter optimalizálása (optimization)

c) VERSENGÉS (competition)

- versenyzés (challenging others)
- provokálás (provocation)
- mások irányítása (domination)

³ Yee, Nick: The Daedalus Project. <http://www.nickyee.com/daedalus>, (letöltés 2012.03.11.)

⁴ Yee kutatásából az derül ki, hogy egy átlagos MMORPG játékos 25 év körüli és heti 24 órát játszik

2. KAPCSOLAT (social component)

a) SZOCIÁLIS ÉRINTKEZÉS (socializing)

- rendszeres csetelés (casual chat)
- mások segítése (helping others)
- barátságok kialakítása (making friends)

b) KAPCSOLAT (relationship)

- a valós életbeli személyiség megjelenése (personal)
- a mások felé való megnyílás (self disclosure),
- segítség kérése és adása (find and give support).

c) CSAPATMUNKA (teamwork)

- együttműködés (collaboration)
- csapatmunka (work in group)
- csapatfejlődésben való gondolkodás (group achievements)

3. ELMERÜLÉS (immersion component)

a) FELFEDEZÉS (discovery)

- területek bebarangolása (exploration)
- rejtett dolgok felkutatása (finding hidden things)

b) SZEREPJÁTÉK (role-playing)

- háttértörténet kialakítása (character history)
- különböző szerepek (roles)
- fantázia nagy szerepe (fantasy)

c) EGYEDISÉG (customization)

- kinézet (appearance)
- stílus (style)
- kiegészítők (accessories)

d) MENEKÜLÉS (escapism)

- kapcsolódás (relax)
- menekülés a valós életből (escaping from real life)
- való életbeli problémák feledése (avoid real life problems)

4. A virtuális közösségek belső szabályrendszerei

Az előző fejezetekben ismertetett háttér-információk után elérkeztünk jelen tanulmány fő kérdéséhez, vagyis annak megvizsgálásához, hogy a virtuális világok, az online játékok belső szabályrendszerei valóban olyan alternatív rendszerek, mint ahogy kívülről tűnnek, vagy csak a valós térben felfedezhető normarendszerek újratermelődéséről van-e szó? Mennyiben térnek el a valós társadalmi normáktól, szabályrendszereitől, melyek a közös pontok, vannak-e szankciók, és ha vannak, azok milyenek; és összességében: hogyan is épülnek fel ezek az online "mikrotársadalmak"?

Tekintettel arra, hogy az összes virtuális világot, online játékot tekintve jelenleg nincs egy egységes szabályrendszer, így ezen súlyos kérdések megválaszolásához egy konkrét, de összességében reprezentatív példán keresztül kívánom bemutatni a jelenlegi helyzetet. Ez a példa nem más, mint a sokszereplős online játékok egyik „csúcsragadozója”, a World of Warcraft világa.

4.1. Státuszok és elvárások

Az első vizsgálandó kérdés, hogy a valós pozíciókhoz képest milyen felelősséggel és teherrel járnak a virtuális státuszok betöltése, különösen a vezetőség szempontjából. A tapasztalt játékosok beszámolóí alapján egyértelműen elmondhatjuk, hogy az online világban is kiemelten fontos tényező a vezetői képességek és kompetenciák megléte. Ezek nélkül egy közösség egyszerűen nem tud működni. Gondoljunk csak arra, hogy a valós térben is mennyivel nehezebb telefonon vagy e-mail útján irányítani egy szervezetet, mint személyesen kontrollálni. Egy olyan közeg esetén, amely eleve virtuális térben működik, és ahol a valós térben meglévő kötelezettségek prioritást

élveznek a virtuálissal szemben, ez a nehézség hatványozottabban igaz. A szándék határozottsága mellett ott kell lenni a vezetői képességeknek is; gyakorlatilag ez minden közösségi kohézió alapja. A legtöbb közösség pontosan akkor hullik szét, ha nincs meg a szükséges vezetői kompetencia, amely – a valós élethez hasonlóan – itt is a két szélső pont közötti mezsgyében található. A túlságosan keménykedő, igazságtalan és következtelen döntéseket hozó vezető alól előbb-utóbb elfogy a csapat; a szervezetlen, szabályokat félig-meddig betartató, gyenge erejű vezetőnél pedig maga a közösség szakad szét több részre, irányzatra, és végül belső harcok sora vagy érdektelenség emészti fel a kohézió nélküli közösségi hálót. Továbbá az is rendkívül fontos tényező, hogy a vezető sokat legyen online, hogy a csapata érezze a jelenlétét és a döntéseit. Sok klán éppen azért hullik szét, mert a vezető nincs rendszeresen jelen a virtuális közösségében, tehát nagyon fontos a vezető részéről eltöltött online időmennyiség is. Éppen ezek emiatt, ill. mindezek tudatában nagyon nagy mentális teher van felelős vezetőn, amelyet ráadásul nehezít az a tényező is, hogy az online világban folyamatosan, napi 24 órában, „real time” zajlanak az események, ellentétben egy „offline” munkahellyel, ahol a munka, ill. maga a státuszok betöltése elvileg egy – kezdésre és zárásra épülő - fix időkeretben zajlik, a magánéleti szférát váltva. Komoly stressz tényezővel kell tehát annak számolnia, aki egy virtuális közösség felelős vezetője kíván lenni. Ilyen kontextusban nézve ebben tehát egészen biztosan nincs különbség a valós térben tapasztalható, vezetőket érintő mentális terhektől. Egy közösségben azonban nem csak a vezetői pozícióhoz kapcsolódik komoly elvárás és teher, hanem gyakorlatilag az összes státuszhoz és szerephez, amelyet egy közösség pontosan azért tart fent, mert arra nagy szükség van a csapatmunkát igénylő tevékenységek során.

Fontos leszögezni, hogy bár az online közösségek többsége hierarchikus szervezeti modellre épül, de ennek mértéke és ereje nagyban függ az adott játék fajtájától, a közösségek konkrét célkitűzéseitől, ill. a közösség tagjainak számától is (minél nagyobb számú a közösség, annál inkább szükség van a szabályrendszer szigorú és központi érvényesítésére. Átlagos esetben a hierarchikus viszony érzékeltetése és a kényszer elemeinek használata csak a minimálisan szükséges szinten történik. Természetesen, ha éles, konfliktusos helyzet van, akkor ezek az elemek szükségszerűen megerősödnek.

4.2. Szervezeti felépítés

Ebben a fejezetben azt vizsgáljuk meg, hogy milyen módon épül fel egy online játékos-köztség szervezete, milyen szerepek, státuszok, funkciók vannak, milyen jogokkal és kötelezettségekkel. Ahogy a fentiekben említettem, rengeteg játékfajta létezik, eltérő stílusban és szervezeti működéssel, de a konkrét elemzés céljából mindezek közül az egyik legismertebbnek és legelterjedtebbnek számító World of Warcraft (a továbbiakban: WoW) játékot választottam ki.

4.2.1. Jelentkezés egy csoportba

Mielőtt még a konkrét szervezeti felépítést bemutatnám, érdemes azzal tisztában lenni, hogy egyáltalán milyen módon történik a játékba történő bekapcsolódás, és ezen belül hogyan lehet egy közösséghez csatlakozni.

A játékban történő aktiválódás első lépése a karakter megalkotása, amelyet a játékos irányítani fog a játék során. Első lépésként be kell állítani a karakter nevét, nemét, fajtát, kasztját és külsejét. Fontos, hogy a nem és a külső nem befolyásolja a karakter tulajdonságait, de a faj és a kaszt igen. A WoW „SZMSZ”-e szerint a fajok két, egymással harcban álló frakciókba tömörülnek (Szövetség és a Horda), továbbá fontos tudni azt is, hogy emellett a fajok tulajdonságai némileg eltérnek, és mindegyiknek megvan a csak rá jellemző képessége, illetve a saját, egyedi nyelve. Lényeges, hogy a kaszt szabja meg a karakter képességeit, az általa használt harci technikákat és varázslatokat. A játékban amúgy tíz kaszt választható, de az egyes fajok csak bizonyos kasztok közül választhatnak.

Természetesen csak akkor tud valaki egy játékos közösségbe pályázni, ha már a játékos beállította a karakterét (név, nem, faj, stb.), mert csak ezen paraméterek alapján tud jelentkezni egy „álláshirdetésre”. Azonban ez önmagában még nem elég az „állás elnyeréséhez”, hiszen el is kell érni bizonyos megkövetelt dolgokat. Sőt, ha már konkrétan feladat specifikusra akar valaki jelentkezni, akkor fel is kell tudnia mutatni valamit. A WoW-ban ezt ún. „gearscore”-ral szokták igazolni, amelyet más játékosok is látnak. Ez mutatja meg ugyanis, hogy milyen felszerelése van már az illetőnek. Az álláshirdetés sok esetben az ún. „trade channel”-en (mindenki számára látható közös csevegő felület) történik, de fórumokon is meghirdethetik, vagy akár a guild (csoport) saját weboldalán keresztül is. A hirdetések általában feladat specifikusak, vagyis kifejezetten egy adott státusz, szerep betöltésére keresnek megfelelő játékost (pl. healer-t, dps, tankot keresnek vagy egy bizonyos kasztot). Miután egy játékos sikeresen jelentkezik, és felveszik a guildbe, - a valós terű szervezetekhez hasonló módon itt is – próbaideje van, amely általában egy hónapig tart, de előfordul, amikor nem időhöz, hanem fix teljesítményhez (egy adott számú „raid5” megjelenéshez) kötik. A próbaidős játékosokat nevezik „recruit”-oknak, akik – a próbaidő lejártáig - korlátozott jogokkal és lehetőségekkel rendelkeznek (pl. nem kapnak „cafeteria”-t, nincs joguk a piaci ár alatti vásárlásra az adott klán bankjától, de a guild által szerzett közös zsákmányból is csak részben vagy ritkábban részesülhetnek). Ezek a korlátozások azonban nem egységesek,

5 A raid portyázást vagy rajtaütést jelent, amelynek fő célja az ún. Boss (a játékban a fő gonosz) elpusztítása és a zsákmányok (ún. „loot”-ok) szerzése: fegyverek, páncél, pajzsok, varázserő (ezek erősítik a csapat erejét). Vannak olyan küldetések, amelyeket egy játékos nem tud egyedül teljesíteni, ilyenkor van lehetőség csoportok (party) alkotására. A klánon belüli alkalmi csoportok megfelelnek a projektcsoportnak, amelynek szervezője és irányítója a raid leader, aki pedig a projektvezetővel analóg.

hanem ez mindig az adott klán adott szabályaitól függ. A recruitokat a próbaidő alatt alapvetően képességük és elszántságukat szempontjából figyelik, és végül ennek megfelelően döntenek sorsukról a próbaidő lejárta után, amely az esetek nagy részében – az offline-hoz hasonlóan - pozitív bírálattal zárul. Természetesen az sem ritka, mikor nem merik megmondani a játékosnak, hogy nem igazán megfelelő az adott feladatra, szerepre, ezért inkább mellőzik a raidekről, és hagyják, hogy egy idő után magától lemorzsolódjon az ügyetlennek tartott játékos.

Miután feltérképeztük, milyen módon, válhat valaki a virtuális közösség teljes jogú tagjává, rátérhetünk arra az izgalmas témára, hogy egyáltalán milyen is egy közösség belső felépítése, struktúrája, hierarchiája; hogyan működik, ki milyen feladatok lát el, és ki miért felelős. Ennek kifejtése során igyekszem bemutatni a valós szervezeti struktúrákkal meglévő párhuzamokat is, az offline-online szervezeti analógiák igazolása fényében.

4.2.2. Csoport-struktúra, státuszok

Amennyiben egy projektszervezeti párhuzamot vizsgálunk, meg kell itt is fogalmaznunk, hogy ebben a kontextusban is a szervezet nem más, mint a szervezet számára fontos feladatok megoldására, célok elérésére szerveződött egyének csoportja. A játék fajtájától és a csoport adott helyzetétől függően sokféle feladatok, kihívások lehetségesek, de általánosan elmondható, hogy a legtöbb közösség célja a „Boss”-nak nevezett legerősebb ellenség elpusztítása, de vannak közösségek, amik csak ún. PvP6-re alakulnak. A WoW-ban (de sok más online szerepjátékban is) a csoportokat ún. „guild”-eknek vagy klánoknak nevezzük, amelyben az egész szervezet feje az ún. „guild master” vagy más néven: klánvezér. Ő – funkcióját és jogosultságait tekintve - gyakorlatilag megfelel egy vállalati elnöknek, vagy egy cég ügyvezetőjének. Minden guild masternek van egy helyettese, ők az ún. „officer”-ek, akik mintegy alelnöki vagy ügyvezető-helyettesi minőségben dolgoznak. Az itt nevesített „felsővezetők” és a „beosztottaknak” megfelelő játékosok („raiderek”) között húzódnak meg az olyan középvezetői szintű játékosok, mint az ún. raid leader, cast leader és a bankos – igaz, elég gyakran előfordul, hogy a raid leader az adott klán feje vagy officer is.

A következőkben azt nézzük meg, hogy melyik státuszhoz pontosan milyen felelősség, milyen feladat rendelhető.

A guild/klán vezetését vizsgálva, öt státusz jöhet szóba, amelyből a guild master (klánvezér) és az officerek számítanak a felsővezetőnek, a raid leader, cast leader és a

⁶ **PVP:** A *World of Warcraft* másik játékmódja a játékos elleni (*Player vs Player*; röviden *PvP*) harc, ami a nyílt, illetve a különféle zárt szervereken történik (forrás:

http://hu.wikipedia.org/wiki/World_of_Warcraft)

bankos pedig a középvezető szint státuszai. Nézzük először a klán vezetőit (Guild Leadership), akik az alábbi feladatokat látják el, és következő offline/valós szervezeti pozíció analógiák rendelhetők hozzá.

1. Klánvezér / Guild Master (GM)

o analógia: igazgató / elnök

o fő feladata: klán vezetése, felügyelete (szervezeti felépítésben), továbbá:

§ Menedzsment tevékenységek a raid szervezésében

· mikro- és makrokörnyezet állandó elemzése

· rendszeres kommunikáció a csapattagokkal

§ Belső PR: (internal relations IR)

· kölcsönös kommunikáció, információ-áramlás biztosítása (chat-csatornák)

· szervezet céljaival való azonosulás: online/offline meetingek szervezése

2. Officerek

o analógia: alelnök / felügyelő

o fő feladata: GM helyettesítés, klán képviselte, döntés-előkészítés a klánvezér részére, új tagok felvétele, klán fórumának követése, felügyelete, segítségnyújtás a klán tagjainak (gyakorlatilag teljesen ugyanazt csinálják, mint a klánvezér, ha ő épp nincs online.), valamint a zsákmány elosztása, a csapat teljesítményének felmérése

3. Raid Ledaer

- o analógia: projektvezető
- o fő feladata: raidek (mint „projekt”) tervezése (a kapott információ segítségével, raidek szervezése) vezetése, megvalósítása
- o Hasznosítás: a zsákmány elosztása, a csapat teljesítményének felmérése

4. Cast Leader

- o analógia: csoportvezető
- o fő feladata: kasztjába tartozó tagok segítése és felügyelete

5. Bankos

- o analógia: pénzügyi vezető / gazdasági igazgató
- o fő feladata: minden tagtól rendszeresen begyűjti a virtuális javakat („guild bankba”), majd redisztribúció: a begyűjtött javak – bizonyos szempont szerinti – újraosztása (erre a feladatra általában egy ún. alt karaktert csinálnak, tehát nem aktív játékosról van szó, a megbízhatóság és visszaélések elkerülése végett. Az alt karakterekhez kizárólag az offícerok és a klánvezér nyúlhat hozzá)

A klán vezetőinek bemutatása után a klán több tagjáról is essen néhány szó, akik vonatkozásában a beosztottak vagy dolgozók kategóriát lehet megfeleltetni.

- Healer, amelynek fő feladata, hogy gyógyítsa a raidereket (a raidekben részt vevő társakat)
- Tank, amelynek fő feladata, hogy pajzsként védje meg a raidereket pajzsként védi a fő ellenségnek számított boss ütéseitől.
- DPS, amelynek fő feladata a támadás, a sebzés.

4.3. Szervezeti szabályok

A szervezeti vázlatos áttekintését követően eljutottunk annak megvizsgálásához, hogy milyen külső és belső szabályok keretei között élnek a virtuális közösségek – maradvá továbbra is a WoW példájánál.

A legalapvetőbb szabályrendszert, a játékszabályok elemi kereteit természetesen maguk a játékfejlesztő cégek alkotják meg, ezeket tekinthetjük írott szabályoknak, amelyek elérhetők a játékfejlesztő vagy az adott játék hivatalos oldalán (a WoW esetén ez itt olvasható: http://eu.blizzard.com/en-gb/company/legal/wow_tou.html). Mindezen túl - ahogy a való életben is jelentős tényező – itt is léteznek íratlan szabályok, amelyek az alapvető emberi normák betartására vonatkoznak. Ebben gyakorlatilag ugyanazok a morális, etikai elvárások „termelődnék újra”, mint amiket a hétköznapijainkban tapasztalhatunk, minden normális közösségben. Végül meg kell említeni azt is, hogy minden klánnak van egy saját, egyedi szabályzata (klánszabályzat), amely betartása felett a Guild Master örökdi. Ahogy a fentiekben említett, klánonként változó ennek tartalma és az is, hogy ki mennyire ragaszkodik a „belső törvények” precíz betartatásához.

Arra a kérdésre, hogy a virtuális világok, az online közösségek alkalmaznak-e szankciókat a játékosokra vonatkozóan, egyértelműen igent mondhatunk; és itt is megállapíthatjuk, hogy – az offline társadalom elvárásaival parallel – erősen jelen van az íratlan szabályok morális követelményrendszere. Így pl. szankcióval sújtható/sújtható, ha valaki káromkodik, ha tiltott szavakat használ (pl. rasszista kijelentéseket tesz, drogokról beszél), ha rendszeresen feszültséget okoz, vitákat generál a közösségben (demoralizálás), de az is, ha valaki gyenge teljesítményével hátráltatja a csapatteljesítményt („noob”-ol). Szankcionálható, ha valamelyik játékos a saját guild bankjából ellop valamit (ez a guild normák megsértését jelenti), továbbá ha valaki ún. „ninja”-zást követ el (ami azt jelenti, hogy valaki a hatalommal visszaélve, de a szükséges jogosultság hiányában szerez zsákmányt), vagy „gold selling”-en (a játékon belüli – ingame - arany valós valutáért való árulása) érik. A legsúlyosabb tételek, amikor valaki feltöri, ellopja és/vagy árulja egy másik játékos „account”-ját, és ha valaki jogosulatlan előnyökhöz juttató illegális programok (hack vagy bot) használata. Ez utóbbi cselekedetek már nem csak immorális, hanem illegális tevékenységek is, így ezen esetek sokszor valódi büntetőjogi kategóriába sorolható tételek.

A szankcionálható tevékenységek felsorolása után röviden azt is meg kell néznünk, hogy egyáltalán milyen eszközök állnak rendelkezésre, hogy a szabályokat áthágó játékosokat megbüntessék. Alapvetően két oldalról indítható a szankcionálás, a (1) guilden belül és súlyosabb esetben a (2) játékfejlesztők oldaláról. Ezek büntetések a következők.

1. Guilden belüli

- szólás jogának megvonása (guild chanel-ben)
- loot-hoz (zsákmányhoz) jutás megvonása
- lefokozás, jogok és jogosultságok megszüntetése
- kiközösítés/kidobás a közösségből/guildből (ennek híre más guild-ekhez is eljut, ott sem nézik jó szemmel)

2. Játékfejlesztők (automatizmus és/vagy Game Masters/Moderators részéről)

- bannolás (kitiltás)
- ideiglenes
- végleges

Összességében azt mondhatjuk, hogy bár a valós társadalmi és szervezeti kultúrával szemben megjelent egy alternatív szubkultúrát jelentő virtuális mikrotársadalom, mégis - ha ezeket a közösségeket nagyító alá vesszük – az látszik kirajzolódni, hogy gyakorlatilag ugyanazok a csoportmechanizmusok és szabályrendszerek termelődnek újra, amelyekben jelenleg is élünk, csak már egy másik valóságban; egy olyan valóságban, amelyet az ember az információs társadalom korszerű eszközeivel és kapcsolódó igényeivel termelt ki. Figyelnünk kell ezekre a folyamatokra, különösen, mert idővel egyre fontosabbá és időszerűvé válik a valós és virtuális szabályozás találkozáspontjainak létrehozása és szinkronba hozása.

Irodalom

Bartle, Richard. 1996. Hearts, Clubs, Diamonds, Spades: Players who suit MUDs. *Journal of MUD Research*, 1(1). Available: <http://journal.pennmush.org/v1n1> (19 May 1996).

Kömlődi Ferenc: Online közösségi játékok, (2008. június), elérhető:

http://www.nhit-it3.hu/it3-cd/A30_Online%20kozossegi.pdf, (letöltés 2012.02.11.)

Yee, Nick. 2006. The Psychology of Massively Multi-User Online Role-Playing Games: Motivations, Emotional Investment, Relationships and Problematic Usage. In R. Schroeder & A. Axelsson (Eds.), *Avatars at Work and Play: Collaboration and Interaction in Shared Virtual Environments* (pp. 187-207). London: Springer-Verlag.

Yee, Nick. The Daedalus Project. Available: <http://www.nickyee.com/daedalus> (letöltés 2012.02.11.)

Prensky, M. 2001. Digital Natives, Digital Immigrant. *On the Horizon* (MCB University Press, Vol. 9 No. 5).

Peremen a társadalomban és a tudományban

Solt Ágnes

A társadalom peremén élők a szociálpolitikai és részben a kriminálpolitikai lépések meghozataláért felelős jogalkotóknak és az emberi jog védelmezőinek virtuális terepén, azok metszéspontjában helyezkednek el. Emiatt jelentős társadalmi figyelem összpontosul – ha rájuk nem is –, mind az őket övező jogelméleti diskurzusra, mind pedig a gyakorlati lépésekre. A peremen élők egyik jellegzetes csoportját a szegregált telepen élő cigány emberek alkotják. 2009-ben és 2010-ben – a körükben folytatott empirikus kutatást követően – nagy médiavisszhangot is kiváltó szakmai vita bontakozott ki, melynek fókuszába a kérdésfeltevés módja, a kutatási eredmények relevanciája, a kutatói etika és az eredmények publikálhatóságának kérdése került, összességében pedig bizonyos tudományos körök által megkérdőjeleződött a kutató morális, illetve a kutatás tudományos érvényessége.

Előadásomban vázolni fogom, melyek a társadalomtudomány lehetőségei és korlátai a „cigánykutatásban”, s mik lehetnek egy tudományos munka sikertelenségének okai.

Az emberi méltóság mint alapérték a tudományos kutatás keretfeltétele. Ennek tudomásul nem vétele megkérdőjelezi a kutatás tudományosságát, tudomásulvétele esetén viszont a kutató óhatatlanul vissza akarja állítani a sérült emberi méltóságot. Kérdés, hogy vajon akkor, ha a kutatási téma a társadalom számára egy erőteljes, jelentős probléma, így valódi lépéseket megkövetelő fontos topik volna, hogyan teheti meg – éppen etikai megfontolásból – egy felelős társadalomkutató, hogy mellőzze az adott témát.

A jelenséget egy társadalomkutató megpróbálhatja megvilágítani és leírni tárgyilagosan és értékvonatkoztatások nélkül, azonban a kudarc a kísérletben kódolva van. Ennek első oka magában a kutató személyében rejlik, a második pedig a társadalom ugyan megnyírbált és átalakult, de más formában igenis létező nyilvánosságában. A kutató a társadalmi problémákra érzékenyen kiválasztja kutatása tárgyát, ezzel jelentőséget határoz meg. Ez az értékterhelt jelentőségválasztás elkerülhetetlen. Az emberi méltóság megőrzésének méltánylása a társadalomtudományos gondolkodás keretét átitató alapvetés, amely a társadalomkutatásban magától értetődően van jelen. Ha a kutató olyan kutatási területen végez vizsgálatot tudományos módszerekkel, amelyen belül az emberi méltóság részleges vagy teljes megsértése fennáll, s erről a tényről nem vesz tudomást, akkor nem felel meg a tudományterülete által meghatározott

értékválasztásnak. A tudományos kutatás keretfeltételeinek tudomásul nem vétele pedig megkérdőjelezi a kutatás tudományosságát. Ha azonban az emberi méltóság mint alapérték jelen van a kutatás során, akkor a kutató érzelmei kényszerű kölcsönhatásba lépnek kutatása tárgyával. Megkerülhetetlenül akar valamit a tényfeltáráson túl is, s ez a változásra irányuló akarat függetlenedik az eredeti kutatási céltól. Lehet másodlagos és látens, de mégis meghatározóvá válik az akarat, a vágy: visszaállítani a megsérült emberi méltóságot. Ez a morális cél és a tudományos vizsgálódás szabályai azonban, legalábbis látszólag, antagonisztikus ellentétben állnak egymással.

Az e területen folytatott tudományos munka kudarcának második oka, mint említettem, a társadalomban rejlik. Jelesül abban, hogy az erőszakosan a közbeszéd pódiumára emelt és célkeresztbe kerülő embercsoport tematizálása önmagában értékterhelt. A megbélyegzett csoport pusztá említése – egy bizonyos hozzákapcsolt kontextusban és személlyel – már önmagában konnotációkkal bír, és intenzív érzelmeket vált ki. Vitathatatlanul válik, hogy a cigányok mint elkülönülő közösség léteznek, hiszen tudományos vizsgálódás tárgyát képezik. Megfogalmazódik az is, hogy cigányok másféle, csak rájuk jellemző tulajdonságokkal és jellegzetességekkel bíró, a társadalom többi tagjától megkülönböztethető és megkülönböztetendő embercsoportot alkotnak. Ezáltal válik igazán veszélyessé mindenféle tudományos diskurzus. A megjelölt csoport ugyanis nem szabadon felépíthető típusosságok és kategóriák független mintázatainak hálójában elemezhető – mint ahogyan az kívánatos volna –, hanem kizárólag a már kialakult és rögződött kategóriákhoz képest értelmezhető. A cigányok így a társadalomtudományi diskurzusban – a kutatók legnagyobb erőfeszítései ellenére – sem lehetnek mások, mint másutt: áldozatokká, vagy bűnösökké válnak. S ugyanígy a kutató sem lehet kívülálló és elfogulatlan, a kérdés követelőzően és minden mást háttérbe szorítva merül fel: a kutató a cigányok ellen vagy védelmében szól-e, s végső soron „szereti-e a cigányokat”. Más választás nincs.

Újra kell tehát tematizálni. De vajon hogyan lehet a közgondolkodásban, társadalmi diskurzusban informálisan és formálisan is megjelenő csoporthatárokon változtatni?

A válasz egyfelől látszólag egyszerű és egyértelmű. Egy demokratikus jogállamban, amikor áldozatról és bűnösről beszélünk, csak és kizárólag egyféleképpen lehet az embereket csoportokra bontani, mégpedig úgy, hogy a jogszabályok által védetten és a jogszabályok általi kötelezettségeket vállalva él-e, vagy sem. Ez a felosztás azonban elvezet egy másik diszciplínához, a kriminológiához, s ez egészen újfajta kérdéseket és problémákat vet fel. Ugyanis éppen a demokratikus jogállamiságból fakadó alaptételezések miatt a jelenség a kriminológia és a szociológia vizsgálódásainak

határterületén helyezkedik el. Ez pedig a két tudományos erőter közötti hatalmi harchoz vezet. Példaként az egyik jelentős szakmai vitákat kiváltó terület, az etnikai adatok nyilvántartása említhető, amelyen belül szétválik a kétféle megközelítésből fakadó eltérő álláspont. Az etnikai adatok nyilvántartására nincs mód, törvény tiltja, de folyamatos szakmai vita folyik erről, amely során jellemzően a kriminológusok az adatok láthatóvá tételét szorgalmazzák, míg a szociológusok zömmel határozottan az adatok nyilvántartása ellen foglalnak állást. Látható, hogy az emberi viszonyok, attitűdök, érdekek és tudományosan nem alátámasztható meggyőződésekől fakadó állásfoglalások éppúgy jelen vannak a társadalomtudományok területén, mint az élet bármely más területén.

Mielőtt az eddigiek alapján választ adnék a dolgozat elején megfogalmazott kérdésre, sorra veszem, hogy a „cigánykutatás” témaköre mit takarhat, miért aggályos, s egyben mivel magyarázható mégis relevanciája, valamint hogy egy társadalomkutató, akit a tudományos elismertsége tesz hitelessé, – anélkül viszont mit sem ér –, vajon mely kritériumoknak és hogyan tud megfelelni. Előrebocsátom, végső javaslatom az, hogy az az ifjú kutató, aki biztos tudományos elismertségre vágyik, kerülje el ezt és az ehhez hasonlóan ingoványos területeket.

Társadalmunkban a cigányság láthatóvá vált és egyre inkább láthatóvá van téve. Mindebben csak az a baj, s akkor van bajban egy társadalomtudós is, ha olyan társadalmi jelenséggel találkozik, amellyel szemben lelkiismereti problémának érzi a tudományos kívülmárását. Amikor egy embercsoport láthatósága erőltetett reflektorfényhez, nem pedig jótékony napsugárhoz hasonlatos. Amikor a „csoport” voltaképpen megbélyegzettek összessége, a csoporthatárok pedig a külső szem által kijelölt határvonalakat jelentik. Ma a cigányok a homoszexuálisokat követően a legnagyobb közutálattól szenvednek. Az elmúlt fél évszázadban nem irányult számottevő politikai akarat a cigányok identitásának, kultúrájának életben tartására. A cigány kultúrát a szocializmus szinte teljesen kiirtotta. A szocializmus évtizedeiben mindennapi tevékenységeiket, szokásaikat megváltoztatták, majd pedig az ennek helyébe épített és működővé váló életstratégiákat (a munkavégzés különböző típusait) a rendszerváltással egy csapásra használhatatlanná tették: megszüntették a munkahelyeiket, járandóságait. A cigányok légüres térbe kerültek, a szocializmus bukásának igazi veszteseivé váltak. Ez jelentette egyúttal az uzsorások és a kamatos pénz térhódításának kezdetét. A cigány emberek ilyenét elhanyagolása, majd később a körülmények által kiformalódott különbözőségük jótékony elhallgatása készítette elő a napjainkra kialakult állapotot.

Magyarországon a határvonalat az etnikai hovatartozás jelöli ki. A cigányok a társadalmi diskurzus és közbeszéd karámba terelt és reflektorfénybe kényszerített

emberei. A cigány emberek közötti szolidáris közösség határai nem az etnikai határ mentén húzódnak. Vannak oláhok, beások, romungrók, asszimilálódott cigányok. Ha a társadalom mégis homogén csoportként látja és láttatja ezeket az embereket, azzal – az önmeghatározás és önidentitás részleges megvonása által – emberi méltóságukat csorbítja meg. A cigány embereket a többségi társadalom szeme, egy külső szem ítél meg úgy, hogy egyrészt homogenizálja a csoportba tartozókat, másrészt pedig elválasztja a társadalom többi, nem cigány tagjától. A külső szem nem a szocializációt helyezi a középpontba, amikor a felelőst, a bűnöst, az okot keresi, hanem – egy halálosan találékony fordulattal – a bőrszínre, mint alapvető jellegzetességre vezeti vissza az összes devianciát és nem kívánatos magatartásformát. Létrehoz ezáltal egy cigányképet: egy veszélyesen valóságosnak ábrázolt verbális konstrukciót. A cigányt mint olyat megbélyegzi, és belső szükségletei szerint használhatja bűnbaknak. Mindezzel megfosztja a csoport minden egyes tagját a természet által adott emberi méltóságától.

A kialakult helyzet nehezen visszafordítható, destruktív jelenségeket és folyamatokat indít el. Onnantól ugyanis, hogy a többségi társadalom tagjainak egyre nagyobb hányada vonja a közbeszédbe különös indulattal a cigányokat mint kifejezetten nem kívánatos csoportot, önképüket borzoló folyamat indul el: a cigány ember identitásába észrevétlenül és egyre nagyobb teret hódítva szivárog be a gyűlölet és az ijesztő, torz tükörkép. Az erre való kényszerű reflexió a cigány emberekben egyre inkább erősíti a csoportidentitás negatív kötéseit: a cigányok a kitaszítottak csoportjává válnak. Ahogyan egy gyermeket meghatároz az, amiként felnő, ahogyan egy gyermek személyiségének kialakulásában meghatározó a szülői háttér, ugyanúgy egy etnikumot körülfogó közeg is jelentősen befolyásolja azt, amilyenné válik. Ez megmutatkozik a választott viselkedésmintákban, az adekvát válaszreakciókban és a mindezt körülszövő érzületben. Mindezzel összefüggésben állnak további súlyos hátrányok: a jól mérhető szocio-ökonómiai tényezők. A cigányok iskolázatlansága például olyan mértékű, mellyel a társadalomba való illeszkedésük esélye minimális, ha egyáltalán megvalósulhat. Ebből egyenesen következik, hogy a leghátrányosabb munkaerő-piaci helyzetben levők között a cigányok sokszorosán felülreprezentáltak, - csakúgy, mint a büntetés-végrehajtási intézetekben.

Mit tehet ebben a helyzetben egy társadalomkutató?

Egyrészt, mivel a csoport egy, a csoporton kívüliek által létrehozott konstrukció, így az weberi értelemben nem valós és nem értelmezhető. Sőt, a csoportba soroltak emberi méltóságát csorbítja. Ha tehát egy társadalomtudós valós csoportként foglalkozik egységesen a cigánysággal, káros és veszélyes társadalmi folyamatokat és hatásokat

erősít azáltal, hogy megnevezi és a kialakult sémák mentén foglalkozik ezzel az embercsoporttal.

Másrészt viszont, mivel a többségi társadalom által megkülönböztetett és egységesként kezelt embercsoportról van szó, ilyen értelemben létező, a közbeszédben szereplő és értelmezett, társadalomformáló hatással bíró jelenségről beszélünk. Eszerint viszont foglalkozni kell a cigánysággal, mégpedig a kialakult és a társadalomra hatást gyakorló konstrukció szerint, vagyis többé-kevésbé homogenizálva.

Végül, ha sorra vesszük, hogy mik a tudományos elismertség főbb kritériumai, látni fogjuk, hogy egyetlen olyan sincs közöttük, amely a tudományos erőterben hatalommal rendelkező tudósok által vitathatatlanul pozitív értékelést váltana ki egy bármilyen, hangsúlyozom, bármilyen e területen végzett empirikus vizsgálódást követően, hiszen: 1.) A kérdésfeltevés módja vitatható. 2.) A kutatási eredmények relevanciája ebből fakadóan szintén megkérdőjelezhető. 3.) A kutatói etika, ezáltal pedig a kutatóba vetett bizalom és a hitelessége legalábbis gyanús és erősen vizsgálendő. 4.) Az eredmények publikálhatósága, vagyis a kutatás eredményeinek nyilvánossá tételének hasznossága nem lehet egyértelmű, annál inkább jelenthet veszélyt és járhat különböző nem kiszámítható hatásokkal a közvélekedésre.

Mindezek után azt állítom, hogy a „cigánykutatás” területén egy tudományos munka elfogadottságának mértéke a tudományos közösség, illetve a tudományos erőterek közötti hatalmi viszonyok függvénye. A kutatás elfogadottságának mértékére nézve a személyközi viszonyok befolyása azért elsődleges a tudományosság kritériumainak való megfelelés befolyásával szemben e kutatási területen, mert a cigánykutatásban a társadalomtudományok alapértékéből fakadó morális célnak (az emberi méltóság helyreállításának), illetve a tudományos vizsgálódás értékmentességének egyszerre nem felelhet meg a társadalomtudós.

Atomenergia és közbeszéd Magyarországon

Diskurzus elemzés módszertani lehetőségek

Sarlós Gábor

Magyarország előtt álló egyik lényeges kérdés a nukleáris energia előállításának és felhasználásának ügye. Mindez konkrét keretben jelenik meg a Paksi Atomerőmű tervezett és engedélyezett élettartam hosszabbítása, illetve tervezett bővítése kapcsán. A kérdésnek számos gazdasági, környezeti, energiapolitikai, filozófiai és életminőségre vonatkozó szempontja van, vizsgálatom tárgyát, azok a vonatkozások alkotják, melyek a kérdésről élő képről és az erről folytatott diskurzusról szólnak. Arra a kérdésre miszerint egyáltalán fontos-e e beszélni erről a témáról és szükség van-e Paksról szóló diskurzusra, két jellemző választ lehet találni. A téma fontosságát hangsúlyozók szerint igen, mert összetett és mindenki életét hosszú távon befolyásoló kérdésről van szó. A kérdést kevésbé fontosnak tartók szerint nincs szükség átfogó diskurzusra, mivel mindennek pusztán szigorúan gazdasági és energiapolitikai szakmai vonatkozásai léteznek, ez pedig nem igényli a társadalom részvételét.

A népesség atomenergiához való viszonyáról utoljára a Medián készített a nyilvánosság számára reprezentatív felmérést. Eszerint miközben hozzávetőlegesen egyensúly van azok között, akik az atomenergiával foglalkozó magyar hatóságok tájékoztatását megfelelőnek tartják, illetve akik nem tartják megfelelőnek, addig egyértelműen azok vannak többségben, akik ellenzik Pakson mind egy új atomerőmű (blokk) megépítését (58%), mind az élettartam további 20 évre történő meghosszabbítását (63%)¹. Ettől eltérő adatokat és az atomenergia hasznosításának lakossági támogatását mutatja a TNS Hoffmann kutató cég részleteiben nem nyilvánosságra hozott felmérése, amelynek adataiból Felkai György, az MVM kommunikációs igazgatója idézett². Eszerint 2011. augusztusában a megkérdezettek 73 százaléka elfogadta az atomerőművet, az üzemidő-hosszabbítás támogatottsága 60, a bővítése pedig 50 százalék fölött volt.

Az idézett és további közvélemény-kutatások, valamint 4 csoport jellemző képviselőjével folytatott interjú a megosztottságot és a mindent átható bizalomhiányt tükrözik. Az interjúk kapcsán a kontroll és befolyás, az egység és megosztottság, a

1 Medián, 2011 július, <http://www.origo.hu/itthon/20110914-median-a-tobbseg-elutasitja-a-paksi-atomeromu-elettartamanak-meghosszabbitasat-vagy.html>

2 http://mno.hu/migr_1834/szeretjuk-az-atomot-vagy-sem-880203

tágabb politikai értelmezési keretek, a racionalitás és hitelesség, az előítéletesség, a kontroll és dominancia, valamint az információ kezelése alkotta az interjúk vizsgálatának tárgyát. Ezek során markánsan kirajzolódott az atomenergia kérdésének összetettsége, interdiszciplinaritása. A válaszokból következően a kérdést gazdasági, energiapolitikai, környezetvédelmi, tudományos, sőt filozófiai szempontok alapján egyaránt lehet elemezni.

Az atomenergia kérdése számos olyan jellemzővel bír, amely korunk társadalmi szerkezetét és folyamatait leképezi:

Az atomenergia felhasználásáról és annak módjáról a hozzáértőknek tekintett személyek csoportja dönt.

Az atomenergia szinte mindenkit érint, de szinte senkit nem érdekel.

Miközben a témát a tudomány és a gyakorlat számos, különböző irányból - így az energetika, a gazdaság, a pénzügyek, a környezetvédelem, a technológia, a tudomány, sőt még a filozófia és a morál felől - lehetne megközelíteni, valójában mindennek csak egy rendkívül szűk szelete kerül a nyilvánosság elé.

Sok más összetett témához hasonlóan a médiavalóság helyettesíti a tapasztalati megismerést vagy az összefüggések mélyebb, komplex megismerését.

A társadalomnak a téma iránti viszonylagos érdektelensége mérhető módon csak a saját személyes sorsot is közvetlenül befolyásoló események bekövetkeztekor változik meg.

A diskurzusok elemzésének fontosságát az a felismerés adja, hogy ezek jelenléte hozzájárul a társadalmi valóság létrehozásához. A társadalmi valóság megkonstruálása különösen fontos egy olyan téma esetében, ahol az emberek túlnyomórésze semmilyen közvetlen tudással vagy tapasztalattal nem rendelkezik a valóságot illetően. Így a valóságot ténylegesen az annak interpretálására megkomponált, megkonstruált tér helyettesíti, melynek formálásában elsősorban szakemberek, hozzáértők, illetve magukat szakértőknek valló emberek vesznek részt. Valós egyéni empíria hiányában így a megkonstruált tér alkotja a tényleges valóságot. Vizsgálatom tárgyát tehát a nyilvános beszéd leképeződésének, az információ sajátos és autonóm halmazának elemzése alkotja.

A vizsgált téma kutatása során különösen fontosak a tények. A tények és az ezekről szóló szöveg között a nyelv képez értelmezési hidat. A nyelv ebben az értelemben önmagában is valóságformáló szereppel bír és hozzájárul a társadalmi valóság

létrehozásához. A folyamat során a tény maga is új értelmezést nyer és az így létrehozott átértelmezett, interpretált valóság részét alkotja. „A nyelvi-konstrukció paradigmán belül a tényt nem a - tudattól független - objektív állapotok, intézmények, struktúrák, cselekvések jelentik, hanem a tudatban, a nyelvben, a beszédben, a szövegben interpretált objektív valóság, azaz az empiria mint konstrukció” (Szabó, 1998, 282.).

A szövegvalóság tényvalósággá válása egyenesen vezet a szelektív észlelés (*selective exposure theory*) gondolatköréhez (Klapper, 1949). Ennek értelmében a befogadó rendre válogat, szelektál a reá záporozó üzenetek között. Az emberek azokat az üzeneteket keresik, amelyek megerősítik létező véleményüket, és kerülnek azokat, amelyek ellentmondanak annak. A kívülről érkező információk tehát a belső megerősítést szolgálják, illetve csak azokat fogadja be az illető, amelyek a korábban kialakult megerősítést szolgálják. A szelektív észlelés gondolatköre valójában három eltérő szinten érvényesül.

A szelektív válogatás az információ forrása szerint válogat. Ennek értelmében az emberek nem követik figyelemmel azokat a forrásokat, amelyekről tudják, hogy a sajátjukéval ellentétes véleményt képvisel. Ennek révén válik valósággá, hogy a hasonló gondolkodásúak a hasonló információ forrásokat keresik, továbbá, hogy az ezen kívül esők a „vakfoltba” esnek. A szelektív észlelés arra utal, hogy az emberek nem fogadják be a sajátjukétól eltérő vélekedést. Ennek eredményeként az emberek gyakran nem is érzékelik, hogy egyáltalán létezik a sajátjukétól különböző vélemény, ennek léte nem tudatosul bennük. Végül a szelektív emlékezés arra utal, hogy ha el is jut hozzájuk a sajátjukétól eltérő információ, akkor azokat rövid időn belül el is felejtik, törlik a memóriájukból.

Klapper érvelése nem tér ki arra, egy-egy téma kapcsán milyen feltételei vannak a szelektív észlelés létrejöttének. A szelektív észlelés feltételezhetően az egyszerűbb témák esetében kevésbé érvényesül, mint az összetett témák esetében, a személyes észleléssel alátámasztható témákra ez szintén kevésbé validálható, mint a közvetítőkön keresztül megjelenő témákon. Az is feltételezhető továbbá, hogy a térbeli és időbeli távolsággal arányosan nő a szelektív észlelés megvalósulásának esélye. Klapper avval sem számolhatott, hogy a technológia fejlődésével és annak társadalomra gyakorolt hatásával egy a korábbi folyamat irányát megváltoztató trend veszi kezdetét. Az internet és a közösségi média elterjedésével ismét közelebb kerültünk a Marshall McLuhan által felvázolt globális falu valóságához (McLuhan, 1962, 1964), ahol az emberek számban és arányában egyre növekvő része képes térben távoli dolgokhoz kapcsolódni és azok részesévé válni.

Fentiekből következően a médiát mint információforrást elsősorban arra használjuk, hogy a meglévő világképünket megerősítsük. Ezzel saját magunkat kívánjuk megerősíteni és el akarjuk kerülni a kognitív disszonáns helyzeteket. Leon Festinger kognitív disszonancia-redukció-elmélete (1957) megerősíti, hogy azért kívánjuk elkerülni az adott témáról kialakult kép újragondolását, mert ez aránytalanul sok energiát és időt venne igénybe és komoly belső feszültséget keltene.

A média mint kommunikációs ágens részvételét az atomenergia diskurzusban alapvetően a tematizálás szándéka határozza meg. A tematizálás alapját a napirendelmélet jelenti (McCombs & Shaw, [1972] 1995). Ennek értelmében a média nem pusztán leíró feladatot lát el, hanem annak kiválasztásával és eldöntésével, hogy mivel foglalkozik, egyben maga is részt vesz a valóság formálásában. Tekintettel arra a tényre, hogy a média működése nem valósulhat meg politikai és gazdasági befolyásolásoktól mentesen, így a témaválasztásban a politikai és gazdasági befolyások hatása is tettenérhető. Ugyanígy, annak eldöntése, hogy egy adott témának milyen mértékben van hírértéke, a szerkesztők maguk a hírek előállításának cselekvő részeseivé válnak, szerepük a passzív közvetítő szerepből aktív, résztvevő szereppé alakul. (Tamás, 2000; Török, 2001)

Meggyőződésem, hogy a nagy összetettségű, a személyes empíriát nélkülöző, időben és térben több síkon formálódó témák esetében, a valóság konstruálása és a szelektív észlelés elméletek ötvözése alapján párhuzamos valóságok létrehozásáról, konstruálásáról beszélhetünk. Ezek a párhuzamos valóságok abban mutatnak kapcsolódást egymáshoz, hogy ugyanannak a ténynek az interpretálására törnek, céljuk a valóság-rekonstruálás és egy érvényes, értelmezési keretrendszer kialakítása és erősítése. Állításom szerint az atomenergia témaköre jellemző példája az ilyen területeknek.

Mindezek alapján hipotézisem szerint akár néhány kiválasztott média interjú is alkalmas arra, hogy az atomenergia hasznosítására, ezen belül a paksi atomerőmű bővítésére vonatkozó eltérő álláspontokat reprezentáljon. A szövegek filológiai alapokon nyugvó elemzésével megállapíthatóak azok a panelek, amelyek a párhuzamos valóságok konstruálásának alapját képezik. Ebből felépíthető az az argumentáció, amely az interjúban kifejtett álláspont helyességét igazolni képes.

Feltételezhető, hogy minden argumentáció a befolyás megszerzésére és dominanciára irányul. Ugyanakkor ezt megnehezíti, hogy párhuzamos valóságok lévén, továbbá mivel ezek között alig vannak kapcsolódási pontok, ezért ezek az argumentációk nem egymás ellen, hanem egymás mellett hangoznak el. A folyamat így nem egymás, hanem a közvélemény meggyőzésére irányul. Természetesen az atomenergia téma

összetettsége, a laikus közönség számára való közömbössége és a politikai - gazdasági döntéshozatali mechanizmus sajátosságai miatt érdemi befolyás elnyerésére sem mód, sem szükség nincs. A felek valójában az érveléssel inkább a kompetenciájukról kialakult képet tudják erősíteni, illetve a másik kompetenciájáról kialakult képet tudják gyengíteni. A megszólalások és megszólalók elemzése során feltételezhető továbbá, hogy lévén magukat a témában kompetensnek tekintő személyek, ezért vélhető szándékuk szerint igényt formálnak az atomenergia témájának legitim birtoklására (Heller-Némedi-Rényi, 1990). Az értelmezési különbségek a keretezési különbségekből fakadnak.

Végül érdemes kitérni arra, hogy a konstruált valóságon alapuló témák esetében a kiemelkedő szerep mellett különösen nagy felelősség jut az interpretációt végző ágenseknek. A keretezés megalkotásával a laikus közönség számára kijelölik a paneleket, a lehetséges viszonyulási és viselkedési sémákat. Számos elmúlt időszakbeli példa igazolja, hogy a tudomány és a társadalom távolságának következtében a tudomány - és a technológia - interpretációját végző személyek kompetenciája és felelőssége egyensúlyban kell hogy álljon. A tudomány eredményeit és következtetéseit interpretálók két véglet között kell hogy egyensúlyozzanak: a tudományos eredmények vagy veszélyek túlbecsülésével felesleges pénzügyi és személyes terhet rónak személyekre és intézményekre, erre lehet példa néhány éve a H1N1 influenza veszélyeiről adott szakmai vélemény. Másik oldalról, a hibás eredmény vagy az eredmény hibás kommunikálása súlyos emberi és anyagi áldozatokhoz vezet. Erre jelent példát a fukusimai cunami atomerőművet érintő hatásainak kezdeti alulbecslése vagy a 2010-es olaszországi földrengés előrejelzésének hibás interpretálása.

Hipotézisem szerint egy további vizsgálat folytatása során megállapíthatóvá válik, hogy az atomenergia témája kapcsán a közbizalom helyett a bizalomhiány a jellemző, hiába az érintettség, mégis az általános érdektelenség uralkodik, valamint a szereplőkre jellemző egymás nyílt vagy rejtett hiteltelenítésének szándéka. Az atomenergia hasznosításának különböző vonatkozásairól több, egymással párhuzamosan élő kép létezik, a résztvevők észlelése szelektív. Hiába állnak fent határterületek, valójában ezek között alig van valós átjárás és nem jön létre diskurzus. A téma dekonstrukciója zajlik egyes szereplők részéről, ahol a mindenkor politikai és gazdasági hatalom érdekei és szempontjai felülírják a felelős kommunikáció szempontjait.

Irodalom

Festinger, Leon (2000): A kognitív disszonancia elmélete / ; ford. Berkics Mihály, Hunyady András. Budapest: Osiris

Foucault, Michel (1998 [1971]): A diskurzus rendje. In: Foucault, Michel: A fantasztikus könyvtár. Vál. és ford. Romhányi Török Gábor. Budapest, Pallas Stúdió - Attraktor Kft., 50-74.

Foucault, Michel (2000): A tudományok archeológiájáról (ford. Sutyák Tibor). In.: Foucault, Michel: Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések. Szerk. Sutyák Tibor, Debrecen, Latin Betűk Alapítvány, 169-199.

Heller, Mária - Némedi, Dénes - Rényi, Ágnes (1990): Népesedési viták, 1963-1986. Századvég, 2.,

Klapper, Joseph ([1949] 1960) The Effects of Mass Communication („A tömegkommunikáció hatásai”

McLuhan, Marshall (1962) The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man Toronto, Canada: University of Toronto Press

McCombs, Maxwell E. & Shaw, Donald L. ([1972] 1995) The agenda-setting function of mass media. In: Boyd-Barret, Oliver & Newbold, Chris (eds) Approaches to Media. A Reader. London: Arnold.

McLuhan, Marshall (1964): Understanding Media: The Extensions of Man, New York, McGraw-Hill

Szabó, Márton (1998): A politikai szemantika lehetőségei. A társadalomtudományok nyelvi-konstrukciós fordulata és a politológia. In: uo. Diszkurzív térben. Tanulmányok a politika nyelvéről és a politikai tudásról. Budapest, Scientia Humana, 280-309.

Szabó Márton (2003): A szövegvalóság elve, Paul Ricoeur a hermeneutikai társadalomtudományról, In: uő: A diszkurzív politikatudomány alapjai. Elméletek és elemzések. (Posztmodern politológiák). Budapest, L' Harmattan, 30-43.

Tamás Pál, 2000: A tematizációról. In: Kiss Balázs (szerk.) Politikai kommunikáció. Szöveggyűjtemény. Budapest: Rejtjel Kiadó.

Török Gábor, 2001: Politikai napirendek és a média. In: Sükösd Miklós & Csermely Ákos (szerk.) A hír értékei. Etika és professzionalizmus a mai magyar médiában. Média Hungária Könyvek.

A tanügyi tanácsokkal kapcsolatos 1969 és 1989 közötti reprezentációk és javaslatok

Bajomi Iván

A Kulcskérdések konferencián az országos szintű hazai tanügyi tanácsok történetét foglaltam össze, bő 140 éves időszakot fogva át előadásomban. Ennek középpontjában az állt, hogy a tanügyben hogyan hoztak létre vagy éppen számoltak fel oktatási ügyekben tanácskozótestületeket, illetve hogy ezek miként működtek.

Ma e kérdéskörnek különös aktualitást ad, hogy az alap- és középfokú iskolákat újraállamosító Fidesz-kormány idején egy olyan köznevelési törvényt fogadtak el, amely az 1993-as Köznevelési törvénnyel ellentétben nem tartalmaz semmilyen rendelkezést az oktatásügyi konzultatív testületekről. Vagyis úgy fest, hogy az oktatás terén, a többi társadalmi alrendszerhez hasonlóan, továbbra is az érdekcsoportok képviselőivel való tárgyalást kerülő modell lesz a kormányzás egyik fő jellemzője, amiként ez a kétharmados parlamenti felhatalmazással működő kormány egész eddigi működését is jellemezte.

Az elmúlt években több olyan tanulmányt írtam, amelyek a fent említett 140 év egyes korszakainak témába vágó fejleményeit tárgyalják (Bajomi, 2006a, Bajomi, 2006b, Bajomi, 2010, Bajomi, 2012.) E szövegekre tekintettel úgy döntöttem, hogy előadásom írásos változata helyett egy olyan szöveget jelentetek meg a konferenciakötetben, amely tanulmányaim fenti sorába illeszkedve újfent egy rövidebb korszakkal foglalkozik. Előbb azt mutatom majd be, hogy a tanácsok működését nem toleráló, tréfás kifejezéssel élve akár a tanügyi tanácsstalanság korszakaként is jellemezhető államszocializmus 1957 utáni időszakában milyen reprezentációk születtek a korábbi testületekről. Ezután azzal foglalkozom majd, hogy a nyolcvanas évek elejétől a puha diktatúra végnapjaiig különféle oktatással foglalkozó szakemberek milyen testületek felállítását javasolták.

1. Az Országos Köznevelési Tanácsot értékelő hetvenes és nyolcvanas évekbeli szövegek

Egy írásomban (Bajomi, 2006a) már jeleztem, hogy '57 májusától egészen a rendszerváltás idejéig nem szerepelt az oktatáspolitikai napirendjén a korábbi tanügyi tanácsok valamelyikének visszaállítása. Ugyanakkor több akkoriban megjelent

oktatástörténeti munkában is szó esett az egyik ilyen intézményről, az 1948-ig működött Országos Köznevelési Tanácsról (OKT).

A hetvenes-nyolcvanas évekbeli megnyilatkozások sorában elsőként Simon Gyula oktatástörténész 1970-es tanulmányát említhetem, amely az OKT 1947/48-as gimnáziumi tantervjavaslatát sok tekintetben pozitívabbnak minősítette az 50-es években született, szocialista tanterveknél.¹

Egy másik neveléstörténész, Horváth Márton, aki egyébként általában helyeslően szolt a kommunista rendszer létrejöttét kísérő oktatáspolitikai intézkedésekről (így például az iskolák államosításáról,² vagy az OKT 1948-as felszámolásáról),³ politikai elkötelezettsége ellenére egyes könyveiben olyan megállapításokat tett, amelyek pozitívan minősítették az 1948-tól „szüneteltetett” tanács működését. Bár a szerző nem alkalmazta az oktatáspolitikai elemzésekben jól hasznosítható „policy – politics” fogalom párt,⁴ megállapíthatjuk, hogy az elismerő megjegyzések egyfelől bizonyos, az OKT által képviselt **policy**-elemek kedvező értékelésén alapulnak: /Az OKT/ „állásfoglalásai, javaslatai (...) általában újszerűek és előremutatóak voltak” (Horváth, 1975: 36). Horváth – egyfajta implicit **politics**-szempontot alkalmazva – azért is fontosnak tartotta az egykori OKT-t, mert az oktatáspolitikai-formálás színvonalát, a döntések szakmai előkészítettségét javító intézményt látott benne: /Az OKT véleménynyilvánításai/ „(...) segítséget adtak a közoktatás nagyobb kérdéseinek biztonságosabb megítéléséhez és eldöntéséhez” (Horváth, 1975: 36). A szóban forgó szerző a három évvel később az általános iskolák létrehozását eredményező 1945-ös oktatáspolitikai döntések kapcsán elmarasztaló megjegyzés nélkül hozta az olvasó tudomására azt, hogy „az Országos Köznevelési Tanács is ellenezte a tartalmi előkészítés nélküli döntést, a feltételek nélküli elhatározást (...)” (Horváth, 1978: 16).

Két évvel később megjelent, heves vitákat kavará „dolgozatában” egy mondat erejéig Andor Mihály is megidézte az OKT-t, és Horváthhoz hasonlóan arra hívta fel a

1Ez utóbbiak kapcsán így fogalmazott a szerző: „A velük foglalkozó problémátörténet a szükséges elemzéseket és bírálatokat elvégezte. Pozitívumaik mellett megemlíttette több fogyatékosságukat is, így többek között az intellektuális képzés túlhajtását, mely tantervi maximalizmushoz is vezetett, s táplálta a nagyfokú iskolai túlterhelést. A napjainkban megjelent tantervek a „nevelésközpontúság” megvalósítása érdekében felléptek az ilyen tendenciák ellen, és a történetiség aspektusából több vonatkozásban inkább azokkal a törekvésekkel rokonok, amelyek az 1947/48-as javaslatban kerültek megfogalmazásra.” (Simon, 1970: 423)

2 „Az államnak az a joga, hogy köznevelési rendszerét maga határozza meg és irányítsa a gazdasági és társadalmi fejlődés szükségszerű következménye. E szükségszerű lépéshez a feltételek 1948 nyarán adottak voltak, egy törvényszerű fejlődés folyamat további lépéseit kellett megtenni.” (Horváth, 1975: 143)

3A Tanács szüneteltetése kapcsán a szerző csupán ennyit írt: „a Tanácsra bízott feladatok ellátását egy állami intézet keretein belül eredményesebben elvégezhetőnek ítélték.” (Horváth, 1975: 37)

4Míg a **policy** fogalma a közpolitikák tartalmának megjelölésére szolgál, a **politics** fogalmát inkább a politikaformálás mikéntjének megjelenítésére használják, előtérbe állítva a szóban forgó folyamat színtereit, szereplőit, stb. (Halász, 1982: 7)

figyelmet, hogy az általános iskola életre hívásakor ez a szerző által „legfelsőbb szakmai fórumnak” titulált testület „inkább ellenezte, mint támogatta a feltétel nélküli bevezetést” (Andor, 1979-1980). Ugyanakkor egy új megközelítés, kérdésfeltevés kontúrjai is felsejlettek e szövegben. Addig, amíg a szakma egésze által osztott vélemények letéteményeseként jelent meg a szóban forgó írásban az OKT, az oktatásszociológus ama véleményének is hangot adott (egyébként minden bizonyítás nélkül), hogy a grémium szerepvállalása merőben eltért a pártok szakértőinek szerepvállalásától, „akiknél inkább pártpolitikai, mint szakmai szempontok domináltak.” Az idézett két megnyilatkozásnak lehetett egy olyan olvasata, hogy az OKT szerepét azért kell pozitívnak tekinteni, mert egyfajta ellensúlyt képezhetett az oktatást pártpolitikai szempontok alapján formálni kívánó erőkkal szemben. Ugyancsak itt érdemes jelezni, hogy a *Közoktatás és neveléstudomány* című, 1982-es, Kiss Árpád írásait közlő tanulmánygyűjteményben újra közzétették a három éve elhunyt szerzőnek a Köznevelés hasábjain 1957 februárjában megjelent, az OKT működését bemutató, a testület visszaállítása mellett érvelő írását.⁵

Dr. Koós Ferenc neveléstörténész 1985-ben egy tanulmányban az 1945-ben felállított OKT és az ezt 1948-ban felváltó Országos Neveléstudományi Intézet működését mutatta be. Írásában szintén pozitív értékelő megállapítások olvashatók. Újdonság viszont, hogy a szerző „expressis verbis” autonóm testületként szolt az OKT-ről: „A Tanács – ideiglenes szüneteltetésig – több minisztert kiszolgált, működésére mindig az objektivitásra törekvés, szakembereinek józan mérlegelése és precizitása jellemezte. A pártharcok, a koalíciós tárcaalkudozások, minisztercserék a tanács munkájában nem tükröződtek. Ennek legvalószínűbb oka az OKT többször hangoztatott függetlenségében rejlett” (Koós, 1985: 349).⁶

Az OKT alapvetően pozitív megjelenítésében alighanem fontos szerepe volt a szövegek megszületése idején fennállt politikai környezetnek, hiszen a későkádári „felpuhult” diktatúra időszakában nem létezhetek olyan autonóm, ugyanakkor hivatalos elismertségnek örvendő intézmények, amelyek szakmai értékekre hivatkozva képesek lettek volna megtörni a politikai döntéshozók lendületét. Nem meglepő tehát, hogy a korszak egyes pedagógiai munkáiban egyértelműen kedvező beállítással jelent meg a szóban forgó testület.

Talán azt a véleményt is megkockáztathatom, hogy az 1872-ben felállított Országos Közoktatási Tanácsot⁷ és annak 1945 utáni utódszervezetét, az Országos Köznevelési

⁵E szövegről részletesebben szoltam egy korábbi írásomban: (Bajomi, 2006a).

⁶1956 őszén az OKT visszaállítását szorgalmazó Mérei Ferenc is kiemelt jelentőséget tulajdonított annak, hogy autonóm módon működhessen a testület (Bajomi, 2006a).

⁷Fennállása idején a tanácsot többször újjászervezték, és voltak rövidebb időszakok, amikor nem is működött a testület.

Tanácsot egy szűk körben, a neveléstudományi szakemberek és az oktatáskutatók körében egyfajta mitikus aura övezte. Ennek kialakulásában szerepet játszhatott, hogy akkoriban nem álltak rendelkezésre olyan, a szóban forgó intézmény felépítésével, működésével részletesen foglalkozó, politológiai szempontokat is mozgósító elemzések, amelyek azt vizsgálták volna, hogy ténylegesen milyen szerepet játszott a döntéshozatali folyamatokban az OKT.

Nehezen dokumentálható, hogy a nyolcvanas évek végén az oktatás kutatói, szakértői miként vélekedtek az 1948 előtti tanácsokról. Ugyanakkor egy általam készített interjúból kitűnik, hogy akkoriban az oktatáspolitikai kutatások két vezető alakjának fejében is elnagyolt kép élt a szóban forgó grémiumokról.⁸

Összegezeképp elmondhatjuk, hogy bár az államszocializmus idején nem volt lehetőség az OKT visszaállítására, több műben is szó esett a tanácsról, és e szövegek pozitív színben tüntették fel az említett intézményt.

2. A konszenzusképzés kérdésére is kitérő nyolcvanas évek eleji reformkoncepciók

A nyolcvanas években több olyan reformkoncepció született, amelyek egyebek mellett arról is szóltak, hogy milyen oktatásügyi tanácskozátestületeket kellene felállítani. (Érdekes, hogy e szövegek nem reflektáltak arra, hogy 1948 előtt léteztek hazánkban ilyen tanácsok.)

Témánk szempontjából fontos, hogy a nyolcvanas évek elején két olyan háttérintézmény is létezett, amely jelentős szerepet vállalt a reformkoncepciók kidolgozásában. Az Országos Pedagógiai Intézet (OPI) és az Oktatáskutató Intézet égisze alatt született, a konszenzusképzés kérdését előtérbe állító szövegek egy olyan törvény-előkészítési folyamathoz kapcsolódtak, amely 1982-ben indult meg. Bár a reformkoncepciók főként a döntéshozatali folyamatok decentralizációját, a pedagógusok, tantestületek autonómiájának, mozgásterének bővítését szorgalmazó javaslatokat tartalmaztak, a központi irányítás reformjának kérdését – és közvetve a legitimáció illetve a konszenzusképzés kérdéskörét – is érintették a szerzők. Így kitértek arra, hogy a központi döntéshozók és az oktatásügy helyi szereplői közötti érintkezés milyen új fórumait kellene megteremteni. Az Oktatáskutató égisze alatt készült koncepció szerint: „A helyi-területi autonómiának a növekedésével a központi oktatásirányítást alkalmassá kell tenni az ezekkel való partneri együttműködésre. A felsőoktatás esetében ilyen partnerként számításba vehető egy döntési joggal rendelkező felsőoktatási tanács /amely – esetleg a rektori értekezletekből

8. «A Kiss Árpád-féle (OKT – B. I.) lebegett a szemünk előtt. Amennyit akkor arról tudtunk.. Nagyon keveset tudtunk. »

továbbfejlesztve – a felsőoktatás legfőbb irányító testülete lehetne/, a közoktatás esetében pedig a helyi-területi hatóságok országos szervezete” (Halász, 1983: 27).⁹ Az OPI szerzői egyfelől helyi szintű oktatásügyi tanácsok felállítását szorgalmazták, másfelől új országos szintű testületek létrehozását is javasolták: „Demokratikus testületek működtetése a központi irányítás hatékonyságának növelése érdekében. A minisztérium mellett már működő bizottságokon kívül a megyei iskolai csoportvezetőket, a megyei pedagógiai intézetek vezetőit, a vezető általános és pedagógiai felügyelőket, vezető tanácsadókat nem csupán "tanfolyami és jelentésíró alanyoknak", hanem véleményező, kollektív állásfoglalást kialakító testületeknek kellene tekinteni, és megfelelő jogosultságokkal kellene felruházni abban, hogy a központi oktatáspolitikát magukénak érezzék és a területen határozottan képviseljék” (Báthory - Mihály - Szebenyi – Vajó, 1984).

A fenti javaslatok jól tükrözik a társadalmi önszerveződés nyolcvanas évek eleji állapotát, az egyesületek, egyéb autonóm szervezetek létrehozása elé tornyosuló akadályokat, hisz mindkét szövegben megoldandó – sőt az egyik szövegben a központ jóváhagyását igénylő – kérdésként jelenik meg, hogy miként alkothatnának valamilyen testületet az oktatásügyben szerepet vállaló helyi szereplők. Érdekes arra is figyelni, hogy a két koncepció a központi döntéshozók helyi partnereiként más-más szereplőket említ. Míg az egyik a helyi közigazgatás irányítóit említi, a másik az oktatás berkeiben dolgozókat emeli ki. Érdekes, hogy a rendszerváltás után felvázolt reformelképzelésekben, illetve a valóban létrejött testületek szerveződés-módjában is tetten érhető e kettősség. Az egyik konzultatív testület, az 1993-ban felállított Országos Köznevelési Tanács esetében a központi döntéshozókkal folytatott párbeszédbe elsősorban a tudósként, pedagógiai szakemberként, szakmai szervezetek képviselőiként fellépő személyek kapcsolódhattak be, míg a Közoktatás-politikai Tanács esetében az oktatás szempontjából laikusnak minősülő szereplők, például az önkormányzatok, a szülők vagy éppen a diákok nevében fellépők is résztvevői lehettek a „párbeszédnek”. Míg az államszocialista korszak hagyományos irányítási modellje

⁹Az idézetben említett, létrehozandó szervezetről a következőképpen szólt a tanulmány: „Lehetővé kellene tenni az oktatásirányítás helyi-területi szervezeteinek országos együttműködését olyan oktatási szervezet kialakításával, amely a szakmai főhatóság partnereként részt vállalna az oktatás fejlesztéséért való felelősségből.” (Id. mű. 24). Halász szövegében egyébként a legitimációs problémakör is felbukkan. Ugyanakkor e kérdéskör nem kifejtett formában jelent meg, hanem az intézményei, iskolai szintű autonómia erősítését szorgalmazó gondolatmenetbe ágyazottan fogalmazódott meg annak szükségessége, hogy az igazgató „önmagát a tantestület előtt legitimizálni tudja.” A szerző a következő félmondatban egy olyan intézményes megoldással is előrukkolt, amely enyhítheti a helyi, iskolai szinten észlelt legitimációs hiányt: „A legitimizálást a titkos választási vagy egyetértési jog gyakorlása biztosíthatja (...)” (Halász, 1983: 14, a szerző kiemelésé). Teoretikus szinten a legitimizációs problémakör a szerző egy korábbi írásában jelenik meg. Ebben a cikkben egy hosszabb, Habarmastól származó idézetet is olvashatunk, melyben a későkapitalizmus legitimációs problémáit elemző német tudós érzékelteti, hogy a tantervpolitika formáját öltő állami beavatkozás egy olyan területen is legitimizációs igényt szül, ahol korábban magától értetődő hagyományok szabályozták a cselekvők tevékenységét (Halász, 1981).

ama előfeltevésen alapult, hogy a helyi szereplők automatikusan magukévá teszik és képviselik a központ elképzeléseit, a reformkoncepciókban a központi döntéshozók és a helyi szinten tevékenykedők, azaz a „fent” és a „lent” lévő közötti összhang, konszenzus kialakulása szempontjából fontos feltételként jelenik meg az, hogy az alullevők kapjanak lehetőséget a központi kezdeményezések befolyásolására. Abban is hasonlít egymáshoz a két szöveg, hogy a központ és a helyi szint közötti dialógus lehetséges előnyei kapcsán a szerzők – talán azért is, mert elsősorban a politikai döntéshozók támogatását kívánták megnyerni – főként azt hangsúlyozták, hogy ez a fajta érintkezés miként erősíthetné „a központi irányítás demokratizmusát és orientáló erejét”, de arra nem tértek ki, hogy a helyi szinten elhelyezkedőknek milyen előnyük származhat a párbeszédből.

A fenti koncepciók mellett olyan munkák is születtek a minisztériumi háttérintézetek egyikének, az Oktatókutató Intézetnek az égisze alatt, amelyek elméleti igényrel tárgyalták az oktatással kapcsolatos törekvések, érdekek plurális jellegét. Egy intézeti kiadvány szerzői (Forray R. – Kozma, 1985) szövegükben hangsúlyosan írtak ama, általuk is utópikusnak nevezett elgondolásról, amelynek értelmében társadalmasítani kellene az iskolát, lehetővé téve azt, hogy a bürokratikus irányított, a szakigazgatási apparátustól függő iskolák kompromisszumkötésekre alkalmas „érdekegyeztető fórummá” alakuljanak. (A szerzők szerint e koncepció részben egyes nyugati új baloldali mozgalmak, pl. az itáliai „II Manifesto”- csoport elgondolásaival, illetve Ivan Illich-nek a társadalom iskolátlanítását szorgalmazó elképzeléseivel, sőt a jugoszláviai öngazgatásos szocializmus ideológiájával hozhatók összefüggésbe, míg a hazai szálak mindenekelőtt Erdei Ferenc /és ki nem mondottan nyilván a hatalom által sokáig tilalmi listán tartott Bibó István/ közigazgatási reformelképzeléseihez vezetnek.) E mű egyébként alapvetően az oktató-nevelő intézmények, vagyis az iskolák szintjére koncentrál, ugyanakkor az oktatás egészét érintő makró-szintű irányítás társadalmasításának problematikáját épp csak érintik a szerzők, rövid utalást téve az állam elhalásával kapcsolatos marxista elgondolásokra, illetve ezek egyik tanügyi alkalmazására.

Az oktatás társadalmasításával kapcsolatos elgondolások tehát beilleszkedtek egy általánosabb, nem csak a keleti tömb országaiban, hanem a későkapitalizmus nyugati fellegráiban is sokak által képviselt narratívába, amely a késő-kapitalista államot, a hierarchikus szervezetek világát, illetve a monopolisztikus hatalomgyakorlással jellemezhető sztálini állam- és társadalommodellt bírálva az államtól függetlenedő, ez előbbi ellenőrző civil társadalom jelszavát fogalmazta meg, illetve a döntések társadalmasításának, a társadalmi öngazgatás megszervezésének programját állította előtérbe (Ágh, 1989). Vagyis az állam túlzott önállósulását bíráló, megszüntetni kívánó, a nyilvánosság és a civil szervezetek ellenőrző szerepének erősítését kívánatosnak tartó

diskurzus erőteljes, az oktatásüggyel kapcsolatos koncepcióalkotásra is kiterjedő hazai jelenlétét lehet érzékelni a szóban forgó időszakban.¹⁰

3. Decentralizálás központi szintű tanügyi tanácsok felállítása nélkül

A központi döntéshozók és a helyi szinten tevékenykedő aktorok (pedagógusok, iskolaigazgatók, oktatási kérdésekkel foglalkozó közigazgatási vezetők, szakfelügyelők, stb.) közötti véleményáramlást, párbeszédet elősegíteni hivatott intézményes keretek végül nem jöttek létre az államszocializmus idején.

A hivatalos szövegekbe csak azok a javaslatok épültek be, melyek az iskolák szintjén kívánták nyitottabbá tenni a döntéshozatali folyamatokat. Így például a közoktatás-fejlesztési koncepció 1983-ban társadalmi vitára bocsátott szövegében, akárcsak az 1985-ös oktatási törvényben egyaránt szerepelnek az iskolatanácsok létrehozását javasló és az igazgatói pályázok tantestületek általi véleményezését kívánatosnak tartó szövegrészek, illetve olyanok is, amelyek a pedagógusok szakmai önállóságának növeléséről szólnak. Ugyanakkor az oktatáspolitikai-formálás országos szintű fórumainak megteremtését célzó szakértői javaslatok nem épültek be a hivatalos dokumentumokba.¹¹

A törvényelőkészítők nem csak azokat a döntés-előkészítés korai szakaszaiban született, a „fent” és a „lent” közötti párbeszéd kereteinek megteremtését szorgalmazó szakértői ajánlásokat rostálták ki, hanem a társadalmi vita keretében megfogalmazott hasonló javaslatokat is. Mint korábban is megírtam, a '85-ös oktatási törvény társadalmi vitája során is megfogalmazódtak egyes egyetemeken és főiskolákon olyan javaslatok, amelyek „egy országos szintű szakmai-érdekképviselői testület (Országos

10 Az öngazgatásos elképzeléseknek a nyolcvanas évek magyarországi oktatásügyi reformgondolkodására gyakorolt erőteljes hatását több írásában is elemezte Sáska Géza (Lásd pl. Sáska, 2002).

11Az 1984-ben elfogatott Közoktatásfejlesztési programban megjelenik ugyan egy olyan elem, amely a fentebb idézett OPI-s javaslattal rokonítható: „közoktatáspolitikai, szakmai-pedagógiai érdekeink azt is megkívánják, hogy a Művelődési Minisztérium országos szintű szakmai irányító és oktatásfejlesztő tevékenységében építsen a fővárosi, illetőleg a megyei pedagógiai intézetekre, mint szakmai műhelyekre.” (A közoktatás..., 1984: 7) Ugyanakkor az eredeti javaslatnál jóval visszafogottabb, „puhább” az imént idézett megfogalmazás, hisz az irányítók belátására, jó szándékára hagyatkozva csupán a párbeszéd fontosságát hangsúlyozza, és nem mondja kívánatosnak azt, hogy valamilyen testület felállításával kellene elősegíteni az irányítók és a helyi szintű pedagógiai szakemberek közötti dialógust. Külön elemzést igényelne annak feltárása, hogy miért nem épültek be a hivatalos dokumentumokba a központi szintű testületek létrehozására vonatkozó szakértői javaslatok. Elképzelhető, hogy az oktatásügyi reformstratégiát elfogadó, illetve képviselő döntéshozók maguk sem tartották fontosnak a szóban forgó javaslatokat. Az is lehetséges, hogy a javaslatok mellőzése mögött az a taktikai megfontolás húzódott meg, hogy az iskolák illetve a pedagógusok autonómiáját növelni kívánó reformkoncepció sikerének esélyeit nem érdemes kockáztatni olyan további reformelemek beemelésével, amelyek esetleg még inkább kihívhatják az állami és pártvezetésen belüli „konzervatív” vagyis a sztálini típusú hatalomgyakorlási modell képviselő körök ellenszenvét. Az 1985-ös oktatási törvény létrejöttéről fontos adalékokat tudhatunk meg a törvény előkészítésében kulcsszerepet játszott Gazsó Ferencsel készült interjúból (Gazsó, 2001).

Felsőoktatási Tanács) felállítását” szorgalmazták annak érdekében, hogy ellensúlyozni lehessen a felsőoktatási kormányzat „mindenhatóságát.”¹² Az oktatási tárca egyik háttérintézménye hasonló elképzelést fogalmazott meg, azzal a különbséggel, hogy a javaslat „hatálya” az alsóbb iskolafokokra is kiterjedt volna.¹³

Régi írásomban arra is rámutattam, hogy „az ilyen irányba mutató javaslatokat a társadalmi vitát követő szelekciós fázisban indoklás nélkül kirostálták” (Bajomi, 1988: 34).

4. Kitekintés a politikai reformok lehetséges irányait felvázoló tervekről

A tanügy különböző „szereplői” közötti „konszenzusképzést” megkönnyíteni hivatott fenti javaslatok bizonyos fokú rokonságot mutattak ama elgondolásokkal, amelyeket egyes hazai politológusok fogalmaztak meg a nyolcvanas évek derekán. Ezek a neo-korporativizmussal foglalkozó nyugati kutatások és a gazdasági érdekszervezetekkel kapcsolatos hazai vizsgálódások talaján fogalmazódtak meg. A kutatók arra hívták fel a figyelmet, hogy a pluralista országokban az akaratképzésben nemcsak a pártok vesznek részt, hanem az érdekszervezetek is, mégpedig többnyire a parlamenten kívül zajló tárgyalások keretében (Bruszt, 1983-1984). E kutatások utóbb munícióval szolgáltak ama koncepciók kidolgozásához, amelyek – részben a lengyel ellenzéknek az önmérséklet szükségességét előtérbe állító reformstratégiáját elfogadva, részben a hazai reformok „hagyományát” folytatva – nem radikális, forradalmi megoldások révén, hanem fokozatosan kívánták megvalósítani a rendszer „demokratizálását”, a plurális rendszerekhez való közeledést. Így például Pokol Béla arról írt, hogy a parlamentben a meglévő, továbbra is a kommunista párt által uralt alsóház hatalmát egy felsőház („szénátus”) létrehozásával kellene ellensúlyozni, amelyben a különféle érdekcsoportok képviselői véleményezhetnék a törvénytervezeteket.

Az először csak kéziratban megfogalmazott gondolatok (Pokol, 1983) csupán jóval később kaphattak nyilvánosságot, az 1985-ös Szovjetunió-béli változások, illetve a Gorbacsov pártfőtitkárrá történt megválasztása után megindult reformfolyamatok Magyarországra való „begyűrűzése” idején.

5. Az oktatásügyi konszenzusképzés kérdései a politikai átmenet idején

12Ilyen javaslatot fogalmazott meg többek között a közgazdaságtudományi egyetem KISZ-szervezete és a KISZ KB Egyetemi és főiskolai tanácsa.

13 „A tv (törvény – B. I.) a demokratizmus növelésének azt az útját választja, hogy az intézmények szintjén lényegesen fokozza azt, de köztük és a központi irányítás között semmilyen társadalmi kontrollra nem nyújt lehetőséget. Ez két okból is előnytelen: egyfelől felidézi a fent említett valós veszélyt (mármint azt, hogy az intézmények « áldemokratikus » testületek hatása alá kerülnek – B. I.), másrészt megfosztja a központi irányítást a szükséges szakmai testületek, konzultatív szervek segítségétől, illetve azokat a szakma kollektív demokratikus képviselőitől (pedig az elmúlt években a tantervek és tankönyvek körüli viták élen mutatják ennek szükségességét)” (Bajomi, 1988: 23).

5.1. A demokratikus döntéshozatal fontosságát előtérbe állító ellenzéki reformtervek

Miközben az első nyilvánosság egyes fórumain vita kezdődött a politikai reform lehetséges útjairól és ezen belül az érdekképviseltekről, a második nyilvánosság fő orgánumban, a Beszélő című illegális folyóiratban 1987 derekán „Társadalmi szerződés” címmel megjelent egy átfogó, a puha diktatúra politikai irányítószemélyzete nézőpontjából sok szempontból igen radikális célokat megfogalmazó, ugyanakkor egyfajta békés átmenet megvalósítását célul tűző program. E dokumentum szerzői a munka világát érintő változások sorában a munkahelyi öngazgatás rendszerének kiépítésének szükségessége, a meglévő szakszervezetek működésének demokratizálása és az egyesülési szabadság következetes, érdekvédelmi egyesületek sokaságának megalakulásában is kifejeződő érvényesítése mellett arról is szóltak, hogy létre kell hozni az érdekképviselések és az államigazgatás közötti érintkezés új színtereit: „Ki kell építeni az érdekegyeztetés működő rendszerét” (Társadalmi..., 1987: 458).

5.2. A konszenzusteremtés kívánatos keretei a „Csak reformot ne...” című kötetben

A politikai átalakulás felgyorsulásának éve, 1988 előtt elkészült két viszonylag nagy visszhangot kiváltó gazdasági, illetve politikai reformterv (az első nyilvánosságban is helyet kapott *Fordulat és reform*, illetve az illegálisan publikált *Társadalmi Szerződés*), amelyek egyebek között az érdekképviselésekkel való egyezkedések, tárgyalások színteréül szolgáló intézményes keretek létrehozását is napirendre tűzték. Ugyanakkor az oktatási reformelgondolások kidolgozása számottevő késéssel, 1989 tavaszán kezdődött el, azt követően, hogy az oktatási tárca az átmeneti kormány működése idején felkért ilyen munkálatok elvégzésére néhány kutatót.¹⁴

E vizsgálódások azonban nem voltak előzmény nélküliek, hisz, mint láthattuk, már az 1985-ös oktatási törvény, illetve az oktatási tárca fejlesztési koncepciójának kidolgozása során készültek olyan elemzések, amelyek azt vázolták, hogy miként kellene megújítani az oktatásirányítás rendszerét. Valójában a „Fordulat és reform” címmel játékosan felelő „Csak reformot ne...” című kötet egyes tanulmányai és azok a „tézisek”, amelyeket Halász Gábor és Lukács Péter fogalmaztak meg, sok hasonlóságot mutattak a korábbi reformkonceptiókkal.

Így például a nyolcvanas évek eleji és az évtized végén készült szövegek egyaránt szorgalmazták olyan testületek felállítását, amelyek lehetővé teszik az oktatásügy különféle szereplői közötti kommunikációt, illetve „egyeztetést”.

¹⁴E felkérésről lásd a „Miért «Csak reformot ne... »”? című bevezető szöveget a „Csak reformot ne...” című kötetben (Lukács – Várhegyi, 1989: 7-8.).

Viszont új, és a gyors pluralizálódási folyamatra reagáló mozzanatok tekinthetők, hogy a politikai gondolkodás történetében újra- és újra felbukkanó egyensúly-elvet magukévé téve egyes szakértők olyan megoldások alkalmazását javasolták a rendszerváltás viszonylag korai fázisában, amelyek azt voltak hivatva megakadályozni, hogy egyetlen erőcsoport, párt vagy pártszövetség szempontjainak rendelődjön alá az oktatás. Így például Sáska Géza a vizsgarendszer általi szabályozás előnyeit taglaló tanulmányában a következő hatalomtechnikai megoldások alkalmazását javasolta: „A vizsgarendszerről törvény rendelkezne, hogy a napi politikai csatározások ne befolyásolhassák közvetlenül sem a rendszer, sem az iskolák működését. (...) a vizsgáztató testületek elnökét az államfő, az ügyvezető elnökét pedig a művelődési miniszter javaslatára a kormányfő nevezze ki” (Sáska, 1989: 141). Halász Gábor általános szinten is megfogalmazta az egyensúlyelvű irányítási modell létrehozásának követelményét. Mint írta: „a nevelésben közreműködő szakemberek, az irányító hatóság és a nevelési szolgáltatásokat igénybe vevők egyensúlyán alapuló, a valamelyik fél kizárólagosságra irányuló törekvéseit elhárítani képes irányítási struktúrákat kell létrehozni” (Halász, 1989: 116). E gondolat a kötetet bevezető „Tézisekben” is szerepelt: „az irányításnak minden szinten többpólusúnak kell lennie” (Fordulat..., 1989: 15). A Tézisek szerzői nem csak a széleskörű konszenzuson alapuló illetve egyensúlyelvű, „ellensúlyok által korlátozott” politikaformálás szükségességét hangsúlyozták, hanem az oktatáspolitikai nyilvánosság fejlesztését is fontosnak tartották.

A koncepció nem merült ki bizonyos korábban háttérbe szorított értékek, alternatív szerveződési elvek (pluralizmus, demokratizmus, a választás szabadsága, az intézmények közötti verseny jelentősége) megjelenítésében, és az ilyen értékek érvényesülését segítő iskolai, helyi szintű mechanizmusok felvázolásában, hanem arról is szóltak, hogy központi szinten milyen változásokra lenne szükség. Így az oktatáspolitikai társadalmi elfogadottságának és az oktatással kapcsolatos társadalmi érdekek integrálódásának jelentőségét hangsúlyozó állítások után arra is kitértek, hogy e célok megvalósulásában a parlamentnek illetve a parlamenti bizottságoknak is szerepet kellene vállalniuk. Ugyanakkor a parlament szintjén szükségesnek vélt legitimációs és érdekintegrációs „szükségletnek” a „Tézisek”-béli megjelenésének nyugtázása mellett azt is konstatálhatja az olvasó, hogy a szóban forgó problémakörök meglehetősen vázlatosan jelennek meg a szövegben.¹⁵

15A „Tézisek” egyik szerzőjének, Halász Gábornak a „Csak reformot ne...” című kötetben közölt háttér tanulmányában szintén fontos kérdéskörként jelenik meg az oktatással kapcsolatos makroszintű konszenzusképzés problematikája, de ide tartozó gondolatait is igen elvont formában, konkrét intézményes mechanizmusok megnevezése nélkül fogalmazta meg a szerző. „A legitimitás és az integráltság elfogadható szintje csak akkor biztosítható, ha az oktatáspolitikai alakítása a társadalmi nyilvánosság egészének és a társadalmi-gazdasági élet különböző szféráit képviselő tényezőknek a bevonásával történik, azaz ha az

A továbbiakban a szerzők egy konkrét intézmény létrehozására vonatkozó javaslatot is megfogalmaztak: „szükség van egy kislétszámú, állandó apparátussal is rendelkező közoktatás-politikai egyeztető testület (választott és korporatív módon is szerveződő Országos Közoktatási Tanács) létrehozására”, illetve leszögezték, hogy szükség van „az oktatásügyi sajtónyilvánosság (a szélesebb nyilvánossághoz szóló oktatásügyi sajtó) megteremtésére” (id. mű: 14-15).

Mint láttuk, a „programadó” szakértői szövegekben a központi szintű konszenzusképzés, illetve az érdekintegráció problematikája esetenként igencsak elvont formában jelent meg. Ugyanakkor a javaslatokban olyan konkrét elemek – az Országos Közoktatási/Köznevelési Tanács létrehozására vonatkozó javaslatok – is helyet kaptak, melyek viszonylag könnyen azonosítható célokat „jelöltek ki”.

A „Tézisekben” mutatkozó ilyesfajta hiányosságok részint magával a műfajjal is összefüggnek, hisz a tézisszerű előadásmód szükségszerűen együtt jár a vázlatossággal. A vázlatosság ugyanakkor talán a kidolgozás körülményeire is visszavezethető, hisz igen rövid idő állt rendelkezésre a szöveg megírásához. Ugyancsak figyelembe kell venni, hogy bár a nyolcvanas évek elején igen jelentős, a többi államszocialista berendezkedésű országhoz képest úttörő jellegűnek is mondható oktatáspolitikai kutatásokra került sor Magyarországon, idehaza nem folytak olyan vizsgálódások, amelyek a plurális demokráciákban zajló makroszintű oktatáspolitikai folyamatok intézményes kereteinek elemzésére irányultak volna. Arról sem szabad megfeledkezni, hogy – ha nem is előzmények nélkül – mindenképpen váratlanul és igen gyorsan következett be a politikai átalakulás. Ráadásul a „Tézisek” megfogalmazódásakor, 1989 tavaszán még igen sok nyitott kérdés volt a tekintetben, hogy milyen politikai rendszer jön majd létre Magyarországon.¹⁶

A „Tézisek” kapcsán azt is leszögezhetjük, hogy ezek mögött meghúzódott egy általánosabb politikai-filozófiai értékrend, amely végső soron a hatalom humanizálásának követelését megfogalmazó és szabadságvédő technikák, egyensúlyi megoldások fontosságát hangsúlyozó Bibó István gondolataival mutat rokon vonásokat.

Ami pedig a „Tézisekben” megjelenő konszenzusképző testület kontúrjait illeti, megállapítható, hogy a nyolcvanas évek végén született szöveg szerzői a konszenzusképzés kereteivel kapcsolatos, korábbi javaslatoknál körvonalazottabb elképzelést vetettek papírra, mikor azt írták, hogy „szükség van egy kis létszámú

oktatáspolitikai nem marad meg szektorpolitika, amelynek alakításában csak a pedagógusok és az oktatásügyi-igazgatási illetve szakértői apparátus vesz részt” (Halász, 1989: 113).

16A rendszerváltás váratlanságát dokumentálta a „Láttuk-e hogy jön?” című konferencia (Láttuk-e, 1991).

állandó apparátussal is rendelkező országos közoktatás-politikai egyeztető testület (választott és korporatív módon is szerveződő Országos Közoktatási Tanács) létrehozására” (id. mű: 14).

Lényeges elmozdulást jelentett az is, hogy a szerzők visszanyúltak egy régi megoldáshoz, illetve elnevezéshez.¹⁷ Ezzel viszont akaratlanul is megkönnyítették azt, hogy egyesek utóbb a II. világháború előtti intézményes formák jellemzőit, szellemiségét próbálják majd feltámasztani.

5.3. Az OKT feltámasztását a rendszerváltás idején elsőként szorgalmazó Magyar Pedagógiai Társaság

Egyébként a rendszerváltás időszakában az OKT létrehozására (és egyben – nem reflektált módon – valamelyik 1945, illetve 1948 előtt használatos név használatára) nem a „Csak reformot ne...” téziseinek megfogalmazói tettek elsőként javaslatot.

Három hónappal korábban a pedagógiai tudományok művelőit és a gyakorló pedagógusokat egyaránt összefogó Magyar Pedagógiai Társaság (MPT) elnöksége adott ki egy állásfoglalást, amelyben szükségesnek mondták, hogy a szervezet képviselői „nagyobb szerepet kapjanak az oktatásügy országos és területi irányító szerveiben.” E gondolat jegyében kíváncsúnak nyilvánították, hogy létrejött-e „egy olyan új döntési mechanizmus, amelyben a szakmai közvélemény, a Magyar Pedagógiai Társaság közvetlen és tényleges szerepet játszik”, és egyben azt is javasolták, hogy „a tudományos irányítás demokratizmusának továbbfejlesztése érdekében a magyar nevelésügy történetében a negyvenes évek végéig pozitív szerepet betöltő Országos Köznevelési Tanács újból megalakuljon”¹⁸ (A Magyar..., 1989).

Az állásfoglalás beilleszkedett a 17 éves szünet után 1967-ben újjáalakított, erős pártirányítás mellett működött MPT megújítását célzó erőfeszítésekbe. Miként a fenti idézetekből is következtetni lehet rá, e szervezet a szakmaiság illetve a tudományosság jelszavát előtérbe állítva igyekezett megőrizni és egyben megerősíteni

17 A létrehozandó testület nevéként a dualizmus korszakától egészen a második világháborúig létezett Országos Közoktatási Tanács nevét „elevenítették fel.” (Mint ezt már korábban is jeleztem, e testület utódszervezete 1945 és 1948 között Országos Köznevelési Tanács néven működött.)

18Nyilván szerepe volt e javaslat megszületésében annak, hogy a politikai átmenet idején éppen a tanulmányom első felében többször idézett, az OKT-ről több szövegében is kedvezően megemlékező neveléstörténész, Horváth Márton állt főtítkárként a Magyar Pedagógiai Társaság élén. E feltételezés mellett szól az, hogy egy évvel később Horváth egy szokatlanul hosszú cikket publikált a Köznevelésben, melyben a szóban forgó grémium visszaállításának fontossága mellett érvelt (Horváth, 1990).

döntésbefolyásoló képességét egy olyan időszakban, amikor mind nagyobb esélye volt a többpártrendszer kialakulásának.¹⁹

Két különböző nézőpontból is értékelhetők az MPT irányítói által kinyilvánított célok. Egyfelől megfeleltek annak a nyomásgyakorló csoportokra általában jellemző törekvésnek, hogy minél közelebb kerüljenek a döntési központokhoz,²⁰ másfelől értékelhetők ama újfajta érzékenység egyik megnyilvánulásaként is, amely a kialakulóban lévő politikai pluralizmus negatív hatásaitól kívánta megóvni az oktatási rendszert.²¹

19Pozsgay Imrének az 1956-os eseményeket népfelkelésként meghatározó január végi megnyilatkozását követően, 1989. február 10-11-én tartotta meg az MSZMP KB azt az ülést, melyen elfogadták a többpártrendszer bevezetését.

20A nyomásgyakorló csoportoknak a politikai intézményrendszerhez fűződő viszonyainak részletesebb elemzését lásd a következő írásban: (Eckstein, 1982)

21Az oktatásügybe való közvetlen politikai beavatkozások elhárítására irányuló törekvések utóbb igen erőteljesen jelentek meg az 1990 elején alakult, egy ideig Hoffman Rózsa elnöksége alatt működött Független Pedagógus Fórum célrendszerében. Az új politikai berendezkedéssel együtt járó veszélyekre az egyik alapítója tag, Gazsó Ferenc így hívta fel a figyelmet az alakuló közgyűlésen: „fennáll a veszélye, hogy megint látványos ám elcsúszott szerkezeti változások, esetleg direkt politikai elvekhez igazodó tantervreformok szakadnak a pedagógusok nyakába.” (A Független..., 1990).

Irodalom

(A Független..., 1990) A Független Pedagógus Fórum közgyűlése, Rendszerváltás az oktatásban, *Magyar Nemzet*, 1990. jún. 4.

(A Magyar..., (1989) A Magyar Pedagógiai Társaság elnökségének állásfoglalása a pedagógiai szakmai érdekképviselőt erősítéséről, *Köznevelés*, febr. 10.

Ágh Attila (1989): *Az önszabályozó társadalom*, Kossuth, Bp., 320 o.

Andor Mihály (1980-1981) Dolgozat az iskoláról, *Mozgó Világ*, 1980/12, 1981/1, In: *Iskola és társadalom, Iskola- és oktatásszociológiai szöveggyűjtemény*, Andor Mihály (szerk.), Wesley János Lelkészképző Főiskola, Új Mandátum, Bp, 1998, 34-101. o.

(A közoktatás..., 1984) A közoktatás fejlesztési koncepciója, *Köznevelés*, 27. sz.

(A Magyar..., 1989) A Magyar Pedagógiai Társaság elnökségének állásfoglalása a pedagógiai szakmai érdekképviselőt erősítéséről, *Köznevelés*, febr. 10.

Bajomi Iván (1988) *Az oktatási törvény társadalmi vitája*, Oktatókutató Intézet, Iskolamester 2., 38 o.

Bajomi Iván (2006a): Az Országos Köznevelési Tanács visszaállítását szorgalmazó '56-os javaslat, *Educatio*, 3. sz., 492-510. o.

Bajomi Iván (2006b): Érdekegyeztetés és konzultáció a közoktatásban 1998 és 2002 között, In: B. I.: Konfliktusok és konszenzusképzés az oktatásban, Új Mandátum Könyvkiadó, Bp., 2006, 249-275 o.

Bajomi Iván (2010): *Tanügyitanács-barkácsolás az Antall-kormány idején*, In: A cselekvő értelmiségi- Tanulmányok Huszár Tibor 80. születésnapjára, Argumentum – ELTE TáTK, 2010, 28-38. o

Bajomi Iván (2012): Az első tanügyi tanács körüli viták, *Educatio*, 2. sz., 179-189. o.

Báthory Zoltán - Mihály Ottó – Szebenyi Péter – Vajó Péter (1984): Hipotézisek a központi oktatásirányítás fejlesztésére a középszintű oktatásirányítás vezérlésében, *Pedagógiai Szemle*, okt., 995-1002. o.

Bruszt László (1983-1984) Érdekszervezetek a politikai rendszerben, *Medvetánc*, 1983/4.-1984/1. 87-111.

H. Eckstein (1982) A nyomást gyakorló csoportok politikája, In: Polgári elméletek a pártokról és a politikai magatartásról, Szerk. Forgács Imre, Tudományos Szocializmus Füzetek, 69. Művelődési Minisztérium, 1982, 29-37. o.

(Fordulat..., 1987) *Fordulat és reform* (1987), Medvetánc, az 1987/2. sz. melléklete, 318 o.

Forray R. Katalin – Kozma Tamás (1985) *Lakossági érdekvérvényesítés az oktatásban*, Oktatókutató Intézet, Bp., Tervezéshez kapcsolódó kutatások, 95. 69 o.

Halász Gábor (1981): Iskola és állam, *Világosság*, 5. és 6. sz.

Halász Gábor (1982) *Bevezetés*, In: Oktatás és politika (szerk. Halász Gábor és Nagy Mária) Oktatókutató Intézet, Bp. Tervezést támogató kutatások, 59/1, 3-17. o.

Halász Gábor (1983): Az oktatási rendszer irányítási mechanizmusának korszerűsítése, Oktatókutató Intézet, Tervezéshez kapcsolódó kutatások, 70. Bp., 29 o.

Halász Gábor (1989): *Az oktatásirányítás megújításáról*, In: "Csak reformot ne...", Lukács Péter és Várhegyi György (szerk.), Edukáció kiadó, Bp, 111-126. o.

Halász Gábor – Lukács Péter (1989): *Fordulat és megújulás Tézisek egy közoktatási koncepcióhoz*, In: "Csak reformot ne..", Lukács Péter és Várhegyi György (szerk.), Edukáció k., Bp, 9-28. o.

Horváth Márton (1975) *A népi demokrácia közoktatási rendszere*, Tankönyvkiadó, Bp., 247 o.

Horváth Márton (1978) *Közoktatás-politika és általános iskola*, Akadémiai, Bp., 235 o.

Horváth Márton (1990) Kell-e nekünk most Országos Köznevelési Tanács? *Köznevelés*, 1990, február 2.

(Javaslat..., 1983) *Javaslat a közoktatás fejlesztésére*, *Köznevelés*, 28. sz.

Koós Ferenc (1985) Adalékok az Országos Köznevelési Tanács és az Országos Neveléstudományi Intézet történetéhez, *Pedagógiai Szemle*, 4. sz. 348-358.

Kiss Árpád (1982): *Közoktatás és neveléstudomány*, Tankönyvkiadó, Bp., 460 o.

Kozma Tamás (1990) *Kié az iskola?* Educatio kiadó, Budapest, 1990, 227 o.

Láttuk-e hogy jön? (1991) (Bev. és szerk. Bence György.), T-Twins, Bp., 1991

Pokol Béla (1983) *Az érdekképviselői szervek és a politikai szervek reformlehetőségei*, Társadalomtudományi Intézet, 1983 (kézirat),

Sáska Géza (1989): *Szabályozás vizsgarendszerrel*, In: "Csak reformot ne..", Lukács Péter és Várhegyi György (szerk.), Edukáció kiadó, Bp, 127-147. o.

Sáska Géza (2002) Az autonómiák kora, *Educatio*, 1. sz., 28-48. o.

Simon Gyula (1970): Az Országos Köznevelési Tanács 1947/48-as gimnáziumi tantervjavaslat, In: *Neveléstörténeti tanulmányok*, Szerk. Kőte Sándor, Magyar Pedagógiai Társaság, Bp., 399-424. o.

Társadalmi szerződés. Beszélő 20. különszám, Beszélő összkiadás, Havas Fanny (szerk.) III. kötet, 1984-1987. AB Beszélő kiadó, Bp. 750-792 o.,

Készen kapott kísérletek

adalékok a kultúra hatásának mérhetőségéhez

Horzsa Gergely · Nyíró Zsanna

1. Kísérletek

A kísérlet mint kutatási módszer fogalma alatt valamennyi tudományág olyan tudományos vizsgálatot, speciális elrendezésben történő hipotézistesztelési eljárást ért, amelyben egy, és csak egy tényező meghatározott jelenségre gyakorolt hatását figyelhetjük meg. Egy kísérlet során így ok-okozati összefüggéseket tárunk fel, amelyek – tekintve, hogy az okozatnak csupán egyetlen okát kutatjuk a sok lehetséges közül – valamennyi esetben az adott, összetett problémának csupán egy keskeny szeletét alkotják. Noha a köznyelvben számtalan dolgot szokás kísérletnek tekinteni, alábbi tanulmányunkban a fogalmat szűkebb értelmében használva, azon eljárásokkal foglalkozunk, amelyekben két elkülönített csoport vizsgálata történik, az eredmények pedig a két csoport közötti különbségek elemzése során születnek.

A fentiekben tett állítások további magyarázatot igényelnek. A „kísérlet” szó hallatán lelki szemei előtt legtöbbünknek talán egy biológiai laboratórium jelenik meg, ahol steril környezetben fehér köpenyes kutatók véletlenszerűen kiválasztott egereket oltanak be különféle orvosságokkal, azt figyelve, milyen hatással van ez rájuk – azokhoz az egerekhez képest, amelyeket nem injekcióztak be. A kutatás végén pedig megállapíthatják, hogy adott orvosság valamekkora arányban csökkentette például a rákbetegség kialakulásának kockázatát. E laboratórium-vízióban minden benne van, ami egy kísérlet lényege: kísérleti elrendezés, kontroll és véletlenszerűség (Freedman et al. 1997).

Először is, adott egymáshoz egyébként minden szempontból hasonló egerek két csoportja: azok, akik részesültek az orvosságból – ezt nevezzük *kísérleti csoportnak* – illetve azok, akik nem – ők a *kontrollcsoport*. Az orvosságból való részesülést *kezelésnek*, az orvosság hatását pedig *kezelési hatásnak* nevezzük. Az eredmény, vagyis a százalékos arány, amelyet elképzelt biológusaink kaptak, a kontrollcsoportéhoz képest fogalmazódott meg. A két csoport elkülönítéséből született meg a *kísérleti elrendezés*, amely e vizsgálatok kiindulópontja.

Másodsor: a kutatás környezete a steril laboratórium. A laboratóriumi viszonyokat a fehér köpenyes kutatók maguk manipulálják, meghatározhatják a hőmérsékletet és a páratartalmat, biztosíthatják a labor csíramentességét, egereik kórelőzményét és egyéb jellemzőit ismerve pedig garantálhatják, hogy fizikai kondíciójuk is megfelelő és azonos legyen. A környezet így maximálisan *mesterséges* válik, azt a kutatók *kontrollálják* annak érdekében, hogy oda nem illő hatások ne befolyásolják a kapott eredményt, és pusztán az orvosság hatására koncentrálhassanak.

Végül pedig: a kísérletben részt vevő egerek, a *kísérleti alanyok* kiválasztása, illetve kísérleti vagy kontrollcsoportba sorolása *véletlenszerűen* történt. A kutatóink ugyanis jól tudták, hogy bár megtettek mindent annak érdekében, hogy kapott eredményeik kizárólag az orvosság hatását mutassák, rengeteg olyan tényező maradhatott még ki mindezek mellett, amit akarva sem tudtak volna befolyásolni. Lehetséges, hogy minden egér egyformának tűnik, de teljesen sohasem lehetnek egyformák: eltérnek fizikai felépítésüket, biológiai adottságaikat, szociális helyzetüket, de akár pszichológiai állapotukat tekintve is. Az ezekből a láthatatlan tényezőkből fakadó potenciális különbségeket a *randomizáció* segítségével küszöbölik ki. Nagy mintából, véletlenszerűen választják ki a kutatásban részt vevő egereket, és véletlenszerűen történik azok két csoportba sorolása is. Statisztikai értelemben így azonosnak tekinthető a két csoport, melyek így csak egyetlen tulajdonságukban térnek el egymástól, abban, hogy részesültek-e a kezelésben, vagy sem.

Azonban komoly ára van annak, hogy a gyógyszer hatását elválasztjuk az egyéb hatásoktól, mert a nagymértékű kontrollálás közben minden életszerűséget is kivontunk a szituációból. Az eredmények külső érvényessége (általánosíthatósága) alacsony: kérdésessé válik, hogy kutatásunk eredményei mennyire alkalmazhatóak a való világra. Az, hogy a csíramentes környezetben, állandó hőmérsékleten tartott kísérleti egereinken a gyógyszer javuláshoz vezetett, egyáltalán nem jelenti azt, hogy a mezők rágcsőira is ugyanolyan hatást fejtene ki. Sőt, tekintve, hogy a statisztikai számításokhoz általában elégtelen nagyságú alapsokaságból (a mi összes egerünk) veszünk mintát (a kísérleti alanyok), kapott eredményeink még csak a laboratóriumi egerek halmazára, de még a *mi* laboratóriumi egereink halmazára sem általánosíthatóak.

A kísérleteknek ezenfelül számos más buktatója lehet: felmerülhetnek *megvalósíthatósági*, valamint *etikai* problémák. Egy kísérlet, kísérletsorozat lefolytatása a kapott eredmény volumenéhez (egyetlen számadat) viszonyítva rengeteg anyagi és humánerőforrást, jól kiépített infrastruktúrát, sok időt és energiát igényel – adott esetben akár egy élet munkáját is. Mindemellett kérdés, van-e egyáltalán jogunk csupán egyetlen számadat végett egerek százainak életével játszodozni. Ha figyelembe

vesszük, hogy sokan bojkottot hirdetnek az állatokon tesztelt termékek megvásárlása ellen, míg mások heves vitákat folytatnak mellettük, beláthatjuk, ezek sok esetben valóban fontos etikai dilemmák.

2. Kísérletek és társadalomtudomány

A kísérlet módszerével összefüggő fenti problémák a társadalomtudományok területén is megmaradnak, sőt, még ennél is jelentősebb méreteket öltenek. Ennek egyik oka, hogy a kutatás tárgya – a társadalom – bonyolultabb, mint egy rágszáló szervezete, amellyel kapcsolatban az egészségügyi kérdéseiket kutatóink megválaszolni szándékoztak. Így, ha a társadalommal szeretnénk kísérletezni, ahhoz először társadalmakat kellene beszerezni és laboratóriumunkba bezsűfolni. Továbbá, két olyan emberek alkotta csoportra lenne szükségünk, akik egymással minden tekintetben azonosak, és pusztán a kezelési hatásban való részesülés mentén térnek el egymástól. Ez ráadásul még csak egy kísérletnek számít, további időpontokban további tesztekre lenne szükség, ahogyan a megbízható adatok gyűjtése érdekében a biológusok számos egeret injekciótak be. A kísérleti és kontrollcsoportok felállítása mellett, a megvalósíthatóság újabb korlátját jelenti a társadalomtudományokra jellemző kérdések vizsgálatához szükséges kezelési hatások létrehozásának problémája. Tegyük fel például, hogy valamilyen külső politikai, gazdasági vagy természeti esemény társadalomra gyakorolt hatását kívánjuk feltárni! Ehhez létre kellene hozni ezeket a hatásokat, ami azonban belátható módon meghaladja emberi képességeinket. De még ha létre is tudnánk hozni ezeket, annak etikussága több mint megkérdőjelezhető, megvalósítása súlyosan jogsértő lenne.

Tegyük fel, hogy arra vagyunk kíváncsiak: egy alumíniumgyár átszakadt salaktározójából kiömlő iszap által elpusztított települések közösségének hogyan változik meg kapcsolatrendszere új lakóhelyén, vagy akár a vállalatokba fektetett bizalma, a munkamorálja vagy a világlátása. Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolásához elő kellene idézni magát a katasztrófát, hogy kísérleti személyeinket életveszélynek tegyük ki, településüket pedig elpusztítsuk, míg egy másik környékbeli települést – kontrollcsoportként megtartva – megkíméljük a tragédiától. Egy ilyen kutatást nyilvánvalóan nem szabad megvalósítanunk. Ha azonban külső tényezők hatására bekövetkezett már a korábbiakban a katasztrófa, ennek vizsgálatával lehetőséget kaphatunk arra, hogy kísérleti módszerek segítségével keressünk válaszokat feltett kérdéseinkre. Az ilyen kísérleteket nevezi az angol szakirodalom *natural experiment*nek, vagyis nyers fordításban *természetes kísérleteknek*. A kifejezést mi *készen kapott kísérlet*ként (KKK) használjuk, ennek okáról a következőkben beszámolunk.

3. „Természetes” kísérletek a társadalomtudományokban

A „*natural experiment*” kifejezés olyan kutatást takar, amelyben a kísérleti szituáció kutatói hozzájárulás nélkül áll elő. E kísérleti módszert leggyakrabban olyan helyzetekben alkalmazzák, amikor valamilyen külső behatás eredményeképp, „magától”, vagyis „természetes módon” olyan szituáció jön létre, amely a fent felsorolt gondok miatt egyébként létrehozhatatlan lenne. Így azonban olyan lehetőség áll elő, amelyet felhasználva, vagy még inkább: kihasználva a kísérleti módszer előnyének számító magas belső érvényességű eredményekre tehetünk szert, ok-okozati kapcsolatok feltárása során.

A fentiek alapján nem lehet meglepő, hogy e kísérleti módszert igen szívesen használják a járványtanban, ahol például a ténylegesen (és „természetesen”) lezajló járványok terjedési sebességét fokozó tényezőket is kutathatják. Hasonló témakörben keletkezett a „természetes kísérletek” előzményének tekinthető 1854-es vizsgálat, amely John Snow brit belgyógyász nevéhez fűződik (Dunning 2008), aki a londoni kolerajárvány okát kutatta. A korabeli orvosi felfogás a szennyezett nagyvárosi levegőt nevezte meg az egyre inkább terjedő betegség okaként. Azonban ez a felfogás nem adott választ arra a kérdésre, hogy miért csak egyesek betegednek meg, mások pedig miért nem. A betegséggel foglalkozó Snow-t is ez a kérdés izgatta. Ennek megválaszolásához mintát vett a londoni polgárokból, akiket kolerával fertőzöttekre és nem-fertőzöttekre osztott, azt keresve, milyen tulajdonságaikban térnek el. Kiderült: a betegség szempontjából nem számít, hogy a város melyik részén, melyik utcában laknak, és kiszűrt további, a betegségük szempontjából irreleváns faktorokat is. Végül rájött, hogy a betegek túlnyomó többsége London két vízszolgáltatója közül az egyikkel, míg az egészségesek többsége a másikkal áll szerződésben. Noha a baktériumokat még nem ismerték, a járvány terjedését sikerült megfékezni azáltal, hogy kiderült: az egyik szolgáltató vízbázisa fertőzött, és így az a betegség origója. Snow e felfedezésével az epidemiológia tudományának egyik alapítójává lépett elő.

Noha a baktériumok elszaporodása szó szerint „természetesnek” vehető, az epidemiológiai témájúakkal megegyező gyakorisággal találkozhatunk „természetes kísérletekkel” a politikai hatástanulmányok soraiban is. Ezek alapvetően azzal foglalkoznak, hogy egy-egy döntés vajon tényleg olyan következményekkel jár-e, amelyekkel szeretnék, illetve másik oldalról: egy-egy társadalmi jelenség milyen politikai döntésekre vezethető vissza. Gyakran találkozhatunk a közgazdaságtan berkeiben született, ám elsősorban szociológiai témájú vizsgálatokkal is, amelyek egy-egy gazdasági intézmény, döntés, folyamat társadalomra gyakorolt hatását kutatják. Beláthatjuk, hogy e politikai döntések, gazdasági intézmények mindennek nevezhetőek, csak épp „természetesnek” nem.

A nyugati – főleg angolszász – szakirodalomban manapság egyre népszerűbbé váló (Dunning 2008) *natural experiment*ek esetén a „természetes” jelző azonban nem arra vonatkozik, hogy a kísérleti situációt a természet hozta létre, hanem, hogy az kutatói beavatkozás nélkül zajlott le. Amint azt példánk kapcsán is láthattuk, ilyen kísérletnek nevezzük a kutatást akkor is, ha a kísérleti situációt emberi tevékenység teremti meg. E félreértések elkerülése végett használjuk a *natural experiment* elnevezés magyar fordításaként a sokkal találóbb, *készen kapott kísérletek* kifejezést¹.

4. Készen kapott kísérletek és társadalomtudomány

Készen kapottnak nevezzük tehát azokat a kísérleteket, amelyek esetén a kísérleti szituáció – a kutatók által – nem előre eltervezett. Ez a tényező szükséges, de ugyanakkor nem elégséges feltétele annak, hogy készen kapott kísérletekről beszélhessünk.

Térjünk vissza az iszapkatasztrófa példájára! Képzeli el: arra vagyunk kíváncsiak, hogy a nevezetes 2010-es ajkai vörösiszap-katasztrófa túlélőinek társas kapcsolatai miként alakultak át az új lakóhelyükre költözésük után: kapcsolataik száma és minősége miként és milyen gyorsan változott. Tegyük fel azt is, hogy a kapcsolatok katasztrófa előtti állapotairól rendelkezünk megfelelő adatbázissal! A kérdésünk megválaszolásához gyűjthetünk a kárvallottak korábbi és jelenlegi kapcsolataira vonatkozó adatokat kérdőíves vagy mélyinterjúk módszerekkel, végezhetünk megfigyelést vagy akár dokumentumelemzést, de miként lenne ebből kísérlet? Nos, ehhez elő kell venni a kísérletek fentiekben jelzett három fő szabályát: a kísérleti elrendezést, a kontrollt és a véletlenszerűséget.

A kísérleti szituáció adott, vagy úgy is mondhatjuk: *készen kapott*, a kísérleti elrendezés azonban nem. A kísérleti és kontrollcsoportokat egyelőre nem látjuk sehol, és ugyanígy nem látjuk a személyi kapcsolatokat sem, amire viszont oly kíváncsiak lennénk. A kísérleti elrendezést – akár csak a klasszikus laboratóriumi kísérletek esetén – itt is a kutatóknak kell megteremteniük, a függő változót – a kapcsolatokra vonatkozó adatot – szintén nekik kell megkonstruálniuk. Az eleve adott kísérleti szituáció felismerése vezeti a kutatót ahhoz, hogy létrehozza a kísérleti és kontrollcsoportot, vagyis a kísérleti elrendezést. Esetünkben a kísérleti elrendezés létrehozása a katasztrófa sújtotta területen élők, illetve a környéken élő, de a katasztrófa által nem érintett személyek elkülönítését jelentené. Az természetesen, hogy a kísérleti elrendezésben két, a kezelésben való részesülés kivételével minden szempontból azonosnak

1 A kutatási módszer lényegét leghívebben tükröző, „készen kapott kísérlet” kifejezés használatát Sik Endre javasolta.

tekinthető, így összehasonlítható alcsoport jöjjön létre, további erőfeszítéseket igényel. Ez összefügg a kísérletek másik fontos tulajdonságával, a kontrolláltsággal.

Ahhoz, hogy a kutatók képesek lehessenek egyetlen változó hatásával foglalkozni, szükséges, hogy a többivel ne kelljen, vagyis, hogy a kísérleti és kontrollcsoport minden egyéb tulajdonságában azonos legyen. Ez nyilvánvaló okokból sokkal nagyobb gondot okoz a készen kapott kísérletek esetén, mint egy laboratóriumi kísérletben, ahol a kutatók kényük-kedvük szerint számtalan körülményt képesek szabályozni és meghatározni. A készen kapott kísérletek azonban a „természetben” már lezajlottak, az pedig tele van megszámlálhatatlan zavaró tényezővel. Épp ezért, az adatfelvétel után, utólag kell valamiképp egyenlővé tenni a kísérleti és kontrollcsoport tagjait. Ehhez azonban az kell, hogy ismerjük lehetőleg az összes olyan tulajdonságukat, amelyekről előzetes ismereteink alapján azt állíthatjuk, hogy a függő változónkat befolyásoló olyan egyéb hatások, amelyek megzavarhatnak abban, hogy csak a vizsgált tényező önálló hatásával foglalkozhassunk. Amennyiben sikerül az összes ilyen tényezőt összeszednünk, és azok kontroll alatt tartása mellett, elvégezni a kezelési hatás és a függő változó kapcsolatára vonatkozó számításainkat, megközelíthetjük és elérhetjük a laboratóriumi kísérletek legnagyobb előnyének számító magas belső érvényességi szintet. Amennyiben a vörösiszap-katasztrófa károsultjainak kapcsolataira vagyunk kíváncsiak, akkor ahhoz, hogy a gátszakadás és a lakóhely elvesztésének önmagában vett hatását vizsgáljuk, ismernünk kell és kontroll alatt kell tartanunk a lakók kapcsolatait meghatározó egyéb tényezőket: korukat, iskolai végzettségüket, anyagi helyzetüket, és számos más szóba jöhető háttérváltozót.

A kísérletek harmadik fontos tulajdonsága a randomitás, vagyis az, hogy a kísérleti és kontrollcsoport elkülönítése maximálisan a véletlennek köszönhető legyen – az, hogy ki kerül az egyik, és ki a másik csoportba, nem befolyásolhatja olyan hatás, amely a vizsgált releváns tulajdonságokkal bármiképp összefügg. A laboratóriumi kísérletek esetén ezzel nincs is probléma, hiszen elég csupán egyszerűen mintát venni a rendelkezésünkre álló kísérleti egerekből, majd azokat pénzfeldobással egyik vagy másik csoportba sorolni. Így működhet egy laboratóriumi szociálpszichológiai kísérlet is, ahol a hirdetésünkre jelentkező kísérleti egyetemistákat hasonló technikával bontjuk két csoportra. Azonban egy már lejátszódott, készen kapott helyzetben ilyesmire nincs lehetőségünk. Ebből is származik a készen kapott kísérletek egyik nagy hátránya: nem befolyásolhatjuk a kísérleti és kontrollcsoport elkülönítésének véletlenszerűségét, hacsak a készen kapott szituációban ezeket már eleve nem úgy kaptuk. Ez igencsak leszűkíti a vizsgálatainkhoz felhasználható készen kapott szituációk körét. Azonban mégsem kell túlságosan elkeserednünk. Teljesen random elkülönülés a valóságban nem jöhet ugyan létre, ám amennyiben az elkülönülés a kutatásunk függő változóját nem befolyásoló módon jött létre, úgy a vizsgált változó tekintetében a csoportok

véletlenszerűen létrejöttek tekinthetők. Mindettől függetlenül az olyan esetek, amelyekben a kísérleti és kontrollcsoport nem véletlenszerű módon vált ketté, nem tesznek eleget a készen kapott kísérlet alapvető követelményeinek, így azokat egyszerű megfigyelésnek, vagy kvázi-kísérletnek mondhatjuk csupán (Blalock 1967; Meyer 1995; Dunning 2008). Utólag azonban még ezek véletlenszerűsége is sokat lehet javítani, ennek mikéntjéről a későbbiekben írunk.

Hogyan döntsük el azonban, hogy mi számít „eleve véletlenszerű” felállásnak, és mi az a szituáció, amiből nem is érdemes megpróbálnunk készen kapott kísérletet készíteni? E kérdés megválaszolásához definiálni kell az endogén és exogén elválasztás fogalmát.

Véletlenszerű eloszlásnak nevezzük azt az esetet, amelyben minden, a mintában szereplő alany kísérleti csoportba való kerülési esélye megegyező. Minthogy azonban a „természetben” ilyen tökéletes véletlenszerűség vajmi kevés alkalommal fordul elő, ezzel megegyezően jónak számítanak azok az esetek, amelyekben a mintában szereplő alany kísérleti csoportba való kerülését *exogén* változók határozzák meg. Exogénnek nevezzük itt azon változókat, amelyek sem a függő, sem az explicit vagy látens független változókkal semmiféle összefüggésben nem állnak². Így ezen változók szempontjából a besorolásuk abszolút véletlenszerűnek tekinthető. Amennyiben a vörösiszap-katasztrófa példájánál maradunk, azon kell elgondolkoznunk, hogy a lakosok kapcsolatszámát, és az arra ható egyéb változókat (például végzettség, kor, nem, vagyon) befolyásolja-e, hogy a környék azon, alacsonyabban fekvő részén laktak, amelyet az iszap elmosott. Ha esetleg úgy állna a helyzet, hogy nem, akkor azt mondhatnánk: a vörösiszap a releváns változók alapján egymással tökéletesen egyenlőnek vehető embereket sújtott és kímélt meg. Vagyis, a kísérleti és kontrollcsoport a releváns változók mentén – a kezelési hatást, vagyis a katasztrófa hatását leszámítva – egymással tökéletesen azonos. Amennyiben azonban arra jutnánk, hogy az elhelyezkedésük eredetileg is összefüggésben áll kapcsolataik számával, illetve az azt meghatározó egyéb tényezőkkel, akkor a készen kapott kísérleti elrendezést nem lehet véletlenszerűnek tekinteni, minthogy a kísérleti és kontrollcsoport elválása endogén módon történt, így kutatásunkat nem lehet készen kapott kísérletnek nevezni.

Dunning (2008) a fenti problémát ragadta meg, amikor felállított egy „elfogadhatósági skálát”. Ezen pozitív irányba elmozdulva olyan kutatások állnak, amelyekben a kísérleti és kontrollcsoport elválasztása egyre tökéletesebb véletlen besorolással történt. Így a

2 Ennek ellentéte az endogén változó, amely befolyásolja a függő változó értékét, ami miatt a kezelési hatás és a kimenetel ok-okozati kapcsolata valójában nem válik bizonyítottá. Például, amennyiben egy munkába állást segítő program hatékonyságát szeretnénk mérni, akkor nem jó megoldás a programban részt vevőket a programot nem látogatókkal összevetni, hiszen a munkába állást és a programban való részvételt is egyszerre határozza meg olyan változó, mint például az illető személy motiváltsága.

skálán jobbra mozdulva, a készen kapott kísérleti módszerrel készült tanulmányok egyre szebb példái állnak, míg balra mozdulva inkább a megfigyelés vagy kvázi-kísérletek kategóriájába sorolható kutatások szerepelnek³. Bár a véletlenszerűsége utólag is lehet javítani, a „tökéletes” véletlenszerűsége alapuló esetek megtalálása nagy kreativitást igényel, de a készen kapott kísérletek számtalan előnye miatt megéri vadászni rájuk. Erre utal Remler és Van Ryzin (2011) hasonlata is: *„Igazán jó készen kapott kísérletet találni kicsit olyan, mint aranyrögöt találni a patakmederben. Néha megtörténhet, de az aranyrögöknél nagyságrendekkel több a kavics odalent”* (Remler–Van Ryzin 2011, 429.)

5. A készen kapott kísérletek értékelése

5.1. Előnyök

Miután definiáltuk a készen kapott kísérletek fogalmát, e módszer értékelése következhet. Összefoglalót adunk a kutatási módszer előnyeiről, hátrányairól, méghozzá a laboratóriumi kísérletekhez viszonyítva. A készen kapott kísérletek esetében a következő pozitívumokat érdemes kiemelni:

Magasabb ökológiai érvényesség

Magasabb populációs érvényesség

Megvalósíthatóság (az etikai és gyakorlati problémák feloldása)

Egy kutatási módszer – vagy konkrét vizsgálat – minőségének egyik fontos szempontja az érvényesség értékelése. Az érvényesség két fő típusát különböztethetjük meg, a külső és a belső érvényességet.

Egy kísérlet abban az esetben rendelkezik magas külső érvényességgel, ha az eredmények általánosíthatóak más egyénekre, időszakokra, elrendezésekre (Babbie 2003). A külső érvényesség két aspektusát különböztethetjük meg: a populációs (*population validity*) és az ökológiai érvényességet (*ecological validity*). A populációs érvényesség azt jelenti, hogy a kutatásban résztvevők mintája mennyire reprezentálja azt a populációt, amelyre a következtetéseinket vonatkoztatni szeretnénk. Az ökológiai érvényességen azt értjük, hogy a kutatás során megfigyelt viselkedés mennyire tükrözi a természetes körülmények között zajló viselkedést. Tehát, magas ökológiai

3 Ezek alapján Dunning (2008) a Doherty–Green–Gerber (2006) szerzőtrió kutatását nevezi meg, mint a legtökéletesebb KKK-t, tekintve, hogy e szerzők kérdéseik megválaszolásához a lottózók mintáján belül a lottónyerteseket használták kísérleti csoportnak és a nem nyerteseket kontrollnak. A lottón való nyerés esélye márpedig – legyen az mégoly kicsi is – minden lottózó számára tökéletesen ugyanakkora.

érvényességgel akkor rendelkezik egy vizsgálat, ha az eredmények általánosíthatóak a „valós” világra. (Gliner – Morgan 2009)

A készen kapott kísérletek legnagyobb előnye a magas ökológiai érvényességükben rejlik, mivel a vizsgálat során a „részrtvevőket” természetes körülmények között figyeljük meg. (Remler – Van Ryzin 2011; Harrison – List 2004) A készen kapott kísérletekkel ellentétben, a laboratóriumi kísérletek ökológiai érvényessége rendkívül alacsony, mivel ez utóbbi esetén még magukról a kísérleti alanyokról sem állíthatjuk azt, hogy a kísérletben megfigyelt viselkedésük tükrözi a valós életbeli viselkedésüket. Vagyis a készen kapott kísérletek kikerülnek a kontrollált kísérletek legnagyobb hátrányát, mesterséges voltukat, hiszen természetes körülmények között, a kutatótól független módon létrejött helyzeteket vizsgálnak. Tehát, amíg a laboratóriumi kísérletekben a kutató kontroll alatt tartja a környezetet, addig a készen kapott kísérlet esetében természetes helyzetben történik a beavatkozás.

A készen kapott kísérletek egy része nagymintás kérdőíves adatfelvételek másodelemzésén alapul, ezekben az esetekben a populációs érvényességük magas lehet. Azonban a készen kapott kísérletek eredményei gyakran speciális kritériumoknak megfelelő almintákra vonatkoznak, így pedig az általánosíthatóságuk nem széleskörű. (Moffitt 2009)

Számos kérdés azért nem vizsgálható laboratóriumi kísérletek segítségével, mert a csoportok kialakítása etikailag vagy gyakorlatilag nem megvalósítható. Ezt a problémát a készen kapott kísérletek kikerülik, mivel a kísérleti szituáció már létrejött. (Remler – Van Ryzin 2011)

5.2. Hátrányok

A továbbiakban a készen kapott kísérletek kapcsán felmerülő hátrányokra térünk át:

Nem megismételhető

A témák köre korlátozott

Erős függés a készen kapott adatbázis minőségétől

A készen kapott kísérletek egyik nagy hátránya a laboratóriumi kísérletekkel szemben, hogy általában megismételhetetlenek, mivel egyedi eseményekhez kötődnek. (Roe – Just 2009) Az a tény, hogy a kísérletet – a beavatkozást, a körülményeket – nem a kutató kontrollálja nagyon megnehezíti, ha nem lehetetlenné teszi, hogy a kísérleti elrendezés pontosan megismételhető legyen. Emiatt a készen kapott kísérletek

megbízhatósága elmarad a laboratóriumi kísérletekhez képest. Gyakran egy készen kapott kísérlet megismétlése kizárólag arra korlátozódik, hogy ugyanarról az eseményről sikerül más forrásokból származó adatokhoz is hozzáférni. (Roe – Just 2009)

A készen kapott kísérletek egy másik hátránya, hogy a lehetséges témák köre olyan eseményekre korlátozódik, amelyeket a természet vagy a külső hatások nyújtanak a kutató számára. (Roe – Just 2009) Ráadásul a kutató találékonysága is jelentős szerephez jut, mivel fel kell ismerni, hogy egy olyan helyzet állt elő vagy áll elő a jövőben, amely alkalmas egy készen kapott kísérlet elvégzésére. (Babbie, 2003)

A készen kapott kísérletekhez a kutatók gyakran már meglévő adatbázisokat használnak fel, ezekben az esetekben az adatbázis minősége, a meglévő változókészlet szintén korlátokat állít a vizsgálat elé.

5.3. Belső érvényesség

Az ok-okozati kapcsolatok feltárása, vagyis a magas belső érvényesség a kísérletek legnagyobb előnye, de a KKK-k esetén a laboratóriumi kísérlethez képest a magas belső érvényességet nehezebb biztosítani, ezért ezzel az alábbiakban kiemelten foglalkozunk.

A készen kapott kísérletek esetében a legnagyobb nehézséget a belső érvényesség biztosítása jelenti. Egy kísérlet akkor rendelkezik belső érvényességgel, ha a beavatkozás és a kimenetel között oksági kapcsolat áll fenn (Roe – Just 2009). Ahhoz, hogy tudjunk válaszolni arra a kérdésre, hogy a kimenetel valóban a beavatkozásnak köszönhető-e, tudnunk kell, hogy mi történt volna a beavatkozás elmaradása esetén. Tehát a beavatkozás utáni helyzetet össze kell hasonlítanunk egy olyan helyzettel, amelyben a beavatkozás elmaradt. Azonban kulcsfontosságú, hogy a két szituáció között a beavatkozáson kívül semmilyen más különbség ne álljon fenn, különben nem lehetünk biztosak abban, hogy valóban a beavatkozás okozta a kimenetelt. A két helyzet azonossága azon múlik, hogy hogyan rendeljük az egyéneket a kísérleti és a kontrollcsoportokhoz. Ha véletlenszerűen, akkor, ha a beavatkozás után a két csoport között eltéréseket tapasztalunk, azt egyértelműen a kezelésnek tulajdoníthatjuk, vagyis bizonyítjuk az oksági kapcsolatot. (Bartus et al. 2005)

A készen kapott kísérletek esetében nem a kutató hozza létre – a randomizáció segítségével – a kísérleti, illetve a kontrollcsoportot, hanem e csoportok adottak (érte-e az egyént az adott hatás, vagy sem). A kutató csupán azt döntheti el, hogy milyen beavatkozást vizsgál, de nem tőle függ, hogy egy bizonyos résztvevőt ért-e a kezelése vagy sem. Vagyis a készen kapott kísérletek esetében felmerül a kétely, hogy az általunk megfigyelt kimenetel valóban a beavatkozásnak köszönhető-e, vagy egyéb

tényezők is szerepet játszottak. Például, ha a Snow-féle londoni járványtani kutatásban az, hogy valaki melyik vízszolgáltatóhoz tartozik, nem a véletlenül múlt volna, hanem összefüggött volna például a vagyoni helyzetükkel, akkor nem tudta volna bizonyítani, hogy a kolera oka a víz szennyezettsége, mivel egyéb tényezők is hozzájárulhattak volna a betegséghez (például, hogy a szegények alultápláltabbak voltak). Tehát, ha a londoni polgárok a szolgáltatás ára, vagy egyéb releváns oknál fogva választottak volna a két szolgáltató között, akkor könnyen előfordulhatott volna, hogy a két vízszolgáltató ügyfelei között egyéb – számunkra ismeretlen – szisztematikus eltérések is fennálltak volna, aminek a következménye, hogy a kolera számos lehetséges oka közül a kutató nem tudta volna beazonosítani az egyetlen valós okot.

Egy készen kapott kísérlet két feltétel teljesülése esetén rendelkezhet magas belső érvényességgel. Az egyik, hogy a beavatkozás vagy a független változó exogén legyen, tehát a független változó értékét nem irányíthatja egyetlen olyan tényező sem, amely összefügg a kimenetellel (Remler – Van Ryzin 2011). Például, ha azt szeretnénk megvizsgálni, hogy egy előítéletességet csökkentő gyermekeknek szóló tréning valóban hatékony-e, nem jó megoldás, ha összehasonlítjuk azokat a gyerekeket, akiket a szüleik beíratnak a programra azokkal, akik nem vettek részt. Azért nem jó ez az elgondolás, mert könnyen elképzelhető, hogy azoknak a gyerekeknek a szülei, akik érzékenyebbek ilyen kérdésekre, eleve úgy nevelik a gyermekeiket, hogy azok kevésbé előítéletesek lesznek. Vagyis ebben az esetben – hamisan – túlzottan jelentős hatást tulajdonítanánk a programnak.

A belső érvényesség másik feltétele, hogy a kísérleti- és a kontrollcsoport valóban összehasonlítható – homogén – legyen minden releváns szempont mentén. A mérhető tulajdonságok mentén ez egyszerű feladat, a nem mérhető tulajdonságok esetében pedig meg kell indokolni, hogy miért tekinthetjük a két csoportot egyformának (Remler – Van Ryzin 2011). Például, Snow – a már említett kutatásában – számos tényezővel alátámasztotta, hogy a két csoport között nincs eltérés. Megállapította, hogy mindkét vízszolgáltató rendelkezik csatornával minden utcában, hogy az egymás melletti házak sem feltétlenül azonos szolgáltatóhoz tartoznak, illetve mindkét cégnek vannak szegény és gazdag ügyfelei, kicsi és nagy méretű háza (Dunning 2008).

Egy készen kapott kísérlet belső érvényességének megítéléséhez – vagyis annak meghatározásához, hogy mennyire exogén egy beavatkozás, illetve mennyire összehasonlíthatóak egymással a csoportok – lényeges, hogy rendelkezünk egy elmélettel arról, hogy hogyan kerültek az egyének a kísérleti, illetve a kontroll csoportba. Az elmélet egy feltevés azzal kapcsolatban, hogy mi határozza meg a független változó értékét. Egy laboratóriumi kísérlet esetében ez az elmélet egyszerű:

az egyének véletlenszerűen kerültek a kísérleti, illetve a kontroll csoportba. Egy készen kapott kísérlet esetében az elmélet általában bonyolultabb (Remler – Van Ryzin 2011).

A készen kapott kísérletek között is találhatunk példát olyan esetre, amikor nincs szükség elméletalkotásra, mert a kísérlet maximálisan eleget tesz a véletlenszerűség követelményének. Doherty és társai azt vizsgálták, milyen hatással van az emberek politikai attitűdjeire az, ha nyernek a lottón. Ehhez több száz lottónyertest kerestek fel, és adataikat összehasonlították a lottón nem nyert emberek által adott válaszokkal. Ebben a kísérletben – mivel a lottón való nyerés esélye semmi más, kizárólag a szerencsén múlik – a randomizáció megvalósult (Doherty et al. 2006).

Tehát bizonyos kísérleti szituációk esetén a véletlenszerű elrendezés eleve adott. A többi készen kapott kísérlet esetén – és ezek vannak többen – a magas belső érvényességet speciális kutatási elrendezések segítségével érik el, amelyeket a következő fejezetben veszünk sorra.

6. A készen kapott kísérletekre jellemző kutatási elrendezések

Az első és egyben legegyszerűbb módszer, amely képes kiküszöbölni a randomizáció hiányának problémáját, a *pretest-posttest design* (előtte-utána – vizsgálat). Ennek lényege, hogy a beavatkozás előtti állapotot összehasonlítjuk a beavatkozás utáni állapottal úgy, hogy a függő változó átlagos értékét megmérjük a beavatkozás előtt és után, a kettő különbségét pedig a beavatkozás hatásának tulajdonítjuk. A pretest-posttest elemzés legfőbb hátránya, hogy számos alternatív magyarázatot nem képes kezelni. Lehetséges például, hogy a két mérés eredményei egy nagyobb trendbe illeszkednek (Bartus et al. 2005). Képzeliük csak el például, hogy egy adott helyen törvénnyel igyekeznek korlátozni a dohányzásra kijelölt helyek körét, mi pedig kíváncsiak vagyunk arra, hogy a szigorítás hatására csökken-e a lakosság körében a dohányzás. Ha az új szabályozás bevezetése előtt és után is csak egyetlen mérést készítünk, és azt találjuk, hogy csökkent a dohányzók száma, megállapíthatjuk, hogy a szabályozás pozitív hatással bírt. Azonban könnyen elképzelhető, hogy valójában tévedünk, és a dohányzók száma már a szigorítás előtt is csökkenő tendenciát mutatott, vagyis az általunk észlelt csökkenés csupán egy trendbe illeszkedik, és nem a beavatkozás következménye. Továbbá előfordulhat, hogy olyan egyéb események is bekövetkeznek, amelyek szintén hatással vannak a kimenetelre (Bartus et al. 2005). Például, ha a dohányzás korlátozásáról szóló szabályozás bevezetésével egyidejűleg a dohánytermékek ára is jelentősen emelkedik, akkor – szintén tévesen – túl jelentős hatást tulajdoníthatunk a beavatkozásnak.

Egy másik elemzési módszer az *interrupted time series design* (megszakított időszorelemzés), amelynek lényege, hogy a beavatkozás előtt és után is több

megfigyelést végzünk. Ez a kutatástípus az alternatív magyarázatok szélesebb körével képes megbirkózni, mint az egyszerű pretest-posttest elemzés, mivel mind a trend, mind a véletlen hatását képes kiküszöbölni. Például, a megszakított idősoelemzés segítségével meg tudjuk állapítani azt, hogy a beavatkozás okozott-e törést a korábbi trendben. Azonban ez a kutatástípus sem képes kezelni azt a problémát, ha a beavatkozással egyidejűleg valamilyen más esemény is bekövetkezik, amely hatással van a kimenetelre. Vagyis a beavatkozás és az egyéb esemény kimenetelre gyakorolt hatása összekeveredhet, ami szintén azt eredményezi, hogy a beavatkozás hatását tévesen értékeljük. (Bartus et al. 2005)

A beavatkozás előtti és utáni állapotok összehasonlítása mellett, egy másik lehetőség is van arra, hogy a kezelés hatását meg tudjuk határozni. Bevonhatunk az elemzésbe olyan kontrollcsoportot, amelyet a beavatkozás nem érintett, azonban összetételét tekintve hasonlít a kísérleti csoporthoz, és keresztmetszeti vizsgálatnak vetjük alá mindkettőt, egy időpillanatban. E kutatástípus a *non-equivalent control group design*-nak (nem ekvivalens kontrollcsoport - vizsgálat) nevezett módszer. E kutatástípus legnagyobb hátránya, hogy a két csoport nem csak egyetlen szempontból – érte-e a beavatkozás vagy sem – térhet el egymástól, hanem számos egyéb szempontból is. A két csoport összetételében fennálló különbségek pedig alternatív magyarázatokat jelentenek. Az alternatív magyarázatok ezen típusát *szelekciónak* nevezik (Bartus et al. 2005). Tegyük fel, hogy egy új pedagógia módszer hatékonyságának vizsgálatára kérnek fel minket. Feltételezhetjük, hogy ugyanabban a középiskolában két azonos évfolyamhoz tartozó osztály a számunkra lényeges ismérvek (például társadalmi helyzet, nemi összetétel, tanulmányi eredmények) mentén nagyjából hasonló. Ennek alapján vélhetjük úgy, hogy a kutatási kérdéseinkre megfelelően tudunk válaszolni, ha az egyik csoportban bevezetjük az új módszert, a másikban pedig nem, és a félév végén összehasonlítjuk a két osztály tanulmányi eredményeit. Azonban elképzelhető, hogy a tanulókat korábbi teljesítményük mentén (pl. felvételi vizsga) sorolták, még az új módszer bevezetése előtt az egyik vagy a másik osztályba, tehát a két csoport összetétele nem volt azonos. Így pedig a két osztály félév végi eredményeinek összehasonlítása alapján az új pedagógiai módszer hatékonyságát nem tudjuk értékelni.

A *difference-in-differences* (különbségek különbsége módszer) elemzés a korábbiak ötvözte: az időbeli változást a kísérleti csoport mellett a kontrollcsoport esetében is vizsgálja. E kutatástípus lényege, hogy összehasonlítja a különbségét a két csoport pretest-posttest különbségének, és a kapott eltérést tulajdonítja a beavatkozásnak. Ezzel a megoldással részben kiküszöbölhető a szelekció okozta torzítás. Visszatérve az új pedagógiai módszer értékelésének példájára, ha a módszer bevezetése előtt is végzünk egy tesztelést (esetünkben például figyelembe vesszük a korábbi tanulmányi

eredményeket), akkor a két osztály között fennálló kezdeti különbségre is fény derül. A difference-in-differences elemzés segítségével a trenddel és a beavatkozással egyidejűleg bekövetkező egyéb események hatása sem jelent nehézséget, mivel ezek a kontrollcsoport esetében is megjelennek (Remler – Van Ryzin 2011).

A *regression discontinuity design* (diszkontinuitás regressziós modell) esetében a kísérleti, illetve a kontrollcsoportba kerülés egy folytonos változó értéke alapján dől el. Tegyük fel, hogy egy iskolában úgy döntenek, hogy a tanulók közül ki vesz részt egy adott tanulmányi programon, hogy előzetesen egy tesztet kell kitölteniük, majd meghatároznak egy küszöbértéket, amely fölött teljesítő tanulók részt vehetnek a programon, alatta azonban nem. Feltételezhetjük, hogy az épp a küszöbérték felett, illetve az épp alatta teljesítő hallgatók nagyon hasonló tudásszinttel rendelkeznek. Vagyis, a *határértékkörnyékén* teljesítő gyerekek között újonnan keletkező tanulmányi különbségek vizsgálatával a program hatása értékelhető (Remler – Van Ryzin 2011).

Egy másik megoldás arra, hogy egymással összehasonlítható csoportokat alakítsunk ki, a *matching* (illesztés). E módszer lényege, hogy olyan egyéneket igyekszünk találni, akik páronként annyira hasonlítanak egymásra, amennyire csak lehetséges, minél több változó mentén. Az illesztés hátránya, hogy csak a mérhető és elérhető változók mentén megvalósítható, tehát az eredmények érvényessége alacsonyabb lesz, mint a randomizált szituációkban, amelynek során még a nem mérhető változók mentén is azonosnak tekinthetjük a két csoportot (Remler – Van Ryzin 2011).

7. Egy példa KKK-ra

A fentiekben rövid összefoglalót adtunk a készen kapott kísérleti módszer jellegzetességeiről. Azonban fontosnak tartjuk egy konkrét, megvalósult tanulmány végigkövetésével, vagyis egy kézzelfoghatóbb példán keresztül is bemutatni a kutatástípust. Olyan tanulmányt választottunk, melyet ugyan nem nevezhetünk „tökéletes” KKK-nak, de a példáján keresztül bemutathatjuk mindazokat a dilemmákat, nehézségeket, előnyöket és hátrányokat, amelyekkel a fentiekben foglalkoztunk. A példánk Sasha O. Becker és társai 2010-ben született munkája, amelynek címe: *Halott a Birodalom, éljen a Birodalom!* (Becker et al. 2011).

A szerzők tanulmányukban azt a hipotézisüket próbálják igazolni, hogy azokon a területeken, melyek egykor a Habsburg Birodalom fennhatósága alá tartoztak, a birodalom egykori sajátos kultúrája máig hatással van az emberek gondolkodására, közelebből, az emberek értékeire, normáira, valamint személyközi kapcsolataira. Ezzel párhuzamosan, azokon a (közép-európai) területeken, amelyek viszont nem voltak részei a Habsburg Birodalomnak, nem érezhető ilyesfajta „kulturális hatás”. A szerzők feltételezik, hogy a „történelem” hosszú távon, 90 év távlatából is hatást gyakorol az

emberek gondolkodásmódjára. Vajon hogyan teheti ezt? Nos, erre a kérdésre válaszul négyféle magyarázat is felmerülhet. Először is: a történelmi események hatására létrejött intézmények viszonylag tartósak, és fennmaradnak ezen „események” lejátszódását követően is. Ezeknek az intézményeknek a működése pedig kortárs gazdasági eredményekben nyilvánulhat meg, amelyekhez napjaink cselekvőinek alkalmazkodniuk kell – az intézmények tehát ily módon a gazdasági mellett a kulturális újratermelődéshez is hozzájárulnak. Második magyarázat lehet, hogy a történelmi eseményeknek, a múltban megszületett intézményeknek és a jelenlegi kulturális-gazdasági rendnek közös az eredője, amely közös eredő nem más, mint a földrajzi-fizikai környezet, így a történelmi események és a mai berendezkedés kapcsolata, bár nem ok-okozati, de összefüggésben áll egymással. Harmadik lehetőség, hogy meghatározott történelmi események olyan ismeretekkel gazdagították az embereket, amelyek aztán konkrét cselekedetekben is megnyilvánulnak, újra és újra.

A fenti három magyarázat mindegyike valóságosan létező összetevője annak, ahogyan a múlt hatással van a jelen kulturális-gazdasági életére. A szerzők azonban csak egy negyedik összefüggésre koncentrálnak. A történelmi események, múltbéli intézmények közvetlen hatással vannak az emberek értékeire és normáira is, melyek aztán továbbra is fennmaradnak és áthagyományozódnak generációról generációra, annak ellenére, hogy az a bizonyos történelmi esemény, dolog vagy intézmény már megszűnt létezni. A szerzőket az érdekli, hogy a múltban megszületett kulturális normák és értékek vajon lehetnek-e meghatározói napjaink kulturális normáinak és értékeinek. E kérdés megválaszolásához terepül a Habsburg Birodalmat választják (illetve, hogy pontosabbak legyünk: az Osztrák-Magyar Monarchiát⁴). Azért eshet a választás a közép-európai hatalomra, mert egyrészt kulturális és politikai berendezkedése e területen egyedülálló, illetve jól megragadható értékek jellemezték, másrészt pedig azért, mert sok, egymástól nagyon különböző országra esett szét. E mellett léteznek olyan országok is, amelyeknek egy része egykor a Birodalom fennhatósága alá tartozott, míg más része nem – ez a későbbiekben még fontos lesz. A szerzők röviden vázolják a Habsburgok történetét, kiemelve, hogy a 18. századtól az addig lazán egymáshoz kapcsolódó birodalom-részek közigazgatását centralizált és racionálisan bürokratizált adminisztratív rendszer váltotta fel. Ez pedig egyedülálló dolognak számított a vizsgált területen, mert a rendszer a többi birodaloméhoz (oroszok, törökök) képest sokkal kiszámíthatóbb, racionálisabb, törvénykönyvekben lefektetett jogrenden alapult.

4 A szerzők Habsburg Birodalomként hivatkoznak a területre, nem egészen vévén figyelembe, hogy a terület határai némileg még a 18. és a 20. század folyamán is változtak. „Habsburg Birodalom” alatt a századfordulós Osztrák-Magyar Monarchiát kell értenünk, mivel a határokat az ekkori állapotok alapján húzzák meg.

Szerencsére létezik olyan adatbázis, amelynek felhasználásával kvantitatív módon lehet válaszokat keresni a feltett kérdésre. A *Life in Transition Survey* című kutatás során huszonkilenc, korábban kommunista rezsim által irányított közép- és kelet-európai, valamint néhány ázsiai országban országosan reprezentatív kérdőíves felmérést végeztek, amelyben elsősorban a rendszerváltozások hatásait próbálták vizsgálni. Amiért ez a jelen kutatás szempontjából fontos: a kérdőív tartalmaz több, állampolgári attitűdre és általános normákra irányuló kérdést, a közszolgáltatásokkal való elégedettséghez, illetve korrupcióhoz kapcsolódó kérdést, valamint a felvétel pontos helye is szerepelt az adatbázisban (ez azon országok esetén lesz majd fontos, melyek jelenlegi területét a Monarchia korábbi határa kettészelte). Mindezek mellett számos egyéb háttérváltozóról is gyűjtöttek információkat, ezek kontrollváltozókként való használhatóságuk miatt lényegesek. Ugyanakkor megjegyzik a szerzők: modelljükben rengeteg olyan változó nem fog szerepelni, ami egyébként érdekes lenne (például földrajzi viszonyok, fellelhető formális intézmények).

A teljes adatbázisból mintegy 17 olyan országra vonatkozó adatsor szerepel, mely országok a Monarchia területén helyezkedtek el (vagy melynek egyes részei a Monarchia területén feküdtek). Ugyanis e 17 ország közül ötnek a területét kettészelte a Monarchia határa (ezek: Lengyelország, Románia, Szerbia, Ukrajna és Montenegró). Ezen nemzetek adatai azért lehetnek érdekesek számunkra, mert esetükben teljesen megegyezik a legtöbb szóba jöhető háttérváltozó, hiszen polgáraik jelenleg ugyanannak a kulturális-gazdasági közösségnek a tagjai, így képesek lehetünk a Habsburgok kizárólagos hatásait vizsgálni. Ezen országok esetében csak az egykori határ két oldalán, a határtól 200 kilométernél nem messzebb lakókat vették figyelembe, annak érdekében, hogy a minta ne torzuljon nagyon.⁵

5 Vegyük például Ukrainát: az ország földrajzilag igen nagy kiterjedésű, és ebből csak egy szűk terület, a nyugati sarka volt Habsburg fennhatóság alatt. Ha viszonyításképp az egész maradék terület átlagát néznénk, akkor a majdnem összes ukrán állna szemben egy nagyon szűk kisebbséggel, akiket összehasonlítani már csak azért sem lehetne, mivel a nagy földrajzi távolságok be nem látható módon torzítanák az eredményeket. Ezért a Habsburg határ két oldalán, a határhoz közel lakók különbségeire fókuszálnak a kutatók.

A Habsburg Birodalom Kelet-Európában, és a LITS adatbázisának települései (Forrás: Becker et al. 2011)

Tehát a kérdés, hogy van-e máig élő kulturális hatása a Habsburg Birodalomnak az állampolgári attitűdökre? A kutatók a *diszkontinuitás regressziós modell* (RDD) segítségével három dimenzió mentén vizsgálták ezt a kérdést. Az első tematikus blokk a társadalmi tőke vizsgálata, melyet a civil szervezetekben, illetve politikai pártokban való részvétel kedveltségével tudtak megragadni a kutatók. A második blokkban az állami intézményekben való bizalom szintjével kapcsolatos eredményeket összegzik, míg a harmadikban a korrupcióra való hajlandóságot, illetve az erre való rákényszerültséget mérő kérdésekből leszűrt tanulságokat foglalják össze.

Ami a társadalmi tőkét, vagyis a civil- és politikai szervezetekben való részvételi hajlandóságot illeti, fontos megjegyezni, hogy a teljes minta csupán 4%-a tagja civil szervezetnek, és 9%-a tagja valamilyen pártnak. A kontrollváltozók csoportjainak (demográfiai, szociális, illetve az országok különféle jellemzőivel kapcsolatos változócsoporthoz) fokozatos beléptetésével az összefüggés egyre romlik ugyan, de mindegyikük belépése után is szignifikáns marad (5%-os szignifikancia-szinten). A kutatók végül megállapítják, hogy a Habsburg területeken 1,5%-kal valószínűbb, hogy valaki civil szervezet tagja legyen. Ez ugyan nem tűnik túl nagy aránynak, de csak addig nem, amíg vissza nem gondolunk arra: az egész mintában csupán 4% a civil szervezetben részt vevők aránya, így ez az 1%-os eltérés is szignifikáns különbséget

jelent. Hasonló a helyzet az említett öt „különleges” ország esetében is, itt 1,2%-kal több civil szervezeti tagot találhatunk (képzeljük el: ugyanazon ország két, jelenleg semmilyen határral el nem választott része között). A párttagok esetén is végig szignifikáns eredményeket kapunk: a Habsburg területeken 2,6%-kal több a párttagok száma, és ez a szám az öt kiemelt ország esetén is eléri a 2%-ot.

Ami a bizalmat illeti, a kérdőív két kérdésében firtatták a másokban való általános bizalomszintet („Általában mennyire megbízhatóak az emberek most illetve 1989 előtt?”), majd felsoroltak 12 intézményt,⁶ melyek kapcsán a válaszadók egy ötfokú skálán adhatták meg, mennyire bíznak meg bennük. Itt a kutatók csak az öt „félíg-Habsburg” ország eredményeit közlik. A két „általános bizalomszintet” mérő, illetve a 12 különböző intézménybe vetett bizalom szintjét vizsgáló, tehát 14 kérdés közül összesen kettő esetben nem kaptak szignifikáns eredményt, ezek az általánosan az emberek jelenlegi megbízhatóságával, illetve a szakszervezetek megbízhatóságával kapcsolatos kérdések voltak. Az összes többi esetben szignifikáns és pozitív az összefüggés, vagyis bármely intézményről legyen is szó, a Habsburg területen lakók magasabb bizalommal viseltetnek iránta. Annak tudatában, hogy szinte mindegyik szervezetben megbíznak, felmerülhet a kérdés, hogy akkor az általános bizalomszint miért nem követi ezt a trendet. Erre a kérdésre a szerzők nem tudnak teljes mértékben kielégítő választ nyújtani.⁷

A harmadik vizsgált blokkba a korrupció témája tartozik. A kérdőívben több szituációval kapcsolatban érdeklődtek afelől (pl. rendőri igazoltatás, hivatali ügyintézés, orvosi ellátás), hogy milyen gyakran van szükség nem hivatalos pénzbeli vagy tárgyi ajándékok átadására. A válaszokat ötfokú skála segítségével lehetett megadni. A rendőrökkel kapcsolatos korrupciót kiemeltként kezelték a szerzők, megállapítják, hogy negatív összefüggés van a Habsburg területen élés és a korrupció mértéke között, vagyis a Habsburg területen kevésbé vannak rákényszerülve az emberek arra, hogy lefizessék a rendőrt. Ehhez hasonló szignifikáns és negatív eredményt értek el a „modern Habsburgok” a bírósági tárgyalások és a szociális segélyek igénylése terén. Az önkormányzati hivatalokban, kórházakban és (fő)iskolákban ugyanolyan mértékben van szükség lefizetésekre Habsburg és nem-Habsburg területeken.

6 Elnök(ség), kormány, parlament, bíróságok, pártok, fegyveres erők, rendőrség, bankok, külföldi befektetők, civil szervezetek, szakszervezetek, egyházak.

7 Azt írják, talán a rendszerváltozásnak lehet köze ehhez, hiszen – pozitívabb politikai attitűdjeiknek köszönhetően – a Habsburg területen élők a szocializmusban is nagyobb eséllyel vettek részt a közügyek intézésében, és a rendszerváltás után felálló új kapcsolati rendszerben nem találták meg még a helyüket, illetve nosztalgiával gondolnak vissza a rendszerváltás előtti időkre. Ezért is kapunk viszont szignifikáns és pozitív eredményt arra, hogy a rendszerváltás előtt mennyire lehetett megbízni az emberekben.

Felmerülhet persze, hogy bár az eredmények valóban szignifikánsak, esetleg vannak olyan nem látott háttérváltozók, melyek befolyásolhatták az eredményeket. Ennek cáfolatára háromféle próbát találnak ki.⁸

Az első felmerülő kérdés, hogy talán a földrajzi viszonyok heterogenitása állhat az összefüggések mögött, és a Habsburg-hatás bizonyos okok miatt esetleg csak a völgyekben terjedt el, a hegyek csúcsára már nem jutott föl. Így az öt „speciális” ország, a régi Habsburg határtól 200-200 km-es sávjai által lehatárolt területek domborzati viszonyait vizsgálják, és megállapítják, hogy a tengerszint feletti átlagos magasság nem tér el szignifikánsan a Monarchia átlagától.⁹

A második teszt során azt igyekeznek bebizonyítani, hogy az a dolog, amit Habsburg-hatásnak nevezhetünk, nem a Habsburgok előtti korokból származik, vagyis a Habsburgok előtt nem volt különbség a Monarchia későbbi határainak két oldalán lakók között, hanem a különbséget maga a Birodalom hozta létre. Ezen állítás alátámasztása érdekében különböző források alapján a kora középkor városszerkezetét és infrastruktúráját vizsgálják, és megállapítják, hogy a városok méretei (lakosainak száma) nem különbözött egymástól szignifikánsan a határ két oldalán a Habsburgok előtt. Ezek után megállapítják, hogy 1450-ben a kereskedelmi utak számában sem tapasztalható lényegi eltérés egyik-másik oldal között. Végül azt is leszögezik: egyházi vonatkozásban sem voltak különbségek, a határ két oldala kiegyensúlyozott volt a püspöki székhelyek száma szerint.

A harmadik bizonyítás során egy nagyon érdekes, de annál egyszerűbb eszközhöz folyamodtak a kutatók. Megvizsgálták, hogy változnának-e a kapott számok, ha a Monarchia határait eltolnák 200 km-rel nyugatabbra, vagy 200 km-rel keletebbre. Megállapítják, hogy a számok megváltoztak: általában nem kaptak semelyik változó vagy változószett kapcsán szignifikáns eredményt. Ez pedig nagyon jól bizonyítja, hogy a Monarchia határai csak ott működnek a fent vázolt módon, ahol azok ténylegesen léteztek is.

Bizonyítást nyert: azok a népek, akik ma az egykori Monarchia területén laknak, szignifikánsan különböznek azoktól a szomszédoktól, akiknek nincs szerencséjük itt élni. A Habsburg Birodalom olyan kulturális hatással volt a polgáraitra, mely hatások a mai napig fönmaradtak, és melynek következtében jobban bízunk a különböző

8 Véleményünk szerint ebből a három próbából kettő relevanciája meglehetősen csekély. E kettőt vesszük előre.

9 Bár nyilvánvaló, hogy sokkal több háttérváltozó nem állt rendelkezésre a földrajzi viszonyokról, nem hinnénk, hogy a Habsburg Birodalom földrajzi adottságait ki lehetne méríteni pusztán a tengerszint feletti magasságokkal, és a szerzők nem sokat mondanak arról, hogy szerintük a kultúra terjedése hogyan áll összefüggésben a pusztai domborzati viszonyokkal.

szervezetekben, aktívabban veszünk részt a politikában, a civil életben, kevésbé vagyunk hajlamosak arra, hogy megvesztegessünk másokat. Talán úgy lehetne mindezt szépen összefoglalni: tudatosabb állampolgárok vagyunk. A különbségek, melyekbe kapaszkodunk – láthattuk – nem túl nagyok, de ez nem vesz el semmit annak a jelentőségéből, hogy ugyanakkor szignifikánsak. Egyetlen dologra azonban nem sikerült teljes mértékben rávilágítani – bár a történeti fejtegetések jó kezdésnek bizonyultak – méghozzá arra: milyen módon hat ránk még ma is a Monarchia, hogyan, milyen mechanizmusokon alakítja mindennapi polgári attitűdjeinket. A kutatók rendelkezésére álló adatok alapján talán nem is volt lehetőség ennek megválaszolására, talán másokra akarták bízni ennek kiderítését. Ha nem is kaphatunk választ erre a kérdésre, annyit mindenképp megjegyezhetünk: a „császár(ság)” még ma is él.

Az eredmények tehát bizonyítják egyfelől azt, hogy egyes gazdasági és politikai intézmények hosszú távon is hatást gyakorolnak ránk. A készen kapott kísérleti módszer szempontjából viszont azt is megállapíthatjuk: lehetőséget találhatunk arra, hogy a „kultúra”, vagy legalábbis a kultúra egyes elemeinek hosszú távú hatásait meggyőzően, magas belső érvényességi szint mellett kutassuk. Az, hogy mennyire felel meg egy-egy kutatás a KKK-k szabályainak, illetve, hogy milyennek tekinthető a megbízhatósága és az érvényessége – mint más módszerek esetén –, itt is esetfüggő. Az alábbiakban a példaként hozott tanulmányt alapul véve felvázoljuk, mi módon értékelhetünk az említett dimenziók mentén egy-egy ilyen módszerrel készített kutatást.

A *kísérleti elrendezés* során a meglévő adatbázis alapján, de az adatbázis struktúráját (országok szerinti elrendezés) átalakítva, a kutatók elkülönítettek egy-egy adott országon belül olyan településen élő személyeket, amely települések az egykori Habsburg területhez tartoztak (kísérleti csoport), az olyan településen élőkötől, amely települések nem tartoztak a Monarchia fennhatósága alá (kontrollcsoport). Így a kiindulási szituáció maximálisan megfelel a kísérletek kritériumának. Az RDD modell lehetőséget adott továbbá arra – ismerve a települések pontos helyét –, hogy az egykori határhoz az egyik oldalon nagyon közel elhelyezkedő települések adatait hasonlítsák össze a másik oldalon hasonlóan nagyon közel elhelyezkedő más településekkel, így biztosítva azt, hogy kísérleti és kontrollcsoport csak a vizsgált releváns változók mentén térjen el egymástól.

A két csoport homogenitásának további biztosítékát szolgálják a *kontrollváltozók*. E kutatásban a szerzők – a nagyon fontos szociáldemográfiai és ország-specifikus – kontrollváltozók egész sorának bevonásával tudtak a lehető legmagasabb belső érvényességi szintet elérni. Kétségtelen azonban, hogy amennyiben a készen kapott kísérlet készen kapott adatbázison alapul – mint ahogyan e példa esetében is –, úgy

abból tudunk csak gazdálkodni, amink van: hiába lenne más, a kimenetelt meghatározó változónk is, ha azokat nem tudjuk mérni, akkor a modellünkbe sem lehetünk képesek beépíteni, ez pedig nehezítheti az oksági viszonyok helyes értelmezését. A kérdés a készen kapott kísérletek esetén mindig az: tudunk-e olyan egyéb változóról, amely bevonása fontos lett volna, de hiányzik a rendelkezésünkre álló adatbázis(ok)ból.

A kísérletek harmadik fontos eleme a *véletlenszerűség*. Vajon véletlenszerűen került-e a kísérleti csoportba az egyik település lakója, és a kontrollba a másik? Nos, azt el lehet mondani: annak idején nem a véletlenszerűségeen múltott, hogy mely település került Habsburg fennhatóság alá, hiszen a Monarchia nem random módon terjeszkedett, hanem koncentrikusan. Ugyanakkor a napjainkban a településeken élők sem teljesen véletlenszerűen költöznek egyik-másik településre, hanem olyan változók mentén, amelyekre nem feltétlenül van rálátásunk. A véletlenszerűségeen így némi csorba esett. Ezért kellett kutatóinknak utólagos tesztekkel szisztematikusan kizárni az ok-okozati kapcsolatot meghatározó, további szóba jöhető tényezőket. Ezzel, illetve az RDD modellben rejlő lehetőségek kihasználásával a véletlenszerűségeen utólag nagyon sokat tudtak javítani, így pedig magas belső érvényességű eredményeket kaptak.

Mindeközben, a KKK „természetes” jellegéből, valamint az eredetileg reprezentatív (de átalakított) adatbázisból fakadóan, az eredmények ökológiai, valamint populációs érvényessége (általánosíthatósága) is magasabbnak mondható, mint más kísérleteké. Az eredmények megbízhatósága kérdéses: nem létezett másik Osztrák-Magyar Monarchia, amelynek máig tartó hatásaival összevethetnénk kapott eredményeinket. Létezhetnek azonban más adatbázisok, vagy más birodalmakról való egyéb adatbázisok, amelyeket felhasználhatunk újabb és újabb kísérletek elvégzéséhez.

Összefoglaló

A kísérleti módszer legnagyobb előnye, hogy magas belső érvényességi szinttel rendelkező adatokat kaphatunk. Láthattuk, hogy amennyiben a kísérleti és kontrollcsoport szétválasztása során a véletlenszerűséget nem is tudjuk teljes mértékben biztosítani, mégis vannak olyan elrendezések, amelyekkel pótolhatjuk azt a hiányosságot, amely a kísérleti szituáció készen kapott voltából származik. Ahhoz, hogy minél tökéletesebb elrendezést tudjunk kialakítani, a lehető leggondosabban kialakított adatbázisra van szükségünk, ami természetesen nagy körültekintést, rengeteg energiát és kreativitást igényel a kutatók részéről.

A kísérlet mint kutatási módszer célja, hogy magas belső érvényességi szintű megállapításokat tehessünk ok-okozati összefüggések kutatása során. A társadalomtudományok állandó problémája, hogy az ok-okozati összefüggések két társadalmi jelenség között sohasem teljesen tisztázottak, mégpedig azért, mert

rengeteg háttérváltozó lép fel zavaró tényezőként, illetve, mert a kapcsolat iránya, főleg keresztmetszeti kutatások esetén, nem tisztázható. A survey, vagy egyéb adatbázisokon alapuló regressziószámítások sohasem ok-okozati kapcsolatokat mutatnak, hanem csupán együttjárásokról adnak felvilágosítást, ami azonban gyakran elterelheti figyelmünket két változó valóságos kapcsolatáról. A valódi oksági kapcsolatok feltárására alkalmas laboratóriumi kísérleti módszer használata megvalósíthatósági és etikai szempontból nem lehet a járható út a társadalomtudományok területén. Erre a problémára kínál megoldást a készen kapott kísérlet.

A módszer lényege, hogy egy, már megtörtént esemény kapcsán változatos módon beszerzett adatbázisunkat úgy manipuláljuk, hogy elkülöníthető legyen egymástól – a szóban forgó kezelési hatást leszámítva, minden releváns tulajdonságukban megegyező – kísérleti és kontrollcsoport. A mind pontosabb azonosság elérésére különféle eszközök állnak rendelkezésünkre. A keresztmetszeti és longitudinális módszerek ötvözésével pedig tovább növelhetjük eredményeink belső érvényességi szintjét. A potenciális adatbázisok és a releváns változók felkutatása nagy erőfeszítést és kreativitást igényel a kutatók oldaláról. A módszerek következetes használatával, megfelelő adatbázisból kiindulva a laboratóriumi kísérletek belső érvényességi szintje megközelíthető és elérhető. Vagyis ok-okozati kapcsolatokra vonatkozó, az egyszerű survey-alapú regressziószámítások eredményeihez képest érvényesebb adatokat nyerhetünk a valóságról.

A készen kapott kísérleteknek a laboratóriumi kísérletekhez viszonyítva is van előnyük, azon kívül is, hogy egyszerűbb megvalósítani és részben ezért is olcsóbbak. Ez a nagy előny nem más, mint hogy valóságos élethelyzetből indulnak ki. Így, annak ellenére, hogy a kísérleti dizájn utólagos kialakításával mesterséges és kontrollált, kvázi-laboratóriumi körülményeket teremtünk, a kísérleti szituáció – készen kapott volta miatt – abszolút „természetes”. Ezért a kapott eredményeink sokkal inkább számíthatnak általánosíthatónak, mint a laboratóriumi kísérletek semmilyen alapsokaságra nem általánosítható eredményei.

Nem csoda hát, hogy a készen kapott kísérletek módszere egyre gyorsabban terjed az angolszász területek tudományos köreiből (Dunning 2008). Bár a módszerrel foglalkozók száma még e területeken is csupán maroknyi, számtalan társadalomtudományilag érdekes és releváns téma kerül ki kezeik közül, akkor is, ha egyébként szociológusokat aligha találunk közöttük. Arra a kérdésre, hogy miért nem, itt nem kívánunk válaszokat keresni, ezt mindenki fantáziájára bízánk. Reméljük ugyanakkor, hogy a készen kapott kísérletek módszereiben rejlő egyedülálló lehetőségeket a jövőben felfedezi a külföldi és hazai társadalomtudományos élet is,

érzékenyebbé válik és meglátja a hasznosítható készen kapott szituációkat, hogy minden eddiginél érvényesebb és egyszersmind általánosítható megállapításokat tehessen a társadalmi jelenségeket meghatározó oksági viszonyokról.

Irodalom

Babbie, Earl (2003): A társadalomtudományos kutatás gyakorlata Budapest, Balassi

Bartus Tamás – Lannert Judit – dr. Moksony Ferenc – Németh Szilvia – Papp Z. Attila – dr. Szántó Zoltán (2005): A fejlesztéspolitikai intézkedések társadalmi hatásainak vizsgálata. <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a766.pdf> (2012. augusztus 9.)
TÁRKI

Becker, Sascha O. – Katrin Boeckh – Christa Hainz – Ludger Woessmann (2011): The Empire Is Dead, Long Live the Empire! Long-Run Persistence of Trust and Corruption in the Bureaucracy

http://www2.warwick.ac.uk/fac/soc/economics/research/centres/cage/research/papers/40.2011_becker.pdf (2012. 09. 02.)

Blalock, Hubert M. (1967): Causal Inferences in Natural Experiments: Some Complications in Matching Designs. In. Sociometry 30/3, 300–315.

Doherty, Daniel – Donald Green – Alan Gerber (2006): Personal income and attitudes toward redistribution: A study of lottery winners. Political Psychology 27/3, 441-58.

Dunning, Thad (2008): Improving Causal Inference: Strengths and Limitations of Natural Experiments. In. Political Research Quarterly 61/2, 282–293.

Freedman, David – Robert Pisani – Roger Purves (1997): Statistics New York, Norton

Gliner, Jeffrey A. – Georg A. Morgan (2009): Research methods in applied settings. An integrated approach to desing and analysis Mahwah. Taylor & Francis

Meyer, Bruce D. (1995): Natural and Quasi-Experiments in Economics. In. Journal of Business & Economic Statistics 13/2, 151–161.

Moffit, Robert. A. (2009): Issues in the estimation of causal effects. In. Engelhardt, Henriette – Hans-Peter Kohler – Alexia Prskawetz-Fürnkranz (szerk.): Causal analysis in population studies. Concepts, methods, applications Dordrecht, Springer.

Nunn, Nathan – Leonard Wantchekon (2009): The Slave Trade and the Origins of Mistrust in Africa. In American Economic Review 101/7, 3221–3252.

Remler, Dahlia K. – Gregg G. Van Ryzin (2011): Research Methods in Practice. Strategies for Description and Causation SAGE Publications

Roe, Brian E. – David R. Just (2009): Internal and External Validity in Economics Research: Tradeoffs between Experiments, Field Experiments, Natural Experiments and Field Data. In. *American Journal of Agricultural Economics* 91/5, 1266–1271.

Méltányosság a nyugdíjrendszerben: elmélet és gyakorlat

Kiss Diána

Előadásomban azt próbálom bemutatni, hogyan válik egy méltányossági kérdés a nyugdíjrendszer fenntarthatóságának zálogává napjaink nyugdíjpolitikájában? A nyugdíjazás emelkedő költségeinek biztosítása nem demográfiai, és nem gazdasági, sokkal inkább elosztási kérdés. Ilyen értelemben egy jól működő nyugdíjrendszer célja nem lehet más, mint a költségek intergenerációs és intragenerációs méltányos és igazságos elosztása, aminek meghatározó eleme férfiak és nők eltérő életciklus-kockázatainak, kiváltképp a gondozómunka (hagyományosan) aránytalan elosztásából eredő nyugdíjhátrányoknak a kezelése, kiküszöbölése. Kérdésem, hogyan teljesíti ezeket a célokat a jelenlegi magyar nyugdíjrendszer a gyermekvállalás tekintetében? Az előadásból kiderül, hogy a hatályos szabályok képesek kompenzálni a gyermeknevelés időszakában lecsökkent átlagkeresetet a nyugdíjszámítás során. Néhány aktuális szakpolitikai javaslatra tekintve azonban egészen mást látunk: a kompenzáló, elismerő jelleg gyakran elmosódik és összekapcsolódik gyermekvállalásra ösztönző célkitűzésekkel, „a jövő járulékfizetőinek felnevelését” jutalmazó elméletekkel, amelyek egészen más perspektívába helyezik a méltányosság és igazságosság kérdését.

A nyugdíj-problémáról

A felosztó-kirovó nyugdíjrendszerek fenntarthatóságának kérdése sokat emlegetett téma a szociálpolitikában, a közéletben, a napi sajtóban egyaránt. A probléma abban áll, hogy az emberek egyre hosszabb ideig élnek, ugyanakkor a születések száma csökken, tehát a népesség öregszik, ez pedig a mindenkori nyugdíjkiadások emelkedésével jár együtt. Erre a kihívásra sokan, sokféleképpen próbáltak választ nyújtani - korhatár- és járulékemelések, magánpillér bevezetése, óvatos nyugdíjcsökkentés a leggyakoribb állami eszközök - a probléma azonban továbbra is megoldatlan maradt.

Befolyásos nemzetközi szervezetek (WB, IMF, OECD) szerint a várható élettartam növekedése, a csökkenő termékenység és ezzel együtt az időskorúak népességen belüli arányának megnövekedése egyenesen a jóléti államok *demográfiai válságához* vezet. A probléma kezelésére az EU 2012-ben adta ki a stratégiáját tartalmazó Fehér könyvet. A válság megoldására a Világbank a 90-es évek óta nyugdíjreformokat javasol, előrejelzése szerint ugyanis „az időskori függőségi arány emelkedésével párhuzamosan olyan mértékben nő majd a zsugorodó munkaképes korosztályra jutó adóteher, hogy

összeomlik a jóléti államok finanszírozásának alapjául szolgáló implicit *intergenerációs szerződés*.” (Pierson, 2009:370) Megoldási javaslatában egy hárompilléres öregségi nyugdíjrendszerre való áttérés szerepel, ami azonban a demográfiai trendeket, mint külső (adott) tényezőt veszi figyelembe. Többé-kevésbé ez képezi a nyugdíjról folyó diskurzus fő áramát. Ettől eltérően egyre több olyan javaslattal találkozunk, amelyek a generációk közötti szerződés helyreállításában, ezzel együtt a népesedési viszonyok megváltoztatásában látják a nyugdíjrendszerek számára a kiutat.

Kétségtelen tény, hogy a kedvezőtlen demográfiai folyamatok kedvezőtlen gazdasági következményeket is maguk után vonnak, ahogyan azt a nyugdíjak kapcsán látjuk. Azonban nem ezek jelentik a fő problémát. A népesség öregeedéséből fakadó legnagyobb politikai kihívás nem demográfiai, és nem gazdasági, sokkal inkább elosztási jellegű. (Myles, 2007) Az igazi kérdés valójában az, *hogyan osszuk el méltányosan* a nyugdíjazás emelkedő költségeit? Myles ezt három dimenzióban értelmezi: a generációk között, az egyes generációkon belül, és a nemek között. Utóbbi a férfiak és nők eltérő életciklus-kockázataiból, kiváltképp a gondozómunka (hagyományosan) aránytalan elosztásából, illetve a nők hátrányos munkaerő-piaci helyzetéből fakad, mely hátrányokat a többi dimenzió mellett szintén kezelnie kell egy igazságos nyugdíjrendszernek. A gender problematika azonban nem választható el élesen a méltányosság másik két területétől. Ha egyes javaslatokban nem egyszerűen csak a nők hátrányának a megszüntetéséről, hanem kifejezetten a *gyermeknevelés jutalmazásáról* is szó van, azt - a demográfiai fenntarthatóság érdekében - gyakran a generációk közötti méltányosság helyreállításával indokolják, ezek a megoldások pedig újabb generáción belüli igazságossági kérdéseket vethetnek föl.¹

Az eddigiek alapján tehát két dolgot mondhatunk. A felosztó-kirovó nyugdíjrendszerek fenntarthatóságával kapcsolatos mainstream gazdasági jellegű szakmai diskurzustól eltérően további két hangsúlyos irányzatot különböztethetünk meg: a demográfiai és a méltányossági indíttatásukat, amelyek azonban egy ponton, a gyermeknevelés elismerésének kérdésében találkoznak egymással.

A jelenlegi magyar szabályok

A következőkben bemutatom, hogyan teljesít a gyermekvállalásból eredő hátrányok kezelésében a jelenlegi magyar nyugdíjrendszer. A társadalombiztosítási nyugellátásról szóló törvény² részletesen felsorolja azokat az ellátásokat - köztük a gyermekgondozási segélyt, a gyermeknevelési támogatást - amelyeket a nyugellátás alapját képező

¹ Myles fogalomhasználatát átvéve „méltányosságon igazságos tehermegosztást értünk, azaz a demográfiai átmenet költségeinek állampolgárok közötti méltányos elosztásáról van szó.” (Myles, 2007:12)

² 1997. évi LXXXI. tv. (Tny.) 22. § (2)

átlagkereset meghatározásánál figyelmen kívül kell hagyni. Kivételt képeznek azok az esetek, ha ezek figyelembe vétele kedvezőbb a biztosítottra nézve. A jogszabály értelmében tehát az említett időszakok szolgálati időnek számítanak ugyan, de az erre az időszakra eső jövedelmet az életpálya-átlagjövedelem alapján, nem pedig pl. a nyugdíjminimummal egyenlő gyermekgondozási segély összege alapján határozzák meg. Ez egyfajta kompenzáció, hiszen a gyermeknevelés miatt lecsökkent jövedelem tekintetbevétele esetén a nyugdíj összege is alacsonyabb lenne.

Nézzünk erre egy példát! Mennyit csökkenne a fiktív személyek nyugdíjszámítás alapját képező átlagkeresete, ha a gyermeknevelési időszakot a jelenlegi szabályoktól eltérően a csökkent jövedelemmel vennék figyelembe? Három esetet vizsgálunk. Az A esetben nettó 56 ezer forint átlagkereset mellett három gyermeket nevel a szülő az alábbi, 1. táblázatnak megfelelően, a B esetben 97 ezer forint az átlagkeresete van és két gyermeke születik, míg a C esetben szintén két gyermek van és 144 ezer forint az átlagkereset.³

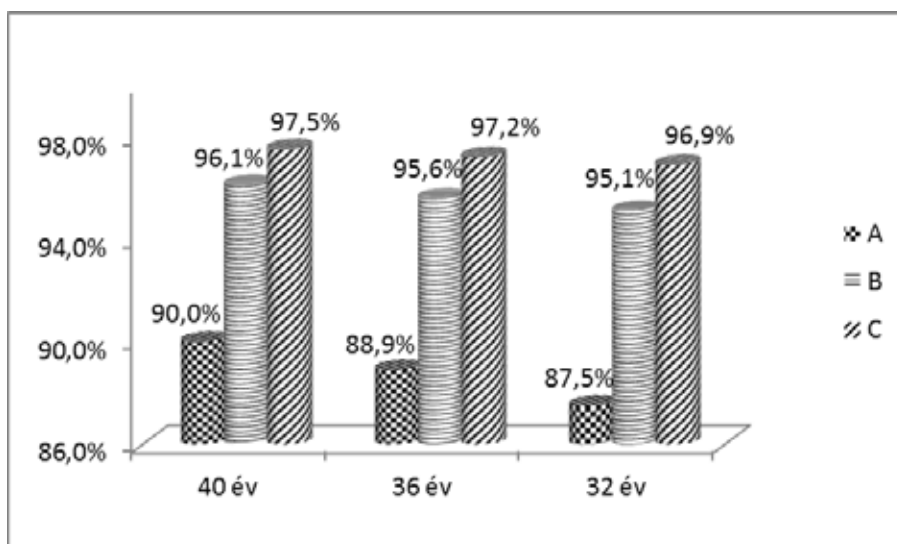
A	1. év	2. év	3. év	4. év	5. év	6. év	7. év	8. év	9. év
1. gyermek	GYED	GYES							
2. gyermek			GYES	GYES	GYES				
3. gyermek						GYES	GYES	GYES	
B	1. év	2. év	3. év	4. év	5. év	6. év	7. év	8. év	9. év
1. gyermek	GYED	GYED							
2. gyermek			GYED	GYED	GYES				
C	1. év	2. év	3. év	4. év	5. év	6. év	7. év	8. év	9. év
1. gyermek	GYED								
2. gyermek					GYED	GYED			

táblázat: Gyermekvállalási pályák a vizsgált esetekben

A gyermeknevelési időszak miatt lecsökkent átlagkereseteket az eredeti átlagkereset arányában szemlélteti az 1. ábra. Ez alapján látható, hogy a vizsgált hipotetikus rendszerben, ahol a kiszámítási szabályok a jelenlegivel azonosak, de a gyermeknevelést semmilyen módon nem ismerik el, a gyermeket vállaló személyek annál kevesebb nyugdíjra számíthatnak, minél hosszabb ideig nem vesznek részt a munkában és minél nagyobb a jövedelemcsökkenés mértéke ebben az időszakban. Egy ilyen rendszerben az átlagkereset meghatározása a valós jövedelem alapján történne

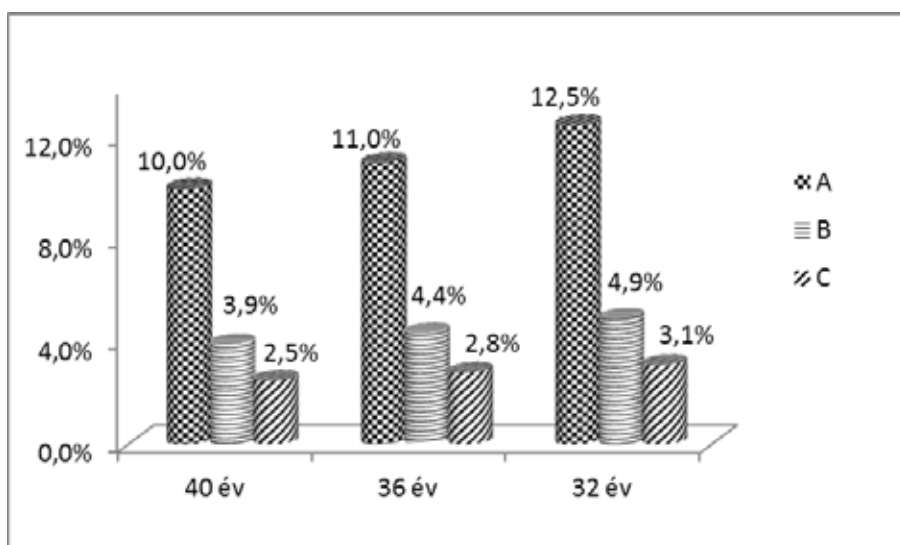
3 Az egyszerűség kedvéért az átlagkereseteket az életpálya során konstansnak tételezzük.

minden szolgálati időt érő évben, tekintet nélkül arra, hogy a gyermeküket nevelő, munkából kimaradó szülők gyermeknevelési ellátásból származó jövedelme a munkajövedelemnél alacsonyabb. Ez elsősorban a nőket érintené hátrányosan, részben azért, mert tradicionálisan az ő feladatuk a gyermeknevelés, másrészt pedig azért, mert ha egy családnak mérlegelnie kell, hogy ki maradjon otthon a gyermekkel, akkor nagy valószínűséggel a jövedelemcsökkenés mérséklése miatt a kisebb jövedelmű szülőt választja, aki általában a nő.

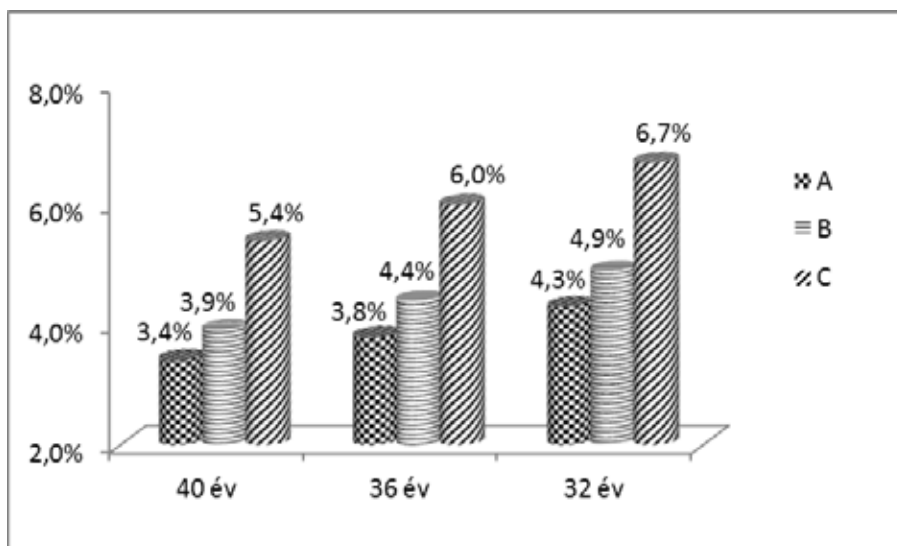
ábra: A gyermekvállalás miatt lecsökkent átlagkereset a csökkenés nélküli (gyermektelen) átlagkereset arányában

A példa alapján látható, hogy a kompenzáció aránya a nyugdíj összegében annál nagyobb, minél hosszabb ideig és minél nagyobb mértékben csökken a fiktív személy jövedelme, illetve a szolgálati idő (vagyis a beszámítási időszak) csökkenésével a kompenzáció mértéke szintén növekszik. Minél több időt tölt gyermeknevelés miatt a munkaerőpiactól távol a szülő, annál nagyobb mértékben csökken az életpálya-átlagkeresete, így annál nagyobb mértékű kompenzációt biztosít számára a szabály. Mindez azt jelenti, hogy a hatályos szabály által lehetővé tett kiegyenlítő hatás, ami a gyermeknevelés időszakában lecsökkent jövedelmet a nyugdíjszámítás alapját képező átlagkereset meghatározásakor nem veszi figyelembe, az „A” életpálya esetében nyújtja a legnagyobb kompenzációt, ahol a három gyermekével összesen 8 évig marad távol a munkaerőpiactól a személy, és az időszak nagy részében csak a minimális összegű gyermekgondozási segélyre jogosult. A „B” és a „C” személy esetében a gyed kiszámításának kedvező szabályai miatt a növekedés kisebb mértékű. (2. ábra)

ábra: A kompenzáció aránya a hatályos szabályok alapján

Abban az esetben azonban, ha a vizsgált személyek különböző gyermekvállalási pályájától eltekintünk (*mindannyian ugyanazokat az ellátásokat és ugyanannyi ideig veszik igénybe*), a kompenzáció a „C” személy számára lesz a legkedvezőbb, mert az ő átlagkeresete csökkenne a legnagyobb mértékben a gyed maximuma miatt. (3. ábra) A szolgálati idő hatását is figyelembe véve az összes lehetséges esetben látható, hogy minél hosszabb időszakon érvényesül a gyermeknevelés jövedelemcsökkentő hatása, annál kevésbé csökken az életpálya átlagjövedelem, vagyis annál kisebb arányú kompenzációra van szükség.

ábra: A kompenzáció aránya, ha csak az átlagkereset különbözik

A kompenzáció teljes, vagyis a kalkulált nyugdíj megegyezik a minden feltételében azonos, ám gyermektelen életút alapján számított nyugdíj összegével. Ezek alapján megállapíthatjuk, hogy amennyiben a jogalkotó szándéka csupán a gyermeknevelési időszakban kieső jövedelemből eredő nyugdíjhátrányok kiegyenlítése volt, azt maximálisan teljesíti a rendszer. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy sem a szabályozás, sem a szemléltetéshez használt példa nem tér ki a karrier megszakításából eredő következmények kezelésére. Mivel a valóságban a jövedelmek nem konstansak az életút folyamán, egy gyermeknevelés miatt megszakított pályafutás visszavetheti a jövedelmek emelkedését az egyéni karrier során, illetve tudjuk azt is, hogy a kisgyermekes anyukákat kevésbé szívesen foglalkoztatják, jóval nehezebben találnak állást, ami nyugdíj szempontból a szolgálati idő-szerzést is megnehezíti. Ezeknek a hátrányoknak a kompenzálására a jelenlegi jogszabályok már *nem alkalmasak*, ugyanakkor kérdés az is, hogy a nyugdíjrendszernek feladata-e ezek kezelése.

Túl a kompenzáción

A nyugdíjrendszeren belüli megszorítások és kedvezmények kérdése különösen aktuális, hiszen a nyugdíjrendszer átalakításának, megreformálásnak szándéka időről időre felmerül a napi politikában. A következőkben ismertetendő, többletjogosultságot eredményező javaslatoknak a jogszabályi alapját elsősorban az Alaptörvény XIX. cikk (4) bekezdése teremtette meg, ami kinyilvánítja, hogy „törvény az állami nyugdíjra való jogosultság feltételeit *a nők fokozott védelmének követelményére tekintettel* is megállapíthatja.” A gyermekesek nyugdíjhátrányának megszüntetése és esélyeik

kiegyenlítése összezseng a Myles által írottakkal, ezt a célt a politikában a 2011. évi CCXI. új családvédelmi törvény deklarálja, a 25.§ (2) szerint ugyanis „a gyermeket nevelő szülő a nyugdíjrendszer fenntartásához a gyermek(ek) felnevelésével hozzájárul. A gyermekvállalásból adódó nyugdíjhátrányokat az állam külön törvény szerint ellentételezi.”

A fentiek mögött az a kormányprogramban is megjelenő *tőkejóság szemlélet* áll, miszerint a gyermek „felnövekedve a nemzet gyarapodását szolgálja majd.” Ennek érdekében a kormányprogram célul tűzte ki a családok erősítését és a gyermekvállalás támogatását. Utóbbi nemzeti ügyé emelve és nyíltan vállalva a pronatalista politikát kimondja, hogy „túl kell lépni azon a szűk látókörű szemléleten, amely kizárólag a magánszférába tereli a családok és ezen belül a gyermekvállalás ügyét.” (NEP, 2010:65)

A következőkben bemutatok három olyan elképzelést, melyek a gyermeknevelés nyugdíjrendszerbeli hangsúlyosabb figyelembevételére irányulnak, ezáltal pedig különböző elosztási, igazságossági kérdéseket is felvetnek.

3.1. Új baby boom – jutalom és büntetés

A fenti szellemiségnek megfelelően - egy pontrendszeren alapuló nyugdíjmodellt a demográfiai szemlélettel összekapcsolva - új reformtervet közöl Botos József és Botos Katalin (2011). Elképzelésüket a Nemzetgazdasági Minisztérium is felkarolta és beemelte a középosztály gyermekvállalási forradalmáról szóló nemrégiben megjelent anyagába.⁴

A szerzők által javasolt rendszernek kifejezetten szándéka a gyermekvállalás és-nevelés pénzbeli és időbeli egyéni ráfordításainak elismerése, míg az eredeti pontrendszer teóriában csak a pénzbeli járulékfizetésnek van jelentősége. A javaslat lényege, hogy „figyelemmel van arra, hogy állítottam-e a helyembe olyan utódot, aki számomra fizeti majd a járulékot?” – ebben a tekintetben tehát közvetlenül összekapcsolja a szülőket gyermekeikkel, illetve kiemeli a magunk, és a *jövő nemzedékek iránti felelősségünket* gyermekvállalási döntéseinkben. Úgy gondolják, a pontrendszeres nyugdíjrendszeren keresztül könnyen megvalósítható a kettőnél többgyermekesek jogosultságának növelése (pl. a nyugdíjpontszám emelésével), a gyermeket nem, vagy csak egy gyermeket vállalkozó pontjainak „terhére.” Ez egészen pontosan azt jelentené, hogy csak abban az esetben képeznék az egyéni számlán összegyűjtött pontok az ellátás alapját, amennyiben „a szülőpár két gyermeket felnevel 18 éves koráig.” A nyugdíj-megállapítás alapjául a pontszám 75 %-a szolgálna a csak egy gyermeket nevelő szülők

⁴ Új baby boom. A középosztály gyermekvállalási forradalma, Nemzetgazdasági Minisztérium, Családbarát Magyarorszáért Munkacsoport, 2012

estében, míg a gyermeket nem nevelő szülőknél az összegyűjtött pontoknak csupán feléből számítanák az ellátást. Felmerül a kérdés, mi történik a jogszerzők ilyen módon elvesző pontjaival? Nos, ezek egy nemzeti nyugdíj-kiegyenlítő alapba kerülnének, amelyből családpolitikai megfontolások jegyében a három- vagy több gyermekesek nyugdíjpontjait növelnék.

Amint az előzőek alapján megállapíthatjuk, Botos és Botos ajánlatosnak tartaná a demográfiaileg optimálisnak tekintett két- illetve háromgyermekes családra való ösztönző beépítését a nyugdíjrendszerbe is. Ebből egyértelműen következik, hogy az általuk megálmodott rendszerben a gyermeknevelési ellátásban részesülők semmiféle hátrányt nem szenvedhetnek a megszerzés szempontjából, így a gyesei, gyedek lévők, valamint a főállású anyaságot vállalók a mindenkori nemzetgazdasági átlagbér utáni pontszámokat kapnák a javaslat szerint. A tervezett rendszer kidolgozottságának mértékét jelzi, hogy a szerzők számoltak az alkalmazkodáshoz szükséges idővel is, ezért a gyermekek szerinti differenciálást csak a 2032 után nyugdíjba menőknek vezetnék be, hogy az állampolgárok a már ismert feltételeknek megfelelően alakíthassák gyermekvállalási döntéseiket és nyugdíj-előtakarékosságukat.

3.2. „Gyermekefedezetű juttatás”

A már ismertetett hatályos nyugdíjszabályok Szegő Szilvia szerint csupán elhanyagolható mértékben (1-2 %) ismerik el a gyermeknevelést, ezért javaslatának célja ennek az arálynak egy gyermekefedezetű juttatással való korrigálása az anyák nyugdíjában. Ennek forrását a gyermekek által befizetett járulékok előre meghatározott számú éven keresztül teljesített, előre meghatározott hányada képezné. Ez azt jelenti, hogy a már dolgozó gyermekek járulékaiknak erre a célra rendelt része egy elkülönített „gyermekefedezetű” számlára kerülne, amiből azok a szülők (a javaslat szerint döntően anyák) részesülhetnének, akiknek a gyermeke hozzájárult ehhez az ún. generációs nyugdíjalaphoz. A juttatást gyermekszámától függően havi fix összegben a nyugdíj részeként kapná az anya abban az esetben, ha a gyermeke teljesítette a számára előírt munkavállalási és befizetési kötelezettségeket. A szerző az ellátást ahhoz kötné, „hogy a gyermek 37 éves koráig „megtermelte-e” a szülő nevelési nyugdíjjogosultságát, azaz dolgozott-e annyi évet, ami az anyát – a gyermeke járulékbefizetésének jogán – gyermekefedezetű nyugdíjre jogosítja.” (Szegő, 2011:422) A javaslat által elvárt munkával töltött idő 13 év a gyermek 37 éves koráig, ami pedig a nyugdíjas szülőnek átlagosan havi 12 ezer forint többletjuttatást biztosítana. Amennyiben a gyermek ennél kevesebb munkával töltött évet szerez 37 éves koráig, az anya gyermekefedezetű nyugdíjeleme is arányosan csökken. A juttatás másik forrását (az erre a célra irányított járulékokon túl) az öregségi nyugdíj rendszerének átalakításából vezeti le a szerző, akinek az érvelése szerint a házastársi,

párkapcsolati elemmel szemben a gyermeknevelés hangsúlyozottabb elismerésére kell törekedni, ennek érdekében pedig az özvegyi nyugdíjak összegét a jelenlegiek egynegyedére le kell csökkenteni.

Járulékkezdvezmény

Az előzőekben bemutatott ajánlásokkal ellentétben Gál Róbert (2011⁵) javaslata a kedvezményt nem időskorban, hanem a gyermeknevelés időszakában juttatja. Az elképzelés alaptétele, hogy „a nyugdíjrendszer fennmaradásához egyszerre van szükség készpénzes járulékfizetésre (az idősök jövedelmének biztosítása érdekében) és természetbeni járulékfizetésre (gyermeknevelésre, azaz gyermekvállalásra és a gyermekek iskoláztatására – a járulékfizetők „kitermelése” érdekében).” Ebből következően a nyugdíjjogosultság megszerzésének is két komponensből kell állnia: az idősök jövedelméhez való hozzájárulásból (készpénzes járulékfizetésből) és a következő járulékfizető nemzedék járulékfizető képességéhez történő hozzájárulásból. Az utóbbit egyszerűen szólva Gál természetbeni járulékfizetésnek nevezi.

A javaslat alapvetően eszmei tőkeszámlás rendszert feltételez, melyben a befizetett egyéni járulékokat a nevelt gyermekek száma és elért iskolai végzettsége alapján meghatározott súlyok szerint átsúlyoznák. Az egyes súlyok alkalmazása járulékfizetési kedvezményt eredményezne, miközben a járulékfizető számláján a csökkentés nélküli értéket írják jóvá. Értelemszerűen azok számára, akik több gyermeket nevelnek, az egyes súlyok külön-külön érvényesíthetők és összegezhetők. Ilyen esetben, amennyiben a gyermekek után járó egyes súlyok által adott kedvezmények meghaladják a járulékfizetési kötelezettség 100 %-át, akkor a 100 %-os kedvezmény feletti értéket bónuszként jóváírják a járulékfizető egyéni számláján. Fontos megjegyezni, hogy a munkaanyag (általam ismert formájában) nem tér ki az egyes súlyok számszerű értékére, viszont a javaslat eszmeiségéből következik, hogy a kedvezmény mértéke a gyermek iskolai végzettségével együtt lépcsőzetesen emelkedik.

Összességében az elképzelés párhuzamba állítható a már működő adókedvezmény-rendszerrel, meg kell viszont jegyeznünk, hogy ennek megvalósítását a jelenleginél lényegesen magasabb, 20%-os egyéni járulék-szinten képzelem el a javaslattevő, ami végeredményben az adórendszeren keresztül érvényesíthetőnél nagyobb kedvezmény igénybe vételét tenné lehetővé a nyugdíjrendszeren keresztül. Egy ösztönzött kíván beépíteni a rendszerbe annak érdekében, hogy a családok több gyermeket vállaljanak és elkötelezettek legyenek taníttatásukat, így a saját jövőbeli nyugdíjuk fedezetének megteremtését illetően is. A járulékkezdvezmény tehát nem az időskori

5 A javaslat ismertetéséhez alapul szolgáló munkaanyag forrása az Országos Nyugdíjbiztosítási Főigazgatóság

(nyugdíj)hátrányt egyenlítené ki, hanem a családtámogatási ellátásokhoz hasonlóan a gyermekek aktív kori jövedelmi hátrányát, olyan módon, hogy attól pozitív demográfiai hatásokat és tanultabb gyermekeket is vár.

A gyermek nevelése, iskolázatása mindenki számára ugyanannyiba kerül, de ezek a költségek másként érintik a különböző jövedelmi helyzetű családokat. Ha a rendszer a „minőségi” gyermekbe fektetett erőfeszítéseket kívánja jutalmazni, akkor véleményem szerint nem engedheti meg magának, hogy a legalacsonyabb jövedelemmel rendelkezők diplomás gyermekei után kevesebb kedvezményt fizessen, mint a magasabb jövedelműek ugyanilyen végzettséget szerző gyermekeiért, mert ezzel újratermelné a már induláskor is meglévő hátrányokat a gyermekek között. A jövedelemarányos járulékkedvezmény viszont ezt eredményezi.

Összegzésül

A fentiek hatékonyságával és méltányosságával kapcsolatban több kérdés, kritika is felmerül. A legnyilvánvalóbb ezek közül az a kérdés, hogy vajon valóban várható-e pozitív termékenységi hatás a nyugdíjrendszeren keresztül nyújtott ösztönzőktől, amikor a közvetlen pénzügyi transzferek, a családtámogatási ellátások hatása is megkérdőjelezhető, de legalábbis nem túl jelentős mértékű? Egy másik probléma, hogy a javaslatok többsége nem fejt ki, mi történik abban az esetben, ha a jövőbeli nyugdíj „fedezetét képező” gyermek valamilyen okból mégsem válik járulékfizetővé? A „minőségi” gyermekek elvárása etikai kérdéseket is felvet, és egyes esetekben az sem mindegy, hogy milyen családba születik a gyermek, mert az már jövőbeli sorsát, járulékfizető képességét, bizonyos javaslatok esetében szülei nyugdíját is nagymértékben determinálja. Egy másik kérdés, hogy mi lesz a megszülető gyermekekkel és az ő járulékfizető képességüktől függő nyugdíjakkal egy olyan társadalomban, ahol egyre kevesebb munka áll rendelkezésre?

Mindezek tükrében megállapíthatjuk, hogy a méltányosság nevében is okozhatunk méltánytalanságot, ami pedig felhívja a figyelmünket arra, hogy nem annyira az elv, hanem sokkal inkább a megvalósítás technikája az, amire különös hangsúlyt kell fektetnünk.

Irodalom

A Nemzeti Együttműködés Programja (NEP):

<http://www.kormany.hu/download/c/27/10000/a%20nemzeti%20egy%C3%BCttm%C5%B1k%C3%B6d%C3%A9s%20programja.pdf> (Letöltve: 2011.12.20.)

Botos József – Botos Katalin [2011]: A kötelező nyugdíjrendszer reformjának egy lehetséges megoldása: pontrendszer és demográfia – In: *Pénzügyi Szemle*, 56. évf. 6. sz. pp. 157-166.

Családbarát Magyarországért Munkacsoport [2012]: *Új baby boom. A középosztály gyermekvállalási forradalma (vitaanyag)*, Nemzetgazdasági Minisztérium

Gál Róbert Iván [2011]: *A gyermeknevelés járulékfizetéseként történő elismerése*, kézirat, ÖNYF

Myles, John [2007]: Új társadalmi szerződés az idősekkel? In: *Esély*, 18. évf. 6.sz. pp.3-45.

Pierson, Christopher [2009]: Három kihívás, In: Nyilas Mihály (szerk.) *A jóléti állam a 21. században*, HRSZE, Budapest pp. 353-395.

Szegő Szilvia [2011]: Gyermekfedezetű juttatást a nyugdíjban – miért és hogyan? In: *Pénzügyi Szemle*, 56. évf. 4. sz. pp. 419-434.

„I just ran two million regressions”, avagy módszertani paradigmák a kvantitatív társadalomkutatásban¹

Németh Renáta

Kivonat

Kuhn óta elfogadott nézet, hogy a különböző korok paradigmatis elméletei nem csak tartalmilag, hanem módszertanilag is különböznek egymástól. Ennek ellenére a módszert alkalmazó tudomány (előadásomban: a kvantitatív társadalomkutatás) vagy maguk a módszerek (előadásomban: a statisztikai eszközök) ritkán reflektálnak erre. Hasonlóan ritkán merül fel az a szempont, hogy magának a statisztikának is önálló, a társadalomtudományoktól részben független története van, saját paradigmákkal, melyek talán az általa szolgált tudományra, annak szemléletére, fogalmaira, kérdésfeltevéseire is hatást gyakorolnak. Előadásomban néhány példával igyekszem alátámasztani ezt az álláspontomat.

Bevezetés

Az ELTE Társadalomtudományi Kar Statisztika tanszékének munkatársaként a konferencia címeről („Kánon és apokrif”) a társadalomtudományok módszertani paradigmáira asszociáltam, ezzel kapcsolatban szeretném néhány gondolatot megosztani Önökkel. Az előadásom címében szereplő büszke kijelentés („I just ran two million regressions”) jó példa e paradigmák létére. A mondat egy 1997-es, American Economic Review-beli cikk címe, melyben a gazdasági növekedés magyarázó faktorait határozza meg a szerző. Eljárása lényege, hogy a tudományos publikációkban a gazdasági növekedés potenciális magyarázó faktoraként feltüntetett 60 változó különböző kombinációival előállított kétmillió regressziót futtat le, majd megfigyeli, hogy az egyes változók hányszor voltak szignifikánsak, milyen eloszlása volt a regressziós együtthatóknak. A címadás azt jelzi, hogy a számítástechnikai kapacitások ezt addig nem tették lehetővé. A kétmillió regresszió lefuttatása abban az időben meglepően nagy számnak számított - ma már nem az, a szimulációs technikák, mint a bootstrap, rutinszerűen végeznek ilyen nagyságrendű számítást, vagyis nem jelenhetne meg ilyen címmel cikk egy szaklapban. De e mögött a módszertani paradigma mögött nem

1 A dolgozat a konferencián elhagzott előadás kibővített változata. Elkészítése során az MTA Bolyai János kutatási ösztöndíj támogatását élveztem. Ezúton köszönöm Sik Domonkos baráti észrevételeit, ill. Keszei Ernő és Örkény Antal konferencia-előadásomat követő hozzászólását - a dolgozatba ezeket is beépítettem.

csupán technikai újítások vannak. A szerzők tisztán adatvezérelt módon határozzák meg a növekedési faktorokat, azaz az összes lehetséges modell illesztésével, és nem a klasszikus elmélet-központú alapon, egyetlen, a hipotézisnek megfelelő regressziós modellt tesztelve. Az, hogy ez a cikk az egyik legnevesebb közgazdasági szaklapban jelent meg, azt is feltételezi, hogy ez a fajta bizonyítási eljárás elfogadott volt az aktuális tudományos közösség által.

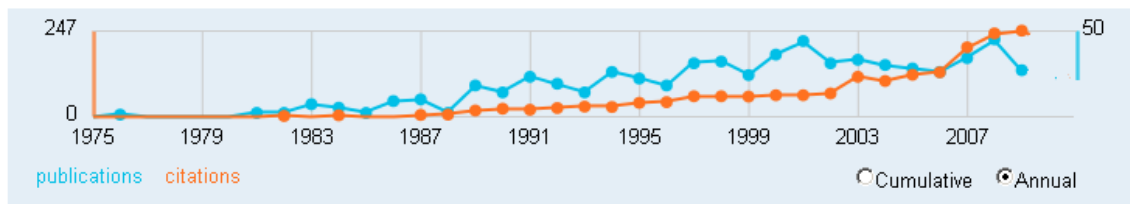
Kulcsszavak: tudományometriai megközelítés

A tudományos paradigmákat leegyszerűbben (és persze kissé leegyszerűsítve) tudományometriai úton közelíthetjük meg. Az alábbi két ábra a [Microsoft Academic Search](#) szolgáltatást felhasználva tudományos publikációk kulcsszavai alapján mutat egy-egy trendet. Az első ábra a *feminist theory*, a második a *social network*, mint kulcsszó előfordulását ábrázolja; a kék vonal a kulcsszót tartalmazó publikációk számát, a piros vonal az ilyen publikációkra mutató hivatkozásokét jelöli. Mindkét ábrán meredeken növekvő trendet láthatunk, amit nyilván az információs robbanás, a tudástranszfer innovatív új módjai, a publikációs felületek gyarapodása is generál, de a két ábra összevetésében a különbségek az érdekesek. A feminista elmélet 70-es évek elején jelenik meg kulcsszóként, míg a közösségi hálózat már 1962-ben, viszont az előbbi mai elterjedtségét már több évtizede megközelítette, szemben a közösségi hálózattal, ami az utóbbi tíz évben exponenciális ütemben növeli népszerűségét. Ha nem csak az arányokra figyelünk, hanem a konkrét számokra is: a feminista elmélet évi 50 publikációban szerepel népszerűsége csúcsán kulcsszóként, a közösség hálózat 2872-ben. Ennek oka az is, hogy az utóbbi nem csak a társadalomtudományokban szerepel; pl. a közösségi hálózatot kulcsszóként tartalmazó legidézettebb cikk többszáz hivatkozással számítástudományi.

Feminist Theory

Publications: 770 | Citation Count: 2,803

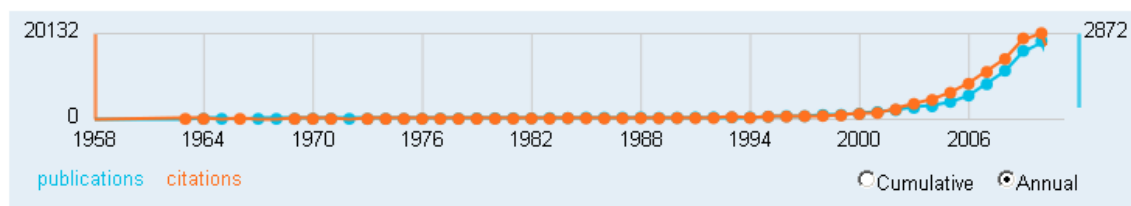
Stemming Variations: feminist theories, feministic theories, feminists theories

Social Network

Publications: 16,776 | Citation Count: 141,327

Stemming Variations: social networks, socially networked, Social Networking, social networked, socially network

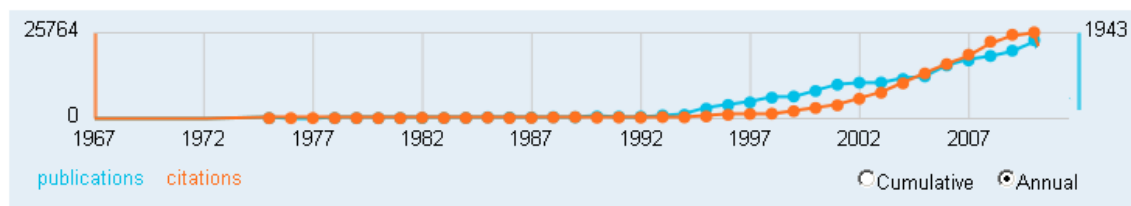
A közösségi hálózatok kutatását nyilván az internet térnyerése, tehát egy új tárgy, egy újonnan jelentkező igény is generálja. De a kutatási témák születését és kihalását nem csak efféle objektív igények magyarázzák. Thomas Kuhn óta közhelyszerű, hogy a tudomány nem vizsgálható függetlenül a tudományt művelő közösségtől, ami esetünkben annak a szempontnak a bevonását jelenti, hogy a vizsgálatra kijelölt problémák körét a közös paradigmát képviselő tudományos közösség határozza meg. Részben ez, a kutatási témák egyezményessé válása magyarázza tehát a fenti ábrákon látható dinamikát.

Ugyanez igaz azonban nem csak a kutatási témákra, hanem a felhasznált módszerekre is: a tudományos közösség által hordozott paradigma jelöli ki a kutatási módszerek megválasztását. Nézzük most a kulcsszavak trendjét két statisztikai módszerre vonatkozóan.

Logistic Regression - LR

Publications: 17,928 | Citation Count: 202,616

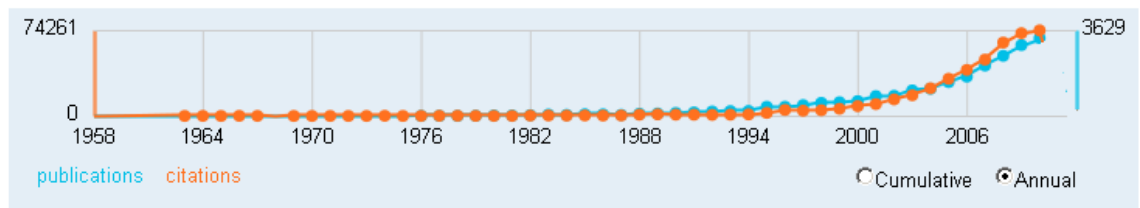
Stemming Variations: logistic regressions, logistical regression, logistic regress, Logistical Regressions, logistically regressing

meta analysis

Publications: 26,701 | Citation Count: 543,012

Stemming Variations: meta analysi

A logisztikus regresszió módszerét David Cox 1970-ben publikálta elsőként, mégis, csak húsz év múlva lett igazán használt. A metaanalízis a 60-as évek eleje óta ismert módszer, de csak a '90-es évek óta van terjedőben. Az utóbbi évtizedben mindkét módszer népszerűsége nagy sebességgel növekszik, párhuzamosan azzal, ahogyan beágyazódnak a tudományos közösségek elismert eszközei közé². A metaanalízis az adatsor alapján kétszer népszerűbb 2010-ben mint a logisztikus regresszió; ez társadalomtudománnyal foglalkozó hallgatóságom számára talán meglepő lehet, hiszen itt a metaanalízist szinte egyáltalán nem használják.

Más módszerekkel kapcsolatban is megfigyelhető ez a tudományterület-specifikusság. Vegyük például a modellilleszkedés jellemzésére használható BIC (Bayesian Information Criterion) és AIC (Akaike Information Criterion) mutatók közötti választás kérdését. Ezek a mutatók információelméleti alapúak, nem használnak klasszikus hipotézisvizsgálatot, és viszonylag frissek: az AIC-et Hirotugu Akaike, japán statisztikus vezette be 1973-ban, a BIC-et Adrian Raftery amerikai szociológus javasolta alkalmazásra 1986-ban. Nagyon eltérő a két mutató tudományterületenkénti ismertsége, s ez nem magyarázható matematikai tulajdonságaik eltérő voltával. A [JSTOR](#) statisztikája szerint a BIC inkább a szociológiai, az AIC a közgazdaságtudományi cikkekben használatos (szövegbeli előfordulások száma: szociológia 486 vs. 241, közgazdaságtudomány 609 vs. 1208), biztosan nem függetlenül attól, hogy a BIC-et a szociológus Raftery vezette be.

Toolbox helyett: módszertani paradigmák

Ha a módszerek kiválasztása tökéletesen racionális módon történne, valahogy úgy, mint amikor egy toolbox-ból mindig az adott problémára leginkább érvényes eszközt húzzuk elő, akkor **(1)** a BIC-AIC esetén megfigyelt tudományterület-specifikusság nem

² Meg kell jegyezni, hogy statisztikai módszer nyilván nem szerepel minden olyan cikk kulcsszavaként, amelyben azt eszközként használják; inkább csak akkor, ha a cikk módszertani szempontból is új eredménnyel szolgál.

volna jelen. Hasonlóan ellentmond e toolbox jellegnek az, hogy **(2)** bizonyos kulcsszavak idősorain a módszerek hálózatokon keresztül történő terjedésére utaló exponenciális növekedést, vagyis járványszerű terjedést láttunk – ez bizonyíték arra, hogy vannak módszertani divatok, melyek tudományos kapcsolatokon keresztül terjednek³.

A toolbox-jelleg ellen szól az is, hogy **(3)** tudományterületek érintkezésénél módszertani változások is beállnak. Ilyen pl. az analitikus szociológia vagy a szociofizika⁴ a szociológia és a fizika (pontosabban a statisztikus fizika) határterületén. E megközelítések célja a kollektív viselkedés, komplex rendszerek, makrojelenségek tanulmányozása néhány változót tartalmazó óriási mintán, legtipikusan a hálózatkutatásban. A fizikával történő érintkezés változást generált a szociológiai módszertanban is: a statisztikus fizika benyomulása tapasztalható a szociológia korábban statisztika által uralt módszertani mezejére. A különbség szembetűnő. A statisztikus fizika az egyéni viselkedés kisszámú jegyre egyszerűsített modelljéből indul, ebből vezeti le a nagy tömegre vonatkozó konklúzióját, akár konkrét empirikus adatok nélkül (analitikus módon matematikai levezetéssel vagy szimulációkkal). Ezzel szemben statisztika a tömeg (populáció) hipotetizált tulajdonságaiból indul ki és arra vonatkozóan tesz a konkrét adatokra alapozott valószínűségi következtetéseket. Az előrejelzés és a kauzalitás fogalmának megközelítése is más a két esetben: ha a modell „korrekt”, akkor a fizikában automatikusan teljesül az előrejelzés, míg a statisztikai modellek ritkán állítják magukról, hogy korrektek lennének kauzáisan is.

Ugyancsak a toolboxszal szembeni érv az, hogy az eszközválasztásra nyilvánvaló módon hatnak a történelmi tradíciók is. Holmes (2007) pl. a többváltozós elemzések „francia módjáról” (*French way*) beszél: a francia statisztikusok a '60-as '70-es években a valószínűségi absztrakciókat praktikus szempontból haszontalannak ítélték, helyette adataik vizuálisan jól interpretálható geometriai reprezentációjával dolgoztak. Ez az amerikai statisztikus iskolától nagyon eltérő szemlélet. Maga a geometriai/vizuális gondolkodás Descartes óta kimondottan hangsúlyos a francia matematikai szemléletben, ami kihat a kutatásra (analízis, topológia⁵) és a matematikaoktatásra is (ez is geometria-centrikus). Úgy tűnik tehát, hogy itt tágabb gondolkodási

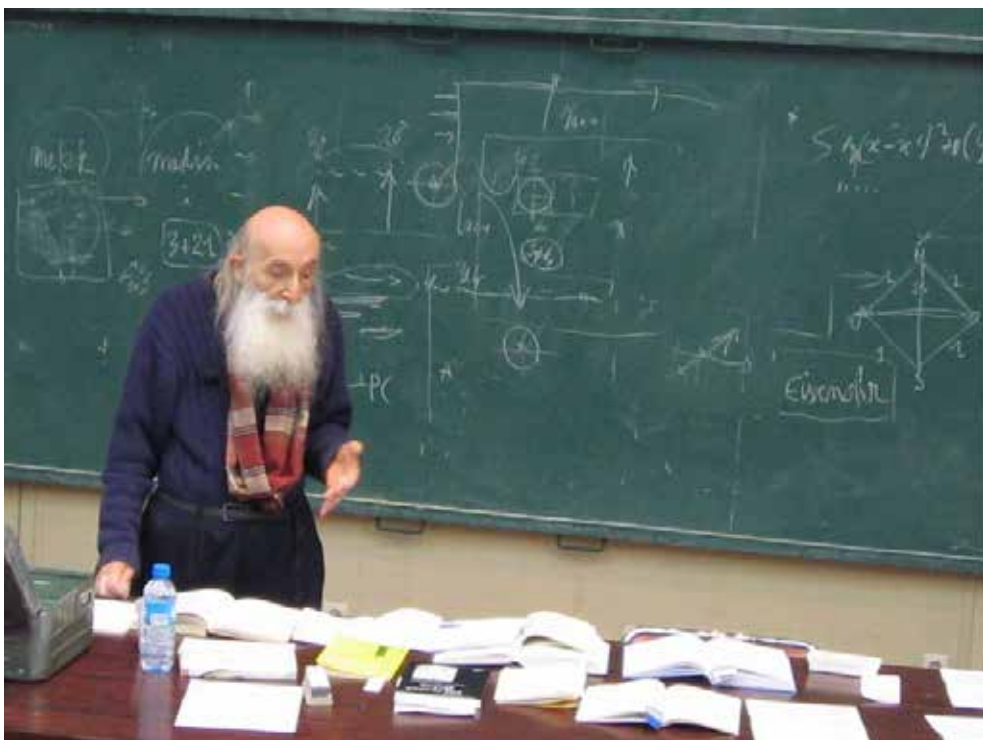
3 Ugyanis ha hálózaton terjed egy információ / betegség, akkor leggyakrabban exponenciális sebességgel terjedés figyelhető meg. E sebesség matematikai feltétele az, hogy több, mint 1 legyen az informáltak/továbbfertőzöttek átlagos száma. Innét jön a vírusmarketingnek nevezett módszer neve is, ami szociális hálózatok mozgósításával valamely brand népszerűségének exponenciális ütemű növelését célozza.

4 Az analitikus szociológia és a szociofizika terminusok angolul és magyarul is rögzültek már talán; nem teljesen ugyanazt jelölik, de tárgyunk szempontjából hasonló a megközelítésmódjuk.

5 „Van a francia és van az orosz topológia. Lehet úgy is művelni a topológiát, mint az oroszok, de nem érdemes”. – vezette be a matematikai szépséget mindig fontosnak tartó analízistanárom, Czách László az ELTE TTK-n előadását.

hagyományok is közrejátszhatnak, vagyis kicsit arról is szó van, miként gondolkodik egy francia/német/angolszász kutató.

Ebből a kép-központú nézőpontból fejlesztette tovább és tette népszerűvé a '60-as években Franciaországban Jean-Paul Benzécri és iskolája a korrespondencia-analízist. Ez a módszer angolszász nyelvterületen sokkal kevésbé népszerű: a google találati listája a *factor analysis* vs. *L'analyse factorielle* keresőszavakra az angol kifejezés javára 16-szoros, míg a *correspondence analysis* vs. *L'Analyse des Correspondances* keresőszavakra csak hatszoros különbséget mutat. A magyar korrespondencia(-)analízis/elemzés keresőszó csak 250 találatot ad.

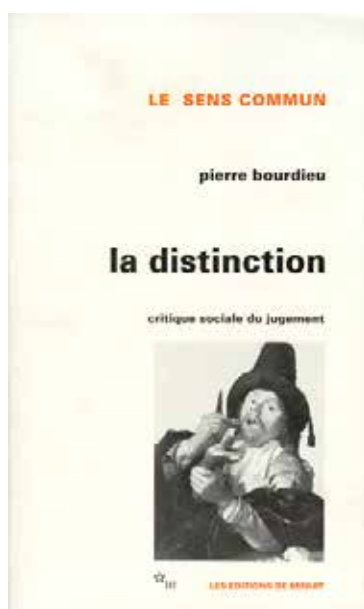

Jean-Paul Benzécri

A statisztikai elemzés francia módja: Bourdieu

A korrespondenciaanalízis a legtöbb statisztikai módszerrel szemben nem numerikus, hanem kvalitatív változók közötti kapcsolat elemzésére alkalmas. Kreatív és gondos használatának legismertebb szociológiai példája Bourdieu *La Distinction* (1979) c.

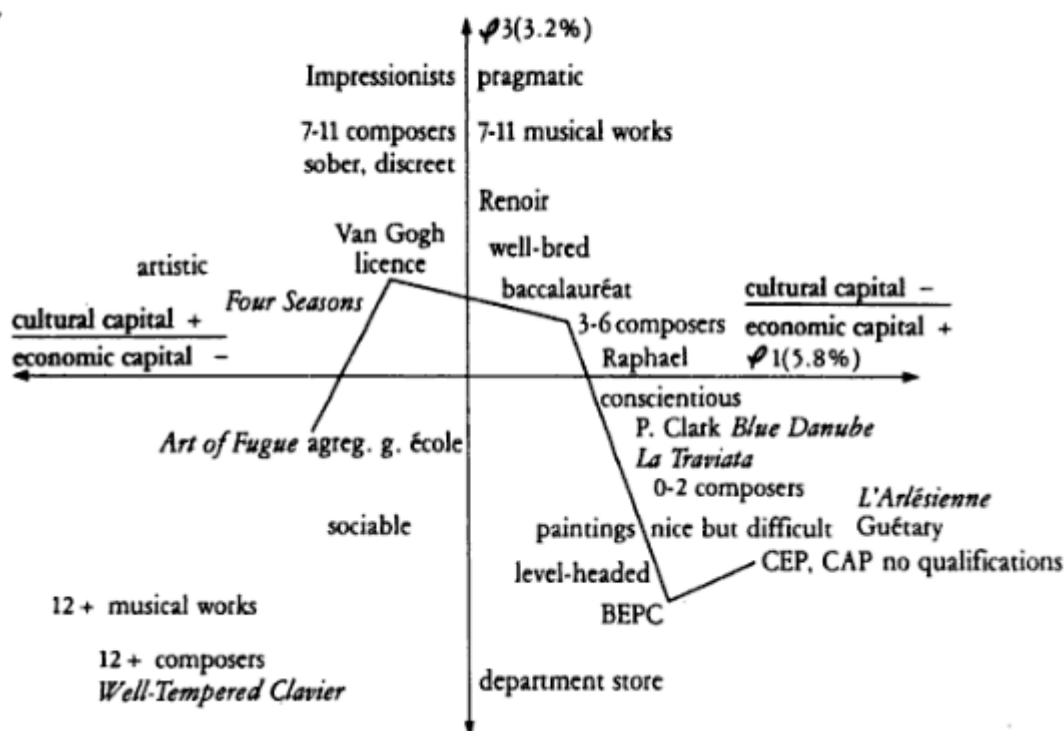
könyve⁶. Ez az empirikus vizsgálatokra épülő ízlésszociológiai munka annyira tipikus alkalmazása a korrespondancia-analízisnek, hogy azóta gyakran „La Distinction paradigma”-ként is utalják az eszköz ilyen használatát. Nem csak tudománytörténetileg, hanem témánk, a módszertani paradigmák szempontjából is fontos megemlíteni, hogy Bourdieu Benzécrichez és köréhez kapcsolódva ismerte meg a módszert, és azt is, hogy Bourdieu és Benzécri már az École Normale Supérieure-n ismerték egymást, sőt Benzécri [nekrológia](#) szerint Bourdieu haláláig leveleztek, tudományos és baráti kapcsolatban voltak.

A korrespondencia-analízis lényege, hogy tulajdonságok együttjárását az őket reprezentáló síkpontok geometriai közelségébe fordítja. Alább a könyv egyik ábráját, egy korrespondencia-elemzési outputot láthatunk. Leolvasható pl., hogy a diszkrét, mértékletes bútorok preferálása az impresszionisták kedvelése mellett helyezkedik el, ahogyan a pragmatikus barátok birtoklása is. Az egyetemi végzettség (*agreg. g. école*) Bach *A fűga művészete* c. művének preferálása mellett van. De általánosabb strukturális következtetések is levonhatók a tengelyek mögött álló látens faktoroknak történő jelentéstulajdonítással, pl. az iskolai végzettség a síkon jobbról balra haladva növekszik, tehát a pontfelhő vízszintes tengelyének egyik fontos meghatározója a kulturális tőke lehet.

⁶ Bourdieu már korábban, 1976-ban az Az ízlés anatómiájában (*Anatomie du goût*) is használta ezt a módszert.

Figure 13 Variants of the dominant taste. Analysis of correspondences: simplified plane diagram of 1st and 3rd axes of inertia.

Egy elemzési output a La Distinction-ból

Ez a térbeli reprezentációt kínáló statisztikai eszköz párhuzamba állítható Bourdieunek a társadalomra vonatkozó térbeli víziójával, ahogyan azt már sokan észrevételezték (pl. Lebaron 2009, Rouanet és társai 2000). Bourdieu számára a társadalom térben létezik, számára a társadalmi kapcsolatok és távolságok elsősorban térbeli kapcsolatok és távolságok. (Térben, szó szerint: térképen. Lásd pl. a *Les Règles de l'art* elemzését az *Érzelmeik iskolájáról*: egy korabeli Párizs-térkép segítségével világítja meg, hogy Flaubert hőseinek lakóhelyei, költözései a szimbolikus társadalmi rendszerben történő elhelyezkedésnek, az abban való mozgásnak feleltethetők meg). Bourdieu komplex struktúrában gondolkodik, nem egyszerűen vertikálisan, egy-egy dimenzió mentén tagolja a társadalmat, amint azt pl. a lineáris regresszió igényelné/sugallná. Bourdieu maga is többször utal rá, hogy számára a regresszió nem megfelelő eszköz, mert túlságosan leegyszerűsít, és a különbségeket hangsúlyozza a hasonló csoportok keresése helyett. A bevett statisztikai eljárások (amik ebben az időben főként folytonos változókat használó többváltozós technikák, mint a lineáris regresszió) helyett ezért

döntött a korrespondencia-analízis mellett. Így ír erről *A szociológus mestersége (Le Métier de Sociologue)* 1991-es német kiadásának előszavában:

„Gyakran használok korrespondenciaanalízist, mivel azt gondolom, hogy ez alapvetően egy olyan, relációkra épülő módszer, aminek a filozófiája tökéletesen kifejezi mindazt, ami véleményem szerint a társadalmi valóságot felépíti. Olyan eljárás, ami relációkban „gondolkodik”, ahogyan arra én is kísérletet teszek a mező fogalmának használatakor.”⁷

Módszertan és alkalmazó társadalomtudomány: hatás és visszahatás, koevolúció

Eddig a statisztikai módszer megválasztásának paradigmatis jellegére hoztam példákat. Az utolsó példa a történelmi tradíciókról, a francia statisztikai hagyományról szólt, azonban egy lépéssel tovább is vezethet. Ha maga Bourdieu is ilyen erős párhuzamot érez szociológiai rendszere és statisztikai módszere között, ha elemzői is tételről tételre azonosítják a korrespondenciaanalízis fogalmait Bourdieu szociológiai fogalmaival. (Pl. a disztinktív jegy nem más, mint az a kategória egy látens fogalom, azaz tengely szempontjából, ami az origótól messze van stb.) Akkor talán érdemes felvetni azt a kérdést, hogy maga a módszer nem gyakorol-e hatást nem csak az eredményekre, hanem a társadalomszemléletre, a használt fogalmakra, kérdésfeltevésekre is. Gondoljunk csak arra például, hogy a korabeli technika számára a háromdimenziós ábrázolás még nehézkes volt, csak a kétdimenziós síkábrázolás volt elérhető az interpretációhoz (mint amilyent a fenti ábrán láttunk), még akkor is, ha a pontok struktúrája kettőnél több fontos dimenziót mutatott. Ez szükségszerű leegyszerűsítése a modellnek, és óhatatlanul egyszerűsíti az interpretációt, a társadalomképet is. Vagy gondoljunk arra, hogy a látens dimenziók fogalmát (ami a kulturális, gazdasági, társadalmi tőke fogalmához vezet el) a módszer a koordinátatengelyekkel maga implikálja, s ezek a tengelyek mint látens dimenziók fel sem merültek volna, ha Bourdieu pl. hálózatelemzési módszereket használt volna.

Utolsó példám azt mutatja, hogy a módszertan a mobilitáskutatás területén is paradigmatis jellegű, és hogy a használt statisztikai eszköz itt is erősen formálja a kutatási koncepciót. Jonathan Kelley (aki a magyar olvasónak onnét is ismerős lehet, hogy Kolosi Tamással publikált '92-ben az *American Sociological Review* hasábjain egy magyar-ausztrál összehasonlító elemzést) alábbi, 1990-as írása is erre mutat:

„There has been a revolution in the study of social mobility: the once dominant Blau-Duncan paradigm has been overthrown by log-linear modeling. [...] The log-linear revolution was a noble experiment, and at first seemed to offer a bright new future

⁷ Saját fordításom.

beyond Blau and Duncan. [...] They have done impressive work with it; that is freely conceded even in this critical appraisal. Their Herculean labors in data preparation are ambitious in scope and commendable in quality. Their analytic methods are modern, employed with agreeable technical virtuosity, and presented with commendable clarity. [...] A decade and more has passed. Endless models have been fitted; legions of design matrices passed in review; chi-squares marshaled. [] When Goldthorpe began his work on stratification, the Blau-Duncan paradigm (Blau and Duncan 1967; Duncan and Hodge 1963; Duncan 1966) was in its heyday, having advanced study of social stratification from its speculative and non-cumulative beginning to the status of a normal science."

Kelley ebben az írásában expliciten használja a paradigma kifejezést, mégpedig kuhniánus megközelítésben, említi a „normál tudomány” és a „tudományos forradalom” kifejezéseket is. Amit kiemelnék: az egyes paradigmákat az általuk használt módszerekről nevezi el, és tulajdonságaikban is technikai-módszertani jegyeket emel ki.

Ezeket a mobilitáskutatási paradigmákat alapvetően a társadalmi státusz mérésére használt változók típusa (folytonos vagy kategoriális) különbözteti meg. A Blau-Duncan paradigma a foglalkozási státuszt mérő folytonos Duncan-féle társadalmi-gazdasági indexet (SEI) használta. Az index eredetijét az amerikai National Office of Vital Statistics munkatársai hozták létre az ötvenes években; azért, mert „They needed a way to reduce the minute detail of occupational categories into a small number of quantities, preferably one, *that could be used to calculate correlations.*” (Hout, 2007, kiemelés tőlem). Az indexnek ezek a tulajdonságai tették lehetővé később a foglalkozás útelelemzésben szerepeltetését, a Blau-Duncan modell megszületését, a mobilitási folyamat hatásainak elkülönítését és számszerűsítését, a direkt és indirekt hatás fogalmának megjelenését. Ettől kezdve az Egyesült Államokban a társadalmi helyzet operacionalizálása inkább a (folytonos) foglalkozási presztízzsel történik, míg Európában elsősorban (kategoriális) osztályokat használnak (a legismertebb Erikson, Goldthorpe és Portocarero után a tizenegy kategóriás EGP osztályséma). Ez persze struktúraelméleti különbséget is jelez. Az osztályok kevés, nem feltétlenül rangsorolható, több dimenzió mentén (munkaerőpiaci helyzet, képzettség, szektor stb.) tagolódó, belül homogén csoportból állnak; míg a foglalkozási presztízs sok-sok, egyetlen dimenzió mentén rendezhető csoportot hoz létre. De a kiemelés Hout szövegéből - miszerint azért hozták létre az indexet, hogy korrelációt tudjanak számolni (!) - és talán Kelly írása is elképzelhetővé teszi az operacionalizálás módjának prózai módszertani indíttatását. A társadalomkutatási praxisban gyakran magunk is az aktuális módszer által megkívánt mérési szint szerint operacionalizáljuk változóinkat. Azt is meg lehet itt jegyezni, hogy (leginkább történeti okokból, a hagyományt követve) a

társadalomtudományi képzés statisztika kurzusain a világ minden táján jelentősen nagyobb szerep jut a folytonos változókat használó többváltozós elemzéseknek, pedig a kutatói gyakorlatban előforduló változók nagyobb része kategoriális. Ezért van szükség indexképzésre vagy „felskálázásukra”. A folytonos, ill. kategoriális változók melletti döntésnek ugyanakkor messzemenő következményei vannak nem csak a szociológiai koncepcióra, hanem az adatokon végezhető elemzésre nézve is. A folytonos megközelítés a majdnem mindig automatikus normalitás-feltétellel egyszerűsége és lineáris kapcsolatokra törekszik, míg a kategoriális megközelítés finomabb modellezést tesz lehetővé (nemlineáris kapcsolatok, komplex interakciók), de csak kisszámú kategóriát képes kezelni.

Aktuálisan használt módszereink tehát óhatatlanul behatárolják a tudományos kérdések és társadalomreprezentációk körét, formálják szemléletünket. Előadásom ezzel kapcsolatos önreflexiókhoz próbált hozzájárulni.

Irodalom

Holmes, S.P. (2007): Multivariate Analysis: The French Way. *Probability and Statistics*, Volume 2, pp 219-233.

Hout, M. (2007): Otis Dudley Duncan's major contributions to the study of social stratification. *Research in social stratification and mobility*, 26:109-118.

Kelley, J. (1990): The failure of a paradigm: Log-linear models of social mobility. In Clarke, Modgil and Modgil (szerk.): *John Goldthorpe: Consensus and Controversy*, London: Falmer Press. Pp. 319-346.

Lebaron, F. (2009): How Bourdieu „quantified” Bourdieu: the geometric modelling of data. In: Robson and Sanders (eds): *Quantifying theory: Pierre Bourdieu*. Springer.

Rouanet, H., Ackermann, W., Le Roux, B. (2000): The geometric analysis of questionnaires: The Lesson of Bourdieu's *La Distinction*. *Bulletin de Méthodologie Sociologique*, 65, 5-15.

Sala-I-Martin, X.X. (1997): I just ran two million regressions. *The American Economic Review*, 87(2)

A Szegregációs folyamat egy sajátos modellje¹

A szegregációs folyamat történeti rekonstrukciója és annak matematikai modellje Tiszabő település esetén

Tóth Gergely² - Hajnáczy Tamás³ - Bozsonyi Károly⁴

Kulcsszavak

CS-lakás, szegregáció, Tiszabő, szimuláció, játékelmélet, ágens alapú modellezés

Absztrakt

Tiszabő azon kevés települések közé tartozott, melyen az 1961-es párthatározat és a végrehajtására kiadott 1-72.I. sz. utasítás által lefektetett telep-felszámolási tervet megkezdték. Ennek eredményeképpen 1960-as évek első felében az Akácos utcában egy új szegregátum jött létre, de a helyi tapasztalat, valamint a hatalom nyomására a községben végül az elszórt telepítést, azaz telepiek számára a településen belüli egyedi lakásvásárlást támogatták. Történeti anyagok felkutatása révén ezt a folyamatot képesek voltunk rekonstruálni, és ilyen módon lehetőségünk nyílt a telepi népesség településen belüli mozgásának rekonstruálására is, amely a szórt telepítés ellenére is klasztereződést mutatott.

Ugyanakkor előadásunkban túlmutattunk a Tiszabői helyzet leírásán, és Thomas Schelling játékelméleti indíttatású, és ágens alapú szegregációs modelljének kiterjesztése révén, a térbeli mozgások mögött meghúzódó egyéni motivációk valószínűségi magyarázatával kívántunk szolgálni.

Bevezető

¹ Az ELTE-TÁTK szervezésében megrendezett Kulcskérdések 2 című konferencián elhangzott előadás rövid összefoglaló tanulmánya.

² Tóth Gergely az ELTE-TÁTK Szociológia képzés doktorjelöltje (toth.gergo@gmail.com)

³ Hajnáczy Tamás az ELTE-TÁTK Kisebbségpolitika MA képzés (hajnaczy_tamas@freemail.hu)

⁴ Dr. Bozsonyi Károly Károli Gáspár Református Egyetem Kommunikáció tanszékének tanszékvezető egyetemi docense (bozsonyi@yahoo.com)

Az előadásunk alapvetően két témát ölelt fel, amelyek ugyanakkor szorosan egymásra épültek. Az alapkérdésünk arra vonatkozott, hogy vajon milyen folyamatok állhatnak a ma Magyarországon egyre kiterjedtebb társadalmi feszültséget jelentő vidéki gettósodás mögött. A szakirodalomban természetesen több válasz is található az adott kérdésre, de Tiszabő település esetén ezek nem tűntek kielégítőnek, ugyanis a település több szempontból is sajátosságos utat járt be. Egyrészt a folyamatok, amelyek a település mai etnikai arányait meghatározzák már a szocialista időszakban egyértelműen is jelen voltak –azaz nem csak a rendszerváltás után jelentek meg –, ugyanakkor viszont a cigánytelep-felszámolási program sem az országra általánosan jellemző, tömbös telepítés révén lett végrehajtva, hanem lakásvásárlási program keretében. Ugyanakkor Tiszabő sajátosságos jellegét tekintve egy további fontos szempont, hogy település nem egy határ-menti régió aprófalvas települése, hanem az idegenforgalmilag jelentősnek, és így aránylag fejlettebbnek tekintett Tisza-tavi régió 2000 fő körüli települése. Ebből a szempontból tehát Tiszabő mindenképpen speciális kiinduló terepet jelentett kutatásunk számára.

A kutatás két fázisra tagolódott, amely fázisok jellegüket tekintve külső szemlélő számára különállónak hathat, de valójában tökéletesen kiegészítik egymást. Ilyen módon egyrészt az első, adatgyűjtési fázisban levéltári és iskolai napló anyagok felhasználása révén a sikert 1960-tól 1990-ig szinte háztartások szintjén rekonstruálni a településen történt változásokat, valamint azokat a központi és helyi szintű kormányzati döntéseket, amelyek végrehajtásra kerültek. Másrészt ezen első fázison alapulva, az adatok speciális nagyfelbontású és egyedi jellege lehetővé tette számunkra, hogy egy második fázisban egy kvázi-kísérlet keretében megpróbáljuk rekonstruálni azokat a mikro-szintű motivációkat, amelyek az egyes cselekvők mozgását meghatározhatták. Ezen utóbbi kísérletet úgynevezett ágens alapú modellezéssel hajtottuk végre és az eredmények tekintetében egy valószínűségi teret hoztunk létre, amely révén az egyes szereplők motivációs struktúrájára vagyunk képesek utólagosan következtetni.

Tiszabói telep felszámolás történeti rekonstrukciója

A kényszerasszimilációs párthatározat

*„A cigánylakosság társadalmi asszimilációjának egyik fontos feltétele a lakáshelyzetük megjavítása. Jelenleg a cigánylakosság [...] 40-80 %-a putriban lakik. Mégpedig ha azt akarjuk, hogy minél előbb eltűnjenek országútjaink mellől, a falvak végéről, a düledező vályogviskók és emberi lakásnak nem nevezhető zsúfolt putrik, akkor szükséges, hogy napirendre tűzzük a lakáskérdés megoldását a cigánycsaládok részére.”*⁵ A fenti sorok Vendégh Sándor a Nemzetiségi Osztály 1959. november 13-ai értekezletén elhangzott beszédéből származnak. Rövid időn belül ez a szemlélet a pártállam hivatalos álláspontjává nőtte ki magát a cigánytelepekkel kapcsolatban.

Az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1961. június 20-án határozatot fogalmazott meg a cigánylakosság helyzetének a megjavításáról, mely többek között célul tűzte ki a cigánytelepek felszámolását. A párthatározat hivatalosan is kimondta, hogy a cigányság nem tekinthető nemzetiségnek⁶, tehát asszimilációra ítélte őket, aminek egyik eszközét a járványok⁷ és a bűnözés⁸ melegágyának bélyegzett cigánytelepek megszüntetésében látta, valamint az ott élő lakosság nem cigányok közé történő szétszórásában.⁹ A kényszerasszimiláció szándéka mellett a másik fontos érvet a cigánytelepek felszámolása mellett az jelentette, hogy a „kapitalista sajtóügynökségek” szeme elől elrejtse azt a tényt, hogy a szocialista Magyarországon emberek tömegei jóval a létminimum alatt nyomortelepeken élnek.¹⁰

A fentebb felsorolt okok mellett szinte háttérbe szorult a tényleges probléma, mégpedig az, hogy a magyarországi cigányság jelentős része tarthatatlan és kimondottan egészségtelen körülmények között élt.¹¹

5 Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) XXVIII-M-8 1. d. 3. tétel

6 Lásd bővebben: Majtényi Balázs – Majtényi György: Cigánykérdés Magyarországon 1945-2010. Libri Kiadó, Budapest, 2012. 59-61. pp.

7 Bernáth Gábor (szerk.): Kényszermosdatások a cigánytelepeken (1940-1985). Roma sajtóközpont, Budapest, 2002.

8 Purcsi Barna Gyula: A cigánykérdés „gyökeres és végeleges megoldása”. Tanulmányok a XX. századi „cigánykérdés” történetéből. Csokonai Kiadó, Debrecen, 2004. 256-259. pp., Horváth Ferenc: A telepen lakó cigányok helyzete. In: Belügyi Szemle, 1963. 2. sz. 74-80. pp.

9 MOL M-KS-288. f. 5/1961/233. ő. e.

10 MOL XXVIII-M-8 1. d. 3. tétel

11 Kemény István – Rupp Kálmán – Csalog Zsolt – Havas Gábor (szerk.): Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról. MTA Szociológiai Kutató Intézetének kiadványai, Budapest, 1976. 26-27. pp., Lengyel Gabriella: Cigánytelepek egykor és ma. In: Kállai Ernő – Törzsök Erika (szerk.): Átszervezések kora. Cigánynak lenni Magyarországon. Jelentés 2002-2006. Eörik, Budapest, 2006. 71. p.

A kényszerasszimilációs párthatározat végrehajtására még abban az évben a Magyar Forradalmi Munkás Paraszt Kormány elnökhelyettese kiadta az 1-72.I. sz. utasítását, mely a következőket írta elő a cigánytelepekkel kapcsolatban az érintett tanácsoknak: „Intézkedni kell arról, hogy a rendszeresen dolgozó cigányokat lakásigénylésnél az egyéb lakásigénylőkkel egyenlően bírálják el. A cigányok saját erőből történő építkezését az eddiginél fokozottabban kell elősegíteni /kedvezményes házhelyek, társadalmi munka szervezése közöttük, selejtes bontásból származó építőanyagok kedvezményes áron történő juttatása, stb./. [...] A cigánytelepek megszűnéséig fokozottabb mértékben gondoskodni kell azok kommunális ellátottságának növeléséről. Fokozni kell az egészségügyi ellenőrző és felvilágosító munkát.”¹²

Az imént idézett forrás két meghökkentő tényről is tanúskodott; egyrészt a pártállam felső vezetésének a tájékoztatatlanságáról, mivel az ingyenes házhelyjuttatást egy kormányrendelet¹³ már 1957-ben megszüntette, másrészt a cigányságról nemcsak a földosztás¹⁴ során „feledkeztek meg”, hanem a tanácsi lakások kiutalásánál is.

A pártállam felső vezetése 1963. március 5-én napirendre tűzte az 1961-es párthatározat végrehajtásának a megvitatását. Az ülésen tárgyalt előterjesztés külön kiemelte a cigánytelepek felszámolása terén tanúsított teljes kudarcot, melynek hátterében az állt, hogy az ingyenes házhelyjuttatás megszűnt és a cigánytelepi lakosságnak csak elenyésző része tudott eleget tenni az Országos Takarékpénztár által diktált hitelfeltételeknek. Ezért a Politikai Bizottság utasította az Építésügyi Minisztériumot és a Pénzügyminisztériumot, hogy készítsenek egy tervezetet arról, hogyan lehetne a cigány lakosság részére „egyszerűbb lakóházakat” kedvezményes hitelfeltétellel építeni, továbbá azokat „egyszerűbb bútorokkal” berendezni.¹⁵

Az illetékes minisztériumok hosszas párbeszéde, illetve szervezőmunkája eredményeképpen a Magyar Forradalmi Munkás Paraszt Kormány elnöke 1964. május 4-én kiadta a 2014/1964. (V.4.) sz. határozatát „a szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásáról”.¹⁶ A kormányhatározat előterjesztése, mely nem került nyilvánosságra a következőképpen összegezte a cigánytelepek felszámolásának a célját:

„Annak érdekében, hogy a cigánylakosság elkülönülése megszűnjék és társadalmunkba való beilleszkedése megtörténjék, olyan feltételeket kívánatos megteremteni, amelyek között az érintett lakások részben saját erőből, részben pedig állami támogatással – a

12 Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár (a továbbiakban: BAZML) XXIII-3a 243/1962

13 35/1957. (VI. 21.) Korm. számú rendelet a házhely értékesítés szabályozásáról. In: Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1957. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1958. 259-260. pp.

14 Bársony János: Romák sorsa az 1940-es évek második felében Magyarországon. In: Múltunk, 2008. 1. sz. 229-231. pp.

15 MOL M-KS 288. f. 5/1963/293 ő. e.

16 MOL XIX-A-83-b 2014/1964 (367d)

községek /városok/ építési övezetében lehetőség szerint szétszórta, tehát általában nem zárt telepszerűen – családi házat építhessenek.”¹⁷ A 2014/1964. sz. határozat végrehajtására szigorúan bizalmas iratként kiadott 3162/1964. sz. kormányhatározat pedig rendeleti szintre emelte a fentebb idézett sorokat.¹⁸ Az építkezések a fenti határozatok végrehajtására kiadott, a CS-lakás program feltételeit rögzítő 2/1965. (II.18.) ÉM-PM sz. együttes rendeletet követően kezdődtek meg.¹⁹

Kényszerasszimiláció Tiszabőn

A napjainkig is vitatott CS-, olykor C-lakás programként hírhedtté vált szociális lakásprogram 1965-től egészen a pártállam fennállásáig létezett. A maga közel huszonöt éves „pályafutásával” a CS-lakás program Magyarországon napjainkig a leghosszabb ideig tartó kezdeményezés volt, mely a cigány lakosságot célozta meg. Részben ebből kifolyólag számos visszássága is adódott, melyek közül kiemelendő hogy a CS-lakásokat egy tömbben építették, új szegregátumot létrehozva.²⁰ Vagyis maguk az illetékes tanácsok, a pártállam lokális szintű bástyái akadályozták meg, a hatalom kényszerasszimilációs politikájának a kibontakozását. Ennek függvényében válik érdekessé egy Jász-Nagykun-Szolnok megyei település; Tiszabő, ahol szinte egyedülálló módon megvalósult az elszórt telepítésnek az elgondolása.

Tiszabő községben az 1960-as évek elején 255 személy lakott cigánytelepen közel a település összlakosságának a 10 százaléka. Az 1961-es párthatározat, valamint a végrehajtására kiadott 1-72.I. sz. utasítás előírásainak megfelelően a tanács hathatós támogatásával számos cigánytelepi család építkezett az Akácós úton. Az országos tendenciával szemben Tiszabőn nem fulladt kudarcba a telepfelszámolás eredeti tervezete.

17MOL XIX-A-83-b 2014/1964 (367d)

18 MOL XIX-A-83-b 3162/1964 (351d)

19 2/1965. (II.18.) ÉM-PM számú együttes rendelet a szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásáról. In: Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1965. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1966. 368-371. pp.

20 Lásd bővebben: Berey Katalin: A szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolása 1961-1989. In: Berey Katalin – Horváth Ágota: Esély nélkül. Vita Kiadó, 1990. 5-72. pp., Virág Tünde: Kirekesztve. Falusi gettók az ország peremén. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2010. 61-66. pp.

Ezt a községi tanács jelentős eredményként könyvelte el, ugyanakkor rádöbbsent arra a tényre, hogy egy újabb cigánytelep létrejöttét támogatná, amennyiben hagyná, hogy további családok építkezzenek az Akácós úton: *„Az elmúlt évben az Ideiglenes Bizottság jelentésében szerepel, hogy egyre több azoknak a családoknak a száma, akik ott hagyják régi környezetüket, és az Akácós úton korszerű, napfényes, egészséges lakásokat építenek. [...] Azonban az Ideiglenes Bizottság véleménye szerint, nem lenne helyes az Akácós úton lévő cigánysort tovább bővíteni. [...] Ugyanis, ha tovább folytatnánk az Akácós úton kezdett cigánysornak az építését, egy másik nyomor telepet hoznánk létre. Az Ideiglenes Bizottság véleménye szerint az lenne a helyes, ha a cigánylakosságot nem csoportosan telepítenénk át másik helyre, hanem szétszórta a község területén. Ebben az esetben valóban olyan környezetbe kerülnének a cigánycsaládok, amelyek feltétlenül hatással vannak szokásaik, magatartásuk stb. alakulására.”*²²

A CS-lakás program kezdetekor a tiszabői tanács egyrészt a felsőbb szervek nyomására, másrészt az Akácós utcai tapasztalata miatt a cigánytelepi lakosság nem cigány lakosság közé történő szétszórását tervezte. Az elszórt telepítés mellett a községi tanács egészen 1982-ig a cigánytelep felszámolásáig kitartott, amihez jelentős mértékben hozzájárult az, hogy a CS-lakás programot 1966-ban módosították. A 2/1965. (II.18.) ÉM-PM sz. együttes rendelet értelmében kedvezményes hitelt kizárólag ház építésére lehetett felvenni.²³ Az Építésügyi Minisztérium Lakás- és Kommunálisgazdálkodási Főosztálya, az együttes rendelet kiadását követő évben körrendeletet adott ki arról, hogy 2/1965. (II.18.) ÉM-PM együttes rendelet hatálya alá tartozó személyek kedvezményes hitelt lakásvásárlására is felvehessék.²⁴ A CS-lakás vásárlási program, azért tette lehetővé az elszórt telepítés megvalósítását, mert a falvakban megüresedő házakat, amik nagy valószínűséggel nem egy utcában helyezkedtek el az érintettek meg tudták vásárolni, amennyiben nem ütköztek a tanács, az eladó, vagy a falu lakosságának az előítéleteibe.

21 Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár (a továbbiakban: JNSZML) XXIII-747-c-5/1965

22 JNSZML XXIII-747-c-5/1965

23 2/1965. (II.18.) ÉM-PM számú együttes rendelet a szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásáról. In: Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1965. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1966. 368-371. pp.

24 BAZML XXIII-2a 79/1966

A vizsgált település gettósodása szempontjából meghatározó jelentőséggel bírt a 30/1974. (XII.4.) PM-ÉVM sz. együttes rendelet *„az állampolgárok tulajdonában levő, üresen álló családi házak értékesítéséről”*.²⁵

Az együttes rendelet lehetővé tette, hogy a 27/1971. ÉVM sz. közlemény mellékletében nem említett községekben az üresen álló házakat az adott településen élők kedvezményes hitellel megvásárolhassák.²⁶ A fentebb megnevezett rendelet tette lehetővé a korábban a cigánytelepről a település belterületére beköltözött cigány családok a felnövekvő gyermekeinek, hogy viszonylag könnyen házat tudjanak vásárolni. A többször módosított CS-lakás programot lefektető rendelet hatálya kizárólag azon személyekre terjedt ki, akik a *„szociális követelményeknek meg nem felelő telepeken”* laktak.²⁷

A tiszabői cigánytelep felszámolásáig, a CS-lakás keretből történő házvásárlással párhuzamosan megindult az 1974-ben megfogalmazott rendelet által a cigány lakosság településen belüli mozgása. Ezt megelőzően csak egyirányú mozgást lehetett megfigyelni a községben, mely a cigányteleptől a falu belterülete felé mutatott. A 30/1974. (XII.4.) PM-ÉVM sz. együttes rendelet biztosította kedvezmények által egészen az 1980-as évek végéig vásároltak házakat a Tiszabő belterületén élő cigányok.²⁸

Összességében megállapítható, hogy Tiszabőn az elszórt telepítés elvének az érvényre jutását a helyi tanács jelentősen támogatta a CS-lakás program által. A 30/1974. (XII.4.) PM-ÉVM sz. együttes rendelet pedig szinte teljes mértékben biztosította a cigány lakosságnak településen belüli szabad házvásárlásnak a lehetőségét. A vizsgált harminc év folyamán a tiszabői cigányságnak – a levéltári anyagok szerint – viszonylagos szabadságot élvezett a lakóhely megválasztása terén. Mindezek ellenére Tiszabőn a hatalom kényszerasszimilációs politikája nem sikerült egy *„belső használatra”* kiadott iratanyag szerint: *„Az a tény, hogy a régi cigánytelep helyén ma már néhány romos házön kívül semmi sincs, de a falu egyes utcái cigánytelephez hasonlókká váltak, a folyamat úgy gondoljuk nem egyedi. A cigányok beköltöztek a nem cigány lakosság közé. Az állandó békétlenségek miatt a nem cigányok elköltöznek, s ezeket a házakat többnyire vásárlás révén cigányok szerzik meg. Így aztán a községnek több „cigánytelepe” is kialakulóban van. Az erőltetett asszimilálás nem járhat sikerrel, mivel*

25 30/1974. (XII.4.) PM-ÉVM számú együttes rendelet az állampolgárok tulajdonában levő, üresen álló családi házak értékesítéséről. In: Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1974. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1975. 741-742. pp.

26 BAZML XXIII-11-36-E-0 15115/1979

27 21/1985. (XII.27.) ÉVM-PM számú együttes rendelet a szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásáról szóló 2/1965. (II.18.) ÉM-PM számú együttes rendelet módosításáról. In: Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1985. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1986. 447-448. pp.

28 JNSZML XXIII-747-c-3/1961 – JNSZML XXIII-747-c-17/1990

*figyelembe kell venni, hogy a cigányság egy része nemcsak egy hátrányos helyzetű népréteg, hanem egy sajátos etnikai csoport is.*²⁹

Tiszabői szukcessziós folyamat adatszintű rekonstrukciója

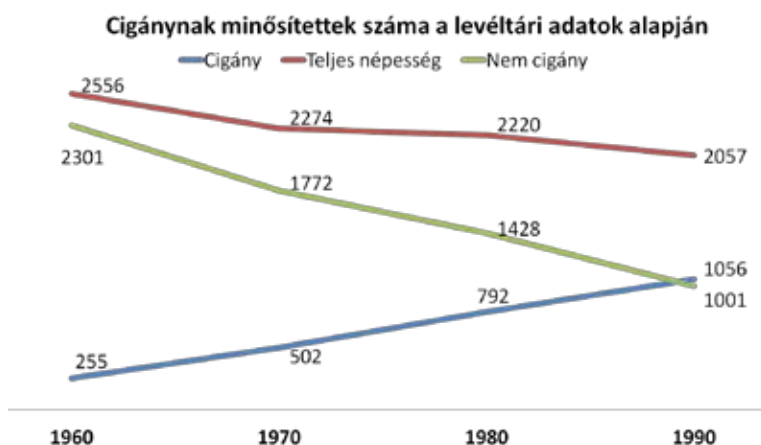
Az adatok jellege

A területi elemzés és szimuláció végrehajtásához több szerencsés alapfeltételnek kellett teljesülnie. A bevezetőben már kiemelten hangsúlyoztuk, hogy a kutatás két fázisa szorosan összekapcsolódott, hiszen mind az adatok, mind az alapfeltevések tekintetében a szimulációs fázis kivitelezhetetlen és megalapozatlan maradt volna az első fázis részletes feltáró munkája nélkül. A területi elemzés során felhasznált adatok nagy-felbontását és anonimitását az iskolai naplók (illetve anyakönyvek) tették számunkra lehetővé. Ezen források felhasználása révén lehetséges volt a telepi népességet a nem telepi népességtől csak a vezetéknév felhasználása által elkülöníteni (1960-ban két, később elköltöző családtól eltekintve a két populáció diszjunkt halmazként jelent meg), valamint e populáció településen belüli mozgásait anonimizált módon nyomon követni. A speciális adatgyűjtés révén ilyen módon olyan részletes adatbázis áll rendelkezésünkre, amelyben az 5 évenkénti felbontásban időbeli dinamikát is kaptunk és nem csak keresztmetszeti felvételekkel dolgozhattunk. Az adatok validálására a levéltárban fellelhető, a telepfelszámolási program anyagait is felhasználtuk.

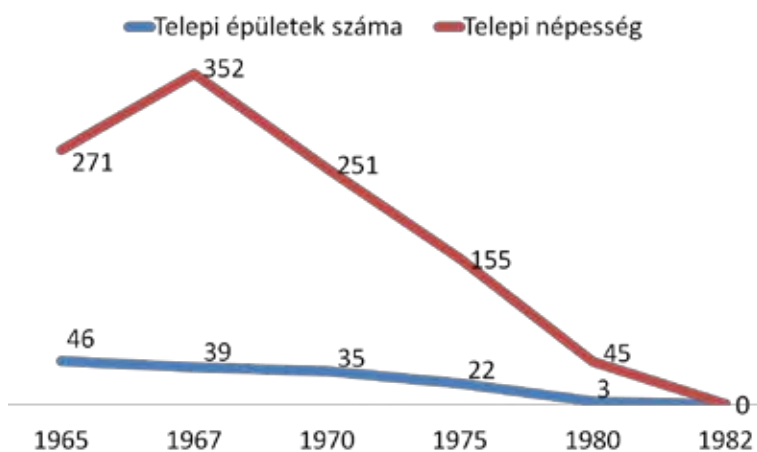
A tiszabői telepfelszámolás etnikai jellemzői

A levéltári anyagok kellően részletes adatokkal szolgáltak a településen belül a cigány népesség számbeli változásaira. Ahogyan az ábrán (1. ábra) látszik, a vizsgált három évtized során a településen belül lényegében a teljes mértékben átrendeződtek az etnikai arányok. Míg 1960-ban a település népességének 10%-át tette ki a cigány népesség, addig 1990-re csökkenő összlakosságszám mellett 50%-os lett a részarányuk.

²⁹ A Szolnok Megyei Tanács Cigányügyi Koordinációs Bizottsága módszertani füzet. Belső használatra! A szerző birtokában.

ábra – településen belüli etnikai változások
(szerkesztette: Hajnáczy Tamás)

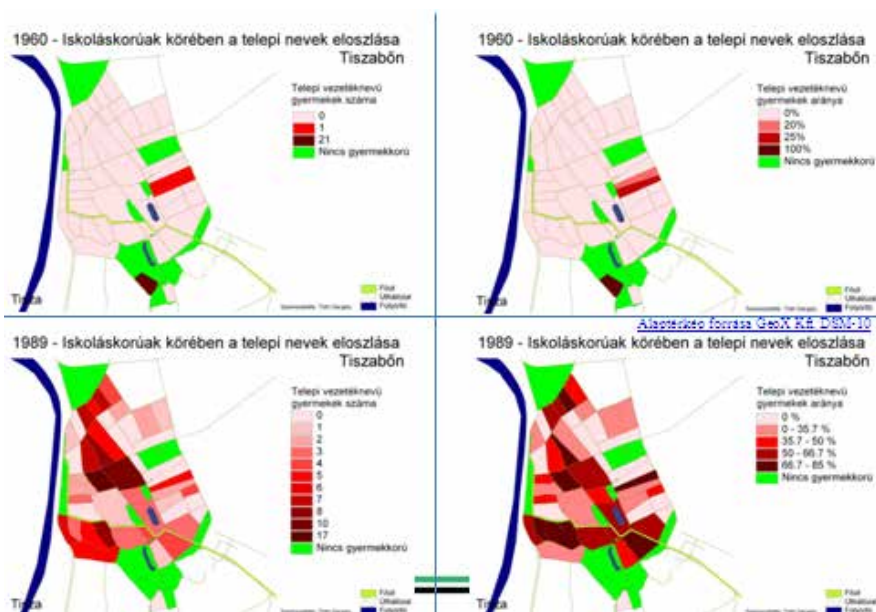
ábra – Cigánytelep népessége és az épületállomány
(szerkesztette: Hajnáczy Tamás)

A településen belüli az etnikai arányok térbeli átrendeződése

A feltárt részletes területi eloszlásokat bemutató elemzését már egy korábbi előadás során bemutattuk.³⁰ Amint az 1. térképi ábrán látszik, a településen az 1960-as

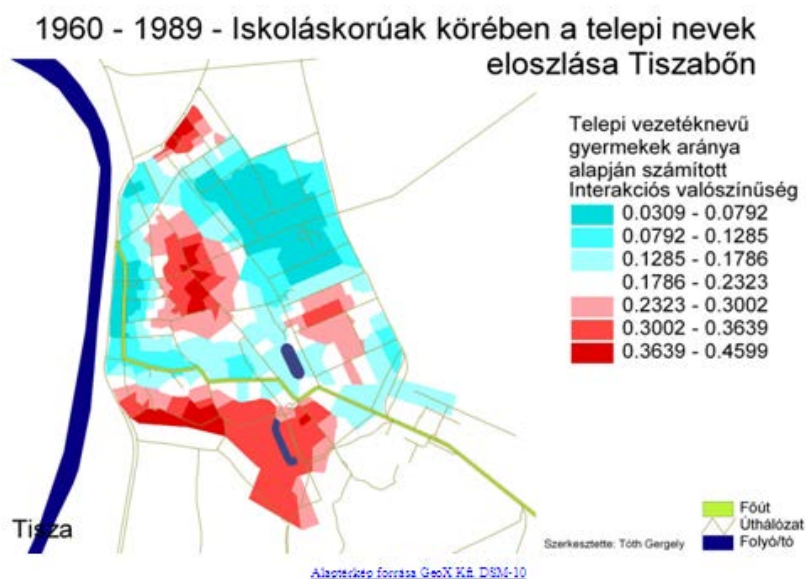
³⁰ Tóth Gergely (ELTE TÁTK) - Hajnáczy Tamás: Telepről telepre? Földbevált telepről szerepkör nélküli "telep"-ülésre. A tiszabói településfelmérés, 2011. november 11-13., Miskolc, MSZT konferencia.

években a telepi nevűek tekintetében megvalósult szinte tökéletes szegregációból az 1989-es esztendőre egy, az egész településre jellemző elszórtság jött létre. Mindezek az ábrák megfigyelhetők, amelyek ugyanakkor részben félrevezetőek is, mivel nem képesek hatékonyan megjeleníteni a településen belüli esetleges sűrűsödési helyeket.

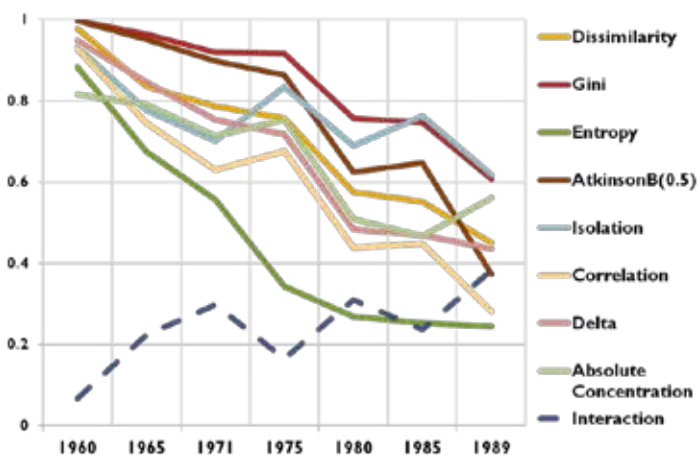
térkép - Rekonstruált telepfelszámolás: változás 1960 – 1989
(szerkesztette: Tóth Gergely)

Ezen sűrűsödési helyek vizsgálatára alternatív vizuális módszereket alkalmaztunk, amelyek lehetővé tették, hogy mélyebb betekintést nyerjünk az adatok eloszlásába (2. térképi ábra)

térkép - Rekonstruált telepfelszámolás: változás 1960 – 1989
(szerkesztette: Tóth Gergely)

A térkép segítségével láthatóvá vált számunkra, hogy habár a településen belül, a háztömbök szintjén relatíve egyenletes a telepi nevek eloszlása, addig egy részletesebb felbontásban már sokkal inkább szembetűnő, hogy a térben vannak lokális sűrűség maximumok.

ábra – Szegregációs mutatószámok időbeli változása
(szerkesztette: Tóth Gergely)

Ezen sűrűsödések számszerű-statisztikai ellenőrzésére több hagyományos mutatószámot is kiszámoltunk, amelyek ugyanakkor sajnos nem minden tekintetben voltak képesek a jelenség lényegi momentumának megragadására (3. ábra), hiszen alapvetően a szóródás létének-nem létének kimutatására és nem annak milyenségének a megragadására szolgálnak. Ebből adódóan alternatív statisztikai eszközöket kerestünk, amelyek e hiányosságok kezelésére is alkalmasnak tűntek.

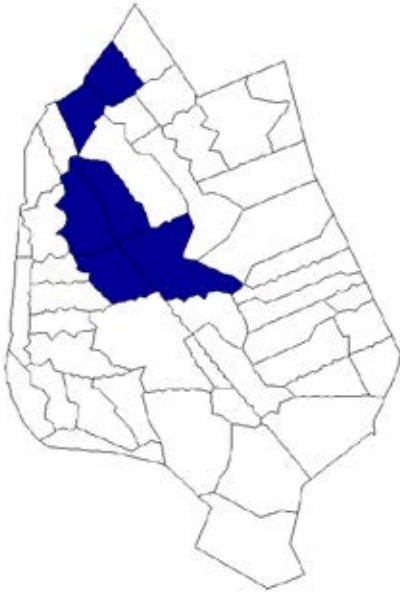
Év	Autókorreláció (Moran's I)
1960	0.051**
1965	0.062*
1971	0.072
1975	0.082
1980	-0.154
1985	0.195**
1989	0.116*

tábla – Moran's I autókorrelációs mutató időbeli változása

Az első általunk alkalmazott mutató az úgynevezett térbeli autókorrelációt mérő Moran's I (1. tábla). Ezen mutató a hagyományos korrelációs indexhez hasonlóan úgy interpretálható, hogy minél inkább pozitív értéket vesz fel, annál erősebb a pozitív korreláció, azaz az egymáshoz térben közelebb fekvő háztartások (jelen esetben telepi-nem telepi dummy) inkább koncentrálnak, míg a 0-hoz közeli értékek a véletlenszerű eloszlásra utalnak. Amint a táblázatból is kitűnik – habár a megfigyelések minősége nem volt egyenletes, és így az 1980-as évek naplóinak hiányosságaiból adódóan törés jelent meg – egy trendszerűen növekvő koncentráció volt megfigyelhető az adott időszak során, azaz a telepi nevek eloszlása úgy tűnt nem véletlenszerű eloszlásra, hanem részben térbeli homogenizációra mutat.

Ugyanakkor az alkalmazott módszer gyengeségeinek a kivédése érdekében a jelenséget egy másik eljárással is vizsgáltuk, az úgynevezett Kulldorff féle spatial scan

statisztikával³¹, amely alapvetően képes térbeni hotspotok lokalizációjára. Ezen eljárás alkalmazásának legfőbb előnye, hogy statisztikailag is releváns módon képesek voltunk megerősíteni azt a feltevésünket, hogy a telepfelszámolás után is a településen belül statisztikailag is szignifikánsnak mondható sűrűsödési helyek voltak azonosíthatóak. (3. térképi ábra)

térkép – Kulldorff spatial scan eljárás által azonosított klaszterek
(a kék területek szignifikánsan sűrűbbek a környezetüktől)

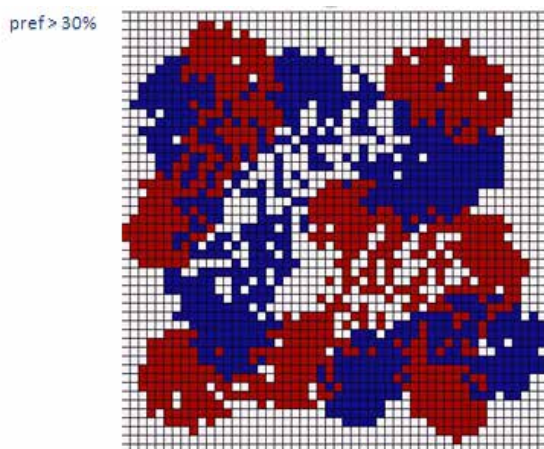
A településen végbement folyamatok rekonstrukciója ágens alapú modellezés segítségével

Ezen exploratív eljárások eredménye vezetett el minket annak a kérdésnek a felvetéséhez, hogy a vajon milyen, a résztvevő háztartásokra jellemző döntési mechanizmus vezethetett a megfigyelt egyenetlen eloszláshoz, hiszen szemben a CS-lakás építési program tömbös telepítésével, a Tiszabőn a telepi népesség számára a költözés helye a településen belül lényegében szabadon megválasztható volt, azaz adminisztratív okokból nem volt szükségszerű a sűrűsödési helyek kialakulása.

Hogy valamiképpen megpróbáljunk választ adni az általunk felvetett kérdésre, egy olyan eszközhöz kellett fordulnunk, amely a szociológiában mostanában kezd egyre

³¹ Kulldorff, M. (1997) A spatial scan statistic. Communications in Statistics: Theory and Methods, 26, 1481–1496.

inkább megjelenni, az ágens alapú modellezéshez. Társadalomtudományi tekintetben Thomas Schelling-hez szokták leginkább kötni az eljárást³², aki a szegregációs viselkedés magyarázatát keresve egy sejtautomatás elrendezésben tesztelte az egyes ágensek cselekvésének hosszú-távú makroszintű hatásait³³. (4. ábra) A kérdés szociológia elméleti oldalról az úgynevezett mikro-makro átmenet kérdésköre vezethető vissza.³⁴

ábra – Schelling modell futásának egy megvalósulása reguláris hálón 30%-os preferencia szint esetén

A hasonlóság Schelling modellje és az általunk feltárt (sűrűsödési) struktúra között szembeűnő volt számunkra, ezért határoztuk el, hogy az eredeti Schelling modellt megpróbáljuk adoptálni a valós tiszabői környezetre. Ezen folyamat során ugyanakkor nem használhattunk Schelling eredeti modelljét, hiszen az esetünkben több követelménynek is teljesűlnie kellett:

A modellnek valósághoz illesztettnek kellett lennie

a populációs arányok az adott időszakban azonos módon kellett, hogy változzanak a szimulációban és a valóságban

a költözési jellemzőknek is igazodniuk kellett a valósághoz (azaz, az évenkénti lakásvásárlások számának a modellben a valóságnak megfelelően kellett kinéznie)

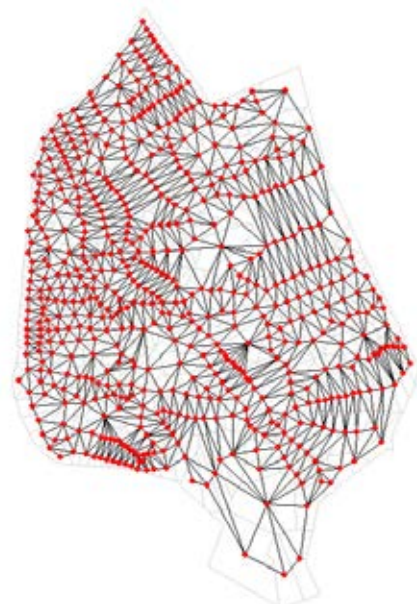
³² Schelling, Thomas C. 1971. "Dynamic Models of Segregation." *Journal of Mathematical Sociology* 1:143-186.

³³ Bozsonyi, K. (2002): A kollektív viselkedés matematikai elmélete, ELTE-TÁTK, Szociológia doktori disszertáció.

³⁴ Coleman, James 1990. *Foundations of Social Theory*. Cambridge (MA), Harvard, University Press.

Schelling modelljével ellentétben számunkra a rendszer részben nyitott volt, hiszen a kezdeti értékek a valóságban is megváltoztak a vizsgált 30 év során.

A modellben nem alkalmazhattunk reguláris hálót, hanem a valós térbeli hálózatot kellett leképeznünk. (5. ábra)

ábra – tiszabói háztartások alapján képzett hálózat

A fejlesztést végül R programnyelvben készítettük el, de a szimulációs futások elemzéséhez még meg kellett oldanunk a valósággal való összevethetőség kérdését is. Anélkül hogy jelen összefoglaló tanulmányban külön részleteznénk ezen megoldásokat, csak röviden utalnánk rá, hogy végső soron egy hálózatkutatói megoldáshoz jutottunk és az egész rendszert, mint hálózatot elemeztük, azon belül is a heterofil-homofil kötések (telepi-telepi, telepi-nem telepi szomszédságok) arányait vizsgáltuk az úgynevezett esélyhányados mutató alkalmazásának a segítségével.

Alkalmazott modell

Schelling modelljétől eltérően mi két paraméterrel próbáltuk megragadni a cselekvők viselkedését. Ilyen módon azt feltételeztük, hogy a háztartásoknak kétféle döntést lehetett meghoznia:

A telepi társadalom tagjainak a lakásvásárlás során a megvásárolandó ház kiválasztásakor a szabadságfokát alapvetően két tényező határozta meg:

hová szeretne költözni (vonzás, homofília, vagy attraction tényező). Milyen szomszédságot képzel el magának.

Illetőleg, hogy hová van lehetősége költözni (hol találhatóak eladó ingatlanok). Ezen utóbbi tényező részben véletlenszerű, de a valóságban feltételeztünk egy második, a nem telepi népesség esetén potenciálisan megnyilvánuló viselkedést. Ezt neveztük távolságtartás, kirekesztés, vagy exclusion paraméternek, azt feltételezve, hogy a nem telepi népesség esetlegesen a telepi szomszédok növekvő aránya esetén inkább kínálja eladásra ingatlanját.

Mind a két paraméter 0-1 intervallumon volt értelmezhető, ahol a 0-ás érték az adott paraméter esetén annak teljes jelentéktelenségét, míg az 1-es érték az adott paraméter egyértelmű meghatározottságát jelentette.

Ilyen módon tehát ismerve a valós folyamatok időbeli arányait, illetőleg azok által kapott makro struktúrákat, arra törekedtünk, hogy a két fentebbi paraméter mozgatása által a valósághoz leginkább hasonló (mármint az esélyhányadosok tekintetében hasonló) eredményhez jussunk.

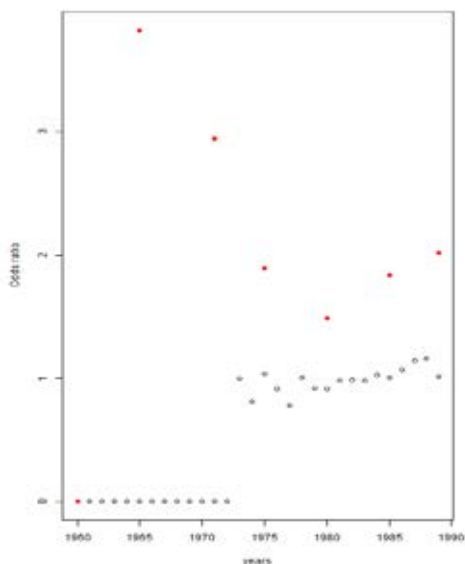
térképi ábra – a háztartások valós eloszlása

a megfigyelt időszak végén

Míg a 4-es térképi ábra esetén a valóságosan elhelyezkedő háztartásokat láthatjuk, addig 5. és 6. ábrán a két szélsőséges paraméter tér melletti véletlen realizációt. Az 5-ös térképen, amikor a teljesen véletlen által létrehozott eloszlás jelenik meg, azaz amikor sem a kirekesztés, sem távolságtartás nem befolyásolta a lakásvásárlási/eladási döntéseket. Addig a 6-os térképi ábrán, az azt a realizációt figyelhetjük meg, amely esetben a lényegében teljes volt a telepiek esetén a homofiliára való törekvés, míg a nem telepiek esetén a kirekesztés.

Akárcsak az ábrák vizuális ellenőrzése révén is egyértelműen leolvasható, hogy a valósággal összevetve egyik szélsőséges paraméterezettség sem áll közel ahhoz, amelyet az esélyhányadosok számszerű összehasonlítása is (térképek melletti grafikonok) is egyértelműen megerősítenek.

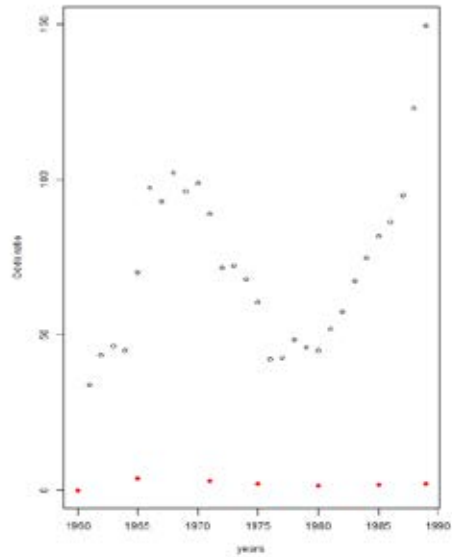
Spatial distribution after simulation in the 1.
permutation - exclusion parameter: 0, homophilia's parameter: 0

térképi ábra – a teljes véletlen által kialakult eloszlás

(az ábrán a piros pöttyök jelölik a valóságos eloszlás által mérhető esélyhányados értékeket, míg a szürke pöttyök a szimuláció eredményeként létrejöttéket)

Spatial distribution after simulation in the 1.
permutation - exclusion parameter: 0.99, homophilia's parameter: 0.99

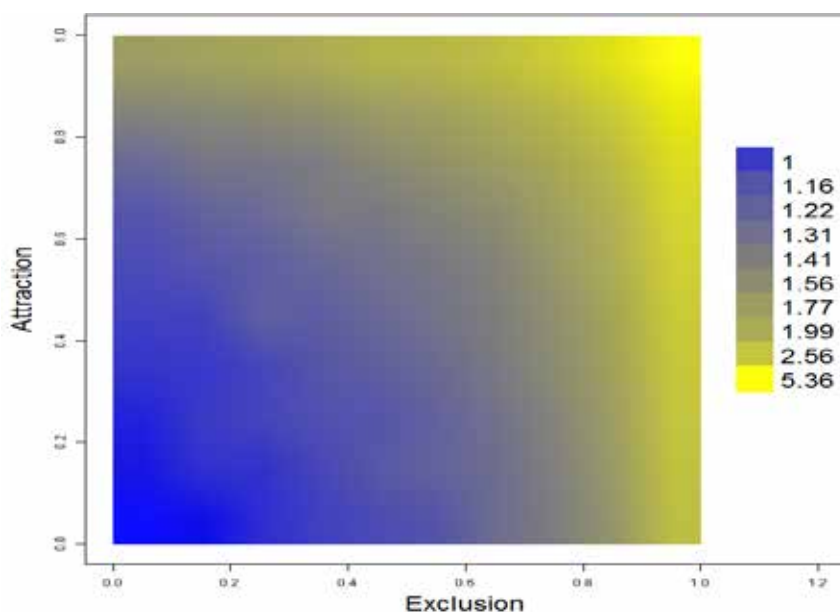

térképi ábra – a teljes meghatározottság esetén

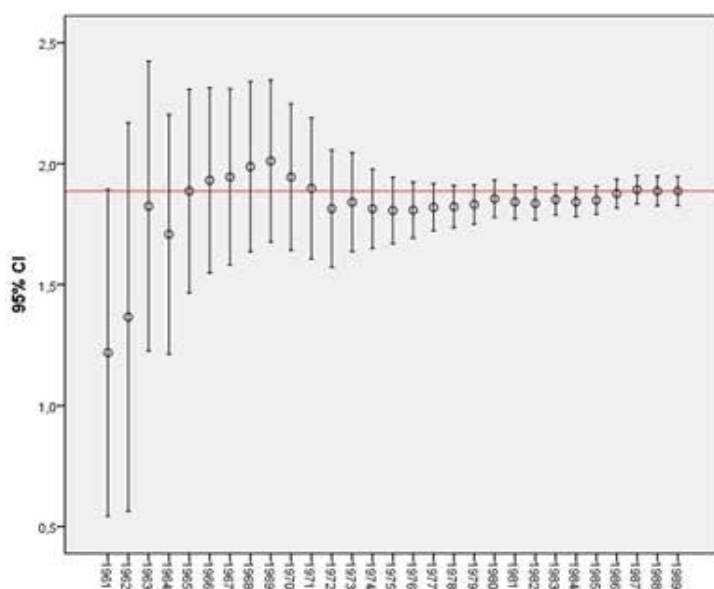
(az ábrán a piros pöttyök jelölik a valóságos eloszlás által mérhető esélyhányados értékeket, míg a szürke pöttyök a szimuláció eredményeként létrejöttéket)

A véletlen eloszlás esetén az 1 körüli esélyhányadosok a teljes véletlenre utalnak, míg az egynél nagyobb értékek a növekvő szegregációra, amely a valóságban is megfigyelhető volt, de messze elmaradt a szélsőséges teljes szegregáció esetén megfigyelthez képest.

Természetesen a teljes paraméterteret folytonos módon nem volt lehetséges leképezni, ezért diszkrétizáltuk, majd a köztes értékekre nézve extrapoláltuk az értékeket. Ilyen módon tehát képesek voltunk az úgynevezett grid-search eljárás segítségével lokális minimumokat keresni a valósághoz képest az általunk generált szimulációs eredményekkel, amelyeket ismételt futások eredményeként képeztünk le.

ábra – Az esélyhányadosok átlaga és extraplációja a szimuláció alapján (1989-es évre)

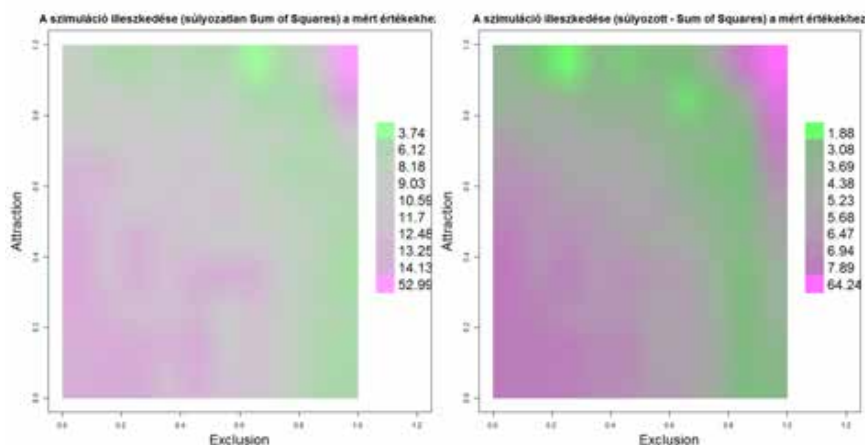
ábra – A futások eredményének szórása és időbeli konvergencia egy adott paraméterezettség esetén

Ahogy az 6. és 7. ábrákon látszik, a futások időbeli konvergenciája igen határozott képet mutat, azaz azonos paraméterezettség esetén a szimulációk hasonló végső struktúrát eredményeznek (kis szórás, stabil és folytonos eredménytér).

A végső eredmények tekintetében két modellt vizsgáltunk:

Az eredmények súlyozatlan összevetése a valós eredményekkel.

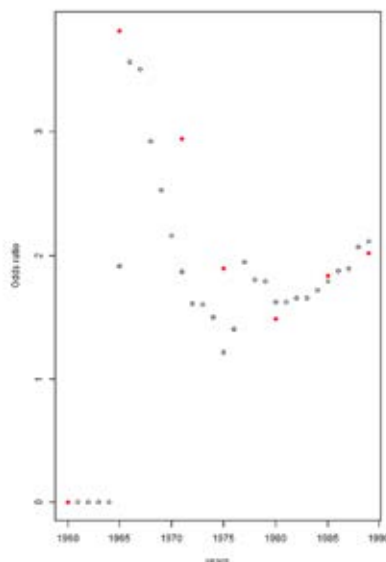
Az eredmények súlyozott összevetése a valós eredményekkel, ahol a súlyozás alapját az időbeli konvergencia alapján a stabil állapotok felsúlyozását jelentette.

ábra – A szimulációs eredmények átlaga és a valós eredmények összevetése

(az élénkzöld foltok jelentik a minimum értékeket – azaz a leginkább illeszkedő paraméterű szimulációs eredményeket)

Spatial distribution after simulation in the 1.
permutation - exclusion parameter: 0.2, homophilia's parameter: 0.9

ábra – A legjobban illeszkedő szimulációs modell egy realizációja

A fenti 8. ábráról vizuálisan is leolvashatóak a legjobban illeszkedő modell paramétereik³⁵, amikor az exclusion paraméter 0.2-vel, míg az attraction paraméter 0.9-cel volt egyenlő. Ezen értékek ugyanakkor a mi esetünkben közvetlenül is értelmezhetők, hiszen 0.2-es exclusion érték egy alacsony, de egyértelműen létező, a nem telepi népességnél megfigyelhető taszításra, míg a nagyon magas értékű attraction paraméter³⁶ egy a telepi népességnél megjelenő nagyon erős homofília-ra való törekvése, azaz a telepiek összezárására utal.

Ugyanakkor kérdés, hogy milyen általános következtetések vonhatóak le mindebből, mennyiben nevezhető az adott eljárás eredménye megbízhatónak? Mi úgy véljük, hogy az általunk alkalmazott eljárás természetesen több vizsgálat hasonló eredménye esetén tekinthető csak valóban megbízhatónak, hiszen a valóság önmagában is bizonytalanságokat hordoz³⁷, nem beszélve a mérési pontatlanságokból eredő hibákról. További kérdés persze, hogy egy valós döntési szituációban e két általunk modellezett tényezőn kívül nem szükséges-e feltételeznünk egyéb – nem véletlenszerű - meghatározó mikro szintű döntési tényezőt, hiszen az sok tekintetben átrendezhetné a modell eredményeit.

³⁵ súlyozott számítások alapján

³⁶ 1 az elméleti maximuma

³⁷ Gondolva itt olyan véletlen tényezőkre, amelyek számszerűsítése lehetetlen (pl.: egy baleset, betegség stb. amelyek minden döntéshozó véleményét megváltoztathatják).

Ugyanakkor modellezés során feltárt eredmények a szegregációs magyarázatok kapcsán mindenképpen felvetik annak szükségszerűségét, hogy elő kell segíteni az olyan elméletek kidolgozását, amelyek nem egyoldalúan a résztvevők külön-külön szemszögéből kívánnak magyarázattal szolgálni a szegregáció okára, hanem azok együttes működését és egymásra hatását is képesek figyelembe venni. Véleményünk szerint tehát olyan elméletekre van szükség, amelyek a többség-kisebbség relációjában, az érintett felek interakcióját is képesek dinamikus módon a magyarázatba beépíteni.

Kitekintés

Ma Tiszabő település egy egyértelműen elszegényedett és etnikailag szegregálódó települése az országnak, amelynek előzményeit kutatásunk révén sikerült rekonstruálnunk. Az alkalmazott adatfelvételi módszerek, a szisztematikus levéltári kutatás és az országos kontextusba ágyazás, valamint az egyedi szimulációs eredmények Tiszabő esetében páratlan részletességgel rajzolták fel a folyamatokat, amelyek napjainkig vezetnek. A kapott eredmények ugyanakkor sokkal inkább ijesztőek, mint megnyugtatóak, hiszen a település gettósodásának vizsgálati eredményei arra hívják fel a figyelmet, hogy nem csak egy határrégióban elhelyezkedő aprófalu gettósodhat el, hanem akár egy kétezer fős lélekszámot meghaladó Jász-Nagykun-Szolnok megyei település is és ilyen módon a jövőre nézve mindenképpen sürgetőnek tűnik több vidéki kisváros gettósodásának részletes a vizsgálata is.

Feminista szociális munka: elmélet és gyakorlat

Benkő Fruzsina

A feminizmussal kapcsolatban sok előítélet és tévhit él az emberekben, bár most már Magyarországon is egyre ismertebbé és elfogadottabbá válik tudományos és közéleti körökben. A feminizmus nem más, mint a nők és férfiak egyenlőségéért való törekvés. Célja nem a nők uralma vagy a férfiak gyűlölete, hanem a férfiak előjogainak lebontása és a nők egyenlőségének megteremtése. Azok a férfiak, akik aktívan élnek előjogaikkal, jogfosztásként vagy támadásként élik meg ezt a folyamatot ahhoz hasonlóan, ahogy az egykori rabszolgatartók a rabszolgák felszabadítását.

A feminizmusra úgy is tekinthetünk, mint egy szemüvegre, amit a feministák viselnek, és amelyen keresztül észreveszik a hatalmi egyenlőtlenségeket nők és férfiak között. Hasonló szemüveget viselnek a más kisebbségek jogaiért és egyenjogúságáért küzdők. Ha egy feminista lát egy műsort a TV-ben, azonnal feltűnik neki a nemek aránya. Ugyanígy, amikor egy roma jogokért harcoló aktivista nézi a TV-t, azonnal feltűnik neki a romák és nem-romák aránya. Ugyanez a helyzet egy törvényjavaslattal, egy munkahelyi csoporttal vagy akár egy óriásplakáttal. A feministák azonnal végiggondolják, hogy az adott dolog miként érinti a nőket, a romákkal dolgozók is végiggondolják ugyanezt a roma emberekre levetítve. A feminizmus és más emancipatórikus mozgalmak tehát egy adott csoport egyenjogúságáért való küzdelmet jelentenek és egy folyamatos szempontrendszert, amely szerint elemzik a világot. Nincs ez másként a feminista szociális munkásokkal sem.

A hatvanas évektől kezdve a feminizmus és a hozzá hasonló, csak más célcsoporttal rendelkező emberi jogi mozgalmak változó intenzitással és törekvésekkel, de folyamatosan jelen vannak a világban. Nagyon sokszínű az a kép, amit a feministák alkotnak, amit a feminizmus jelent az embereknek. A feminizmus egy gyűjtőfogalom, közös gyökérrel rendelkező, de más-más speciális célokkal és jelentésekkel bíró mozgalmakból áll, egy feminista identitás mögött sokféle ok és feminizmus-értelmezés lehetséges. Vannak, akik a nők munkahelyi diszkriminációja ellen harcolnak, mások a szegénység nőkre gyakorolt hatásaival foglalkoznak, megint mások a szülés szabadságáért tesznek meg mindent és a sort hosszan lehetne sorolni. A lényeg, hogy míg van egy általános cél, addig azon belül rengeteg speciális cél is létezik, és ez teszi sokszínűvé és sokjelentésűvé a feminizmus fogalmát. (Hadas, 2011: 1.)

A szociális munka a 60-as években találkozott a feminizmussal és más emberi jogi mozgalmakkal, majd a 70-es, 80-as években összeforrt a szociális munkával és annak egy legitim, módszertannal rendelkező irányzatává fejlődött.

A feminista szociális munka egyfajta reakció volt az akkor hagyományosnak tekinthető szociális munkára, amely a segítő és a segített közötti interakciókra korlátozódott, nem ment ki a szobából, ahol a segítő munka zajlott, nem nézett körül a társadalomban és nem kötötte össze az ott észlelhető egyenlőtlenségeket a kliensek helyzetével. A feminista szociális munka részben kiegészíti, részben szembe megy ezzel a szociális munka gyakorlattal, mert azt mondja, hogy a kliens problémáit személyes problémaként kezelni nem más, mint az áldozat hibáztatása a társadalom strukturális egyenlőtlenségeiért. A szociális munkásra, mint az elnyomó állam nevében társadalmi kontrollt gyakorló szereplőre tekint, és arra hívja fel, hogy növelje a kliensei tudatosságát, ösztönözze őket a kollektív fellépésre, az egymással való szövetkezésre. A közös akciót helyezi középpontba, nem választja szét az értékeket, az elméletet és a gyakorlatot. A feminista és az anti-rasszista szociális munka a radikális szociális munkából nőtt ki, annak ellenére, hogy bizonyos helyeken kritizálja annak ideológiai alapjait. Kimondja, hogy a color-blind és gender-blind hozzáállás ahelyett, hogy az egyenlőséget valósítaná meg azáltal, hogy nem tesz különbséget fekete és fehér, nő és férfi között, ezzel valójában figyelmen kívül hagyja, hogy a kliens egy elnyomott csoport tagja, és ahelyett, hogy segítene neki kitörni ebből az elnyomásból, benne keresi azokat a hibákat, amelyek miatt nem sikerül neki az elnyomó társadalomban megvalósítania önmagát. (Banks, 1995: 36-39.)

A feminista szociális munka új célokat fogalmaz meg, új eszközöket használ és ad az ügyfeleinek, új értékrend szerint működik, amelynek középpontjában az elnyomás elismerése, az egyenlőségre való törekvés, a méltányosság, a szolidaritás és a gondoskodás etikája áll. A szociális munkába beemel olyan problémákat, mint a nők elleni erőszak, a szexuális erőszak vagy a poszttraumás stressz zavar.

A 80-as évek után a 90-es évektől napjainkig egyre jobban megerősödni látszik a szociális munkából menedzserializmussá alakuló irányvonal, amelyben a szociális munkás kontrolláló funkciója felerősödik, az ügyfelek egyre inkább a társadalmon kívüliekké válnak, veszélyt jelentenek a többségre nézve. A hagyományos szociális munkás értékekkel szemben újra előtérbe kerül a szegények érdemesre és érdemtelenre való felosztása, a kirekesztettek büntetése és ellenőrzése. A rendszer, amelyben a kliens egy kezelendő probléma, egyre bürokratikusabbá és procedurálisabbá válik. (Banks, 1995: 39-42.)

Úgy gondolom, hogy minden szociális munkásnak, csak úgy, ahogy minden embernek, kialakult értékrendszere van, megvan a véleménye a világ működéséről. Munkája során

ezek az értékek megjelennek, akár kimondva, akár kimondatlanul, befolyásolják, hogy miként értelmezi a problémát, amelyben ügyfele a segítségét kérte, milyen módszerekkel dolgozik, és milyen célokat valósít meg munkájában.

“Nagyon leegyszerűsítve álljon itt egy példa: a családon belüli erőszak esetében például a feminista szakemberek úgy gondolják, az erőszak oka a nemek közötti egyenlőtlenség. A rendszerszemléletű szakemberek azt gondolják, hogy az okok sokrétűek és egy rendszert alkotnak, miközben elutasítják a hatalmi különbségek elméletét. A behaviorista szemlélet szerint rossz viselkedésekről van szó. Az analitikus-terápiás vonal pedig azt mondja, hogy az erőszak oka a gyerekkorban átélt erőszak. Mindez meghatározza, hogy az irányzatok egyes képviselői milyen szolgáltatást kínálnak a jelenség szereplőinek: a feministák például nem javasolják a mediációt, mert annak feltétele a felek egyenlősége. A rendszerszemléletűek ezzel ellentétben mediációt ajánlanak, a behavioristák viselkedésterápiát, a terápiás vonal képviselői pedig egyéni vagy párterápiába küldik az érintetteket. Mindez nem lenne fontos, ha minden út ugyanoda vezetne, a nemen alapuló erőszak áldozatai azonban jellemzően a feminista alapú segítséget tudják leginkább hasznosítani, abban találnak leginkább a saját valóságukra (Clemans, 2005:61.). Így tehát hangsúlyossá válik az ideológiai háttér és az, hogy mi van a szolgáltatást nyújtó szociális munkás fejében az adott problémáról és annak gyökereiről. Mai tankönyveink nagy része gender-vak, nem tanulunk feminista szociális munkát, így a magyarországi szolgáltatásokat is inkább jellemzi a gender-vakság, ami nem semlegességet, hanem a hagyományos szerepfelfogások támogatását jelenti.” (Bányai-Benkő, 2012: 118.)

Az alábbi táblázatban két oszlop látható. Az első oszlopban a szakirodalomból és a mindennapi szociális munkás tapasztalataimból merített példákat sorolok fel arra, ahogy a “hagyományos”, sajnos Magyarországon is egyre inkább a menedzserializmus irányába eltolódó szociális munka viszonyul klienseihez. A második oszlopban a feminista, elnyomás-ellenes, anti-rasszista irányzatok jellemzőit sorolom fel.

“Hagyományos” szociális munka	Feminista/anti-rasszista szociális munka
A kliensek problémáit az egyén felelősségének tartja.	A kliens problémái alatt többek között az elnyomást és annak következményeit érti, amelyeket a társadalom felelősségének tart.
Color-blind, gender-blind hozzáállás, amely elvileg a mindenki egyenlő elvet szolgálja, gyakorlatilag azonban vak a strukturális és intézményes diszkriminációra.	Figyelembe veszi, ha az ügyfél egy elnyomott csoport tagja.
Egyénen akar segíteni.	A társadalmi problémát is meg akarja változtatni.
Pártatlan, legyen szó egy család tagjairól (például gyerekekről és szülőkről) vagy a rendszer különböző szereplőiről (például a kliense és egy ügyintéző).	Állást foglal, mert azt vallja, hogy a pártatlanság az elnyomót támogatja, miközben a támogatás az áldozatnak nélkülözhetetlen.
A “helyes”, “normális”, “jó” értékeket és normákat akarja közvetíteni, amelyek általában az elnyomó többség értékein alapulnak.	Elismeri az ügyfél megoldási stratégiáit, hiszen ő a legkompetensebb az életét tekintve, az eddigi megoldási kísérleteit legitimként és adekvátként kezeli.
Közvetítő az állam és az ügyfél között, elsősorban az állam felől az ügyfél irányába.	Az ügyfél támogatója az állammal szemben.
Merev szerepek és határok vannak a segítő és segített között.	A gondoskodás etikája valósul meg segítő és segített között, amelynek kulcsszavai az egymásra utaltság, a kölcsönösség, a felelősség és az egyenlőség.

A feminista szociális munkás ügyfelére nem úgy tekint, mint egy egyénre, amely önállóan és a környezetétől függetlenül él a világban, hanem tisztában van a klienst körülvevő társadalom jellemzőivel, illetve azokkal a statisztikai adatokkal, társadalmi folyamatokkal, amelyek az adott ügyfelet érinthetik, amelyek hatással lehetnek életére. A feminista szociális munkás ismeri azokat az adatokat és szakirodalmakat, amelyek az elnyomott csoportokból kikerülő klienseinek problémáiról szólnak:

Mit tanultak magukról a társadalomtól? Ennek milyen következményei vannak az egyénre nézve (iskolai végzettségüket, önértékelésüket, önmegvalósításukat, anyagi helyzetüket, stb. tekintve)?

Adatok (családon belüli erőszak, diszkrimináció, stb.)

Az "elnyomás természetrajza": pl. bántalmazó párkapcsolat, prostitúció, romákkal szembeni elnyomás

A feminista szociális munka módszereiben kissé eltér a hagyományosnak mondható szociális munkától. Az elnyomás és az elidegenítés enyhítése érdekében kimondja, amikor elnyomást tapasztal és elismeri az ügyfél emberi jogait, amelyek megilletnék. Ilyen például az, amikor egy bántalmazott nőnek azt mondja egy szociális munkás, hogy joga lenne biztonságban élni, vagy amikor egy gyereknek azt mondja, joga lenne a fejlődését szolgáló oktatáshoz az iskolában.

A második fontos eszköz a néven nevezés. Az előbbi célok mellett szorosan szolgálja a képessé tételt, vagyis azt, hogy az ügyfél maga rendelkezzen az életével, átvegye annak irányítását. Fontos nevükön nevezni azokat az igazságtalan jelenségeket, amelyekről az ügyfél szenved. Ilyen az, amikor a bántalmazás természetrajzát felismerve rámutatunk arra, hogy ami az adott ügyféllel történik, párkapcsolaton belüli erőszak. Az ember csak akkor tud változtatni, ha meg tudja nevezni a problémáját és minél többet megtud róla.

Az elnyomott csoportok tagjaira jellemző önértékelési problémák ellen az elismeréssel, megerősítésekkel, pozitív visszajelzésekkel tudunk tenni, amelyeknek szintén nagy szerepük van a feminista szociális munkában. Ha valaki soha senkitől nem hallja, hogy képes valamire, ő maga sem fogja magát képesnek tartani semmire. Ha csak egyetlen ember is azt mondja valamivel kapcsolatban, hogy meg tudja csinálni, azzal kapaszkodót adott, ami segítheti a megvalósításban.

Az elszigetelés megszüntetése annyit jelent, hogy az ügyfél tudomására hozzuk, hogy nincs egyedül, az, amin keresztül megy már nagyon sok más nővel/cigánnyal megtörtént. Ezzel egyrészt teszünk valamit az elszigetelés ellen, másrészt teszünk valamit a büntudatának csökkentése érdekében.

Fontos, hogy mindig megvizsgáljunk minden helyzetet, sok kérdést tegyünk fel, amelyekkel szétszathatjuk előfeltételezéseinket. Ne ítélkezzünk, ha valamivel kapcsolatban rossz érzésünk van, kérdezzünk rá, valószínűleg adekvát választ fogunk rá kapni. Tipikus helyzet a szociális munkában, amikor egy ügyfél nem a szociális munkás elvárásai vagy nem a többségi normák szerint működik. Ilyenkor érdemes benézni a függöny mögé, hogy mi miért történik. A rossz magatartású tanuló például lehet, hogy arról fog beszámolni, hogy cigányozzák az osztálytársai és a kötekedések miatt verekszik mindennap az iskolában és ezáltal az ő rossz viselkedése, amiért ő egyedül volt a felelős máris egy sokszereplős cselekménnyé válik, sok felelőssel.

Mindezek mellett az ügyfelektől elvárt tiszteletet, az őszinteséget és a nyitottságot úgy várja el a feminista szociális munkás, hogy ő is ezeket adja bele a segítő kapcsolatba.

Végezetül álljon itt néhány példa egy budapesti ifjúsági klubból, amelynek szolgáltatásait elsősorban hátrányos helyzetű cigány kamaszok veszik igénybe.

“Mi legyek, orvos, szerelő vagy betörő?”

“Úgyse vesznek fel sehova...”

“Táncoltunk és énekeltünk órán...”

A romák elleni strukturális diszkrimináció hatásaival nap mint nap találkozunk, amikor a klub szolgáltatásait igénybe vevő kamaszok arról számolnak be, hogy nem akarnak iskolába járni, mert nem látják értelmét, például azért, mert úgysem fognak tudni elhelyezkedni cigánként. Már 12 évesen átlátják ezt a folyamatot és megtorpannak az iskolai előmenetelükben. Eközben nap mint nap összetűzésbe keverednek az iskola dolgozóival és ezáltal egyre messzebb és messzebb kerülnek egy sikeres, önmegvalósításon alapuló felnőtt élettől. A feminista, illetve anti-rasszista szociális munka elvei szerint akkor segítünk, ha támaszaivá válunk az adott fiatalnak és elismerjük a tapasztalatait, félelmeit, majd az így kialakult szövetség keretein belül segítjük őt az elnyomás által okozott akadályok legyőzésében.

“Azt mondta, próbáljuk ki, könnyű pénz...”

Már a kamaszok között is jelen van a nők elleni erőszak, amely ebben a korosztályban a legrombolóbb. (Köberlein, 2010: 11.) Emiatt nagy szükség van arra, hogy egy szakavatott szem észrevegye, amikor egy lány veszélyeztetetté válik a párkapcsolaton belüli erőszak, vagy a prostitúció által. Ilyenkor az ad esélyt az erőszak elkerülésére vagy minimalizálására, ha az áldozat megkap minden, a vele történetekkel kapcsolatos információt, amit be tud fogadni. Többek között ez teszi őt képessé arra, hogy kilépjen a számára destruktív és a biztonságát veszélyeztető szituációból.

A szociális munkások a frontvonalon állnak az elnyomók és az elnyomottak között, legyen szó cigányokról, szegényekről, nőkről, fogyatékkal élőkről, vagy más, hátrányosan diszkriminált csoportokról. Ez a helyzet azt vonja magával, hogy a segítő szakembernek döntenie kell, kivel azonosul, munkájával kinek az értékeit közvetíti, kit támogat. (Davies, 2000: 14.) A feminista/anti-rasszista szociális munka ma még csak egy nagyon szűk szociális munkás rétegre jellemző Magyarországon, de napjainkban egyre kiéleződnek az ellentétek, egyre nagyobbak a társadalmi feszültségek, így a folyamat minden szereplőjének újra és újra át kell gondolnia értékeit és elveit, ez alól nem

képeznek kivételt a szociális munkások sem. Így várható, hogy a szakmán belül egyre markánsabb réteget fognak képviselni a feminista/anti-rasszista értékeket valló és módszereket alkalmazó szociális munkások.

Irodalom

Banks, Sarah (1995). *Ethic and Values in Social Work*. London: Macmillan Press.

Bányai Emőke Dr. – Benkő Fruzsina: A feminizmus és a szociális munka: elmélet és gyakorlat In.: Adamik Mária, Dr. /szerk./ (2012): *Bevezetés a szociálpolitika nem szerinti értelmezésébe „Gendering Social Policy”*, ELTE TÁTK Budapest

Clemans, Shantih E. (2005): *A Feminist Group for Women Rape Survivors*. In.: *Social Work with Groups*, Vol. 28(2), The Haworth Press

Davis, Martin (ed) 2000. *The Blackwell Encyclopedia of Social Work*. Oxford: Blackwell Publishers.

Hadas Miklós /szerk./ (2011): *Férfikutatások*. TÁMOP online-szöveggyűjtemény, ELTE, BCE.

Köberlein /szerk./ (2008): *Heartbeat – Szívdobbanás. Párkapcsolat erőszak nélkül. A fiatalok közti párkapcsolati erőszak megelőzése – Kézikönyv iskolai és iskolán kívüli foglalkozásokhoz*. Deutscher Paritätischer Wohlfahrtsverband, Landesverband Baden-Württemberg

Pik Katalin (2004). *A szociális munka története Magyarországon (1817-1990)*. Budapest: Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület.

Bűn és kánon a prostitúció példáján keresztül

Bódis Enikő

A szexualitás, vagyis a szexuális viselkedésmódok és attitűdök minden kultúrában szabályozottak. A szexualitást és a prostitúciót nem lehet az adott társadalmi, politikai és gazdasági folyamatoktól elkülönülten vizsgálni. Amit az egyik társadalom „jónak” (megfelelő, kívánatos, elfogadott etc), tart az egy másik kulturális kontextusban lehet „rossz” (megvetendő, eltörplendő etc.).

Az egyénekkel szemben a társadalom tagjai igényeket támasztanak, ezek az elvárások kikényszerítik a szerepnek megfelelő viselkedést. Az elvárások magukkal vonják a szankció lehetőségét, megtorlás jár érte, ha nem az elvártak szerint viselkedünk.

A társadalmi elvárások szerint a szexualitás fő célja a reprodukció, kívánatos a monogámia, fontos az érzelmi elköteleződés, a heteroszexuális kapcsolat, a reproduktív korban való szexuális élet, valamint a hüvelyi közösülés (Zilbergeld 1992, Bolin és Whelehan 1999).

A prostitúció e társadalmi elvárásoknak nem felel meg, sőt a tevékenység épp ezek ellentétében manifesztálódik: nem a reprodukció a célja, nem monogám, nincs érzelmi vonzalom a kliens és a prostituált között, a vásárlók és a prostituáltak között is vannak időségek, nemcsak heteroszexuális a kapcsolat.

Metodológia

A prostitúció kutatása során igyekeztem a résztvevő-megfigyelés módszertanát alkalmazni a vizsgált területen, az adott szituációtól függően hosszabb-rövidebb interjúkat készítettem prostituáltakkal. Az interjú részletek egyrészt a terepen, másrészt a Kalocsai Fegyház és börtönben készültek korábban prostituáltként dolgozó nőkkel. Ott lehetőségem volt több órás mélyinterjúk készítésére, míg a terep inkább fragmentált beszélgetésekre volt alkalmas. Ugyanakkor sikerült egy prostituálttal olyan viszonyt kialakítani, hogy megfigyelhettem őt nem prostituált, hanem „családot összetartó”, tradíciós női szerepben is. A börtönben 16 nővel készült mélyinterjú, az utcán, a terepen 10-12 hosszabb-rövidebb beszélgetést készítettem. Ezeket az interjúkat, most a „jó” „rossz” dichotómiájának szemszögéből vizsgálom. Hogyan látják a prostituáltak önmagukat, hogyan egyeztetik össze az elvárt női szerepeket a stigmatizált, szégyellnivaló szereppel? Hogyan értelmezik a feléjük megnyilvánuló

negatív vélekedéseket, hogyan igyekeznek a “rossz” negatív szerepet átfordítani “jó”-ba, a “bűnös” szerepét beilleszteni a társadalmi “kánon”? Van-e egyáltalán egységes “kánon”, a prostituáltról a prostituált vélekedése szerint?

Bűn vagy munka?

Az az állítás, miszerint a prostitúció univerzális és az emberi kultúra történetében mindig jelen volt erősen kétségbe vonható, ha figyelembe vesszük a mai meghatározását. A közbeszédben, a médiában a prostituált stigmatizált, megvetendő, alacsony státussal rendelkező - nő.

A prostitúcióról szóló diskurzusokat folyamatosan át- meg átszövik a moralitásról és az etikáról szóló szövegek, akár a feminista ideológia felől, akár a jogi szabályozás felől érkeznek. Az értékorientált diskurzusok ugyanakkor visszahatnak a prostituáltakra.

A nőknek kiosztott kulturális szerepek a társadalomban: az anya, a feleség, a jó háziasszony. Ezzel szemben a prostituált züllött nő, becsstelen, utcalány.

Carla de Meis brazil prostituáltak között végzett etnográfiai kutatást (De Meis 2002). Da Matta (1991) teoretikus keretét használta fel kutatásához. Da Matta a brazil társadalom komplexitását a “ház” és az “utca” metaforájával jelenítette meg Rio de Janeiro-i prostituáltak körében. Bár Brazíliában különböző kultúrák (európai, indián, fekete) élnek együtt, és erős tradicionális és patriarchális struktúra a jellemző, ugyanakkor az ország jelentős modernizáción ment keresztül az utóbbi években (De Meis 2002).

Bár az általam vizsgált terepet és a prostitúció jelenségét én De Meishez és Da Mattához viszonyítva egy kulturálisan egységesebb társadalomban vizsgálom, mégis a terepmunka során végzett megfigyeléseim és az interjúk alapján úgy vélem, alkalmazható saját kutatásomban is ez a teoretikus keret.

Tradíció és individualizmus

A prostituáltak vágyakoznak a tradicionális női szerepek iránt “jó anya”, “otthonteremtő”, és ezeknek a szerepeknek a jövőbeli minél tökéletesebb betöltésével indokolják azt, hogy jelenleg épp e szerepek ellentétének megvalósításába kényszerülnek.

“Mindig azon gondolkodom, hát úgy 10 éve, hogy ez bűn, de látod... a fiamnak 3 gyereke van, mindig hozzám jönnek enni, neki nincs munkája, az utolsó filléremet is odaadom. A nyugdíjam 33 ezer forint, a lakbér 28. Most hadakozok magammal, mert

gyülekezetbe járok, és nem tudom összehozni a kettőt, hogyha néha el kell követni, hogy.... Ezt Isten nem engedi meg, mert vagy őt fogadod el tiszta szívedből vagy....”(Éva,62)

A tradicionális kulturális szerepek a “házzal”, vagyis az”otthonnal” azonosíthatók, míg a prostituált terepe az “utca”. A “ház”, az otthon testesíti meg a békét, a rendet, a családot. A prostituált kénytelen szakítani az elvárt, „rendes” a „ház”-hoz, „otthon”-hoz köthető női szerepekkel, és csatlakozik a „rossz”, utcalány világához. Ugyanakkor erős vágy él benne, hogy megfeleljen az elvárt női szerepeknek, ennek érdekében a vélt társadalmi igényeknek megfelelően igyekszik legitim identitásnarratívát felépíteni.

“Nekem van egy nagy házam, ezer négyzetméteres a melléképületekkel, ott él most a gyerekem az apjával. Ha kimegyek a börtönből, nem megyek már ki az utcára. Most van valaki, egy idősebb ember, kliensem volt, el akar venni feleségül. Sokat jár be hozzám, azt hiszem hozzámegyek.” (Bea 25)

A prostituált prostituálttá válása során liminális létbe kényszerül. Az “otthoni”, a régi kötelékek megszűnnek, marginalitásba (átmenet) kerül, majd egyesülés (új szerep kialakítása a társadalomban) lesz a célja. Valamikor az “otthon”-hoz tartozott, ám most a liminalitásban a jellemzői bizonytalanok, a korábbi társadalmi szerepek felfüggesztődtek, a régi világhoz már nem tartozik, de az újat nem képes teljességgel elfogadni. A “senki földjé”-n egyensúlyoz. “A liminális személyek sem itt nincsenek, sem ott, a jog, a szokás, a konvenció és a szertartás által kijelölt és elrendezett pozíciók köztes területén helyezkednek el.” (Turner 2002: 108)

“Én sokáig nem mertem megmondani a szüleimnek, hogy mit csinálok itt Pesten. Lent hagytam a gyerekeimet, hogy vigyázzanak rá, aztán azt mondtam, hogy gyárban dolgozom. Egyébként igyekeztem is mindig valami rendes munkahelyet is találni, amellett, hogy este meg kiálltam az utcára. Aztán végül megmondtam anyámnak, hogy ez van. Ha azt akarja, hogy legyen pénz, ezt kell csinálnom.” (Éva 62)

Ház vs. utca

De Meis szerint az utca válik az otthonná, mert az lesz az a közeg, amely személyessé alakul, hierarchikus kötődésekkel. A hierarchia (pl. futató és prostituált között) bizonyos értelemben az otthon hamis képét alakítja ki a prostituáltban. A futató hálójába úgy kerül a prostituált, hogy az elcsábítja és beleszeret (ezt a folyamatot mutatja be például a Lilja 4-ever című film is). A prostituált gyakran úgy kerül az „utcára”, hogy az „otthonra” készül, az „otthon”, a „feleség” szerepe utáni vágy viszi arra, hogy végül magára öltse a „rossz” nő, a „kurva” szerepét.

“Hát én úgy kerültem bele ebbe, hogy szerelmes lettem, amikor 16 éves voltam. Eleinte nagyon jó volt a fiúval együtt lenni, nagyon kedves volt hozzám, egy csomó dolgot vet nekem, aztán később vettem észre, hogy más lányokhoz is jár. De nagyon szerettem. Elfogadtam ezt. Amikor azt mondta, hogy elfogyott a pénze, segítek pénzt keresni, és álljak ki az utcára, megtettem neki. Eleinte még nagyon is büszke voltam rá, hogy milyen sok pénzt tudok keresni, és neki tudom adni.” (Zsuzsa 23)

Az elbeszélte narratívák törött, szegmentált élettörténeteket mutatnak be, mintha az alanyok többféle olyan életet élnének párhuzamosan, amelyeket próbálnak egymásba integrálni. (Bibeau és Perreault 1995) Egyszerre otthonteremtők és szégyellnivaló, lenézett nők.

“A gyerekem egyedül van otthon, amikor lemegyek a térre, de van mobilja fel tud hívni, de sokan lehozzák őket, legalább játszanak, levegőn vannak, amíg az egyikünk üzletben van, a többiek vigyáznak rájuk. Csak az enyém inkább tévét szeret nézni” (Bianka 33)

“Csak az anyám miatt csinálom,. Ki tartja el az anyámat, egyébként ő is ezt csinálta, de most nem tud dolgozni, mert beteg.” (Anna 30)

Többféle identitás küzd egymással az élettörténetekben, az interjúalany folyamatosan megpróbál egy végső, meggyőző szelf-narratívát felépíteni. A prostituált marginális területen egyensúlyoz: a “jó-rossz”, a “tisztá-piszkos”, a “fent és lent” dichotómiája között kell megtalálnia egy számára még elfogadható identitást.

“Egy csomóan drogoznak. Én ezt soha nem tenném. Nem állok szóba ezekkel. Sokan úgy vélik, hogy minden prostituált egyforma, pedig ez nem igaz. Én nem vagyok olyan, mint ezek. Nekem csak a gyerekem felneveléséhez kell a pénz.” (Kati 34)

A megkérdezettek folyamatosan arra tesznek kísérletet, hogy elválasszák személyes életüket prostituált tevékenységüktől. Ennek egyik kifejeződési eszköze, hogy elhatárolódnak a többi prostituálttól. Az a mechanizmus, hogy a stigmát más prostituáltra hárítják strukturális része az identitásépítési folyamatnak. (Gaspar 1988)

“Nagyon buták ezek a lányok. A stricijüknek dolgoznak, észre sem veszik hogy kihasználják őket. Nekem soha nem volt stricim.” (Bea 29)

“Nincsenek barátaim itt. Jobb egyedül lenni, csak baj less belőle, ha közelebb kerülsz egy másik lánnyal.” (Kati 34)

“Egy prostituálnak nem lehetnek munka közben barátai. Nekem a pénztárcám a legfontosabb barátom. Csak olyanokkal barátkozom egyébként, akik nem prostituáltak” (Gyöngyi 25)

“Az utcán mindenki áruló, mindenki kígyó, itt nem lehetnek barátaid – a kurvákban nem bízatsz meg. Mindegyik elárul, ha úgyhossa a sors.” (Bianka 33)

Nem úgy látja magát, mint valódi jogokkal rendelkező dolgozó egyént a társadalomban, ő a “másik” nő, a “rossz”, amely ítéletet egyrészt elfogadja, másrészt igyekszik elhatárolódni tőle, és azt bizonygatni, hogy képes lesz a jövőben a megfelelő, elvárt szerepet teljesíteni. Ebben az értelemben is átmeneti, transzgresszív, liminális állapotban van, amelyet állandó fluiditás, jellemez: sem “jó” sem “rossz”, néha “jó”, néha “rossz”.

A prostituált “liminális nő”, a szexmunkás és a kurva szerep között ingadozik. Hol bizonyítani akarja önállóságát és felveszi a “jó” prostituált jellemzőit, mint például tisztességes az üzletben, kielégíti a vevő igényeit, ezért az a jövőben visszajár hozzá, vigyáz az egészségére, védekezik, ügyel az egészségére, érzelmileg távortartja magát a vevőtől, előre kéri a pénzt, soha nem nyújt több szolgáltatást, mint amelyben a klienssel előre megegyeztek, figyelmezteti a többi prostituáltat, ha egy vásárló valamilyen szempontból megbízhatatlan, minél több pénzt tud keresni, ha dolgozik, nem élvezi a szexet, önvédelemre képes, független. Ezzel szemben a “rossz” kurva jellemzői (amelyet a “jó” prostituált ragaszt a “rossz” kurvára): tisztességtelen az üzletben, “lenyúlja” mások klienseit, ár alá megy, nemi betegségeket terjeszt, érzelmileg involválódik, a klienst indifferens vásárlónak kezeli. Mindamelltt nem független, futtatója van, nincs tekintettel a többi prostituáltra, a pénzt elherdálja, pl. drogozik vagy alkoholizál.

“Én nem voltam jó kurva, minden klienst embernek tekintettem, nemcsak férfinak.” (Mari 28)

“Nahát élvezni, azt nem lehet. Ez munka. A munkát általában nem élvezik az emberek, meg aztán akkor kiszolgáltatott leszek érzelmileg, és nekem less rossz.” (Kati 27)

“Csak azzal érezheted jól magad, akit szeretsz, de ez egészségileg nagyon tönkre tesz, volt egy-kettő, akikkel jól éreztem magam, de csak akkor, ha már többször jöttek, 3-4 hónapig legalább, ahhoz kellett már valami lelki kapcsolat,” (Rozi 37)

Ha a prostituált szexmunkásként határozza meg magát, akkor individualista értékeket hordoz, azaz “dolgozó”, miközben a “kurvát” tradicionális értékek jellemzik: feslett, rossz, kitaszított, szégyellnivaló.

Áldozat vagy büszke munkás?

A 60-as évekből induló radikális feminista elméletek ma is a prostitúciót a szexuális kizsákmányolással, rabszolgasággal azonosítják, a nők globális és lokális elnyomását látják benne (Raymond 1999, Farley 2004). Az abolicionalista elméletek szerint a prostitúció ártalmas a prostitúáltakra és az egész társadalomra általában. Az állam, amely legalizálja prostitúciót, valójában strici, futtató, amely folyamatosan fenntartja a férfiak elnyomását a nők felett. A prostituált ebben a felfogásban áldozat. A prostitúció pedig a test áruvá tétele a férfiak érdekében. Szexmunka eszerint nem létezik, mivel a prostitúciós tevékenységből hiányoznak olyan attribútumok (például előbbre lépés a pályán, a munkában eltöltött idő megbecsülése etc.), így a prostituált pusztán csak szexuális tárgy (Dworkin 1996).

“Nem megyek el, akivel nem akarok. Egyszer – igaz kicsit be voltam löve – bezártak egy kocsiba, és levittek vidékre, de olyan hülyék voltak, hogy a telefonomat sem vették el. Felhívtam a rokonaimat, jöttek értem, aztán minegyiket félholtra verték. Még a nőket is.. Azokat azért sajnáltam. Na szóval tudok vigyázni magamra.” (Bianka 33).

A prostituált tehát kétféle szerep közül választhat, és többnyire e két szerepválasztás között ingadozik: áldozat vagy büszke munkás legyen-e. Ám egyik szerep, egyik identitással való azonosulás sem problémamentes a prostituált számára. Ugyanis, ha szereti a munkáját, akkor “deviáns”, “nimfomániás” “hiperszexuális” ami bizonyíték a női bujaságra, fékezhetetlenségre (Savitz és Rosen 1988),. A nőket kíváncsabb kontroll alatt tartani, főleg a szexualitással kapcsolatban (Hobson 1987, Brandes 1981). Ez a paternalista, konstrukció a “család”, a “jó lányok” védelmére hivatott a reprodukció érdekében.

“Hogy szeretem-e csinálni? Olyan munka, mint a többi. Ez az én munkám. Egyébként meg, mit gondolsz, milyen olyannal lenni, akit nem szeretsz? A pénzért csinálom.” (Sára 28)

A „jó” prostituált és a „rossz” kurva

A prostituált rákényszerül, hogy egy koherens narratívát építsen fel saját szerepéről, és a társadalomban elfoglalt helyéről. Az önnarratíva felépítésében a prostituált nők különböző stratégiákat alkalmaznak annak érdekében, hogy pozitív képet mutassanak be magukról és a stigmatizált, deviánsnak, szégyellnivalónak tartott identitásról leválasszák magukat. Ennek a stratégiának egyik jellemzője, hogy az általuk (vagy véleményük szerint a külvilág felől érkező, őket azzal azonosító) negatív véleményeket áthárítják a “másik”, a “rossz” prostituáltra.

“Ez ruppótlan. Mindenki elmege 1500 forintért. És hogy öltözik...! A rendőrök egyből kiszúráják. De nem is teljesen normális, valami baj van az agyával...” (Bianka 33)

“Javítóban voltam Szolnokon, egyszer értem jött az anyám, de akkor már nem akartam vele menni, mert megtudtam előtte, hogy lemondott rólunk, a gyerekeiről, mert ivott meg kurva volt.” (Ilona 53)

A szexmunkásokra a társadalom úgy tekint, mint betegségek hordozóira, a köz szígyenére vagy áldozatra, nem mint önálló racionális megfontolásokkal bíró ágensekre. Ez ellen az áldozatszerep ellen a prostituáltak többsége tiltakozik.

“Rám soha nem kellett vigyázni, én nem keveredtem soha rossz társaságba, mindig megtaláltam a hozzám illő, inkábbbb középsszerű, rendes kis embereket.” (Kati 27)

“Soha nem ittam, nem drogoztam, ha elmentem szórakozni, vettek nekem italt, de egész este csak egy pohár pezsgőt ittam.” (Éva 62)

“Nem azt mondom, hogy bennünk nincs hiba, vagy hát azt sem tudom, hogy van-e hiba vagy nincs, hiába szeretnének az asszonyok dolgozni, ha nem tudnak.” (Anna 24)

Következtetés

Az önnarratíva felépítésében a prostituált nők különböző stratégiákat alkalmaznak annak érdekében, hogy pozitív képet mutassanak be magukról és a stigmatizált, deviánsnak tartott identitástól leválasszák magukat. Liminális létbe kényszerülnek, melynek során elhagyják az “otthont” az “utcáért”. Annak érdekében, hogy olyan identitásstruktúrát építsenek fel, amely számukra és – véleményük szerint – a társadalom számára is elfogadható, kialakítják “jó” prostituált és a “rossz” kurva dichotómiáját. Igyekszenek a “rossz” kurva szerepét a “másik”, a “bűnös” prostituáltra hárítani, ugyanis nem képesek elszakadni attól a már internalizált, rájuk oktrojált szereptől, amely szerint valójában nem létezik “jó” prostituált, csak “rossz” kurva.

Irodalom

Bibeau, G. And Perreault M.: *Derives Montralaises: A Travers des Itineraires de Toxicomanies dans le Quartier Hochelaga-Maisonneuve*. Montreal: Boreal Publishers. 1995

Bolin, A. and Whelehan, P.: *Perspectives on Human Sexuality*, Albany, SUNY-Press, 1999

Brandes, S.: "Like Wounded Stags: Male Sexual Ideology in an Andalusian Town" in Ortner, S. and Whitehead, H. (eds.): *Sexual Meanings. The Cultural Construction of Gender and Sexuality*, Cambridge, England, Cambridge University Press 1981 pp. 216-239.

Brewis, J. and Linstead, S.: "'The worst thing is the screwing': consumption and the management of identity in sex work", *Gender, Work and Organization* 7 (2): 84–97.
Hobson, B. M.: *Uneasy Virtue. The Politics of Prostitution and the American Reform Tradition*, New York, NY: Basic Books, 1987

Da Matta, R.: *A casa e a rua Rio de Janeiro: Guanabara Koogan*. 1991

De Meis, C.: *Narratives of Identity in a Liminal Space among Prostitutes in Brazil*, *Ethos* Vol. 30 No. 1-2. (Mar-Jun. 2002 pp. 3-24..

Gaspar, M. D.: *Garotas de Programa: Prostituição em Copacabana e Identidade Social*. Rio de Janeiro: Jorge Zahar Publishers. 1988

Pheterson, G.: *The Whore Stigma: Female Dishonor and male Unworthiness*, *Social Text*, No. 37.pp. 39-64. 1993

O'Connell Davidson, J.: *Prostitution, Power and Freedom*, Cambridge: Polity, 1998

Savitz, L. and Rosen, L.: *The Sexuality of Prostitutes: Sexual enjoyment reported by "streetwalkers"* *Journal of Sex Research* 24, 200-208, 1988

Zilbergeld, B.: *The New Male Sexuality: The Truth About Men, Sex and Pleasure*, Bantam Books, 1992

Turner, V.: *A rituális folyamat*, Osiris 2000

Kultúra és humor. Kánon vagy apokrif ?

Papp Richárd

Egy vallási tanító munkát kapott annak idején egy kis zsidó közösségben. Első dolga volt, hogy felkereste a városka zsidó szabóját, hogy öltönyt rendeljen tőle. Eltelt két év, de az öltöny csak nem készült el. Végül a tanító kapott másik munkát és elment a városból. A sors azonban úgy hozta, hogy négy év múlva újra visszatért. Alig tette be a lábát a városkába, meglátta a szabót, aki kiabálva rohant felé:

Uram, kész van az öltöny, kész van az öltöny!

A tanító először elcsodálkozott, majd ráförmedt a szabóra:

Mit képzelsz magad! Az Örökkévaló, Áldassék a neve, hat nap alatt megteremtette a világot, magának meg hat év kellett ahhoz, hogy egy öltönyt megvarrjon?

Erre a szabó széttárta a karját, így szólt:

Ez így igaz, de nézze meg ezt a világot és nézze meg ezt az öltönyt!

Hogyan értelmezzük ezt a viccet?

„Fanyarnak”, „kétértelműnek”, „blaszfémikusnak”? Olyan narratívának, amely lehetőséget ad a vicc mesélőjének és hallgatójának, hogy ideiglenesen szembeforduljon azokkal az értékekkel és normákkal, amelyeket kiforgat és kifiguráz a humor? (vö. Freud 1982: 127-130)

Vagy olyan szövegnek, amelyben a viccmegélés aktusában részt vevők szabadon kommunikálhatnak kultúrájuk legfontosabb, „legszentebb” összetevőivel is? (vö. Cohen 1987: 1-16)

Hogyan illeszkedik a humor egy kultúra fogalomkészletébe és kulturális gyakorlatába? Milyen viszonyban áll közösségi érték- és normarendszerek „kánonjával”? Egyfajta „apokrif eseményként” tekintenek-e a humorra akik nevetnek rajta és akik helytelenítik vagy éppen szankcionálják azt? Mikor, kivel, hogyan és miért viccelődhetünk?

Az alábbi néhány példa bepillantást nyújthat a fenti kérdésekhez kapcsolódó kulturális jelentésekbe.

1. A humor mint „apokrif”? Példák a japán kultúrából.

Hidasi Judit a *Miért nem nevetnek a vicceinken a japánok?* című tanulmányában elmesél egy történetet, amelyet egy japán professzor egyik előadásán hallott (Hidasi 2008:56). A történet szerint egy japán nyelvész, aki kitűnő előadásairól ismert, elment Kagoshima prefektúrába előadást tartani. Előadásába több viccet is beleszólt. Hallgatósága azonban egyik viccén sem nevetett, mindenki szigorúan nézett maga elé az előadás alatt. A csalódott előadó később tudta csak meg, hogy a szervező figyelmeztette a hallgatóságot, hogy senki se nevéss az előadás alatt, hiszen egy híres tokiói professzor lesz az előadó.

Hidasi szerint Japánban a nevetés, a viccelődés és a viccmesélés nem része a mindennapi kommunikációnak. A vicc „apokrif” narratívának, a nevetés „apokrif” cselekedetnek, a társadalmi normák áthágásának minősül. A harsány nevetés például tradicionálisan az „alsóbb” társadalmi rétegek „vulgárisnak” minősített viselkedésének számított az elit megítélésében, mivel az szemben állt az „önfegyelem ideáljától”.

A „spontán” nevetés a mai japán társadalmi kommunikációban is szankcionált viselkedésnek számít.

Jelentheti az önkontroll hiányát, tiszteletlenséget kommunikálhat illetve a fogak hirtelen kivillantásával anti-esztétikus, „ronda és durva” érzést kelthet a másokban. A fogak kivillantása ugyanis „vulgáris” viselkedésnek minősül, amelynek alapja a középkorban kialakult szokásból ered, miszerint a kezeletlen fogak látványa nélkülözi a „kifinomultságot”.

Mindettől elválaszthatatlan a japánok közötti interakciók szigorú szabályozottsága: a házastársak, rokonok, barátok, beosztottak és főnökök, diákok és tanárok másként, más kifejezésekkel és kísérő gesztusokkal kommunikálnak egymással.

A leírtak tükrében pedig érthető, hogy egy vicc vagy tréfa spontán reakciót kiváltó és megkívánó aktusa áthágja a japán társadalmi-kulturális normák kereteit. „Kezelhetetlenné”, „zavarba ejtővé” teszi a humor megnyilvánulása azokat a kialakult és meghatározott határokat, amelyek ember és ember, valamint a társadalmi elvárások és a személyiség „spontán” attribútumai között húzódnak.

Ebből a szempontból a viccek „apokrif” szövegnek, az általuk kiváltott nevetés pedig „apokrif” cselekedetnek minősül.

Ugyanakkor Hidasi Judit rámutat, hogy a japán humor számos formában, műfajban jelen van a japán kultúrában is. A nyelvi szójátékok, kabaré tréfák a mai napig élő

műfajok Japánban. A verbális humor alapja elsősorban az emberi gyengeségek kifigurázása.

Ilyen például a félős szamuráj esete, aki, amikor fél kimenni éjszaka az árnyékszékre, ráparancsol a feleségére, hogy kísérje el őt egy gyertyával. Majd amikor sikeresen odaér, megkérdezi a feleségét, hogy nem fél-e. Az árnyékszék előtt álló asszony biztosítja a férjet, hogy nem fél, mire a szamuráj büszkén nyugtázza, hogy ilyen egy igazi szamuráj feleség (Hidasi 2008).

A Hidasi által említett humor műfajok egyik legjellegzetesebb megnyilvánulása a vizuális humor. Ennek kitűnő példáját nyújtja Utamaró 1788-ban készült Szerelmespár című színes fametszetlenyomata. A művész egy szerelmespárt mutat meg. Testük egymásba fonódik. Vágyuk hevesességét mutatja, hogy még ételüket és szakójukat is érintetlenül hagyták. A pár szerelmes csókban forr össze. A kép erotikáját a férfi által tartott legyezőn olvasható szöveg azonban más kontextusba helyezi. A legyezőn olvasható költemény szövege ugyanis a következő: „Csőre erősen beszorult a kagylóhéjba, a szalonka nem tud elszállni, az őszi csillagfénybe.” A képbe költött humor az „elgyengült” férfi tehetetlen szabadulási vágyán nevet, amelyet az őt szorosan magához vonó nő szenvedélye tesz nehezen kivitelezhetővé (Szató Tomoko 2008: 62-67).

A japán humor az elmondottak tükrében, tehát a kulturális ethosznak nem megfelelő erényeket figurázza ki. A nevetés tárgyát azok a személyek és jellemhibáik alkotják akik és amelyek nem felelnek meg a „bátor”, „kitartó”, „egyenest”, a társadalmi normák által elfogadott és jutalmazott erények és tulajdonságok követelményeinek.

A humor, ezáltal a „kulturális kánon” szerepét is betölti, hiszen a társadalmi erények erősödnek fel azáltal, hogy ezek ellentétein nevetnek a humoros történetek, viccek, képek alkotói és befogadói. A nevetés ugyanakkor, ha nem az ethoszt alátámasztó humor forrásából és kontextusából fakad, „apokrif” cselekedet is lehet, hiszen éppen ezt az ethoszt hágyja át „spontaneitásával”.

A humor és nevetés ezáltal, az adott kontextus függvényében, két ellentétes jelentés kifejeződése is lehet a japán kultúrában.

2. A humor mint „kánon”? Példák Afrikából és Angliából

Az ismert szociálintropológus, Radcliffe-Brown tréfálgató rokonságról írt tanulmányaiban, (főképp afrikai törzsi kultúrákból hozott példák alapján) mutatja be hogyan erősítheti a humor a „társadalmi kánont” (Radcliffe-Brown 2004: 85-106).

Az antropológus szerint a rokonságon belüli tréfákozás az összetartozást és elkülönülést is tartalmazó társadalmi-rokonsági interakciókat kíséri és alakítja.

Az ilyen típusú tréfákozás gyakori megnyilvánulása amikor egy unoka eljátssza, hogy feleségül szeretné venni a nagypapa feleségét, vagy úgy tesz, mintha a nő az ő asszonya volna. A nagypapa pedig az unoka feleségét veszi tréfásan birtokba. A vicces ebben a szituációban az unoka és a nagypapa közötti generációs és (ennek megfelelően) társadalmi különbség.

A fenti afrikai példa mellett más törzsi kultúrákban is ismertek ehhez hasonló helyzetek, amelyek nem csak az unoka-nagyszülő viszonyra érvényesek, hanem az unokaöcs és az anyja fivére közötti kapcsolatra. Ezekben az esetekben például az unokaöcs tiszteletlenül bánt a nagybáccsal, esetenként még a tulajdonát is megrövidítheti.

Az anyai nagybáccsal való tréfákozás tiszteletlenséggel is párosulhat. Ezek az esetek olyan társadalmakban általánosak, amelyekben a leszármazást apai ágon, patrilineárisan tartják számon. Az anyai nagybáccsal való tréfákozás a rokoni-társadalmi kapcsolatok különbségeit mélyítik el a szituatív humor történéseiben résztvevők számára: Ahogy az unokaöcs tréfákozik anyai nagybátyjával, úgy ezt nem teheti meg apja testvéreivel, ahogy később el kell viselnie lánytestvére fiának durva tréfáit is.

Ugyanakkor ez a tréfákozás, humorizálás a társadalmi elkülönülések szabályaiból fakadó esetleges feszültségeket is enyhíti.

Az unokaöcs tréfákozásai például az anyai nagybáccsal az emberi kapcsolatok szabadabb, mélyebb, „emberibb” megélését is lehetővé teszi. A fiút szigorú előírások, normák kötik az apai ágazathoz, amely számos kötelezettséggel és felelősséggel jár. Az apai klánhoz (annak élő és halott tagjaihoz egyaránt) tartozni nem „tréfádolog”.

Az érzelmek megélésére és kinyilvánítására (a humor felszabadító érzéseit is ideértve) az anyai ágazathoz tartozó személyek vagy az egymással már társadalmi rivalizálásban nem álló generációk (unokák és nagyszülők) tagjai között adódik inkább lehetőség.

A humor a fenti példák alapján tehát bizonyos kulturális kontextusokban lehet a „társadalmi kánon” integráns összetevője is

Kate Fox *Watching the English*, az „angolságról” szóló szoci-kulturális antropológiai könyvének humorról szóló részében az angol humort az „angolság” meghatározó jelentőségű megnyilvánulásaként mutatja be (Fox 2008: 61-73).

A fejezet címe (Humour Rules) is a szerző értelmezését húzza alá, hiszen a „humour rules” a „humor szabályait” is csakúgy jelentheti, mint a „rule” igei alakját használva, a „humor uralkodik, kormányoz, irányít” jelentést is kifejezheti. Kate Fox az utóbbi formát még jellemzőbbnek tartja, mivel kutatásai alapján úgy látja, hogy az angol társadalmi kommunikációt, az élet minden területére kiterjedően határozza meg és dominálja a humor jelenléte.

Az angol társalgásban a humor, ha legtöbbször burkoltan is, de mindig jelen van. A viccelődés, az ironia, az önironia, a gúnyolódás, egymás ugratása átszövi a mindennapi interakciókat az angol kultúrában.

A humornak része többek között a „komolytalanság szabály”, azaz a magukat „túl komolyan vevők” kigúnyolása, a „túlzott hazafiasság” vagy az „áradozó lelkesedés” ironikus kritizálása.

Az ironia egyébként is az egyik legfontosabb eleme az angol társalgásnak. Az angolok – írja Fox – nem viccelnek állandóan, de mindig „készen állnak” a humorizálásra, elsősorban az ironia alkalmazásának lehetőségére. Ennek megfelelően, amikor valaki valakinek feltesz egy egyszerű kérdést, (például: „Hogy vannak a gyerekek?”) a kérdező fel van készítve az ironikus válaszra („Olyan elbűvölőek, segítőkészek, szeretik a rendet, szorgalmasak!”) és az erre adott értő-megértő reakcióra („Ugye drágám rossz napod van?”) egyaránt.

Az angol kultúrában, a leírtak szerint, a társadalmi interakciók résztvevői kommunikációjuk során motiváltak a humor használatára, amelyet az interakciók szinte minden elemében alkalmazhatnak, és ennek megfelelően értenek is abban az esetben, ha ők válnak a humor befogadóivá.

A humor, ezáltal nem csupán az angol kultúra társadalmi gyakorlatának „kánonjába” illeszkedik, hanem az „angolság” szimbólumává, identitásjelzőjévé is válik. Az „igazi angol” az, aki „érti” a humort, kész részt venni a humorizálásban és megfelelően is vesz részt ebben az aktusban.

Egy vicces beszélgetéssel illusztrálja mindezt Fox, amely egy „angolimádó” olasz és az antropológus édesapja között zajlott le egyszer. Apja olasz barátai egyszerűen nem tudták megszokni az angolok ironikus-humorizáló bagatellizálásait. Kate Fox apját kérték, hogy segítsen nekik ennek megértésében. Ehhez kapcsolódóan az egyik olasz barát egy történet elmesélésébe kezdett egy helyi étterem undorítóágáról, ahol ehetetlen az étel, a hely rettentő mocskos, a kiszolgálás szörnyű... mire Kate Fox apja így szólt:

„Akkor, ha jól értem, ezt a helyet nemigen ajánlanád másoknak, ugye?”

Az olasz barát természetesen kiborult ezen:

„Hát erről beszéllek! Hogy csinálod, hogy tudod, hogy mikor kell ezt csinálnod?” – tette fel a kérdést. Mire az apa bocsánatkérően csak ennyit tudott mondani: „Nem tudom megmagyarázni. Mi csak csináljuk. Magától jön.”

A humor angol formái illetve maga a humorizálás, mint állandó, „készen lévő” kommunikációs forma, „eszköz” az angol kulturális gyakorlat és társadalmi „kánon” része. Ezért származik sokszor probléma abból – írja Kate Fox - amikor az angolok ennek ismeretét és megértését magától értetődőnek veszik azok részéről, akik más kultúrák tagjaiként nem járatosak az angol humor „szabályainak” vagy „uralkodásának” rendszerében.

3. Kánon vagy apokrif? Példa a „beteg humorra” Amerikából

Alan Dundes *Cracking Jokes: Studies of Sick Humor Cycles and Stereotypes* című könyvében ír a „halott béli vicc ciklus” jelenségéről (Dundes 1987, ld. még ehhez Oring 2008 értelmező hozzászólásait). Jellemző példa az ilyen típusú viccekre a következő:

Mi az a vörös és a sarokban ül?

Egy béli, aki borotvát rágcsál.

Ez és az ehhez hasonló viccek a kutató szerint a csecsemők iránti utálatot és dühöt fejezték ki. A béli iránti „düh” és „utálat” ugyanakkor az amerikai ethoszban is „apokrif”, a kulturális normák és jóérzés elleni tulajdonságnak minősül természetesen. Hogy lehet akkor, hogy ezek a viccek az 1960-as évektől az 1980-as évekig széles körű népszerűségnek örvendtek az USA-ban? Dundes rámutat, az említett időszak alatt az amerikai társadalmi-kulturális kommunikációban az engedélyezetté váló fogamzásgátlás és abortusz, valamint az ezekhez kapcsolódó aggodalom, szorongás és bűn- és bűnrészesség tudat hívta életre és tartotta fent az ilyen típusú vicceket.

A halott bélikről szóló viccek mesélése dehumanizálta a csecsemőket és ezáltal enyhítette a vicc mesélőiben és hallgatóiban az adott korszak amerikai társadalmát húsz évig átható bűn- és bűnrészesség tudatot.

Alan Dundes Freud meglátásaira épülő katarzis elmélete szerint a vicceken keresztül az emberek ki tudják fejezni elfojtott szexuális vagy agresszív vágyaikat, valamint felszabadítani magukat az aggodalmak, szorongások terhe alól.

Dundes ezt az elméletét alkalmazta az Auschwitzről szóló viccek elemzéséhez is. Meglátásai szerint az „apokrifnak”, sőt a társadalmi ethosz szempontjából tabudöntő és „gonosz”, „beteg” vicceken alapuló humor is lehet a „kulturális kánon” része, hiszen olyan pszichológiai igényeket elégít ki ezáltal, amelyre az adott társadalomnak, közösségnek egyéni és kollektív szinten is szüksége van a benne lévő szorongások, elfojtások, fájdalom és traumák enyhítésére, feloldására.

4. Kánon és apokrif? A zsidó humor példája

Utolsó példaként térjünk vissza a tanulmány elején idézett, az öltönyről és a világ „elszabottságáról” szóló vicchez. Felmerül a kérdés: nem a „blaszfémia”, az Istennel való tiszteletlenség megnyilatkozása ez a vicc, amely megengedi az Örökkévaló munkájának „totális” kritikáját? Válaszlehetőségünk megfogalmazásához lássuk először a zsidó rituális élet „kánonjának” és megtapasztalásának néhány példáját.

A judaizmusban a szakrális minta, a zsidóság bibliai tradíciójából következő megfelelés, a kiválasztott nép Istentől kapott feladata és felelőssége, azaz a halahikus-rabbinikus életvitel, a rituális élet jelentése és értelme. A mindennapi kulturális gyakorlatban részletekig menően kidolgozott a szent és a nem szent territóriumának elválasztása. Az elválasztás motívuma az élet legapróbb részleteire is kiterjed. A halaha, a rituális szabályrendszer meghatározza, milyen sorrendben kell felkelés után befűzni a cipőfűzőt, hány lépést lehet tenni fejedő nélkül, mikor lehet házassételeket élni, hogyan kell elválasztani egymástól a tejes és húsos ételeket, amelyek amúgy is fogyaszthatóra és nem fogyaszthatóra oszlanak, különbséget kell tenni ünnep és hétköznap között, ahogyan az Örökkévaló is különbséget tett az ő népe és a többi nép között. A zsidóság vallásgyakorlatának minden aspektusa tehát az elválasztás, a szent és a profán dichotómiáját mélyíti el a közösség tagjaiban.

Mindennek közösségi vetülete a kiválasztott nép elválasztása a többiektől. Ez a kiválasztottság azonban nem jelent felsőbbrendűséget vagy bármilyen más, elitista gőgöt. A kiválasztottság olyan küldetést, feladatot takar, amelynek lényege, hogy a zsidóság tartsa meg az Örökkévalótól kapott Tóra(a Tan, Mózes öt könyve) rendelkezéseit, és ezáltal képviselje, hirdesse, a Teremtő Egyisten valóságát a többi nép számára. A népeknek annyi a feladatuk, hogy a zsidóság példáját látva elfogadják Isten létét, és megtartsák azt a hét törvényt, amelyet az Úr adott Noénak az özönvíz után. A rabbinikus magyarázat a Teremtés könyvének vonatkozó részeiből (1Móz 9, 4–7) vezeti le a minden emberre vonatkozó hét alaptörvényt: a törvényszékek szükségességét, az

istenkáromlás és bálványimádás, a szexuális erkölcstelenség, a vérontás, a rablás, valamint az élő állatról levágott hús élvezetének tilalmát (Hertz 1984 I: 80–81; Unterman 1999: 175–176).

Amennyiben a nem zsidók elfogadják Isten létezését, és megtartják ezeket az alapvető rendelkezéseket, ugyanúgy örök életet nyernek el, mint a zsidóság tagjai. A zsidóknak ugyanakkor, hogy betölthessék küldetésüket, a Tórában rögzített hatszáztizenhárom parancsolatot kell megtartaniuk, nem beszélve az ezekhez járuló rabbinikus rendelkezésekről, amelyek mintegy „kerítésként” veszik körül ezeket a parancsolatokat, s amelyek betartása azért szükséges, mert így biztosan nem sérülnek a Tórában leírt normák.

Láthatjuk, a judaizmus kultúrájában a „szakralitás tétje” nem öncélú: az egyénnek azért kell a szakrális előírások szerint élnie, hogy a közössége meg tudjon felelni a Szent akaratának, amely az egész emberiség javát szolgálja. Azért olyan fontos minden apró mozzanat, mert a cipőfűző bekötésének sorrendje, a tejes és húsos ételek külön tárolására használatos két hűtőgép beszerzése, vagy a szombati gyertya megfelelő időben történő meggyújtása az egész világ sorsát meghatározó cselekedet. A „szakralitás tétje”, a szakrális cél megvalósítása nem valósulhat meg a szent és a profán elválasztása nélkül. Az elválasztás gyakorlata tartja fenn társadalmi szinten a zsidóság szakrális-etnikus közösségét.

Ezzel a mintával áll szemben a mindennapok realitása, amely a világ „minőségét” is meghatározza. A „világ” és az abban zajló élet, azonban nem Istennek köszönhetően tökéletlen. A budapesti Bethlen téri zsinagógában folyó kutatásaim tapasztalataira hagyatkozva úgy látom, hogy a viccek célpontja minden esetben az ember és annak tökéletlensége. Izgalmas illusztrációját nyújtja ennek a problémakörnek egy történet, amelyet mint „viccet” meséltek el nekem a közösségben:

„Az Örökkévaló abban az időben felajánlotta a Tórát más népeknek is, akik azt rögtön el is utasították: az edomitáknak például nem tetszett a »Ne ölj!« parancs, az izmaelitáknak a »Ne lopj!«, és így tovább. Végül a zsidók azt kezdték:

Mennyibe kerül egy parancsolat?

Ingyen van – mondta az Úr.

Akkor tízet kérünk!”

A humor és az önirónia, mint a tórai minták és az „állandó antropológiai realitások” feloldása egyik meghatározó motívuma a hagyományos zsidó folklórnak. Vegyünk egy példát a magyarországi zsidó hagyományos anekdotakincsből

„Egy vidékről Pápára származott hitsorsos azzal dicsekedett, hogy ő milyen vallásos hitközségből való:

– Nálunk az emberek jom kippurkor, hogy jobban sanyargassák magukat, borsót tesznek a papucsukba, és azon állva imádkoznak egész nap.

– Ez semmi! – válaszolt Reb Kive, helybeli hitközségi elöljáró. – Nálunk az emberek a templomban még egy közönséges szombaton is tűkön állnak...” (Don-Raj 1997:106).

Az elmúlt évszázadok kelet-európai zsidó folklórjától elválaszthatatlan az önironikus humor. (Kraus 1995:120; Don-Raj 1997:106 vö. Benedek 1990: 70; Wiesel 2007: 297–298; Zborowski–Herzog 1962: 409–430.)

Az önirónia alapját ebben a kommunikációban a szakrális minták és az azoknak megfelelni próbálkozó egyének találkozása képezi. Ez válik mélyen átélhetővé a zsinagógai naptár elul hónapjával kezdődő és jom kippurkor véget érő bűnbánati időszakban, amely a vétkekkel való leszámolást, a tesuvát, (megtérést) teszi lehetővé a közösség tagjai számára is:

„Hagyományunk szokása, hogy vallásunk intézményeit, szertartásait az őskor eseményeire vezeti vissza. az elul elsejével kezdődő és a jom kippurral (az engesztelés napjával) betetőződő negyvennapos időszak eredetét is népünk hőskorának napjaiba vetíti vissza. Elul 1-jén kapta Mózes a megbocsájtó isteni parancsot: menjen fel másodszer is Szináj hegyére, hogy az aranyborjú bűne miatt eltört két kőtábla helyett átvegye az újabb kőtáblákat, Isten könyörülő szeretetének a jeleit. negyven napon át bűnbánatban, önsanyargatásban várták Izrael gyermekei a vezér hazatértét: megbocsájt-e Isten? A negyvenedik napot – tisri 10-ét – különösen mély bűnbánatban, böjtben, önmegtartóztatásban töltötték. Ennek a napnak estéjén tért haza Mózes a tíz ige két kőtáblájával karján: Isten megbocsájtott népének. Ettől fogva – így fejeződik be a legenda – Isten évről évre ezen a napon különös megbocsájtó szeretetével fordul gyarló, de vétküktől megtisztulni akaró gyermekei felé.” (Hahn 1995: 42–43.)

A rituális tradíció tehát magában hordoz lélektani feszültségforrásokat is. Nem véletlen ezért, hogy az említett elul hónapban több viccet is gyűjtöttem a zsidó lelkiismeret és vallási értékrend témakörében. Az elul hónapban, a ros hasaná (a zsidó újév napja) előtti hét, a bűnbánatra fokozottan felszólító hajnali imák első napján (az imádkozás

alatt) mesélték el nekem – „erről jut eszembe, hogy most szíííesz (bűnbánó hajnali imák és ezek időszaka) van” megjegyzéssel – a következő két viccet:

„Áll Kohn bácsi a hentes előtt. Nézi a kolbászokat, a hurkákat, mire elkezd mennydörögni, villámlani az ég. Megszólal erre Kohn:

– De, Uram, nézni csak szabad?”

„Jom kippurkor elkésik Kohn a templomból, majd gyorsan odaszalad a rabbihoz.

Képzelve el, a Ford-részvények 52 százalékon vannak!

Te, Kohn – mondja a rabbi –, tudod, hogy most három hibát is elkövettél? Egy: késtél a templomból. Kettő: jom kippurkor ilyen hétköznapi ügyekkel nem szabad foglalkozni. Három: a Ford-részvények már 55 százalékon vannak.”

A következő napok során további, Kohn bácsiról szóló vicceket is megismerhettem:

„Kohn bácsi bemegy a henteshez, és azt mondja:

Kérek egy halat! – és rámutat a sonkára.

De ez sonka – mondja a hentes.

Nu, és kérdeztem én a hal nevét?”

„Kohn megy jom kippurkor a templomba, de ott áll a samesz a kapuban, és kéri a templomjegyet, mire Kohn egy pillanatot gondolkodik, aztán azt mondja:

- Hadd menjek be, csak egy pillanat, keresek valakit.

A samesz beengedi, de csak nem jön a Kohn vissza, egyszer csak megunja, utánamegy, meglátja, ahogy áll valamelyik padban, odamegy hozzá:

– Hé, te ganef, te imádkozni akarsz?”

A legutóbb idézett poén, az imádkozni „belógó” ganef (szélhámos, csirkefogó) példája is arra világít rá, hogy az említett ünnepi időszak önreflexiókra késztető, lelkiileg megterhelő időszakának feszültségét is feloldja a humor.

Humoros megjegyzésekkel, tréfálgozással ezért még a zsidóság legkomorabb napján, az augusztusra eső tisá beávi böjtnapon is lehet találkozni. Az önironikus aspektusok

ismeretének hiányában ezeket a „szent napokon” történő viccelődéseket is „blaszfémikusnak” tekinthetnénk. Ugyanakkor a viccek középpontjában minden esetben a tökéletlen ember áll, a szakrális minták és a vallási-rituális tradíció egyik viccben sem sérül, nem esik kritika alá.

A panaszkodó szabó ennek tükrében az „ilyenek vagyunk” autosztereotípiát önirónikus megjelenítésének is értelmezhető: Milyen az ember? Nem ismerjük be a hibáinkat és ahelyett, hogy belátnánk milyenek vagyunk, panaszkodunk és Istenre hárítjuk a felelősséget – üzeni többek között (a fanyarság és az „apokrif” összetevőkkel együtt, azokkal nem szemben állva, hanem kiegészítve egymást) ez a vicc is.

Ennek tükrében a „kulturális kánon” részeként elemezhetőek a „blaszfémikusnak” tűnő viccek is, mivel az önirónia alkalmazásával a tradicionális-vallási értékrendszer is tovább erősödik. A „kétkedés” vagy a „panaszkodás” pusztán ezen a tudáson és kötődésen belül fogalmazódik meg, anélkül, hogy törést okozna a szakrális minták és az azok szerint élni próbálók, a közösség tagjai között.

Ugyanakkor a tanulmány elején idézett viccben nem lehet nem észrevenni (vagy kimagyarázni belőle) a „fanyar”, „apokrif” élt sem.

A fent elemzettekkel együtt az „apokrifitás” is része a zsidó humornak, amely egyaránt izgalmassá, érdekessé és „zsidóvá” teszi ezt a fajta humort a vicc hallgatói számára.

Kutatásaim során beszélgetőtársaim is folyamatosan hangsúlyozták, hogy a zsidó humor esszenciáját az a szabadság adja, amely lehetővé teszi, hogy az ember viccelődhessen olyan, a szakralitáshoz kapcsolódó dolgokon is, amely más vallásokban „blaszfémianak” minősülne. A humor „szabadsága” ezért a zsidó vallás sajátosságát is elmélyíti a közösségben. A humor pedig, mint „kánon” és „apokrif” megnyilvánulás válik a zsidó identitás reprezentatív jellemzőjévé.

5. Kánon és/vagy apokrif? Értelmezési lehetőségek

Az említett példák rámutatnak, hogy a humor elválaszthatatlan az adott kulturális-társadalmi jelentésektől és azoktól a situációktól, amelyekben a humorizálás történik. Az, hogy mikor, kinek, milyen jelentéstartalmak kommunikálódnak és mélyülnek el a humor-situációk során, függ a résztvevők kulturális tudásától, szocializációjától és személyiségétől egyaránt.

„A humor és egy-egy humor-műfaj iránti fogékonyság – mind az előállítás, mind az előadás, mind pedig a befogadás szintjén egy-egy kultúra részét képező intellektuális

tényező. És mint a kultúra maga... a humorkompetencia is a szocializáció során átadott, közvetített és elsajátított készségek kategóriájába tartozik.” (Hidasi 2008:55)

A humorkompetenciát tehát együttesen határozzák meg a szocializáció során megtanult normák (például mikor, hogyan jutalmazták vagy szankcionálták egy gyermek humorizálási próbálkozásait) illetve az így nyert készségekkel való élés, amelyet a személyiség individuális sajátosságai befolyásolnak (hogyan ki mennyire képes a vicceket befogadni, ki tudja „ügyesen” megélni a vicceket, kiből válik „tréfamester” vagy jó hallgató, befogadó függ az egyéni habitustól, hangulattól is).

Ugyanígy elválaszthatatlan a humor kulturális gyakorlatban betöltött szerepétől a humor esztétikai, pszichológiai aspektusa is. Mindez azonban szintén összefügg a társadalmi-kulturális kontextustól, amely magában hordozza és meghatározza az említett esztétikai, pszichológiai élmények (és az általa kiváltott érzések, „lelki-katartikus” pillanatok) lehetőségeit és határait. A szimbolikus antropológia megközelítésének tükrében Mary Douglas a következőképp fogalmazza meg mindezt:

„A vicc kiváltotta örömhöz, bármi legyen is az, egy rejtett szellemesség élvezete csatlakozik: a vicc társadalmi összhangja a társadalmi struktúrával. (Douglas 2003: 128)

A humor ezáltal együttesen is megjelenítheti a társadalmi normák, „kánonok” és azok „apokrif” módon történő átfogalmazását, zárójelbe tételét, kifigurázást is.

A viccek, humoros szituációk ugyanis a közös kulturális tudáson *belül*, a kultúra mintáinak és jelentéseinek kommunikációjában jelenik meg és válik érthetővé, értelmezhetővé még akkor is, ha félreértik vagy szankcionálják is egyesek a humor alkalmazóit. A „nem megfelelő”, „nem odaillő” humor is a közös tudás által vált ki értékeléseket és reakciókat.

A nevetés izgalma abból fakad, hogy a nevetető és nevető együttesen és egyszerre éli át a közös kulturális tudáson alapuló „kánon” és „apokrif” jelentéseket, hiszen egy vicc elmesélése, egy ironikus megjegyzés vagy egy ugratás kötődik a „kulturális kánonhoz” és annak „apokrif” olvasatához is.

A humor a közös kulturális diskurzus része, amely a „társadalmi kánonok és apokrifek” kontextusában történik meg, „játszódik el”.

A humor tehát sajátos és izgalmas eleme a „kánonról” és „apokrifről” szóló társadalmi-kulturális párbeszédnek, kommunikációnak.

A humorral foglalkozó társadalomkutatónak lehetősége nyílna megfigyelni, hogy mikor, ki, hol, hogyan humorizál a társadalmi interakciók során és, hogy ki, hol, hogyan és miért úgy reagál a humor befogadásakor. A szituációk és a belső-kulturális interpretációk megfigyelése és értelmezése lehetővé teheti a más vicceken, más szituációkban nevető emberekkel való együtt gondolkodás lehetőségét és akár képessé teheti bennünket arra, hogy egymás kinevetése helyett, egymás viccein és ezáltal magunkon is többet és „jóízűen” tudjunk nevetni.

Irodalom

Benedek Katalin (1990): Rabbik, sadchenek a zsidó tréfás műfajokban. In: Kríza Ildikó (szerk.): *A hagyomány kötelékében. Tanulmányok a magyarországi zsidó folklór köréből*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 69–74.

Cohen, Sarah Blacher ed. (1987): *Jewish Wry. Essays on Jewish Humor*. Detroit: Wayne State University Press.

Domán István (1991): A zsidó vallás. In: Geszthelyi Tamás (szerk.): *Vallások a mai Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 142-157.

Don Péter–Raj Tamás (1997): *Magyar zsidó históriák*. Budapest: Budapest, Makkabi Kiadó.

Donin, Hayim Halévi (1997): *Zsidónak lenni*. Budapest: Göncöl Kiadó.

Dundes, Alan (1987): *Cracking Jokes: Studies of Sick Humor Cycles and Stereotypes*. Berkeley Ten Speed Press

Douglas, Mary (2003): *Rejtett jelentések*. Budapest, Osiris

Fox, Kate (2008): *Watching the English*. Boston-London, Nicholas Brealey Publishing

Freud, Sigmund (1982): *Esszék*. Budapest, Gondolat

Hahn István (1995): *Zsidó ünnepek és népszokások*. Budapest: Makkabi Kiadó.

Hertz, Dr. J.H. szerk. (1984): *Mózes öt könyve és a háftárak*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Hidasi Judit (2008): Miért nem nevetnek a vicceinken a japánok? In (szerk.): Daczi Margit – T. Litovkina Anna – Barta Péter: *Ezerarcú humor*. Budapest, Tinta: 51-63

Jólesz Károly (1985): *Zsidó hitéleti kislexikon*. Budapest: Gondolat Kiadó.

Lau, Rabbi Israel Méir (1994): *A zsidó élet törvényei*. Jerusalem: Machon Massoret Yeshivat

Chaje Moshe.

Oring, Elliot (2008): Humor in anthropology and folklore. In (ed.): Raskin, Victor: *The Primer of Humor Research*. Berlin-New York, Mouton de Gruyter: 183-211

Papp Richárd (2004): *Van-e zsidó reneszánsz? Kulturális antropológiai válaszlehetőségek egy budapesti zsidó közösség életének tükrében*. Budapest: Múlt és Jövő Kiadó.

Papp Richárd (2009, 2010): *Miért kell Kohn bácsinak négy hűtőszekrény? Élő humor egy budapesti zsidó közösségben*. Budapest: Nyitott Könyvműhely Kiadó.

Papp Richárd 2012. *"Three Hungarians: there is no such thing..."*. Humour in a Budapest Jewish community. In(ed.) Litovkina, Anna T.-Sollosy, Judith-Medgyes, Péter-Brzozowska, Dorota: *Hungarian Humor. Humour and Culture 3*. Kraków, Tertium: 107-125

Radcliffe – Brown, Alfred Reginald (2004): *Struktúra és funkció a primitív társadalomban*. Debrecen, Csokonai

Raj Tamás (2006): *100 + 1 jiddis szó*. Budapest: Makkabi Kiadó.

Riszovannij Mihály (2010): Humorkutatás és teológia: kapcsolódási pontok. In: T. Litovkina Anna, Barta Péter, Hidas Judit: *A humor dimenziói*. Budapest: Tinta Könyvkiadó – BGF Külkereskedelmi kar, 53-62.

Szató Tomoko (2008): *A japán művészet*. Budapest, Scolar

Unterman, Alan (1999): *Zsidó hagyományok lexikona*. Budapest: Hellikon Kiadó.

Wiesel, Elie (2007): *Bölcsek és történeteik. Bibliai, talmudista és haszid mesterek arcképei*. Budapest: Partvonal Kiadó.

Zborowski, Mark–Herzog, Elizabeth (1962): *Life is with people. The culture of the shtetl*. New York: Schocken Books.

Kultúrák közötti meg(nem)értés¹

- Vitairat az Európai Alkotmányért -

Prazsák Gergő

Európa ma már sokkal egységesebb, mint a második világháború előtt valaha is volt. Az európai kultúra kialakulása, az antik görög városállamok megjelenése óta számos kísérlet történt az európai egység megteremtésére. A kísérletek döntő többsége erőszakos, háborús eszközökkel próbálta Európa népeit egységes társadalommá, gazdasággá, politikai berendezkedéssé formálni. Sőt, már az írásos történelem legkorábbi korszakában is történtek próbálkozások az Európán túli területek elfoglalására, a politikai értelemben „világegységként” értelmezett, európai egység megteremtésére (Plutarkosz 2001:589). Alexandrosz, Caesar, Nagy Károly, Napóleon vagy Hitler az együttműködéssel szemben az erőszakos utakat választották. Személyes hatalmi ambícióik fölülmelkedtek az egyesült Európa megteremtésének eszméjén.

A második világháború fordulatot hozott az egységes Európa megteremtésének gondolatában és gyakorlatában. Jean Monnet elképzelése alapján 1951-ben jött létre az Európai Szén- és Acélközösség. Az első szupranacionális szervezet elsősorban a gazdasági együttműködést kívánta elősegíteni. A Montánunió jelentette alapját a folyamatosan bővülő Európai Közösségeknek, s ezzel együtt az 1993-ban életbe lépett Maastrichti szerződésnek is, mely megteremtette az Európai Uniót (EU), mely jelenleg 27, 2013 nyarától Horvátországgal együtt 28 tagot számlál. Számos szerződés, tagországok által aláírt dokumentum gondoskodik az EU országok együttműködéséről, mely szabályozások a társadalmi, gazdasági, politikai élet szinte minden területére kiterjednek. A megállapodások azonban nem jelentik szükségszerűen azt, hogy akárcsak az Európai Unió egységes társadalmi, gazdasági, politikai rendszer lenne (nem beszélve az EU-n kívüli többi európai országról). Számos döntés a tagállamok hatáskörében maradt, ezért intézményi értelemben sem lehet tökéletesen egységes a konföderáció. Az alapvetően konföderációs szándékkal létrejött szövetség a szabad gazdasági együttműködésre épül, ezért szinte szükségszerű feltétele a tagállamok liberális demokráciákra jellemző berendezkedése.

¹Jelen tanulmány 2012 május 25-én, az ELTE TáTK által szervezett „Kulcskérdések a társadalomkutatásban – Kánon és Apokrif” konferencián, ugyanezen címmel megtartott előadás jelentősen bővített változata. A tanulmány elkészítése alatt a szerző Bolyai János Kutatási Ösztöndíjban részesült, mely lehetővé tette a kutatás elkészítését.

A föderáció teljes megvalósulásnak számos gátja van, melyek lebontása a közeljövő elengedhetetlen feladata, amennyiben az EU komolyan gondolja, hogy a világ legversenyképesebb térségévé szeretne válni (Habermas 2001). A föderáció megvalósulásának legfőbb gátjai az EU-n belüli kulturális különbségekből adódnak. Még manapság is több kulturális régió különül el a tágon értelmezett Európa területén. Egyrészt kelet felől (a volt és még ma is birodalmi jegyeket viselő) orosz kultúra területén él Európa népességének 15 százaléka. Másfelől Európa legnagyobb gazdasági, politikai egysége az Európai Unió (mely számos tekintetben ugyancsak magán hordozza a teljes Európára jellemző kulturális diverzitást): itt él Európa népességének közel 65 százaléka. E két terület közé, ill. határára szorúlnak azok az önálló államok melyek a Szovjetunió felbomlása után keletkeztek (Belorusszia, Ukrajna, Kaukázus országai), valamint a Balkán félszigeten a volt Jugoszlávia utódállamainak egy része és Albánia. Európa délkeleti területein él Európa lakosságának közel 10 százaléka (Törökország), mely kultúráját tekintve ugyancsak különálló egységként kezelhető.

Európa

Tekintettel arra, hogy Európa népességének legnagyobb része jelenleg olyan területen él (43 százalékan), mely az elmúlt évezred során kultúráját, gazdaságát, politikai rendszerét tekintve többé-kevésbé szétszabdalt volt (és ezen az utóbb évszázadokban létrejött nemzetállamok sem változtattak), nem egyértelmű, hogy mit nevezünk Európának. A különböző megközelítések között ugyan vannak átfedések, de az azonosítás koránt sem problémamentes.

Európa mint földrajzi terület

Az európai kontinens a második legkisebb kontinens a hét közül. Ennyi talán viszonylag nagy biztonsággal leírható, de ha pontosabb adatokra van szükségünk, akkor könnyen bajba kerülhetünk. Például, ha térképet keresünk Európáról valamelyik keresőmotorral az interneten, akkor nem 100 százalék annak a valószínűsége, hogy az első találatok között azonos földrajzi egységek jelennek meg. Amennyiben a Wikipédián nézünk körül, akkor is zavarba ejtő sokféleséggel szembesülhetünk. A következő táblázat a különböző nyelveken elérhető Wikipédia tartalmakat összegzi, az Európában használt nagyobb nyelvek szerint (valamint a magyar Wikipédiaoldal szerint).

Nyelv (Wikipédia)	Európa területe (km ²)	Európa népessége	Európai országok száma (elismert)	Nem, vagy részben elismert Európai országok száma	Részben európai országok száma
angol	10.180.000	739.165.030	50	6	-
spanyol	10.530.751	739.000.000	49	14	
francia	10.392.855	739.055.000	44	n.a.	7
német	10.180.000	740.000.000	Kb. 50	n.a.	n.a.
orosz	10.000.000	740.000.000	44	n.a.	12
portugál	10.180.000	738.200.000	50	13	n.a.
olasz	10.180.000	819.263.819	50	6	n.a.
török	10.500.000	n.a.	49	n.a.	n.a.
magyar	10.508.000	731.000.000	74	n.a.	n.a.

1. táblázat. Európa adatai a különböző nyelvű Wikipedia szócikkek szerint

A fenti táblázat világosan mutatja, hogy nem könnyű még az oly egyszerűnek tűnő területi határokat sem megállapítani az európai kontinens esetében. Európa esetében még a földrajzi határok is olyan társadalmi konstrukciót jelentenek, melyeket az évezredes kultúra határoz meg. Az angol, a német, a portugál és az olasz nyelveken készült Wikipédia szócikkek minden bizonnyal egymás fordításaira épülnek, így ezen a négy nyelven Európa területe azonos, továbbá a területen található országok száma is (sokatmondó, hogy a német szócikk hozzávetőleges adatot alkalmaz). Más nyelveken készült szócikkek még a terület tekintetében is valamiféle sajátos konstrukciós eljárást alkalmaznak. Egyrészt kérdéses, hogy Törökországot Európa részének tekintik-e, másrészt több esetben is felmerül Izrael európai országgént való értelmezése. Az előbbi esetben földrajzi, míg utóbbi esetben kulturális érvekre hivatkozva. További érdekesség, hogy számos szócikk Kazahsztánt is Európához sorolja. A török nyelvű oldal a legszegényesebb. Annak ellenére, hogy a török szócikk Törökországot Európához sorolja, a Kaukázus országairól szót sem ejt (pedig minden más nyelven ezek az országok is Európa részét képezik). A török szócikk mindössze Európa országainak felsorolására szorítkozik.

Európa mint kulturális terület

Ha földrajzi bizonytalanságok adódhatnak is, de a kultúra szempontjából talán egyértelműbben azonosítható Európa – gondolhatnánk. A kulturális egység vizsgálata során nélkülözhetetlen történetiséget figyelembe véve érdemes lehet Európa társadalmának felekezeti megoszlását áttekinteni. Európa lakosságának túlnyomó többsége keresztény. Azonban a különböző felekezetekhez tartozók aránya egyáltalán

nem egységes a kontinensen. Miután Nagy Konstatin támogatásával a Mediolanumi ediktum és az első nikaiai zsinaton elfogadott nikaia-konstantinápolyi hitvallás életbe lépett, Európa története – ha kanyargósan is, de – összefonódott a kereszténység történetével, mely napjainkban is döntő mértékben meghatározza Európa kultúráját. Annak ellenére, hogy Európa keleti felén még az ezredforduló után is fénykorát élte a Keletrómai Birodalom, az Ibériai félszigeten a vizigótok uralmát követően megjelentek az arab hódítók, akiknek kultúrája egészen a XVI. századig fennmaradt Európa délnyugati területein (Granada). Az iszlám kelet felől sem hagyta „nyugton” a keresztény Európát: sem az Arany Horda, sem a Keletrómai Birodalom bukása után Konstantinápoly székhellyel egészen a XX. századig fennmaradó Oszmán Birodalom nem volt a kereszténység természetes szövetségese. A Kijevi Ruszt lerohanó horda után Európa keleti területei egyre szorosabb szálakkal kötődtek és kötődnek azóta is az ortodox egyházhoz, mely az ezredfordulót követően ugyancsak „benyúlt” Európa belsőbb területeire (a Balkán félszigetről egészen a Habsburg Birodalom területéig nyúlt el az 1200-as évek elején autokefál státuszt szerzett Szerb Ortodox Egyház). Nyugaton Nagy Károly gyűrte az állami hatalom alá a Katolikus egyházat, majd az ezredforduló után elkezdődött reformfolyamatok következtében a XVI. századi Európában a kereszténység újabb formái jelentek meg: az Evangélikus, a Kálvinista, az Anglikán Egyház. Az európai kereszténység sokszínűségét növelik az Európa keleti határán, a Kaukázus területén található kisebb apostoli egyházak is, melyek közül az Örmény Apostoli Egyház már Nagy Konstantin-i fordulat előtt államvallássá lett a területen. Szűcs Jenő éleslátóan jegyzi meg: „Európa ezredforduló utáni új belső határának élességét és realitátsátsókféle térképpel lehetne illusztrálni, nem csupán az egyházmegyéivel. Olyanokkal például, melyek a romantika és gótika, a reneszánsz és reformáció elterjedését mutatnák...” (Szűcs 1983:10-11). S ugyanígy: az Ibériai félszigeten található, ezredforduló előtt épült legrégebbi európai mór mecsetek (Mezquita 784, Almonaster, Mosque of Cristo de la Luz 999), valamint az 1400, 1500-as években a Balkán-félszigeten (Skopje, Tetovo, Pocitelj, Banja Luka), a jelenlegi Magyarország (Pécs), Románia (Mangalia) területén épült mecsetek, továbbá a bulgáriai mecseteken keresztül (Plovdiv, Yambol), egészen az egykori Kaszim Kánság területén, Kasimovban található, 1550-ben épült mecsetek elhelyezkedése is tanulságos térképpel szolgálna az iszlám kultúra európai jelenlétéről.

1. térkép. A tradicionális vallási többséghez tartozók a jelenlegi európai országokban.

Forrás: http://www.eupedia.com/images/content/europe_religions_map.jpg

Amennyire a vallások kulturális meghatározottságokat jelentenek, legalább annyira gondolhatjuk ugyanezt a nyelvekről. „A nyelv a lét háza. A nyelv hajlékában lakozik az ember.” (Heidegger 2003:293) Heidegger 1946-ban írt munkájában lényeglátóan határozza meg azt a fenomenológiailag szerkesztett teret, melyből a mindennapi cselekvések származnak, s melyben értelmüket nyerik. A történetiséggel rendelkező nyelv felelős a kultúra átörökítéséért, valamint a jelen és a jövő alakítására vonatkozó mindennapi cselekvések motivációiért, de egyúttal a cselekvések végrehajtásáért is. A különböző nyelvek eltérő módon osztják fel és rendezik kategóriákba a nyelvet használókat körülvevő környezetet (mely környezet nyilvánvalóan más és más): azaz az eltérő nyelvek eltérő világokat, kultúrákat konstruálnak. A több tucat európai nyelv genealógiáját tekintve is több ágra nyúlik vissza.

2. térkép. Az Európában használt nyelvek térképe nyelvcsoporthoz szerint.

Forrás: http://www.eupedia.com/europe/maps_of_europe.shtml

Az 1. és a 2. térkép összehasonlítása alapján egyrészt megállapítható, hogy a két térkép nem fed le tökéletesen egymást. Nagyobb gócpontnak tekinthető Oroszország, melynek vonzáskörzetében az ortodox kereszténység és a szláv nyelvek jelentik a kultúra alapját. A másik egyértelműen azonosítható kulturális gócpont Törökország, ahol az Altaji nyelvcsaládhoz tartozó, nagyrészt Ázsiában őshonos nyelvet, a törököt használják. Észak- és Nyugat-Európa északi részén az indoeurópai nyelvcsaládhoz tartozó germán nyelvek hajlékában lakozik az ember, ahol a protestáns vallások terjedtek el. Európa középső és déli területein a Római katolikus vallás dominál, és azok az indoeurópai nyelvcsaládhoz tartozó nyelvek, melyeket összefoglalóan újlatin nyelveknek nevezünk (francia, olasz, portugál, spanyol). Európa vallási és a nyelvi régiói nem különülnek el élesen az országhatárok mentén: Lengyelországban például a Római Katolikus vallás a többségi vallás, ugyanakkor a lengyel nyelv a szláv nyelvek közé tartozik. Bizonyos értelemben ennek az inverze Románia, ahol az ortodox kereszténység az uralkodó vallásforma, azonban a beszélt nyelv újlatin. Közép-Európa területén található Magyarország ugyancsak különös helyzetben van, hiszen a magyar nyelv a finnugor nyelvcsaládhoz tartozik (akárcsak az észak-európai finn és észti nyelvek és a jelenlegi Oroszország európai területeinek keleti szélén, az Ural körül található népcsoportok által beszélt nyelvek: udmurt, mari, komi, stb.), ugyanakkor Magyarországon nem az ortodox kereszténység és nem is valamelyik protestáns egyházhoz tartozók, hanem a római katolikusok közül kerül ki a többségi társadalom.

Európa mint identitás

Amennyiben Európa többé-kevésbé pontosan meghatározható területén élő emberek társadalmi identitásának részét képezi az európai identitás, akkor talán közelebb juthatunk Európa megértéséhez. A személyes identitás nélkülözhetetlen az élethez. „Az ember a bizonytalansági állapotok bizonyossági állapotokká való fordításában érdekelt lény, s a bizonytalanságok egyik legbővebben áradó forrása az az egyszerű kérdés, hogy 'ki vagyok én?'” (Csepli 2002:42) A személyes identitás és a társadalmi identitás között szükségszerű átfedés van, azonban a társadalmi identitás a személyes identitás általánosabb szintje, mely a közösséghez tartozáson keresztül támogatja az egyén önmeghatározását. Miközben alakít és formál, egyúttal élményben is részesít. A társadalmi identitás a környezet alapvető kategorizációját teszi lehetővé, mely egyaránt biztosítja a megértést és a megértetést. A társadalmi identitás kognitív és affektív elemei arra szolgálnak, hogy az egyén képes legyen általánosabb, társadalmi szinten meghatározni helyét. Ezért a kategorizációs folyamat nem lehet független sem a nyelvtől, sem a kultúrától, de még attól a földrajzi területtől sem, ahol az egyén életterét azonosítja. Ahogy Csepli írja Geertz nyomán: „A kultúra ott és azért lép be az ember drámai terébe, hogy az individuális élet vezetéséhez nélkülözhetetlen azonosságtudat kereteit tágítsa és mélyítse. A kultúra az önazonosság kollektív elképzeléseinek eszköze.” (Csepli 1997:529) Mindezek alapján kérdéses, hogy az európai ember számára releváns azonosítási kört jelent-e Európa, akár kulturális, akár földrajzi értelemben.

Az Európai Unió Bizottsága néhány havi rendszerességgel felméri, hogy az EU polgárai milyen mértékben informáltak és elégedettek az EU intézményeinek működésével (Eurobarometer kutatások). Esetenként az európai identitásra is rákérdeznek. Így történt ez 2010 tavaszán is (Eurobarometer 73.3). A kérdés a következő volt, melyet feltettek minden EU ország 18 éven felüli népességére reprezentatív mintának:

„Az emberek különböző mértékben kötődhetnek a falujukhoz, a községükhöz, a városukhoz, az országukhoz vagy az Európai Unióhoz. Kérem, mondja meg, hogy Ön mennyire kötődik...”

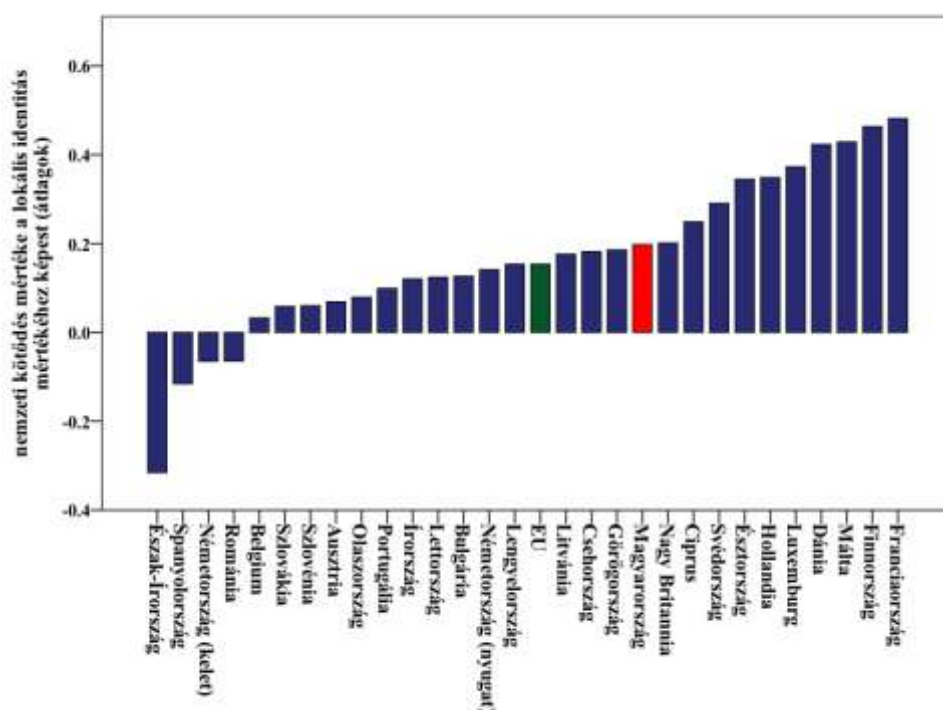
A kötődés legszűkebb köre a közvetlen lakóhely: a falu, a város, ahol a megkérdezett él. Ennél tágabb földrajzi egység a régió, melyet az az ország követ, ahol a megkérdezett él. Ezen túl azt is megkérdezték, hogy van-e olyan ország, amihez vonzódik még a megkérdezett elsősorban, ill. ha van, másodsorban. Az azonosulás legtágabb körét az Európai Unió jelentette. A kötődés mértékét egy-egy négyfokozatú skála segítségével kellett meghatározni (1: egyáltalán nem kötődik; 4: nagyon kötődik). Valamennyi EU tagállam összevont mintáján a válaszok átlagát mutatja a következő táblázat.

	átlag	szórás
városához/falujához	3.33	0.78
régiójához	3.33	0.74
az országhoz, ahol él	3.49	0.65
másik országhoz I.	2.79	0.76
másik országhoz II.	2.58	0.74
az Európai Unióhoz	2.52	0.87

2. táblázat. Az azonosulás táguló körei, 2010

A táblázatban szerepelnek olyan kategóriák, melyek a különböző európai országokban különböző relevanciával bírnak (azaz nem minden országban azonos jelentésűek az adminisztratív régiók, ill. nem minden ország azonos mértékben vonz migránsokat). Azt azonban könnyedén megállapíthatjuk, hogy az EU országokban sem a közvetlen lakóhely, sem az EU nem jelent olyan mértékű viszonyítási pontot, mint az ország. Azaz a nemzeti identitás az EU egészében felülírja mind a lokális, mind az európai identitást. Ugyanakkor nem azonos mértékben. A következő két ábrán azt mutatjuk be, hogy a tagországokban mennyivel erősebb a nemzeti kötődés, mint a lokális, ill. mint az európai. Tekintettel arra, hogy a nemzeti kötődés gyakorlatilag minden országban erősebb, mint az EU-hoz, ill. a közvetlen lakókörnyezethez való kötődés, az országhoz való kötődés mértékéből kivontuk a közvetlen lakókörnyezethez, ill. az EU-hoz való kötődés mértékét. Így minden pozitív előjelű átlagos érték azt mutatja, hogy a különböző országok lakossága átlagosan mennyivel szorosabban kötődik a nemzethez, mint a közvetlen lakókörnyezethez (1. ábra) és az EU-hoz² (2. ábra).

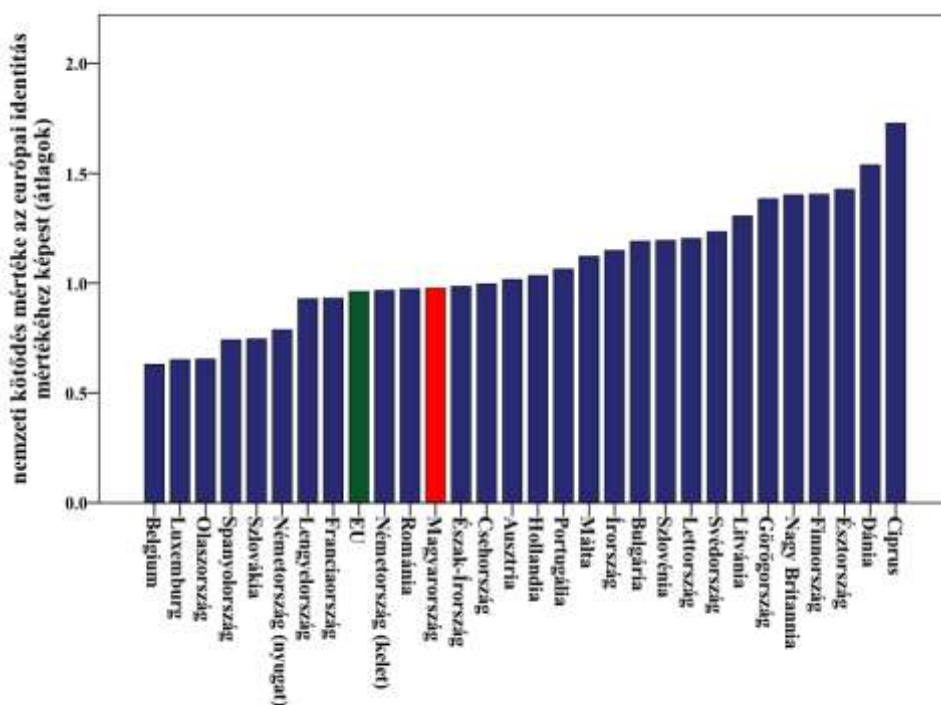
²A következő ábrák nem csak és kizárólag az EU országok elemzési szintjén mutatják az adatokat, hanem történetileg kialakult egységek szerint is.

1. ábra. Nemzeti identitás – lokális identitás az EU-ban, 2010

Az ábrára nézve megállapítható, hogy az EU országok túlnyomó többségében a nemzeti identitás erősebb, mint a lokális identitás. Ezzel együtt négy földrajzi területen a lokális identitás szorosabb kötődést jelent, mint a nemzeti identitás: Észak-Írország, Spanyolország, Németország keleti része és Románia. A lokális identitáshoz mért nemzeti identitás legerőteljesebben Franciaországban, Finnországban, Máltán, Dániában van jelen. Magyarországon az EU átlaghoz képest erőteljesebb a nemzethez kötődés, mint a lokális kötődés. Összességében azt láthatjuk, hogy az EU országokban az identitás táguló körei, a földrajzi területi egységekhez való kötődés szempontjából nem érvényesülnek: a közvetlen lakóköznyezet esetlegesebb meghatározottságot jelent, mint az ország. Az EU nem szigeten elhelyezkedő mediterrán országaiban a lokális identitás erőteljesebb, mint más EU országokban. Ezzel szemben a „szigetszerűség” egyértelműen a tágabb (nemzeti) társadalmi identitásnak kedvez (Málta, Ciprus, de az északi területeken Finnország és Dánia is ebbe a kategóriába sorolható). Az európai identitás szempontjából nem lenne szükségszerű gát a lokális identitás esetlegessége, amennyiben Montesquieu emberiségről vallott nézete, legalább a kontinens határai között érvényesülne: „elsősorban ember vagyok s azután

francia; szükségszerűen vagyok ember s véletlenül francia”. (idézi: Szegedy-Maszák 2003:8) Azonban ahogy a következő ábrán látható, ez nem így van, s ennek következtében a lokális identitás esetlegessége sem értelmezhető az európai identitást támogató hitvallásként.

2. ábra. Nemzeti identitás – európai identitás az EU-ban, 2010

A 2. ábra tanulsága, hogy egyetlen olyan EU ország sincs, melyben az európai identitás erősebb kötődést jelentene a nemzeti kötődésnél. Amennyiben összehasonlíttuk az 1. és a 2. ábrát akkor megállapíthatjuk, hogy valamennyi vizsgált országban a társadalmi identitás lehangsúlyozatlanabb eleme az európai identitás, s lehangsúlyosabb eleme a nemzeti identitás.

A kérdőívben felkínált szűkebb-tágabb azonosulási körök alapvetően két nagyobb mintába rendeződnek. Amennyiben faktoranalízissel elemezzük a különböző szorosságú azonosulás eltérő köreit, akkor alapvetően két nagyobb minta bontakozik ki.³A két

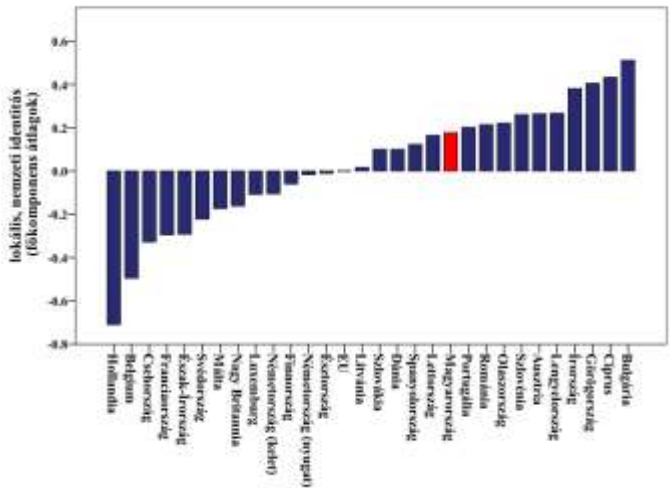
³Azonban a két azonosulási gondolkodási minta statisztikai értelemben nem válik el tökéletesen egymástól, ezért a faktoranalízist követően vissza kellett lépni a főkomponens analízishez. (Székelyi, Barna 2002:106)

gondolkodási minta alapvetően az ország határokon belüli (nemzeti) és az országhatárokon kívüli (európai) azonosságot írja le.

	kommunalitás	faktorsúly
falu/város	0.751	0.867
régió	0.793	0.89
ország	0.547	0.739
Magyarázott variancia: 69.7 %		

3. táblázat. Lokális, nemzeti identitás főkomponens

Az egyik jól elkülöníthető gondolkodási minta az országhatárokon belüli földrajzi egységekhez való kötődést írja le. Annak ellenére, hogy ennek a gondolkodási mintának statisztikai értelemben nem a nemzet a legfontosabb összetevője, tartalmát tekintve mégis nemzeti vagy lokális identitásként értelmezhető a főkomponens. Ahogy a 3. ábrán látható, a lokális, nemzeti identitás nem jelent azonos mértékű meghatározottságot minden EU országban.⁴

3. ábra. Lokális, nemzeti identitás az EU-ban, 2010

A 3. ábráról leolvasható, hogy valamennyi EU ország lakosságának társadalmi identitása legnagyobb mértékben Bulgária, Ciprus és Görögország esetében kapcsolódik a lokális, nemzeti identitáshoz. Látható, hogy az indoeurópai nyelvcsalád germán nyelvi csoportja

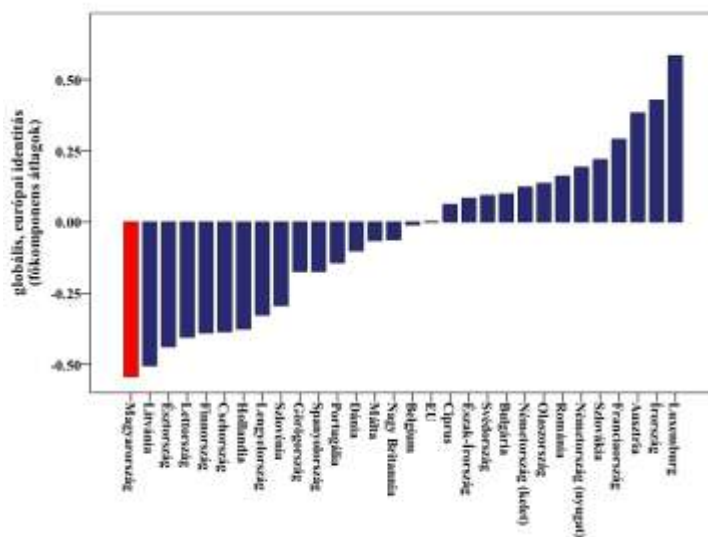
⁴ Amennyiben valamennyi EU ország lokális, nemzeti identitásához (főkomponens) mérjük az egyes tagországok lakosságának lokális, nemzeti identitását, akkor az eltéréseket a 3. ábrán láthatjuk.

esetében a legalacsonyabb a lokális, nemzeti identitás súlya a társadalmi identitás szűkebb köreit illetően. Ezzel szemben az újlatin nyelvi területek, valamint az ortodox és a történelmileg az iszlám által érintett területeken a lokális, nemzeti identitás jóval erőteljesebb mértékben van jelen. Ha nem is tökéletesen, de számos esetben a lokális identitás ellentéte az európai identitás, mely gondolkodási minta összetevőit a következő táblázat mutatja.

	kommunalitás	Faktorsúly
másik ország I.	0.796	0.892
másik ország II.	0.797	0.893
az Európai Unió	0.311	0.558
Magyarázott variancia: 63.47 %		

4. táblázat. Globális, európai identitás főkomponens

A 4. táblázat tanulsága szerint a globális identitás alapvető meghatározó eleme, hogy kötődik-e a megkérdezett más országokhoz is. Amennyiben igen, akkor ennek oka az esetek jelentős részében a migráció, ill. az, hogy élnek-e barátai, rokonai más országokban. A globális, európai identitás – akárcsak a lokális, nemzeti identitás – nem azonos mértékű az EU tagországokban.

4. ábra. Globális, európai identitás az EU-ban, 2010

A globális, európai identitás szempontjából összetettebb a képlet. Európai viszonylatban a legkevésbé a magyar társadalmi identításra jellemző az európaiság. Hasonlóképpen a zivataros történelmi múlttal rendelkező balti államok

polgárainaktársadalmi identitásának is inkább távoli, mintsem közeli meghatározója az európaiság (az EU országok átlagához képest). Az évszázados demokratikus kultúrával és múlttal rendelkező nyugat-európai országok esetében viszont nagyobb mértékben képezi részét az európai identitás a társadalmi azonosság tudatnak.

A lokális, nemzeti és a globális, európai identitás nem független egymástól tökéletesen (statisztikai értelemben a két főkomponens között a Pearson-féle korrelációs együttható: 0.12). Azonban a tökéletes összefüggésről sem beszélhetünk. Az átjárást – statisztikai értelemben is – az EU-hoz való közelség teremti meg, mely ha nem is nagy, de azért bizonyos mértékben részét képezi a lokális identitásnak is⁵. Nem csak elképzelhető, de az *Európa projekt* szempontjából kíváncsú is lenne, ha a lokális identitás nem csak, hogy nem zárna ki, de még erősítené is az európai identitást: azaz a globális, európai identitás a közvetlen (társadalmi) környezet „szívén viselésének” kiterjesztéseként jelenhetne meg, mintegy alulról építkezve.

Amennyiben K-means klaszteranalízist alkalmazva próbáljuk a lokális, nemzeti és a globális, európai identitás közös mintázatait fellelni, akkor alapvetően három nagyobb identitás-csoportot különíthetünk el az EU-ban.

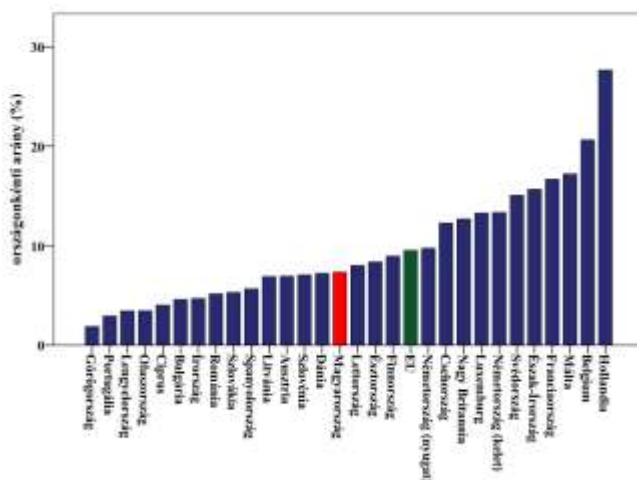
	társadalmi identitás-csoportok		
	európai és nemzeti	európai	sem európai, sem nemzeti
lokális, nemzeti főkomponens	0.75	-2.03	-0.45
globális, európai főkomponens	0.62	0.11	-0.93
elemszám (arány)	13191 (49.6%)	2523 (9.5%)	10772 (40.5%)

5. táblázat. Társadalmi identitás-csoportok az EU-ban, 2010
(klaszterközpontok)

A 5. táblázatban bemutatott három nagyobb identitás-csoport az EU népességének 99.6%-át fedi le (0.4% nem volt besorolható). Látható, hogy a legnagyobb társadalmi azonosságtudat csoport tagjai önmagukra mint az adott ország állampolgárára és mint európaire gondolnak (minden második EU polgár ennek a csoportnak a tagja). A második legnagyobb csoportba azok tartoznak, akik országukhoz és Európához is az átlagosnál kevésbé kötődnek. Mindössze minden tízedik európaire jellemző, hogy Montesquieu elképzeléséhez nagyobb mértékben ragaszkodva, elsősorban globálisabb társadalmi azonosságtudattal rendelkezik. Egy lehetséges minta hiányzik: nincs olyan statisztikai értelemben relevánstársadalmi identitás-csoport, mely európaiság nélkül

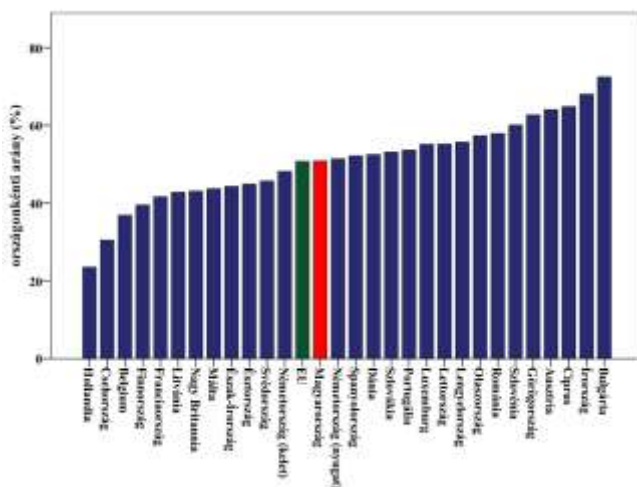
⁵Ez az oka annak, hogy nem illeszkedett tökéletesen a faktoranalízis.

csak és kizárólag a „nemzeti” jelzővel lenne leírható. A különböző társadalmi identitás-csoportok nem eltérő mértékben találhatók meg az EU országokban.

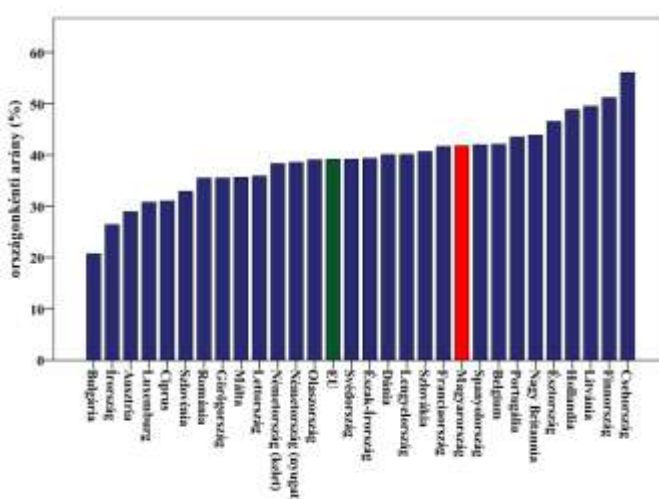
5. ábra. Csak globális, európai identitással rendelkezők aránya az EU-ban, 2010

A legkisebb társadalmi identitás-csoport tagjai azok, akik kizárólag Európához kötődnek. Az adott ország társadalmán belüli arányuk Hollandiában a legmagasabb (megközelíti a 30 százalékot). Az EU peremterületein pedig a legalacsonyabb (Görögországban nem éri el a 2 százalékot). A sor végén található országok között mindössze Írország található a nyugat-európai országok közül.

6. ábra. Lokális, nemzeti és globális, európai identitással egyaránt rendelkezők aránya az EU-ban, 2010

Ahogy az 5. táblázatból láthattuk, a legnagyobb társadalmi identitás-csoportot azok alkotják az EU-ban, akik egyszerre rendelkeznek lokális, nemzeti és globális, európai identitással. Ennek a csoportnak az aránya Bulgáriában, Írországbán, Cipruson és Ausztriában a legmagasabb. Tekintettel arra, hogy Hollandiában igen magas az önmagukat kizárólag európaiként meghatározók aránya, az önmagukat nemzetiként és európaiként identifikálók aránya Európai szinten alacsony. Úgy tűnik, hogy az európai identitás alapvetően összefügg a nemzeti identitással. A 27 EU ország közül mindössze 10 olyan van, ahol az egyszerre lokális, nemzeti és az egyszerre globális, európai társadalmi identitással jellemezhető állampolgárok aránya 50 százaléknál alacsonyabb. A 10 ország közül Hollandia és Belgium esetében 20 százaléknál magasabb az aránya, akik önmagukra kizárólag európaiként tekintenek. A maradék 8 ország közül Nagy-Britanniában, Franciaországban, Finnországban, Litvániában és Észtországban élők társadalmi identitására jellemző, hogy a társadalom többségének sem az ország, sem Európa nem kínál megfelelő azonosítási pontot.

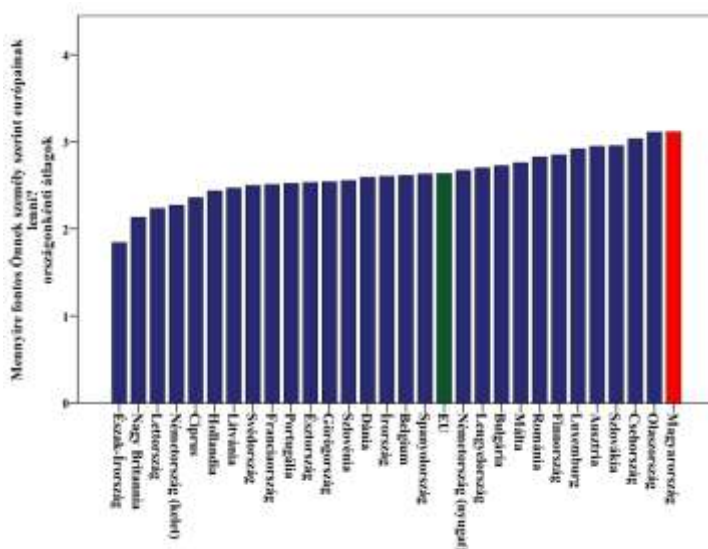
7. ábra. Sem lokális, nemzeti, sem globális, európai identitással nem rendelkezők aránya az EU-ban, 2010

A második legnépesebb identitás-csoportot alkotják azok, akik sem a lokális, nemzeti egységekhez, sem a globális európai egységeket nem érzik magukhoz közel. Ennek az identitás-csoportnak a tagjai minden bizonnyal azok közül kerülnek ki, akik önazonosságuk meghatározása során elsősorban nem kollektív azonosítási köröket keresnek. 14 EU tagországban haladja meg a 40 százalékos arányt ennek a társadalmi „identitás-csoportnak” az aránya.

Láthattuk, hogy az EU lakosságának alig 10 százaléknak jelent a globális, európai identitás elegendő támpontot ahhoz, hogy mindennapi életét ennek a társadalmi

identitásnak a függvényében élje. Az EU polgárok közel 50 százaléka határozza meg magát az adott nemzethez és Európához tartozóként. A fennmaradó 40 százalék számára sem a nemzet, sem az EU nem jelent megfelelő támpontot társadalmi identitása meghatározása során. Mindent egybevetve abszolút többségben vannak azok, akiknek jelent valamit Európa.

Ugyanebben a 2010 tavaszán készült kutatás kérdőívében a következő kérdés is szerepelt: „Ha arra gondol, hogy Ön európai, mennyire fontos Önnek személy szerint európainak lenni?” Az EU polgárok 18 százaléka választotta azt a felkínált opciót, hogy „Európainak lenni sokat jelent Önnek.”, és további 40 százalék választotta, hogy „Európainak lenni valamennyit jelent Önnek.” Az EU polgárok közel 25 százalékának nem sokat jelent Európa valamint közel 15 százalékuknak nem jelent semmit Európa (a megkérdezettek 2 százaléka nem tudta megválaszolni a kérdést). Azaz a többség számára jelent valamit Európa. A válaszokat egytől négyig kódolták, azaz egy négyfokozatú skála segítségével kellett válaszolni, ahol az 1 azt jelentette, hogy „egyáltalán nem jelent semmit”, míg a 4 azt, hogy „sokat jelent Európainak lenni”. A következő ábra az országokénti átlagokat mutatja.

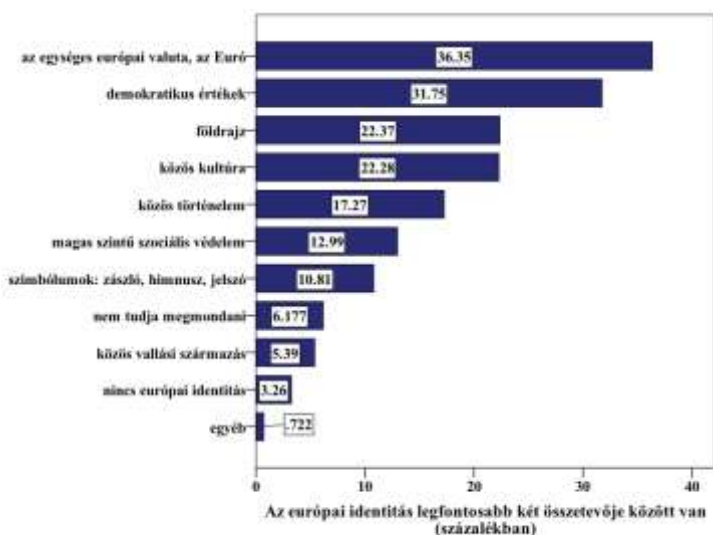
8. ábra. Mennyire fontos Önnek személy szerint európainak lenni? 2010

Amennyiben összehasonlítjuk a 4. (globális, európai identitás) és a 8. ábrákat, akkor különös képletre bukkanhatunk. A két finnugor nyelvcsaládhoz tartozó kultúra (Magyarország és Finnország) esetében ellentétes a két ábra tartalma. Míg a 4. ábra tanulsága szerint Magyarország polgárainak társadalmi identitása valamennyi EU ország közül a leginkább nélkülozi az európaiságot, addig a 8. ábra szerint Magyarország

polgárai számára jelent a legtöbbet életükben, hogy európaiak. Finnország esetében ilyen végletes különbségről nincs szó, de azonos tendenciáról beszélhetünk. Amennyiben Csepeli György (2007) által, Karácsony Sándor nyelvésztől, filozófustól idézett magyar nemzeti karaktert (Karácsony 1985) hívjuk segítségül az értelmezés során, akkor a következőkre juthatunk. Karácsony négy nagyobb karakterszálát különböztet meg. Az egyik a „szalmaláng” metaforához kapcsolódik, mely szerint a magyar nemzeti karakter jellemzője, hogy időről időre lelkesül, majd elkedvetlenedik (azaz oszcillál a két lelki állapot között). Amennyiben az európaiság szempontjából értelmezzük a karakterszálát, akkor a fellángolással remekül párosítható az európaiság, a nyugathoz húzás, a remény (Csepeli, Kucsera, Prazsák 2003:191). A lelkesültség és elkedvetlenedés dualizmusát leíró „szalmaláng” metaforához hasonlóan a „széthúzás” is jól leírja azt a kettősséget, mely a nemzethez és az Európához tartozásban rejlik, ezért aztán fontos része az európaiság. Karácsony Sándor nemzetkarakterológiájának harmadik eleme a „patópáloskodás” nem kevésbé alkalmas a magyar európaiság leírására: a cselekvőtől független külső időt, a kivárást, a túlélést leíró karakterszál ugyancsak passzol az európaiság magyar értelmezéséhez és az országhatáron belüli passzív rezisztenciához. Végül, de nem utolsó sorban a „sült galambra várás”, mely alapvetően az irreális csodára várást helyezi a nemzeti karakterológia központi elmének helyére. Európa mint „sült galamb”, ez az irreális remény ugyancsak erős affektív elemeket mozgat meg a magyarok sajátos európaiság-tudatában.

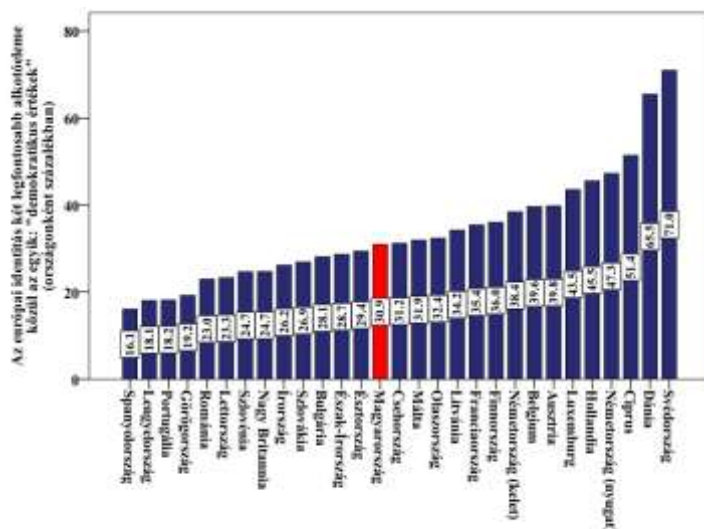
A 8. ábra alapján is megállapítható, hogy az EU polgárok tudatában létezik európaiság és európai identitás. Azonban továbbra is kérdés, hogy mi az. Az Eurobarometer(73.3) kutatás során ezt is megpróbálta megtudni a Bizottság. A következő kérdést tették fel az EU állampolgárainak reprezentatív mintáján:

„Az Ön véleménye szerint, az alábbi állítások közül melyik a két legfontosabb alkotóelem, amelyek az európai identitást képezik?” Összesen nyolc válaszlehetőséget soroltak fel, s biztosították azt is, ha valaki a felkínáltakon kívül mással írta volna le az európai identitást.

9. ábra. Az európai identitás összetevői az EU polgárok szerint 2010-ben

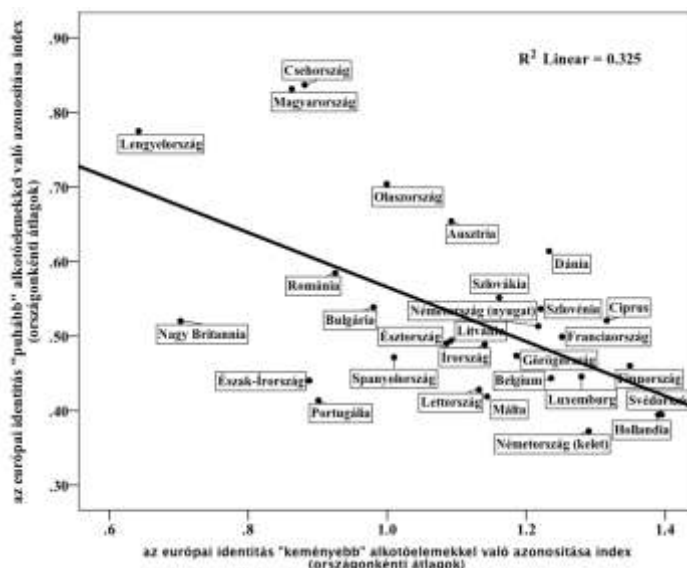
A 9. ábra tanulsága szerint az EU polgárok legnagyobb mértékben az *Euró*val képesek azonosítani az európai identitást. Ahogy korábban láthattuk, az EU alapvetően gazdasági együttműködésként indult a múlt század ötvenes éveiben, tehát voltaképpen a jelenlegi európai identitás ebben az értelemben a hagyományok követése. Második helyen a *demokratikus értékek*, a demokrácia áll, melynek történetisége jelentősen megosztja az EU országokat. A *földrajzi* egység és a *közös kultúra* nagyjából azonos mértékben képezi az európai identitást az EU polgárok társadalmi azonosságtudatában. A megkérdezettek mindössze 3 százaléka mondta, hogy nincs európai identitás. Amennyiben az európai identitás azonosítására felkínált elemeket megpróbáljuk rendezni, akkor az identitáselemek két nagyobb csoportja azonosítható. Egyrészt megkülönböztethetők a „keményebb”, kevésbé érzelmi alapú, mint inkább kognitív elemek. Ezek közé sorolható: az *Euró*, a *földrajz*, a *magas szintű szociális védelem*, a *demokratikus értékek*. Annak ellenére, hogy az 1. táblázat alapján nem szerezhettünk tökéletesen egyértelmű információkat Európa földrajzi kiterjedtségére vonatkozóan, az EU polgárok tudatában mégis egyértelműen a „keményebb” meghatározottságok közé sorolódik a földrajzi meghatározottság. Az *Euró* és a *magas szintű szociális védelem* alapvetően gazdasági kérdés, így ez is az európai identitás *keményebb* meghatározottságai közé sorolható. A *demokratikus értékek* csak látszólag jelentenek *puhább*, inkább lelki jellegű meghatározottságot, illetve csak látszólag tűnik úgy, mintha túlsúlyban lennének benne az affektív elemek. Ráadásul a különböző EU országok állampolgárai rendkívül megosztottak abban a tekintetben, hogy milyen mértékben tartják az európai identitás fontos elemének a *demokratikus értékeket*.

10. ábra. „Demokratikus értékek” mint az európai identitás egyik legfontosabb eleme. EU polgárok szerint 2010-ben

Minden bizonnyal elsősorban a volt kelet- és közép-európai országok állampolgárai szerint relatív, hogy mi tekinthető *demokratikus értéknek*, *demokráciának*. A 10. ábráról leolvasható, hogy a legrégebbi EU országok polgárai (ahol évszázados hagyománya van a demokráciának) tekintik elsősorban az európai identitás részének a *demokratikus értékeket*. Számukra a *demokrácia* napi odafigyelést igénylő *kulturális hagyomány*, amely mindennapjaikat meghatározza és erre épül egész közösségi, társadalmi életük. Ha közös Európáról, az európai identitásról gondolkodunk, akkor egyértelmű, hogy a *demokratikus értékek* összességében a *demokráciával* azonosíthatók, így helyük teljesen egyértelműen az európai identitás „keményebb” meghatározottságai közé tartozik.

A 9. ábrán bemutatott identitáselemek közül a *közös történelem*, a *közös kultúra*, a *közös vallási származás* és a *szimbólumok* alkotják az európai identitás „puhább”, nagyobb mértékben affektív elemeit. Amennyiben összeszámoljuk, hogy a négy „puhább” és a négy „keményebb” európai identitás elem közül mennyit választottak a megkérdezettek, akkor a két identitásosztályt leíró index a következőket mutatja az EU országokban.

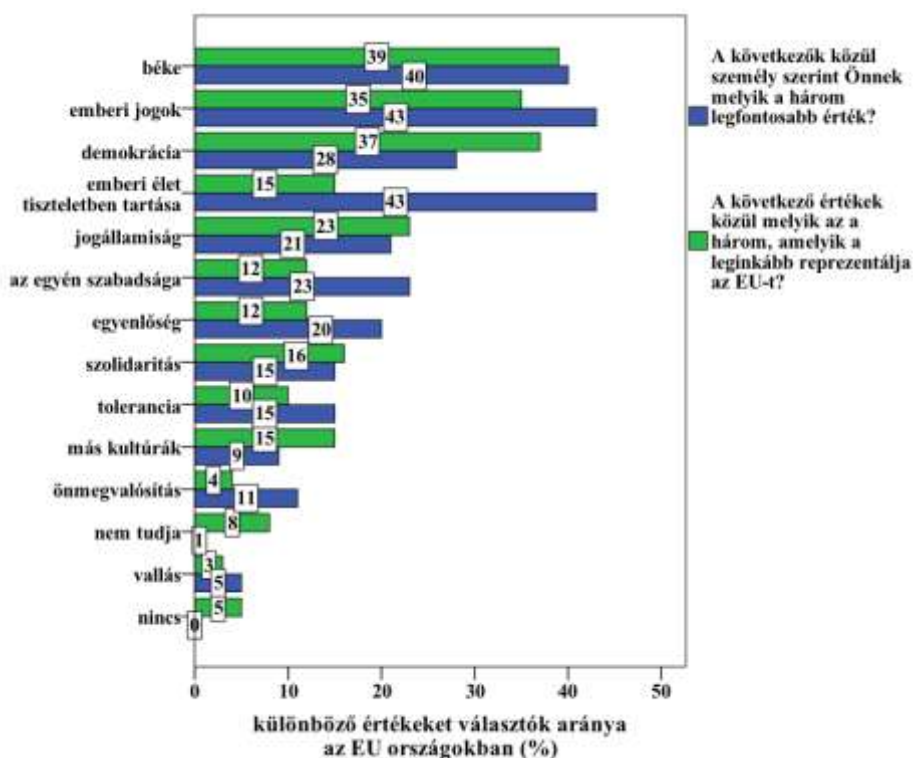

11. ábra. Az európai identitás „puhább” és „keményebb” alkotóelemei az EU polgárok szerint 2010-ben

Az 11. ábráról könnyedén megállapítható, hogy az EU polgárok nagyobb mértékben „kemény”, s kisebb mértékben „puha” alkotóelemekkel határozzák meg az európai identitást. A teljes EU-ban a négy „puhább” identításelemből átlagosan 0.56, míg a négy „keményebből” átlagosan 1.03 alkotóelemet tartanak fontosnak az EU polgárok. Az ábráról az is világosan látszik, hogy minél inkább „keményebb”, kognitív alkotóelemekkel azonosítják egy tagország állampolgárai az európai identitást, annál kevésbé használnak hozzá „puhább” erőteljesebben affektív elemeket. Bulgárián és Lettországon kívül a 2004 után csatlakozott tagországok a regressziós egyenes fölött helyezkednek el, azaz ezeknek az országoknak a többségében az európai identitás inkább affektív elemekkel azonosítható, míg a korábbi tagországok többsége inkább a „keményebb”, kognitív elemekkel határozza meg az európai identitást.

Európa mint értékközösség

Amennyiben a szűkebb vagy tágabb értelemben vett Európát, az EU-t kulturális közösségként és ebben az értelemben a közösen vallott értékek közösségeként próbáljuk felfogni, akkor talán közelebb kerülhetünk Európa meghatározásához. 2012 májusában ugyancsak felmérést készített az EU Bizottsága, mely kifejezetten az európaiak értékeit volt hivatott felmérni, pontosan az imént megjelölt céllal.⁶ A kutatás során ugyanannak az értékészletnek a használatával arra kérték a megkérdezettek, hogy válasszák ki azt a három-három értéket mely számukra a legfontosabb, valamint a leginkább alkalmas arra, hogy megjelenítse az EU-t. A különböző értékek választóinak arányát és az értékek sorrendjét mutatja a következő ábra.

12. ábra. Legfontosabb személyes és európai értékek az EU polgárok szerint 2010-ben (Eurobarometer 77.3 pp. 9-12.)

⁶Jelen tanulmányban elemzett egyéb vizsgálatokkal ellentétben a 2012 májusában készült kutatás adatbázisa egyelőre nem áll rendelkezésre, azonban a felmérésből készült gyorsjelentés igen. Így a következőkben az abban publikált adatokat vesszük sorra (Eurobarometer 77.3).

A 12. ábráról leolvasható, hogy az EU országok lakosságának legnagyobb része az *emberi jogokat* és az *emberi élet tiszteletben tartását* jelölte meg legfontosabb személyes értéként (43-43%), a harmadik legfontosabb érték a *béke*, ezt a *demokrácia* követi. A legkevésbé fontos személyes érték a *vallás*, amit a megkérdezettek mindössze 5 százaléka választott. Ennek alapján megállapítható, hogy az EU társadalmának alapvető jellemzője a XXI. században, hogy szekularizált. Az egyén szintjén a *szabadság* támogatottsága valamelyest magasabb (23%), mint az *egyenlőségé*. A jelenség jól összefügg Weber (1987), Tönnies (2004), Parsons (2000), Gellner (1983) elméleteivel, melyek összességében a modernizációt az *individualizáció*, a *racionalizáció* és a *szekularizáció* fogalmainak használatával kísérelték meg leírni. Talán még ennél is erőteljesebben, már-már technokrata módon írják le az EU-t azok az értékek, amiket a polgárok az EU-val azonosítanak, illetve amelyeket a leginkább alkalmasnak találnak az EU reprezentálására: *béke* (39%), *demokrácia* (37%), *emberi jogok* (35%). Az EU-t megjelenítő értékek szempontjából a *szabadság* és az *egyenlőség* azonos támogatottságot élvez (12-12%). Beszédes, hogy a 2004 előtt csatlakozott országok lakossága (EU15) az EU-t reprezentáló értékek közül valamelyest nagyobb mértékben tartja alkalmasnak a *jogállamiságot*, az *emberi jogokat*, más *kultúrák tiszteletben tartását*, valamint az *egyenlőséget* mint a 2004 után csatlakozott országok lakossága. Ez utóbbi, új tagállamok lakossága fontosabbnak tartja az EU-t reprezentáló értékek közül az *egyéni szabadság biztosítását*, valamint a *szolidaritást* és az *emberi élet tiszteletben tartását*. Ahogy a 12. ábrán láthatjuk a személyesen fontosnak tartott értékek és az EU-t reprezentáló értékek támogatottsága nem teljesen azonos. A *béke* és az *emberi jogok* biztosítása mind az egyén, mind az EU szempontjából a három legfontosabb érték között van. Az EU polgárok legfontosabb három személyes értéke közé viszont nem került be a *demokrácia*, ugyanakkor az *emberi élet tiszteletben tartása* a legfontosabb személyes értékek közé tartozik az EU polgárok között. Ezzel szemben az EU-t megjelenítő három legfontosabb érték egyike a *demokrácia*.

A demokrácia: etika és gyakorlat. Első elképzeléseit több ezer évvel ezelőtt görög nyelven fogalmazták meg. Tekintettel arra, hogy a „szabadság a morális törvény feltétele” (Kant 2004:8), minden demokrata, minden állampolgár személyesen felelős annak biztosításáért (Boros 2009). Ezért is figyelemre méltó, hogy míg a 12. ábrán bemutatott személyes értékek sorrendjében a negyedik, addig az EU-t reprezentáló értékek sorrendjében a harmadik legfontosabb érték a *demokrácia* (az EU ill. a személyes értékek közötti „támogatottság” különbsége mintegy 10 százalék). A jelenség látszólag nem okoz problémát, hiszen a személyes értékek között az *emberi élet tiszteletben tartása* az első helyen áll. Ez bizonyos értelemben tágabb meghatározása ugyanannak az értéknek, mint amit a *demokrácia* szó jelöl. Ezzel együtt azonban mégis fontos különbségről beszélhetünk, ugyanis a *demokrácia* az *emberi élet tiszteletben tartásához* képest annyiban mindenképpen különbözik, hogy sokkal nagyobb

mértékben procedurális, azaz megvalósítása sokkal nagyobb mértékben a közösen kitalált „játékszabályok” megvalósításán múlik (továbbá külön intézményrendszer is rendelkezésre áll a játékszabályok minél pontosabb megalkotására és betartására, ill. ellenőrzésére). Tehát a 12. ábra alapján azt mondhatjuk, hogy az EU népessége jóval nagyobb mértékben tartja felelősnek magát az *emberi élet tiszteletben tartásáért*, mint a *demokráciáért* – amennyiben az értékek hierarchiájában elfoglalt előkelőbb hely az adott érték érvényre juttatásában bizonyos típusú felelősségvállalással is összekapcsolódik. Ezzel szemben az EU-t sokkal inkább felelőssé teszik a *demokrácia* biztosításáért. Mintha kifordulna a helyzet: a polgárok nem a *szabadság kis köreire* (Bibó 1986:493) építkezve teremtik meg a demokráciát, hanem sokkal inkább egy felülről lefelé irányuló demokráciateremtési aktusban gondolkodnak.

2007 márciusában, Berlinben az EU tagországok miniszterelnökeinek informális találkozásán aláírták a Berlini deklarációt a Római szerződés 50. évfordulója alkalmából. Annak ellenére, hogy az aláírt dokumentum első bekezdése a következő mondatot tartalmazza „Mi, az EU állampolgárai, akik egyesültünk a jóért.”, a fél évvel később aláírt lisszaboni szerződésben már szó sincs arról, hogy az EU polgárai szabad elhatározásból hozzák létre az alapszerződést (C83:15). Az egységes szerkezetbe foglalt szerződés preambulumban arról van szó, hogy a tagországok királynői, királyai és elnökei elhatározzák különböző célok (értékek) jegyében, hogy megállapodnak egy szövetségről. Azaz a tagországok vezetői, ill. azok megbízottjai úgy döntenek, hogy népeik majd azzal fognak jól jární, ha ők szövetséget kötnek. Semmiféle alkotmányos helyzetről nincs szó, pláne nem arról, hogy ez a helyzet valamiféle alulról jövő kezdeményezés lenne, melynek forrása maga a nép.⁷ A folyamat éppen a fordítottja annak, amit Kant mond. Nem arról van szó, hogy a demokraták építkeznek, s hoznak létre egy nagyobb demokratikus egységet, egy területileg és népességszámát tekintve is nagyobb demokráciát, hanem felülről mintegy megteremtik egy nagyobb demokrácia demokratáit. Ez így csak abban az esetben fog menni, amennyiben a nemzetállami demokraták európai demokraták is egyben, amennyiben európai identitásuk része a demokrata-attitűd. A szóban forgó attitűd bizonyos EU tagországokban az identitás stabil eleme, más országokban pedig történelmi, kulturális okok következtében kevésbé stabil eleme. Mind a 27 EU tagország esetében viszont úgy tűnik, hogy a *demokrácia*

⁷ Ezzel szemben az Amerikai Egyesült Államok alkotmánya a következő mondatból kezdődik: „Mi, az Egyesült Államok népe, elrendeljük és megállapítjuk az Amerikai Egyesült Államoknak ezen Alkotmányát, hogy tökéletesebb Egyesülést alkossunk, Igazságot teremtsünk, biztosítsuk a belső Nyugalmat, gondoskodjunk a közös védelemről, elősegítsük az általános Jólétet és mind magunk, mind az utókor számára biztosítsuk a szabadság áldásait.” A fordítás Örkény, A. (1997) származik. Örkény könyvét az Egyesült Államok Alkotmányának első mondatával, valamint a következőkkel kezdi: „Bár nem túlságosan új keletű ez az idézet, mégis meglepően modern, pontos és aktuális megfogalmazását adja annak, hogy napjainkban milyen összefüggésben merül fel számunkra az igazság és igazságosság kérdése. Az igazság és igazságosság – legyen szó akár a politikai vagy jogi, akár társadalmi vonatkozásairól – nem választható el azoktól a legfontosabb értékektől és elvektől, amelyek az embereket az elmúlt néhány évszázadban egy lakhatóbb és boldogabb világ megteremtésében vezérelték.” (Örkény 1997:11)

össességében kevésbé stabil eleme a kultúrának. Ezért is van az, hogy az EU állampolgárai nagyobb mértékben azonosítják az EU-ra jellemző értéként, mint amennyire személyesen fontosnak tartják.

Ugyanebben a 2012 májusi kutatásban feltettek egy kérdést, ami a következőképpen szólt: „Mennyire ért egyet a következő állítással? Több egyenlőségre és jogra van szükségünk, akkor is, ha az egyén szabadságának korlátozásával jár.”

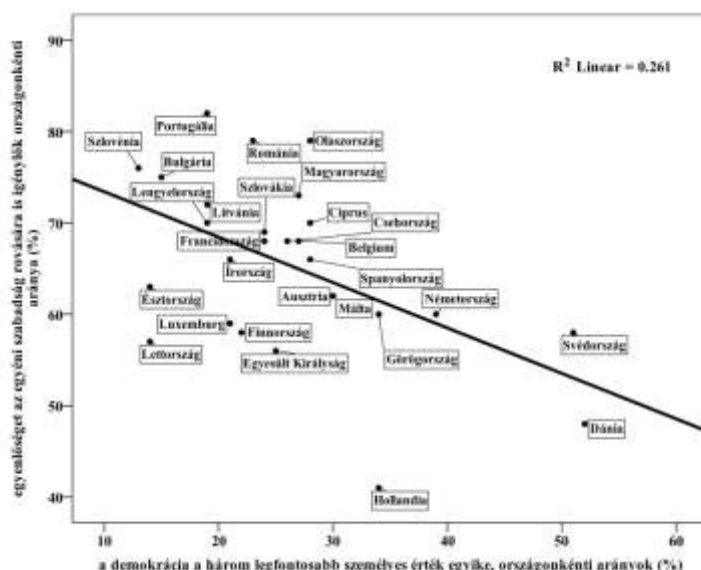
teljesen egyetért	66
egyáltalán nem ért egyet	29
nem tudja	5

6. táblázat. Egyenlőség és szabadság az EU-ban, 2012
forrás: Eurobarometer 77.3 pp.25.

A 6. táblázat alapján megállapítható, hogy az EU állampolgárok többségét az egyenlőségpártiak alkotják. A kérdés az egyenlőségre, a jog előtti egyenlőségre kérdezett rá, azonban a kérdés értelmezése az EU különböző tagországaiban eltérő is lehetett: előfordulhatott a jog előtti egyenlőséget tágabb értelemben értették a megkérdezettek.⁸

Az alulról épülő demokrácia és az egyenlőségre való törekvés közötti összefüggést mutatja a következő ábra. A függőleges tengely mentén, a 6. táblázatban bemutatott „teljesen egyetért” válaszok aránya szerint (azaz az egyenlőség támogatóinak aránya), míg a vízszintes tengely mentén a *demokráciát* a három legfontosabb személyes értéként megjelölők aránya szerint látható az EU országok polgárainak véleménye tagországonként.

⁸Ahogy arról a korábbi lábjegyzet kapcsán már szó volt, ennek a kutatásnak az adatbázisa egyelőre még nem elérhető, így a tanulmányban található százalékos megoszlások további vizsgálatával lehetséges továbbhaladni az elemzésben.

13. ábra. „Demokráciát” a legfontosabb három személyes érték közé sorolók valamint az egyenlőséget az egyéni szabadságnál fontosabbnak tartók arányazEU tagországaiában 2012-ben (forrás: Eurobarometer 77.3)

A 13. ábráról megállapítható, hogy Dánia, Svédország, Németország, Hollandia és Görögország polgárai sorolják legnagyobb mértékben a három legfontosabb személyes érték közé a *demokráciát* (Dánia esetében 52, Svédország esetében a megkérdezettek 51 százaléka jelölte meg legfontosabb személyes értéként). Ezzel szemben Szlovénia, Észtország, Lettország, és Bulgária esetében alig éri el a 15 százalékot a megkérdezettek körében a *demokráciát* a legfontosabb három személyes érték közé sorolók aránya. Az is jól látható, hogy pontosan ez utóbbi országok között igen magas azoknak az aránya, akik akár az egyéni szabadság korlátozásával is készek lennének az egyenlőség növelésére. Ezzel szemben az ábra jobb alsó sarkában azok az országok találhatók, ahol személy szerint a társadalom nagyobb része számára fontos érték a *demokrácia*, és ezzel együtt jóval magasabb az individuális szabadság támogatottsága (azaz az egyenlőség támogatottsága alacsonyabb). A 13. ábra nem cáfolja azt a hipotézist, miszerint demokrácia csak demokratákra épülhet, továbbá azt sem, hogy a demokráciát kulturális örökségként elsajátító társadalmakban az egyéni szabadság jogszerű „felhasználásában” nagyobb mértékben megbízhatnak a társadalom tagjai. A 13. ábráról leolvasható, hogy a 2004 után csatlakozott országok esetében (többségében a Szűcs Jenő által is jelzett régió mentén: a volt Karoling Birodalom déli és keleti határain túl) az *egyenlőség* iránti igény akár az *egyéni szabadság korlátozásával* is domináns része az értékrendnek. Felmerül az *anómikus* társadalom képe, amely a demokratikus értékrend hiányában a *demokrácia* iránti igényt vetíti előre, s ezt paradox módon

felülről képzelik megvalósíthatónak az adott társadalmak tagjai. Ők nem az ókori görögök, Kant és követőinek elképzeléseinek és gyakorlatának nevelkedtek. Talán egy amerikai mintára megalkotott európai alkotmány ebben is segíthetne.

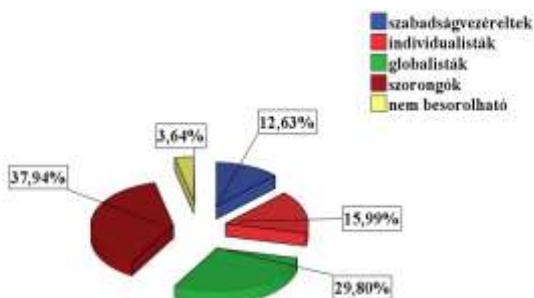
Az anómiás állapot és annak percepciója előhívhatja a rend és a rendteremtés iránti igényt: ezegyértelmű határmegvonással párosul elfogadott és nem elfogadott, jó és rossz között. Erre hoztunk bizonyítékokat 2011 novemberében, Bíró Judittal tartott előadásunkban is. A legutóbbi (2008) European Values Study (EVS) adatait elemezve kerestük a deviancia, a határmegvonás, a normalizálás jellemzőit a kortárs európai társadalmakban. Az EVS kutatásban 20 cselekvéssel kapcsolatban kérték a megkérdezetteket: értékeljék, hogy mennyiben tartják megengedhetőnek. A húsz cselekedet elfogadhatósága alapvetően három nagyobb megközelítésbe rendeződött. Az egyik gondolkodási minta a *társadalom veszélyeztetettségére, a közjóra* hivatkozva rendszerezte a cselekedeteket.⁹ A másik minta az egyén veszélyeztetettségének a képzetét képezi le, azaz az individuális jóval érvelve fogad el, illetve utasít el bizonyos cselekedeteket.¹⁰ A harmadik nagyobb gondolkodási mintába azok a cselekedetek tartoznak, melyek megítélése az egész emberi nem veszélyeztetettségének képzetét hordozzák magukban az emberiség javát szolgáló érvrendszerben.¹¹ A három nagyobb gondolkodási minta négy nagyobb csoportba rendeződik. A leginkább megengedő a négy csoport közül az, melynek tagjai gyakorlatilag mindegyik cselekedetet többé-kevésbé elfogadják: sem a társadalmat, sem az egyént, sem az emberi nemet nem látják veszélyeztetettnek. Ők a *szabadságvezéreltek*. A másik csoportba azok tartoznak, akik minden olyan cselekedet elutasítanak, ami a társadalom veszélyeztetettségének képzetét hordozza magában. Ugyanakkor sem az egyén, sem az emberi nem veszélyeztetettségét nem tartják visszatartó erőnek a különböző cselekedetek megítélése kapcsán. Ők az *individualisták*. A harmadik csoportba azok tartoznak, akik elfogadják azokat a cselekedeteket, melyek magukban hordozzák a társadalom és az egyén veszélyeztetettségének képzetét, ugyanakkor a globális, az emberi nem veszélyeztetettségét jelentő cselekedeteket elfogadhatatlannak tartják. Ők a *globalisták*. A negyedik csoportba pedig azok tartoznak, akik gyakorlatilag minden

⁹Ezt a gondolkodási mintát a felsorolt 20 cselekedet közül, 8 megítélése alkotja, így pl.: „Állami juttatásokat jogosulatlanul igénybe venni.”, „Saját érdekében hazudni.”, „Marihuanát vagy hasist szívni.”, „Jegy és bérlet nélkül utazni egy tömegközlekedési eszközön.” stb. A gondolkodási minták nem teljesen egységesek Európában. A most bemutatott minták a tágra felfogott Európa területén minden európai ország együttes elemzésével kerültek kialakításra.

¹⁰Ezt a gondolkodási mintát ugyancsak 8 kérdés alkotja, pl. „Házasságként/ nőként viszonyt folytatni.” „Abortusz.”, „Gyógyíthatatlan beteg életét kioltani.”, „Öngyilkosság.”, „Prostitúció.” stb.

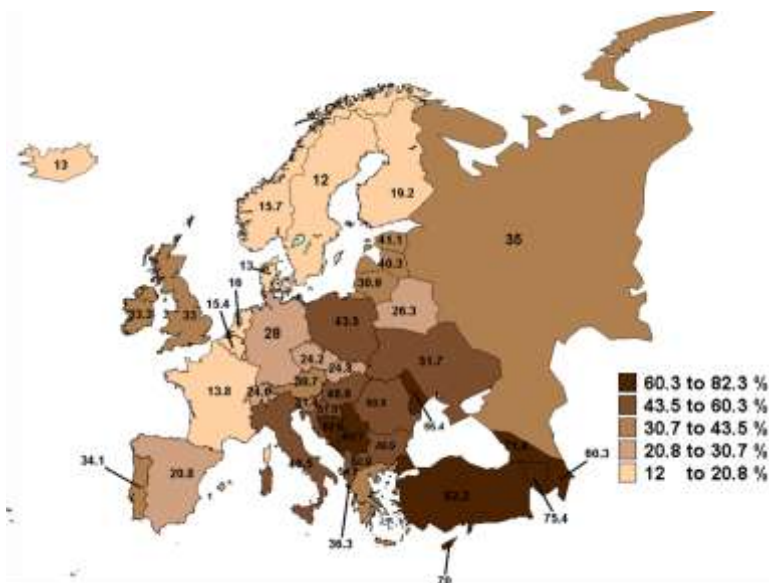
¹¹Ezt a gondolkodási mintát három cselekedet megítélése alapján körvonalazhatjuk: „Tudományos kísérletek emberi embriókon.”, „Élelmiszerek genetikai manipulációja.”, „Mesterséges vagy laboratóriumi megtermékenyítés.” Látható, hogy a különböző cselekedetek nem azonos mértékben hordoznak magukban morális értelemben felfogható választási alternatívákat, azonban megítélésük mégis jól körülhatárolható mintázatokba rendeződik.

felsorolt cselekedetet elutasítanak. Ők azok, akik mindent veszélynek élnék meg, ők a *szorongók*. A következő ábra a négy csoport arányát mutatja be a teljes európai mintán.

14. ábra. Szabdságvezéreltek, individualisták, globalisták, szorongók aránya Európában, 2008 (EVS)

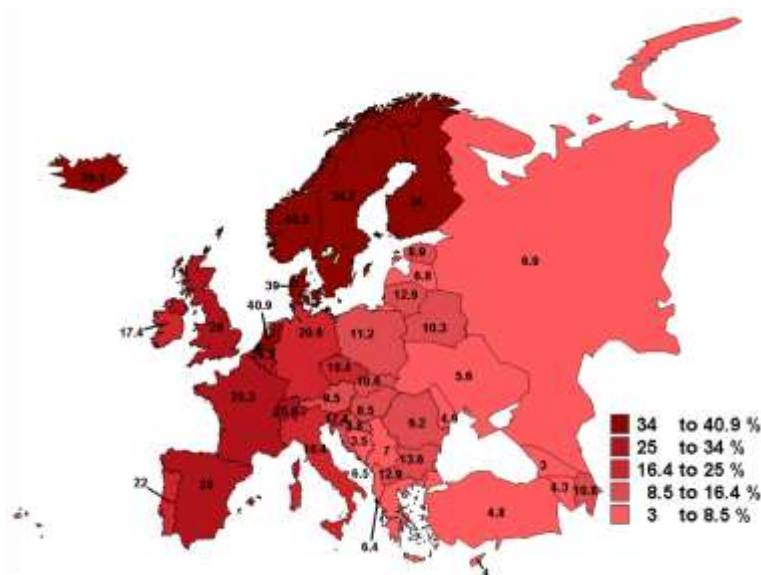
A négy csoport aránya a különböző európai országokban nem egyenletes. A következő térkép a szorongók arányát mutatja.

3. térkép. Szorongók aránya Európában, 2008 (EVS)

A 3. térkép alapján megállapítható, hogy a szorongók aránya Európa keleti és déli területein a legmagasabb. Ezekben az országokban a legmagasabb azok aránya, akik

rendkívül szigorúan állnak hozzá a különböző többé-kevésbé deviáns cselekedetekhez, a leginkább tiltják azokat¹². A volt Karoling Birodalom keleti és déli határain túl, éppen ott, ahol nagyobb *egyenlőséget* szeretnének a megkérdezettek, s ahol személyesen kevésbé tartják fontosnak a *demokráciát*, magas a *szorongók* aránya. Azokban az országokban, ahol a társadalmi együttélés biztos demokratikus attitűdökre építkezhet, ahol kevésbé támogatott az egyenlőség növelése az egyéni szabadság korlátozásának terhére, az individualisták aránya magas. Tehát azoké, akik minden olyan cselekedetet elutasítanak, ami veszélyeztetheti a társadalmi együttélést, ugyanakkor az egyéni felelősségi körébe utalt cselekedetek végrehajtásába nem akarnak és nem is engednek beleszólni: azaz *autonómak*.

4. térkép. Individualisták aránya Európában, 2008 (EVS)

A 4. térképre nézve megállapítható, hogy a kevésbé anómikus társadalmakban sokkal nagyobb mértékben hagyatkozhatnak egymásra a társadalom tagjai. Sokkal nagyobb mértékben várják el és hagyják, hogy az alapvetően demokratikus értékekre épülő társadalmi berendezkedésben az egyén kibontakozásának lehetőségei az egyén hatókörében maradjanak. Tekintettel arra, hogy bízhatnak abban, hogy a társadalom tagjai nem kérdőjelezik meg a demokratikus együttélés alapvető szabályait (hiszen a demokrácia személyes ügyük), a lehető legnagyobb mértékben kiállnak amellett, hogy mindenki eldönthesse, hogy mit tesz meg, s mit nem.

¹²Ezzel az eredménnyel igen jól összecseng a Csepeli Györggyel, 2010 novemberében, a Kriminológiai Intézetben tartott előadásunk.

Az európai kultúrkör talán legkorábbi leírt mondata így hangzik: „Amikből keletkeznek a dolgok, azokba történik pusztulásuk is „szükségszerűen; mert büntetést és jóvátételt fizetnek egymásnak jogtalankodásaikért az Idő elrendelése szerint” (KRS 2002:169). Anaximandrosz mondása az időszámítás előtti VI. századból származik. Éppen akkor hangzott el, amikor a korabeli közösségi formáció társadalmi együttéléssé alakult, amikor megjelent az írás, a térkép, amikor bevezették az első napórát Spártában (ami ugyancsak Anaximandrosz nevéhez fűződik), amikor megjelent a választás szabadsága, amikor megjelentek a tudományok, és amikor megjelent a görög dráma: egyszóval az axiális korban. Bármiről is szól Anaximandrosz mondása (Heidegger 2006), a jelenleg bevett fordítások szerint az viszonylag nagy biztonsággal állítható, hogy szó van benne *jogtalankodásról* és *bűnről*, valamint legalább két szereplőről, ugyanis „jóvátételt fizetnek egymásnak”. A lét értelmezése szempontjából a mondás nagyon is egzisztenciális, miközben egzisztencialitása minden létezőre kiterjeszthető. Ebben az értelemben a mondásban az ontológiai probléma kerül felszínre, amivel minden létezőnek meg kell küzdenie: a létezése egyben jogtalankodás is, mely megtöri az idő rendjét (Csepeli 2012). Anaximandrosz preszókratikus bűnfelfogása és a keresztény bűnfelfogás között jelentős különbségek, de hasonlóságok is akadnak. Safranski (1999) értelmezése szerint, a Bibliában kettős teremtés olvasható. Egyrészt az első emberpár „fizikai” értelemben vett megteremtéséről van szó, másrészt miután kész a fizikai értelemben vett alkotás, a tiltással megfogalmazott döntési szabadság átadásával a szabad ember megteremtése is megtörténik. A teremtés e második része erőteljesen egzisztenciális, bármennyire is tovaterjed az első emberpárról valamennyi létezőre. Az ember teremtése párhuzamos a bűn megteremtésével. Az anaximandroszi bűn ontológiai felfogása az axiális kor jellemzője, amelyben ha csak csírájában is, de azért megjelenik a bűn mai, hétköznapi értelemben vett felfogása is, amennyiben az ontológia probléma valamennyi létező problémájává válik. Platón is töprengett a jogtalankodás és a bűn megelőzésén, de az ő gondolataihoz sokkal közelebb áll a mai európai bűnfelfogás, ugyanis jogtalankodás alatt az emberek (létezők) egymással szemben elkövetett (bűnös) tetteit érti. Ebben az értelemben a bűn elkövetéséhez nem elég egyetlen létező, kellenek hozzá mások is. Platón a Prótagoraszban meséli el a létezők ugyancsak kettős teremtését. Az elbeszélés szerint már voltak istenek, azonban még nem léteztek halandó fajok. A halandókat az istenek a föld belsejében megformálták, de mielőtt kiengedték volna őket a föld mélyéről megbízták Prométheuszt és Epimétheuszt, hogy lássák el a halandó teremtményeket mindenféle tulajdonságokkal. Epimétheusz szívesen magára vállalta a feladatot, s azt mondta fivérének Prométheusznak, hogy bízza rá a munkát, s majd a feladat elvégzésével jóváhagyhatja az alkotást. Epimétheusz szétosztotta a különböző tulajdonságokat a halandók között, de az emberről megfeledkezett. A megfontolatlan ekkor fejvesztve

rohant segítségért Prométheuszhoz, mert az *embernek* nem jutott semmi. Prométheusz saját kárára oldja meg a problémát: "S miután ellopja Héphaisztosznak a tűz használatához kötött, valamint Athénének más természetű mesterségét, megajándékozta vele az embert. Innen van az, hogy az ember birtokában van az élet kényelmét szolgáló eszközöknek, és hogy Prométheusznak Epimétheusz ostobasága miatt később – a monda szerint – a lopás bűnéért kellett lakolnia" (Platón, Prótagorasz 322a). Az ember ezzel valamennyi más halandó élőlénnel felvehette a versenyt, azaz életben maradhatott, de még nem volt kész. Nem volt kész, ugyanis az ember *zoonpolitikon* (Arisztotelész), azaz szüksége van társakra, társadalmi életre. Ezt azonban ugyancsak meg kellett teremteni, ezért Platón így folytatja elbeszélését. „Kézműves mesterségbeli tudásuk az életfenntartásra alkalmas volt ugyan, a vadállatokkal szembeni harcban azonban elégtelennek bizonyult. Hiányzott ugyanis még belőlük a közösségalkotó képesség, amelynek része a hadviselő képesség. Alkalmat kerestek tehát a tömörülésre, és hogy fenn tudják tartani magukat, városokat alapítottak. Valahányszor azonban összejöttek egy tömegben, jogtalanságokat követtek el egymás ellen, minthogy nem volt meg bennük a közösségalkotó képesség. Tehát megint csak szétszóródtak, és folytatódott pusztulásuk. Végül már Zeus is aggódni kezdett nemünkért, és hogy teljesen ki ne pusztuljon, elküldte Hermészt, hogy honosítsa meg az emberek között a tisztességérzést és a jogot: hadd legyen az államokban rend és barátságokat létesítő kötelék. Hermész természetesen megkérdezi Zeust, hogy miképpen tegye az embereket a jog és a tisztességérzés részeseivé. 'Úgy osszam szét ezeket is köztük, ahogy a különböző mesterségek vannak szétosztva? Ennek az osztálynak ugyanis az az elve, hogy aki például az orvosi mesterséghez ért, számos avatatlan kezelését el tudja látni, és ugyanígy van a többi szakember esetében is. Mármost a jogot és tisztességérzetet is ily módon osszam ki köztük, vagy jutassak belőle mindenkinek?' 'Mindenkinek – felelte Zeus –, és valamennyien részesüljenek belőlük, mert nem jöhetnek létre államok, ha – miként a többi mesterség esetében – csak kevesen részesülnek belőlük.'” (Platón, Prótagorasz 322b,c)

A több mint kétezer évvel ezelőtt élt gondolkodó példabeszédében megjelenik a jog előtti egyenlőség általánosan, mindenkire kiterjedő érvényessége. Az elmúlt évezredek Európájának történetére azonban koránt sem tekinthetünk úgy, mintha csak és kizárólag ennek megvalósításán ügködtek volna. Sem a rabszolgatartó görög városállamok¹³, sem a rabszolgatartó Római Birodalom, sem a feudalizmus, sem a második jobbágyság, sem az abszolutista rendszerek (a forradalmiak sem minden esetben), sem a nemzetállamok létrehozásáért küzdők, sem a XX. század nagy európai diktátorai nem Platón példabeszédére hallgattak. Az EU megteremtése azonban lehetővé tette a szabad együttműködést, a *tisztességérzet* és a *jog* minden

¹³ A városállamok berendezkedésének korabeli leírása ugyancsak tanulságos ebből a szempontból. (Arisztotelész et al. 2003)

állampolgárra való kiterjesztését, ebben az értelemben az *egyenlőség* megvalósítását. Azonban kérdéses, hogy milyen módon és milyen mértékben valósul meg az egyenlőség, s amint láthattuk Európa lakosságának túlnyomó többsége még az egyéni szabadság korlátozásával is jelentős mértékben támogatja az egyenlőség növelését.

Egy kutatássorozat keretei között néhány európai egyetem 2002 óta felméri Európa lakosságának attitűdjeit különböző témákban. A European Social Survey (ESS)¹⁴ kérdőívét Európa számos országában kérdezik le reprezentatív mintákon. A kérdőívnek vannak változatlan és időről időre változó moduljai, így lehetővé válik egyrészt a longitudinális vizsgálat, másrészt az éppen aktuális kérdésekre való reflektálás. A 2010-es vizsgálatban összesen 52.458 polgárt kérdeztek meg 27 országból¹⁵, melyek nem mindegyike tagja az Európai Uniónak, sőt pl. Izrael is a mintába került, pedig földrajzi értelemben nem Európa része. A kérdőív állandó moduljai mellett a 2010-es felmérésbe bekerült néhány olyan kérdés, ami a procedurális demokrácia felfogásához kapcsolódik. A modul kialakításában részt vett J. Jackson, M. Hough, S. Farrall, K. Aromaa, J. Keijser (2009) alapvető elképzelése az volt, hogy a tisztán a bűnözési adatok mellett az állampolgárok jogintézményekkel kapcsolatos percepcióját is megvizsgálja. Számos kérdést fogalmaztak meg, melyek az igazságszolgáltatásba vetett állampolgári bizalomra kérdeztek rá. A következőkben ezek közül néhány olyan kérdést vizsgálunk, ami a fentiekben körvonalazott hipotézis ellenőrzését szolgálja. Azaz:

H1. A demokrácia alapvetően a demokratikus embereken múlik: egyesével, minden állampolgáron.

H2. A demokratikus intézmények demokratikus működésének feltétele, hogy minden állampolgár ügyeljen a demokráciára: azaz a demokrácia aktív cselekvés.

H3. A demokratikus attitűdnek, a demokrata személyiségnek, a demokratikus kultúrának (illetve ezek hiányának) történelmi hagyományai is vannak.

H4. Az állampolgárok által fontosnak tartott értékek jelenítik meg a kultúrát, s ezáltal meghatározzák a demokrácia működését.

H5. A különböző értékek a történelmi hagyományok függvényében mást jelentenek a különböző kultúrákban, mely nehezíti a kultúrák egymás közötti kommunikációját.

¹⁴ A kutatás teljes dokumentációja, a kérdőívek, az adatbázisok és a kutatások alapján készült publikációk elérhetők az ESS honlapjáról: <http://www.europeansocialsurvey.org>

¹⁵ ESS Round 5: European Social Survey Round 5 Data (2010). Data file edition 3.0. Norwegian Social Science Data Services, Norway – Data Archive and distributor of ESS data.

Aktív állampolgári részvétel

A kérdőívben szerepelt három kérdés. Mindegyik arra kérdezett rá, hogy mit tenne a megkérdezett, ha jogsérelmet észlelné az utcán maga körül. A kérdésekre egy-egy négyfokozatú skála segítségével kérték a válaszokat.

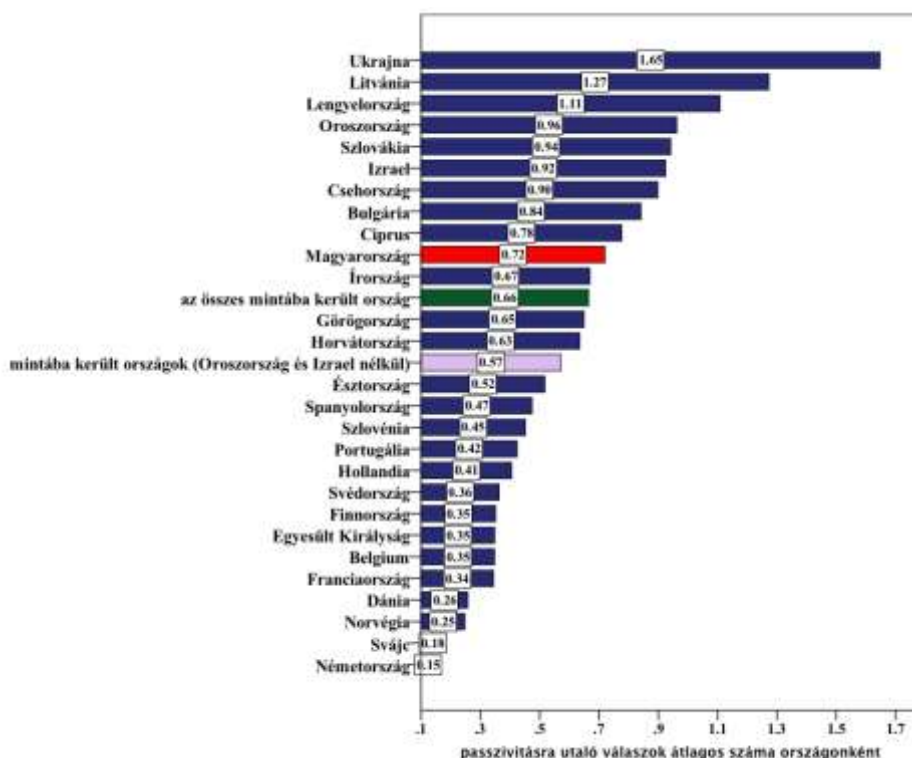
1. Képzelje el, hogy az utcán azt látja, hogy valakit a földre löknek és ellopják a pénztárcáját. Mennyire valószínű, hogy felhívna a rendőrséget?

2. Hajlandó lenne-e azonosítani az elkövetőt?

3. És mennyire lenne hajlandó tanúskodni a vádlott ellen a bíróság előtt?

A három kérdés különböző fokozatú állampolgári aktivitás jelenít meg. A több mint ötvenezer megkérdezett válasza alapján azt mondhatjuk, hogy a döntő többség (95%) válasza konzisztensek abban, hogy a három kérdés között bizonyos fokozatosságot állapítanak meg. Így a legintenzívebb aktust a harmadik kérdés, míg a legkevesbé intenzívet az első kérdés jeleníti meg: azaz akik hajlandóak lennének tanúskodni a bíróságon, azok nagy valószínűséggel fel is emelnék a telefont, hogy rendőrt hívjának, s azonosítanák is az elkövetőt. Fordítva viszont már ez nem igaz: nem biztos, hogy aki rendőrt hívna, tanúskodna is a bíróságon. Összességében elmondható, hogy valamennyi megkérdezett 9 százaléka érdemben egyik kérdésre sem adott választ, a megkérdezettek 11 százaléka legfeljebb rendőrt hívna, 9 százalék azonosítaná is az elkövetőt, és a megkérdezettek túlnyomó többsége (65%) a bíróságon is hajlandó lenne tanúskodni.

Az természetesen nem állapítható meg, hogy az első és a második, illetve a harmadik kérdésre adott válaszok, milyen mértékű aktivitás különbséget jelentenek, azt azonban állíthatjuk, hogy a bírósági tanúskodás aktívabb magatartás a telefon felemelésénél (több időt is vesz igénybe). Tehát érdemes összeszámolni a passzivitásra utaló válaszokat (azaz azt, amikor valaki számára nem egyértelmű, hogy mit kell tennie egy, a fentihez hasonló helyzetben).

15. ábra. Állampolgári passzívításra utaló válaszok átlagos száma, 2010 (ESS)

A 15. ábráról megállapítható, hogy a leginkább Németország, míg a legkevésbé Ukrajna állampolgárai érezhetik magukat biztonságban, hiszen Ukrajnában, Litvániában, Lengyelországban vagy Oroszországban sokkal kevésbé számíthatnak arra, hogy baj esetén segítségünkre sietnek, mint Németországban, Svájcban, Norvégiában vagy Dániában. Ez utóbbi országok polgárai számíthatnak azoknak az esetleg ismeretlen demokrata szemtanúknak a segítségére, akik aktuálisan az utcán éppen mellettünk voltak egy fentiekben felvázolt eset kapcsán. Nyilván nem arról van szó, hogy ez utóbbi országokban nem fordulhat elő lopás az utcán (bár tekintettel arra, hogy a társadalom tagjainak többsége ezt nem tartja megengedhetőnek a társadalmi együttélés szempontjából, ezért talán ritkábban is fordul elő), hanem arról van szó, hogy ha ilyen történik, akkor mit tesz a közösség. Ezekben az országokban, ezekben a társadalmakban a *magántulajdon védett* és az *erőszak* a kultúra részéről egyértelműen *elutasított*: nem tehető meg, és nem csak azért, mert elítéli a jogrendszer, hanem azért sem, mert a demokráciára aktívan őrködő állampolgárok fellépnek ellene. A biztonságot ebben az értelemben nem a jogrendszer, hanem az állampolgári részvétel biztosítja: a folyamatos, aktív állampolgári részvétel teremti meg a demokráciát. A 15. ábrán bemutatott eredményeket érdemes összehasonlítani a 13. ábrán bemutatott, a

demokráciát személy szerint a legfontosabb értéknek tartók országokénti arányával (vízszintes tengely). Feltűnő, hogy éppen azokban az országokban számíthatunk állampolgári passzivitásra, ahol a *demokráciát* személy szerint viszonylag kevesen sorolják a legfontosabb értékek közé. Továbbá éppen ezekben az országokban tekintik az EU-t reprezentáló legfontosabb értéknek a *demokráciát*, sőt éppen ezekben az országokban mondanának le paradox módon az *egyéni szabadságukról* a legtöbben azért, hogy az *egyenlőséget* nagyobb mértékben élvezhessék. Ezeknek az országoknak a népessége a demokráciát nem alulról építkezve, egymásra odafigyelve, egymást biztosítva, s egymással egyeztetve próbálja meg kialakítani, hanem valahogyan felülről, sőt, ha ez európai identitást bemutató ábrákra gondolunk, akkor nem is az országhatárokon belüli felsőbb hatalmaktól, hanem már-már kívülről az EU-tól várják a *demokrácia* megvalósítását. Az eredmények nem cáfolják az első hipotézist.

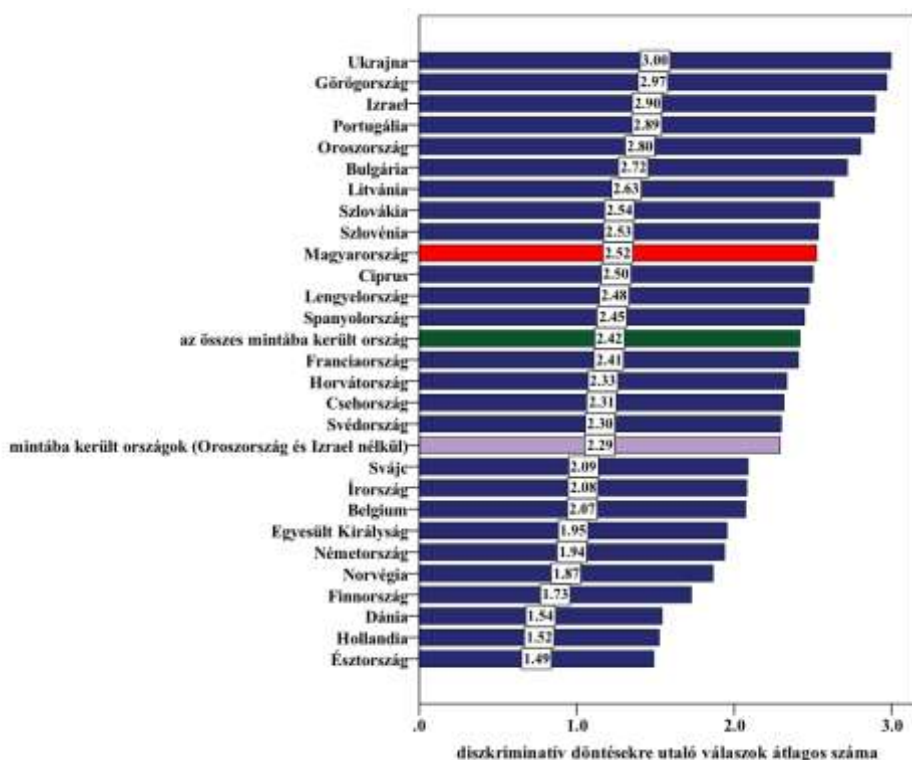
Intézményes rend

Természetesen kérdéses, hogy amennyiben, egy például a fentiekben megfogalmazott eseményt lát az ember és értesíti az intézkedésre illetékest, akkor mi történik majd. Mennyire bízhat abban, hogy a rendőr, a bíró pártatlan lesz. A kérdőívben szerepelt négy kérdés, melyek mindegyikére reagálnak a 6. táblázatban bemutatott eredmények, miszerint az EU polgárainak túlnyomó többsége növelné az egyenlőséget, ha kell, az egyéni szabadság kárára is. A négy kérdés a következő volt:

- 1. Amikor az áldozatok feljelentést tesznek, Ön szerint a rendőrség rosszabbul bánik a gazdagokkal vagy a szegényekkel, vagy egyenlően bánnak velük?*
- 2. Amikor az áldozatok feljelentést tesznek, Ön szerint a rendőrség rosszabbul bánik egyesekkel a faji vagy etnikai hovatartozásuk miatt, vagy egyenlően bánnak velük?*
- 3. Tegyük fel, hogy két embert – egy gazdagot és egy szegényt – megvádolnak a bíróságon egy olyan bűncselekménnyel, amelyet nem követtek el. A gazdagot vagy a szegényt fogják nagyobb valószínűséggel bűnösnek találni?*
- 4. Tegyük fel, hogy két különböző faji/etnikai hovatartozású embert megvádolnak a bíróságon egy olyan bűncselekménnyel, amelyet nem követtek el. A többségi társadalomhoz tartozót vagy az attól eltérő etnikai hovatartozású embert fogják nagyobb valószínűséggel bűnösnek találni?*

Az intézményrendszerbe –az igazságszolgáltatói és a végrehajtói hatalomba–vetett feltétel nélküli bizalmat egyetlen válasz jelezne mind a négy kérdés esetében: az, ha azt válaszolja a megkérdezett, hogy egyenlően bánik mind a rendőrség, mind a bíróság a szegényekkel és a gazdagokkal, az etnikai többséghez vagy kisebbséghez tartozókkal.

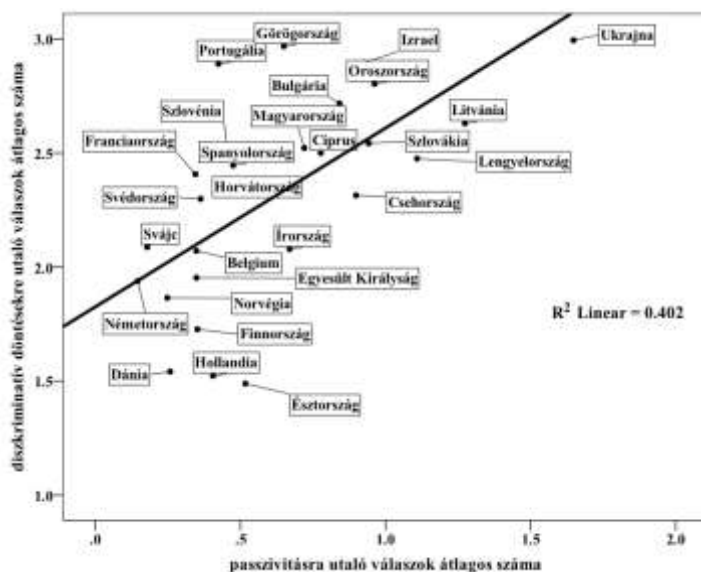
Ebben az értelemben teljesen lényegtelen, hogy pozitív vagy negatív diszkriminációról van szó, a kérdés az, hogy van-e bármiféle diszkrimináció, amiben szerepe van a társadalmi státusznak: ha valahol, akkor a jog előtt kellene mindenkinek tökéletesen egyenlőnek lennie. Ezért a következő ábra azt mutatja be országonként, hogy a négy kérdésre átlagosan hány olyan választ adtak a megkérdezettek, melyek valamilyen diszkriminációról tanúskodnak.

16. ábra. Diszkriminatív döntések percepciója, 2010 (ESS)

A 16. ábráról egyértelműen leolvashatjuk, hogy bizonyos országokban az intézményes rend percepciója még az állampolgári aktivitásnál is kedvezőtlenebb helyzetben van. Ukrajna állampolgárai sem a felelős állampolgári aktivitásban, sem az intézményes rendben nem bízhatnak. Az országok másik csoportja esetében az intézményes rend mintegy kívülről biztosíthatja az állampolgári aktivitás hiányát. Ezekben az országokban megbízhatóbb (kevésbé diszkriminatív) az állampolgárok szerint a bíróság és a rendőrség, mint amennyire az állampolgárok aktívak, ha bajt észlelnek. Az országok ezen csoportjába tartozik Litvánia, Lengyelország, Csehország, Írország. Portugália, Spanyolország, Franciaország és Görögország alkotja azt a csoportot, ahol nagyobb mértékben számíthatunk arra az egyéni állampolgári részvételre baj esetén, mint az intézményrendszer pártatlanságára. A többi ország esetében nagyjából megfelel az

állampolgári aktivitás mértékének az intézményes rendbe vetett bizalom, viszont egyértelmű különbségek vannak ezek mértékében.

17. ábra. Állampolgári passzivitás és diszkriminatív döntések percepciója, 2010 (ESS)

Az állampolgári passzivitás és az intézményes rend percepciója közötti összefüggést bemutató 17. ábráról könnyedén leolvashatjuk, hogy éppen azokban az országokban nem számíthatnak az állampolgárok diszkriminációmentes rendőrségi vagy bírósági beavatkozásra, ahol a közvetlen környezetükben történekeért sem hajlandók igazán szót emelni. A regressziós egyenes alatt található országok esetében a diszkriminatív döntésekre kevésbé számíthatnak az állampolgárok ahhoz képest, mint amekkora állampolgári passzivitásuk mértéke. A regressziós egyenes felett található országok esetében éppen fordított a helyzet: az állampolgárok nagyobb mértékben számíthatnak egymásra, mint arra, hogy a rendőrség vagy a bíróság pártatlanul jár el. Érdekes összehasonlítani a 3. és a 4. térképet a 15. és 16. ábrákon bemutatott eredményekkel. Megállapítható, hogy éppen azokban az országokban magas a *szorongók* aránya (tehát, akik gyakorlatilag a legszigorúbbak, s mindenféle deviáns cselekedetet elutasítanak) és alacsony az *individualistáké*, ahol magas az *állampolgári passzivitásra* utaló válaszok száma, valamint magas a *diszkriminatív döntések* percepciójának átlagos száma.

Összességében megállapítható, hogy a második hipotézist sem cáfolják az eredmények, azaz a demokratikus jogállami intézmények demokratikus működése összefügg a mindennapi élete során demokratikusan eljáró, aktív állampolgár létével. Demokrácia ott van, ahol aktívan védik az állampolgárok, ahol mindennapi cselekvéseik során napról napra fenntartják, s újraalkotják.

Egyén, kultúra, értékek

A társadalom és az egyén harmonikus kapcsolatában mind az egyén, mind a társadalom alkalmazkodóképessége különös jelentőséggel bír. Az egyénnek el kell fogadnia a kultúra évezredekén át hagyományozott együttélési szabályrendszerét, mely a korábban élt és az aktuális generációk konstrukciós tevékenységének „terméke” (Berger, Luckmann 1998). A társadalomnak, a kultúrának pedig „rugalmasnak” kell lenni, hiszen a társadalmi valóság konstrukciója nem lehetséges az egyén szerepvállalása nélkül. A társadalmi valóság, a kultúra szabályrendszerével az egyénre „nehezedik”, akinek le kell mondania arról, hogy a kultúra teljes egészében saját individuális valóságának megfelelően alakuljon. A társadalom és az egyén harmonikus kapcsolata akkor bomlik meg, ha a társadalmi együttélési szabályrendszere túl sok lemondást igényel az egyéntől, vagy ha az egyén nem akar alkalmazkodni a társadalmi együttélési normáihoz. Ebben az esetben anómikus állapot keletkezik, mely egyrészt a személyiség, másrészt a társadalmi normák elbizonytalanodásában jelenik meg (Durkheim 2003, Freud 1982).

Mind az egyéni psziché, mind a társadalmi együttélési szempontjából a harmónia kulcsa a stabil értékrend. Az uralkodó értékek szinte láncként kötik össze az egyént a társadalommal, mely láncok egyaránt gondoskodnak a személyiség és a társadalom integritásáról.

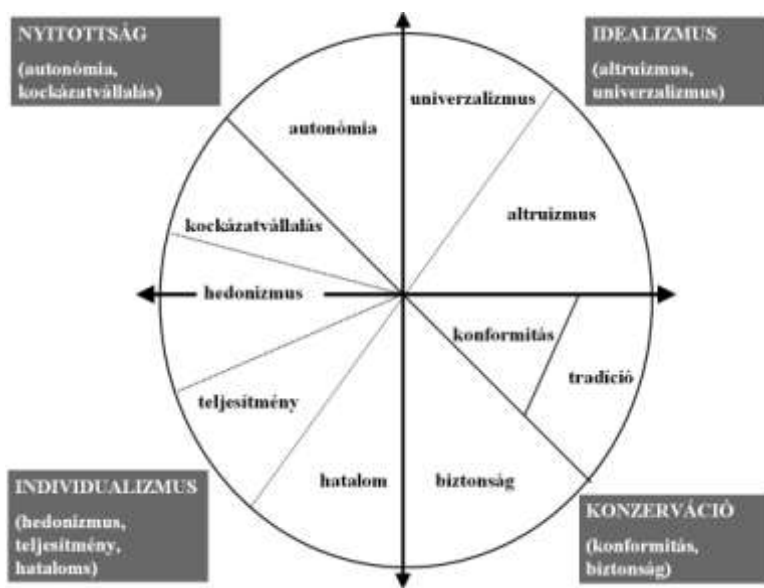
Az *értékek* több humántudomány kutatási irányának metszeteként értelmezhetők. „Amellett, hogy az értékek változatos jelentéssel rendelkeznek a mindennapi szóhasználatban, a szó ma már terminus technikus a filozófiában, a közgazdaságtanban, a művészetekben és egyre inkább a szociológiában, a pszichológiában és az antropológiában” (Kluckhohn 1951:389). Az értékek értelmezése során ezért nem hagyhatjuk figyelmen kívül a *filozófiai* megközelítéseket. A „jó”-ról és a „rossz”-ról, az „igazról” és a „hamisról”, a „szépről” és a „csúfról” évezredek óta folynak viták az európai kultúrkörben. Egymásnak ellenfeszülő etikai megközelítések történeteként is felfogható az európai filozófia története, melynek során a „jó” és a „rossz” kategóriáinak határai változó helyen találhatók. Az értékek ezért egyben morális, erkölcsi kategóriák is az antikvitás óta. Már az axiális kor tragédiáiban megjelennek az említett kategóriák (Aiszkhülosz, Szophoklész, Euripidész etc.), melyeket rendszerezetten a dolgoznak fel az első elméleti gondolkodók (Szókratész, Plátón, Arisztotelész etc.). A filozófusok későbbi nemzedékei is éles vitákban társalkodnak „jóról” és „rosszról” (pl. Kant és Nietzsche). A másik kutatási irányzat, amely alapján egyéni szinten értelmezhetők az értékek: *pszichológiai*. A pszichológiai megközelítés célja ebben az értelemben a percepcióvizsgálaton túl a szocializáció egyéni értékrendszer kialakulására tett hatásainak azonosítása. A *szociálpszichológia*

hagyományosan a csoportképződés, a csoportnormák kialakulása, illetve a vonatkoztatási csoport és a csoportok közötti kapcsolatok szempontjából használja az értékek-terminust. A vonatkoztatási csoport elmélete átvezet azokhoz a makro társadalmi szintű vizsgálatokhoz, melyekben a különböző társadalmi csoportok, rétegek, osztályok egymással való kapcsolata jelenik meg. Mindezek természetesen nem meríthetik ki a *szociológiai* vizsgálatok témakörét, hiszen az egyéni cselekvések kategorizálása és a társas helyzetben való értelmezése, ugyancsak elvezet az értékek fogalmához (Weber 1987). A cselekvések motivációi között erőteljes kulturális hatások húzódnak meg (Fjellvang 2011). A pszichológia, a szociálpszichológia és a szociológia ma már empirikus eszközökkel vizsgálja az értékek működését, ezért módszerét tekintve jelentősen különbözik a filozófiai, társadalomfilozófiai megközelítéstől. Az egyéni cselekvések motivációt, céljait jelentő értékek azonosítása nem minden esetben egyértelmű, ugyanis egyrészt a *mimikri* (a cselekvők nem minden esetben vannak tisztában az értékekkel), az *álcázás* (a cselekvők nem feltétlenül akarják elmondani értékeiket), a *hipokrizis* (a cselekvők szeretnek jobb színben feltűnni, mint amilyenek valójában) megnehezítik az értékek felmérést. Másrészt az értékek „elbeszélése” nem felel meg szükségszerűen a cselekvések során realizálódó értékeknek (gyakran kontextus függők). Az értékek empirikus vizsgálata ezért végső soron nem lehet teljes az antropológiai megközelítés nélkül (Berger et al. 2010).

A követett értékek mind társadalmi, mind egyéni szinten integráló funkcióval rendelkeznek (Váriné 1987). Ezért számos kutatás született az értékek e kettős természetének feltérképezésére. Így példaként említhetjük Milton Rokeach (1973) kísérletét, aki eszköz és célértékeket különített el, és vizsgált. Teóriáját és gyakorlati módszereit magyar kutatók is átvették (pl. Varga 1969, Hankiss 1977). A nyolcvanas évektől Magyarországon is elindult a European ValuesStudy (EVS) és annak alapján a Ronald Inglehart nevével fémjelzett World ValuesStudy kutatássorozat, melynek keretében ma már több évtizednyi távlatban állnak rendelkezésre nagymintás értékutatások.

A következőkben Schwartz rövidített értékesztjét alkalmazzuk, ugyanis ez került be az ESS kutatássorozatba. Schwartz elméletében és elméletének alkalmazása során azzal az igénnyel lép fel, hogy ötvözze a korábbi értékutatások leginkább releváns és használható elemeit. A kutatás kérdőívbe Schwartz eredetileg 47 kérdést tartalmazó tesztjéből (1992) 21 olyan kérdés került be, amelyek Schwartz szerint alkalmasak arra, hogy az általuk megjelenített értéktérben meghatározzuk az egyén és a kultúra egymáshoz viszonyított helyét, valamint összehasonlítsuk a különböző társadalmak, kultúrák értékrendjét (Schwartz 2003).

Schwartz értékesztjében különböző személyiségtípusokat sorolnak fel a megkérdezetteknek, akiket arra kérnek, hogy hatfokú skálák¹⁶ segítségével mondják meg, mennyire hasonlít rájuk a leírt személyiség. Az ESS kérdőívbe bekerült 21 személyiség-leírás két nagyobb értéktengely mentén tíz értékosztályba rendeződik.

18. ábra. Az értékek rendszere Schwartz szerint. Forrás: Schwartz 2003:270

Az ábráról leolvasható, hogy a tíz értékosztályból kettő eleve átnyúlik a két nagyobb megkülönböztető tengely által felosztott értéktéren. A *konformitás* és a *tradíció* egyértelműen a *konzerváció*hoz áll közel, azonban mindkettő annak külön alosztályát képezi. A két tengely által felosztott négy értéktér-szelet közül ez az egyedüli, ahol három értékosztály (ill. alosztály) szerepel. A *konformitás* értékosztály központi eleme az, hogy a megkérdezett hasonlóan érzi magához az olyan személyt, aki fontosnak tartja, hogy *az embereknek azt kell csinálniuk, amit mások mondanak nekik*, valamint fontos számára, hogy *mindig megfelelően viselkedjen*. A *tradíció* ennél bővebb értékosztály, ugyanis a tradíciót fontosnak tartó megkérdezettek az olyan személyt

¹⁶A könnyebb értelmezhetőség szempontjából a skálákat be kell forgatni, s így a következő attribútumok adódnak: (1) „egáltalán nem hasonlít rám”; (6) „nagyon hasonlít rám”. A skála magas kódértékei azt jelentik, hogy a megkérdezett nagyon hasonlóan találja önmagához a leírt (adott értéket képviselő) személyiséget. Terjedelmi okok miatt a teljes kérdőív e helyütt nem közölhető, de az ESS honlapjáról letölthető:

<http://ess.nsd.uib.no/streamer/?module=main&year=2011&country=HU&download=%5CFieldwork+documents%5CHU%5C2011%5C02%23ESS+-+Supplementary+questionnaire%5CLanguages%5CHungarian%5CESS5SupplementaryQuestionnaireHU.pdf> .

érzik magukhoz hasonlóknak, akinek fontos, hogy *szerény és visszafogott legyen*, továbbá a *hagyományok* és a *vallási, illetve családi szokások* is fontosak számára.

A másik különös értékosztályt a *hedonizmus* jelenti. A hedonizmus Schwartz értékelméletében egyaránt tartozik a *nyitottsághoz* és az *individualizmushoz*. A *hedonizmus* értékosztályban magas értékkel szerepel az a megkérdezett, aki fontosnak tartja, hogy *jól érezze magát*, aki *szereti kényeztetni magát*, akinek fontos, hogy *olyan dolgokat csináljon, amelyek örömet okoznak neki*. Ennek következtében a hedonista ember ugyan nyitott a változásokra (az éppen aktuális igényeinek megfelelően), de az általános (már-már filozófiai) nyitottsághoz képest sokkal inkább jellemző rá az a *materiális beállítottság*, ami az *individualizmushoz* közel állóértéktér-szelethez tartozó értékeket, a *teljesítményt* és a *hatalmat* fontosnak tartó személyekre jellemző.

A *teljesítmény* értékosztály azokra az emberekre jellemző leginkább, akiknek fontos, hogy *sikeresek* legyenek, akik szeretnék, hogy *az emberek elismerjék a teljesítményüket*, továbbá fontosnak tartják, hogy *megmutassák képességeiket*. Az *individualizmus* értéktengelyhez közel található értéktér-szelethez tartozó harmadik értékosztály a *hatalom*. Az az ember, akinek az értékrendszerében lényeges szerepet tölt be a *hatalom*, fontosnak tartja, hogy *gazdag legyen*, valamint azt is akarja, hogy *az emberek azt csinálják, amit ő mond*. Az ilyen ember éppen az ellentéte annak, akinek a *materiális értékek* kevésbé, míg a *posztmateriális értékek* sokkal inkább fontosak: ők az *idealisták*.

Az *idealizmus* értéktér-szelet közelében két értékosztály található: az *altruizmus* és az *univerzalizmus*. Az *altruizmus* értékosztály annak az embernek az életében van jelen döntő meghatározó elemként, aki egyrészt igen fontosnak tartja a *becsületességet*, másrészt *törődik mások jólétével*, és *életét a hozzá közel álló embereknek akarja szentelni*. Voltaképpen az *altruizmus* értékosztály általánosítása jelenti az *univerzalizmus* értékosztályba tartozó értékeket. Az ide sorolt értékek azoknak az embereknek fontosak, akik úgy vélik, hogy *mindenkinek egyenlő lehetőséggel kellene rendelkeznie az életben*, s akik fontosnak tartják, hogy még *akkor is megértsék az embereket, ha nem értenek egyet velük*. Az *univerzalizmus* értékosztály azonban nemcsak ezeket az egalitárius értékeket öleli fel. Tartalmazza a környezet védelmét, a környezet megóvását is, s ezáltal az egalitárius dimenzió kiegészül a *felelősséggel*. Ugyanis azok az emberek, akik az *univerzalizmus* értékosztály súlyát fontosnak ítélik meg a saját értékrendszerükben, fontosnak tartják azt is, hogy *vigyázzanak a környezetükre*. Voltaképpen Tenzin Gyatso, a XIV. Dalai Láma egyik Ázsiában gyakran idézett gondolatának szellemében élnek, miszerint „*a boldogság valódi forrása az egyetemes felelősség*”.

Az *univerzalizmus* értékosztály mellett, a tengely másik oldalán található az *autonómia* értékosztály. Ez az olyan ember életében tölt be különösen nagy szerepet, akinek

fontos, hogy új dolgokat találjon ki, hogy kreatív legyen, aki szereti a dolgokat a saját egyéni módján intézni. Az autonóm ember az újdonságokra való nyitottságon túl szabad ember is, akinek fontos, hogy saját maga döntsön arról, hogy mit csinál. Az autonómia körszelet másik oldalán a kockázatvállalás értékosztály található. A kockázatvállaló emberhez az autonómia és az individualizmus egyaránt közel áll, hiszen az autonóm egyén a heteronóm egyénhez képest kockázatvállalóbb. Azok, akik szeretik a meglepetéseket, szeretnek új dolgokat csinálni, keresik a kalandokat és összességében izgalmas életet akarnak élni, nemcsak nyitottak az újdonságokra, hanem egyszersmind kockázatvállalók is. Ez a nyitottság éppen az ellenkezője annak, ami a 18. ábrán bemutatott konformitás, tradíció és biztonság értékosztályokkal, azaz a konzervációval írható le. A biztonság értékosztályba két érték tartozik, melyek közül az egyik az egyén, míg a másik a közösség szempontjából fogalmaz meg hasonló magatartást, elvárást. A biztonság értékeinek komoly jelentősége van annak az embernek az életében, aki elkerül mindent, ami veszélyezteti biztonságát, valamint aki elvárja, hogy a kormány biztosítsa biztonságát mindenfajta fenyegetéssel szemben, és azt akarja, hogy az állam erős legyen, hogy meg tudja védeni polgárait.

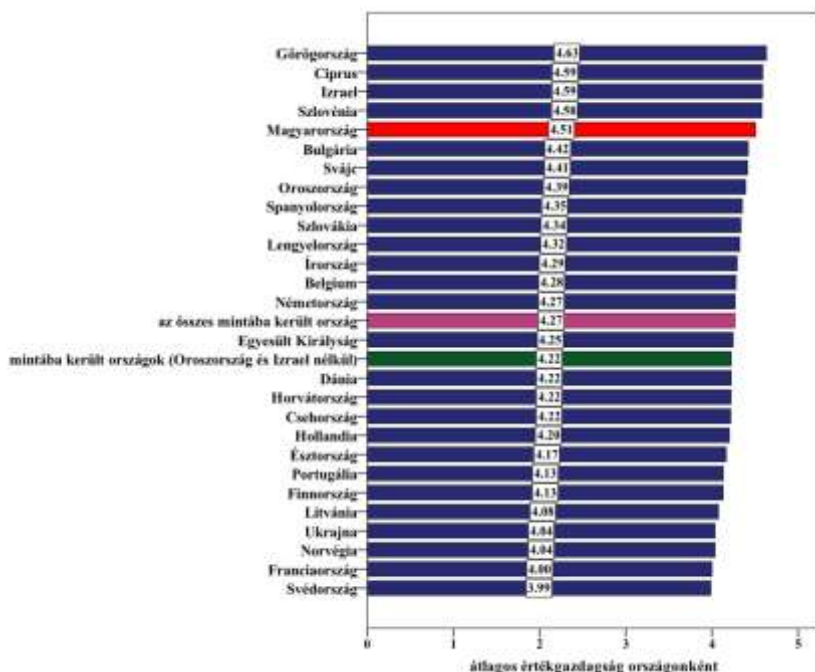
Schwartz úgy véli, hogy a felsorolt értékek jól leírják az emberek értékrendszerét, s ezeknek a különböző léptékű aggregálásával az egyes országok társadalmi, továbbá a különböző kultúrák értékrendszerei is leírhatók és összehasonlíthatók (Mohler és Wohn 2005).

Annak érdekében, hogy meg tudjuk ragadni mind az egyén, mind a kultúra által preferált értékrendszert, Schwartz a következő eljárást javasolja a kérdőívet kitöltő egyének válaszainak aggregálására. Az első lépésben minden megkérdezett esetében ki kell számítani a 21 személyiség-leírással kapcsolatban adott válaszok átlagpontszámát. Ez voltaképpen az egyén értékgazdagságát jelenti: minél magasabb ez a szám, annál inkább fontosnak tartja az egyén a felsorolt értékeket. Ezt követően ki kell számítani az egyes értékosztályokat megjelenítő személyiség-leírások átlagait. Miután megvan a két átlag, azok különbsége alapján – állítja Schwartz (2003) – minden megkérdezett esetében megállapítható, hogy az adott értékosztály mennyire tér el az egyénre jellemző értékgazdagságtól. Így például ha valaki az autonómia értékosztályába tartozó értékeket összességében nagyon fontosnak tartja¹⁷ (pl. az ehhez az értékosztályhoz tartozó mindkét változó esetében 6 ponttal, míg az összes értéket összességében átlagosan csak 2 ponttal minősítette, vagyis $6-2 = 4$ pontszámmal rendelkezik az autonómia értékosztályban), akkor azoknak az értékklaszterébe fog tartozni, akiknek a saját értékhierarchiáján belül más értékeknél fontosabb az autonómia. Ezzel a módszerrel minden értékosztály súlya megállapítható, s így leírható az egyén

¹⁷Vagyis a kérdőívben leírt autonóm személyiségtípusokat önmagához nagyon hasonlóknak tartja.

értékhierarchiája, az egyéni értékpreferenciák aggregálásával pedig azonosíthatók a különböző társadalmak és kultúrák által preferált értékrendszerek.

A következő ábra a Schwartz által javasolt számítás első lépéseként megjelenő átlagos értékgazdagságot mutatja a mintába került országokban.

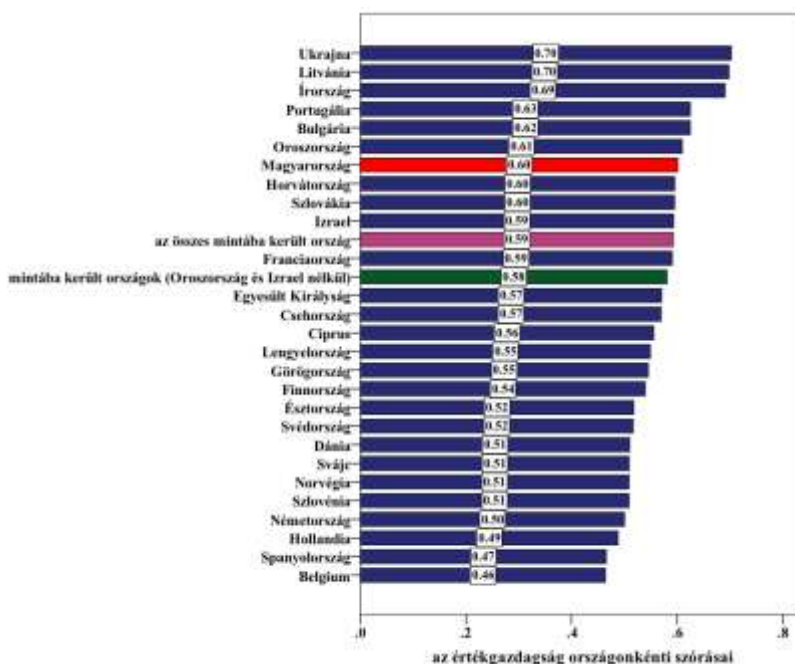
19. ábra. Átlagos értékgazdagság az ESS 2010 adatfelvétele alapján Európában

Aértékgazdagság technikai értelemben azt jelenti, hogy milyen mértékben találja közelinek valamennyi személyiség-leírást önmagához a megkérdezett (azaz a felsoroltak közül mennyi értéket fogad el erőteljesebben, s mennyit utasít el). Ezt a technikai eljárást társadalmi szempontból értelmezve arról van szó, hogy az adott kultúrában mennyire fontos egyszerre minden érték, s mennyire utasítottak el más értékek. Mindenképpen különösnek mondható és magyarázatra szorul, hogy ha egy ember, vagy akár egy társadalomról, kultúráról is lehet szó, ahol egyszerre elfogadott az *autonómia* és a *konformitás*, a *hatalom* és az *univerzalizmus*, a *kockázatvállalás* és a *tradíció*: ahol nincs olyan a fentiekben felsorolt érték, ami ne lenne elfogadott. Ha minden fontos, akkor talán semmi sem az: mindenestre azonosan nehéz feladat elé állítja mindkét helyzet az egyént.¹⁸

¹⁸Várnié (2003) a következőképpen foglalja össze Schwartz elméletét: „Egyrészt tartalmi vonatkozásokban próbálja azonosítani ezeket (mármint az értékeket PG.), oly módon, hogy mindig rendszerben, vagy legalábbis

A 19. ábráról leolvasható, hogy leginkább a görögök, míg a legkevésbé a svédek *értékgazdagok*. Amennyiben Oroszországot és Izraelt is az elemzésben hagyjuk, akkor azt láthatjuk, hogy a mintába került valamennyi ország átlagos *értékgazdagsága* valamelyest magasabb, mintha Oroszország és Izrael nélkül nézzük a mintába került Európai országok átlagos *értékgazdagságát*. Ebből arra következtethetünk, hogy Oroszország, de sokkal inkább Izrael kevésbé tekinthető az európai kultúra részének. Az átlagok önmagukban is sokat mondanak, hiszen megfigyelhető, hogy a skandináv országok lakossága kevésbé *értékgazdag*, míg a déli és keleti országok polgárai sokkal inkább. Az átlagos *értékgazdagság* talán könnyebben értelmezhető, ha megnézzük, hogy milyen mértékben egységesek a polgárok a különböző országokban abban, hogy mennyire széles körben azonosulnak a felkínált értékekkel.

a rokon és ellentétes értékek hálójában gondolkodik, és az értékeket generáló legáltalánosabb, mindenhol feltételezhetően közös motivációs tartományokból szeretne egy egyetemes értéktípológiát alkotni (több „találat” mellett ehhez azonban még számos kérdést, pl. az értékfogalmak jelentésének ekvivalenciáját tisztázni kell.) Továbbá keresi az egyetemességet strukturális vonatkozásban, és ebben eredményesebb. Az említett módszerrel (SmallestSpaceAnalysis) ugyanis igazolni tudja, hogy azonos motivációs tartományba tartozó értékek összeférhetősége együtt jár az ellentétes motivációs tartományba tartozó értékek tagadásával (pl. az engedelmisség taszítja a függetlenséget, önérvényesítés értékeit, viszont harmonizál a biztonságra törekvéssel), így módon az értékek általánosabb érvényű kapcsolati hálóját tudja felmutatni a kutatási eredmények alapján. Tulajdonképpen az értékszerveződés hierarchikus mivoltát is bemutatja, de érthetetlen módon ezt nem tekinti strukturális sajátosságnak.” (Váriné, 2003:14) Váriné szerint az elmélet és a teszt hiányosságai ellenére is alkalmazható. Komoly kérdést jelent az értékek hierarchiája és kontradiktórikus ill. Kontrárius volta. Ahogy látni fogjuk számos kultúra esetében megfigyelhető, hogy a Schwartz-elmélet szerint egymást kizáró értékek jól megférnek egymás mellett: a kérdésre választ adhat a továbbiakban ellenőrzésre kerülő ötödik hipotézis vizsgálata.

20. ábra. Az értékgazdagság országokénti szórásai az ESS 2010 adatfelvétele alapján Európában

A 19. és a 20. ábra alapján megállapíthatjuk, hogy Görögország rendkívüli értékgazdagsága és Ukrajna értékszegénysége nem egyszerűen mennyiségbeli különbséget jelent. Míg Ukrajnában az alacsony értékgazdagsághoz magas szórás kapcsolódik, addig Görögországban a magas értékgazdagsághoz viszonylag alacsony szórás. Ez azt jelenti, hogy Ukrajna társadalma annak ellenére, hogy kevésbé *értékgazdag*, igen megosztott a különböző értékek elfogadását tekintve. Érték szempontból rendkívül instabil helyzetben van, de az instabilitás bizonyos értelemben tabula rasa-hoz hasonlítható. Ukrajna állampolgárainak ki kell találniuk, hogy pontosan mit is tekintenek fontosnak, s mit nem az életükben, hogy mire épüljön kultúrájuk, s mire ne (jól jelzik a problémát és a megoldásra váró feladatot a napi politikai események, melyek az Oroszországhoz, ill. EU-hoz vonzódók közötti konfliktusokra vezethetők vissza). Ezzel szemben Görögország polgárai a magas *értékgazdagságban* viszonylag egyetértenek: sokan gondolják úgy, hogy érték ez is, meg az is. Mindkét helyzet *anómikus* állapotot jelez, azonban különböző módon. Szlovénia és Ciprus inkább a görög, míg Litvánia inkább az Ukrán modellhez áll közel. Bulgária, Szlovákia, Magyarország, Oroszország azt a csoportot alkotja, melyben viszonylag magasabb értékgazdagsághoz közepes mértékű szórás kapcsolódik. Azaz ezekben az országokban is felfedezhetők az értékrend *bizonytalanságai*, de mégis jelentősen különböznek pl. Írországtól, ahol igen megosztott a társadalom abban, hogy mi a fontos érték, s mi nem

az. Az országok egy másik csoportjában az európai szinten mért átlagos értékgazdagsághoz képest kevésbé *értékgazdag* emberek élnek, és az értékgazdagság országon belüli szórása is alacsony. Ezek az országok *stabil* értékrenddel írhatók le: Svédország, Norvégia, Hollandia, Dánia, Németország, Belgium, Finnország. Európa értékrendjének „közepén” helyezkedik el az Egyesült Királyság, Csehország, Franciaország, Lengyelország és Svájc (átlagos mértékű értékgazdagsággal és szórással). Spanyolország ebben a tekintetben sajátos átmenetet képvisel a görög és a központi modell között az európai átlagnál valamelyest értékgazdagabb társadalom tagjai igen nagymértékben egyet értenek egymással abban, hogy mely értékek fontosak, s melyek elutasítandók. Ha összehasonlítjuk az 5. és 6. ábrákat a 19. és a 20. ábrákkal, akkor azt találjuk, hogy éppen azokban az országokban van jelen erőteljesen az európai identitás, ahol stabil az értékrend (azaz *alacsony* az értékgazdagság szórása). Azanómikus értékrend nem kedvez az európai identitás jelenlétének, viszont előnyös a lokális identitás kárára is jelen lévő nemzeti identitás szempontjából.

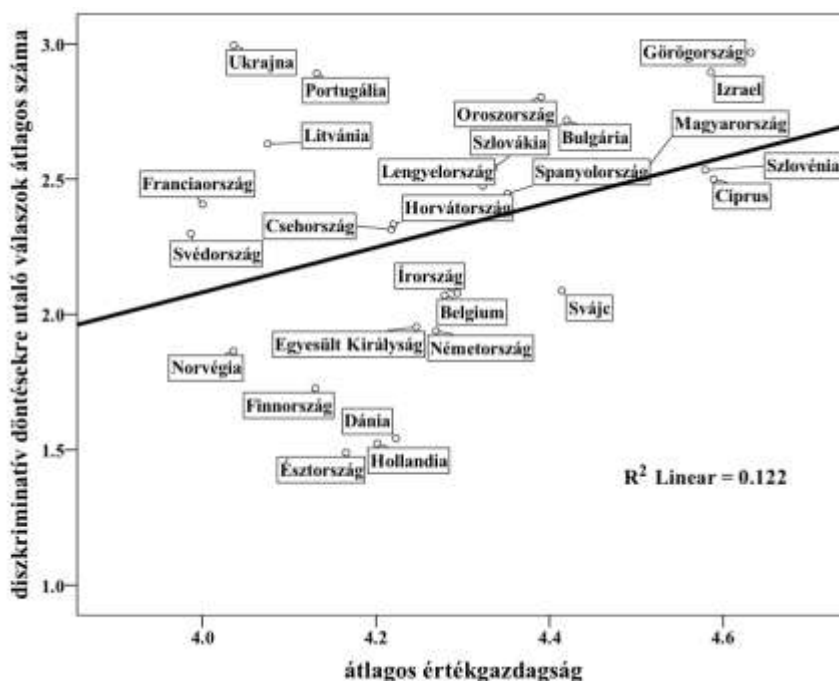
Az európai értéktér robusztus jellemzőinek vizsgálatát követően, visszatérve az aktív állampolgári részvételre épülő, aktív demokrácia lehetőségének kérdésére, érdemes megvizsgálni az aktív állampolgári részvétel és az intézményes rend fenntartásában az értékek, a kultúra szerepét.

Értékek, aktív állampolgári részvétel, intézményes rend

A következő ábrák az országok szintjén mutatják be a különböző értékek és az aktív állampolgári részvétel, valamint az intézményes rend (illetve ezek hiánya) közötti összefüggéseket.

Értékgazdagság

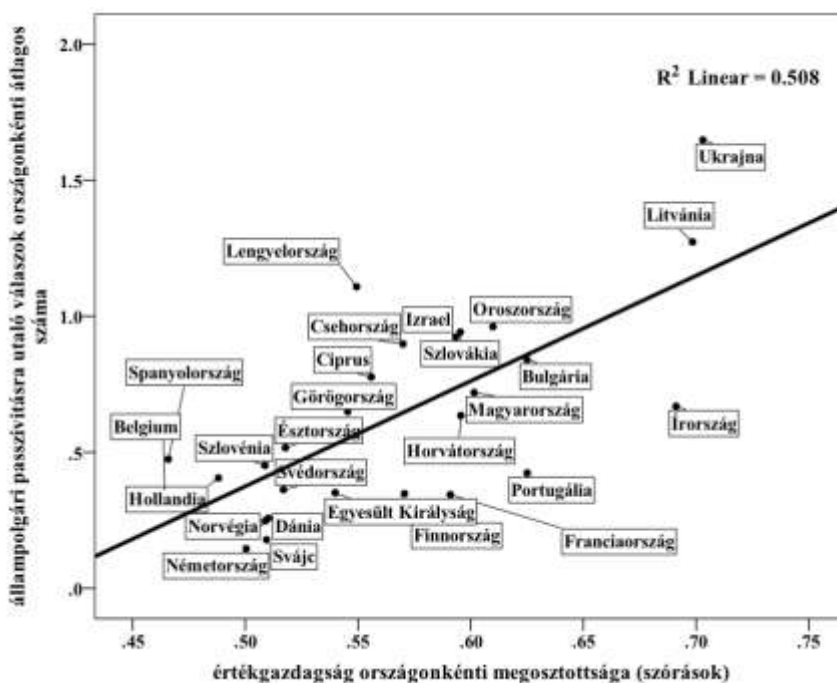
A mintába került országok átlagos *értékgazdagsága* és az *aktív állampolgári részvétel* között *nincs* szignifikáns kapcsolat. Ugyanakkor az értékgazdagság és a diszkriminatív rendőrségi és bírósági döntések percepciójának átlagos száma között megfigyelhetünk bizonyos összefüggést.

21. ábra. Átlagos értékgazdagság és az intézményes rend hiánya, ESS 2010

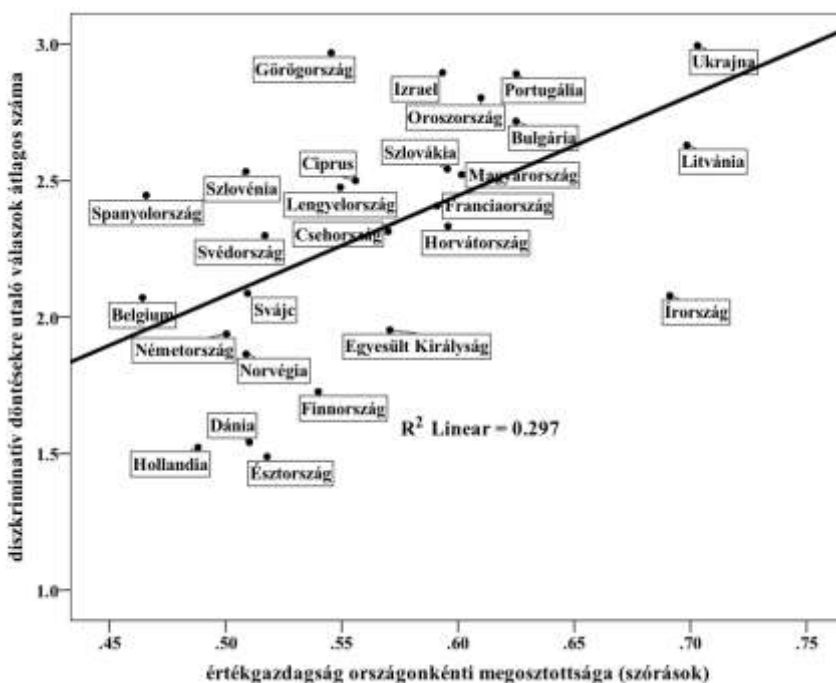
A 21. ábrára nézve megállapítható, hogy minél értékgazdagabb egy társadalom, kultúra, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy állampolgárai nem bízhatnak a rendőrség és bíróság pártatlan eljárásaiban, döntéseiben. Az ábra bal alsó sarkában, az origóhoz közel elhelyezkedő országok értékrendszere számos értéket egyértelműen elutasít, amire abból következtethetünk, hogy kevésbé értékgazdag. Ezek az országok az EU magját alkotják, többségükben a lehető legrégebb óta tagjai a közösségeknek.

A különböző országokban mért értékgazdagság szórásai azonban mind az állampolgári passzivitással, mind az intézményes rend hiányával összefüggnek.

22. ábra. Az értékgazdagság országokénti megosztottsága (szórása) és az állampolgári passzivitás, ESS 2010

A 22. ábráról világosan leolvasható, hogy azokban az országokban *instabil* az értékrend, amelyekben kritikus helyzetben nem lehet az állampolgárok demokratikus attitűdjeiből következő magatartásra számítani. A személyes értelemben felfogott demokrácia hiánya a kultúra által fenntartott értékrenden belüli instabilitással párosul. Minél kevésbé értenek egyet egy ország (kultúra) tagjai abban, hogy mi fontos az életben, s mi nem az, annál kevésbé hajlandók aktív demokratikus állampolgárként fellépni, s annál kevésbé számíthatnak erre környezetükből is.

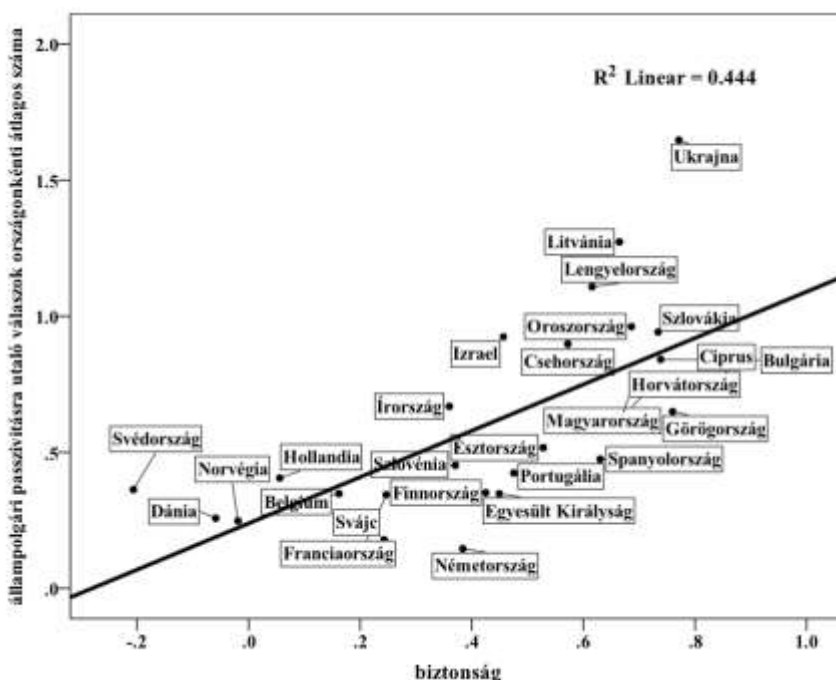

23. ábra. Az értékgazdagság országonkénti megosztottsága (szórása) és az intézményes rend hiánya, ESS 2010

Ahogy várható, az értékrend instabilitása nagymértékben összefügg az intézményes rend hiányával is. Akkor is így van ez, ha a 23. ábrán bemutatott összefüggés kevésbé szoros, mint a 22. ábrán bemutatott összefüggés. Azokban az országokban, ahol magas a különböző értékek elfogadottságával kapcsolatos megosztottság, nagyobb mértékben számíthatnak arra az állampolgárok, hogy kritikus helyzetben a demokratikus jogrend fenntartásáért felelős rendőrség és bíróság anyagi státuszra, vagy bőrszínre tekintettel jár el. Azaz éppen ezekben az országokban alacsony a demokratikus jogbiztonságba vetett bizalom: Ukrajna, Oroszország, Litvánia, de Magyarország és Bulgária is ebbe az irányba „húz”. Ezzel szemben azokban a kultúrákban, ahol stabil az értékrend, az értékgazdagság szórása alacsony, nagyobb mértékben megbízhatnak a polgárok a végrehajtói és igazságszolgáltatói hatalom demokratikus működésében: Hollandia, Dánia, Németország, Svájc, Norvégia és Észtország is ezek közé az országok közé tartozik.

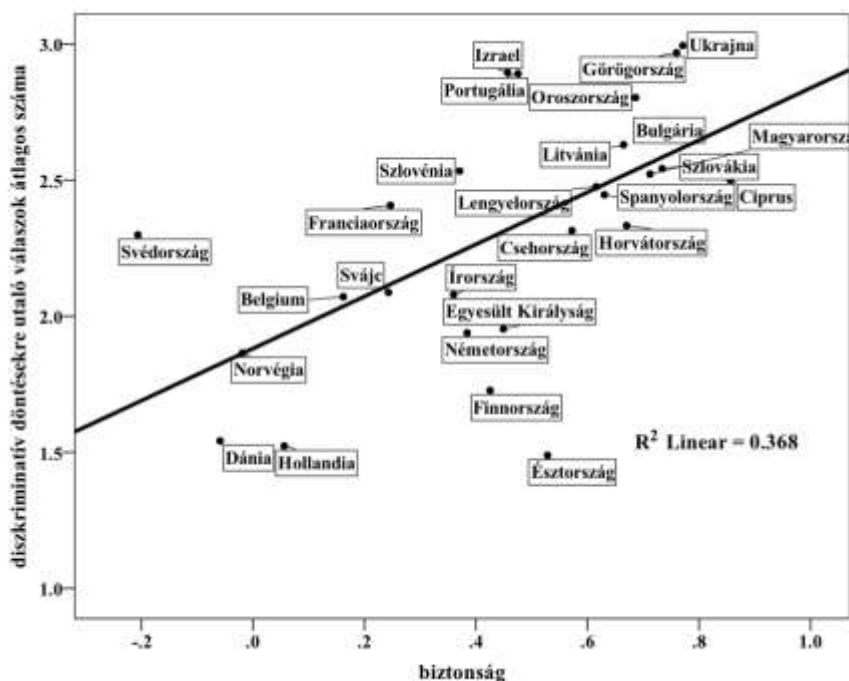
Biztonság

A 6. táblázaton bemutatott eredmények alapján láthattuk, hogy az EU polgárainak döntő többsége (66%) egyetért az állítással, miszerint „Több egyenlőségre és jogra van szükségünk, akkor is, ha az egyén szabadságának korlátozásával jár.” Azt is láthattuk, hogy azokban az országokban magasabb az állítást elfogadók aránya, ahol kevésbé fontos személyes érték a *demokrácia*. Ennek alapján arra számíthatunk, hogy az értékrendszerben a biztonságot előkelő helyre helyező kultúrák esetében magasabb lesz az állampolgári passzivitás, azaz alacsonyabb a kritikus helyzetben elvárható demokratikus magatartásról beszámolók aránya.

24. ábra. Biztonság értékének fontossága és az állampolgári passzivitás mértéke, ESS 2010

Látható, hogy pontosan azokban a kultúrákban a *biztonság*az értékrend legfontosabb eleme, ahol baj esetén az állampolgárok nem számíthatnak egymásra. Ahol létezik az aktív demokratikusan eljáró állampolgár, ott a *biztonság* a kultúra kevésbé fontos értéke. Ennek megfelelően alakul az intézményes rend is.

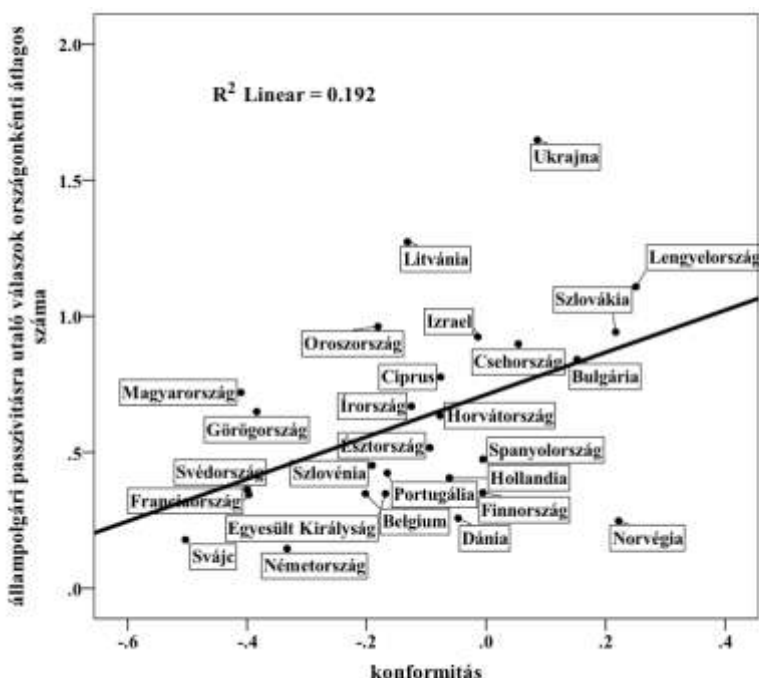
25. ábra. Biztonság értékének fontossága és az intézményes rend hiánya, ESS 2010

A 25. ábráról leolvasható, hogy azokban az országokban, ahol fontos érték a biztonság, többen vannak azok, akik úgy vélik, hogy nem bízhatnak a rendőrség és a bíróság demokratikus eljárásaiban. A biztonság értékét kevésbé fontosnak tartó kultúrák tagjai viszont nem csak egymásra, hanem a demokrácia védelmében eljáró végrehajtói és igazságszolgáltató hatalom intézményeire is nagyobb mértékben számíthatnak.

Ahogy a 18. ábrán láthattuk, a biztonság mellett a konformitás és a tradíció értékosztályai képezik le Schwartz elmélete szerint a konzerváció értékdimenzióját.

Konformitás

A konformitás értéksztály összességében fordított irányban függ össze a demokratikus polgár jelenlétével a mintába került országokban.

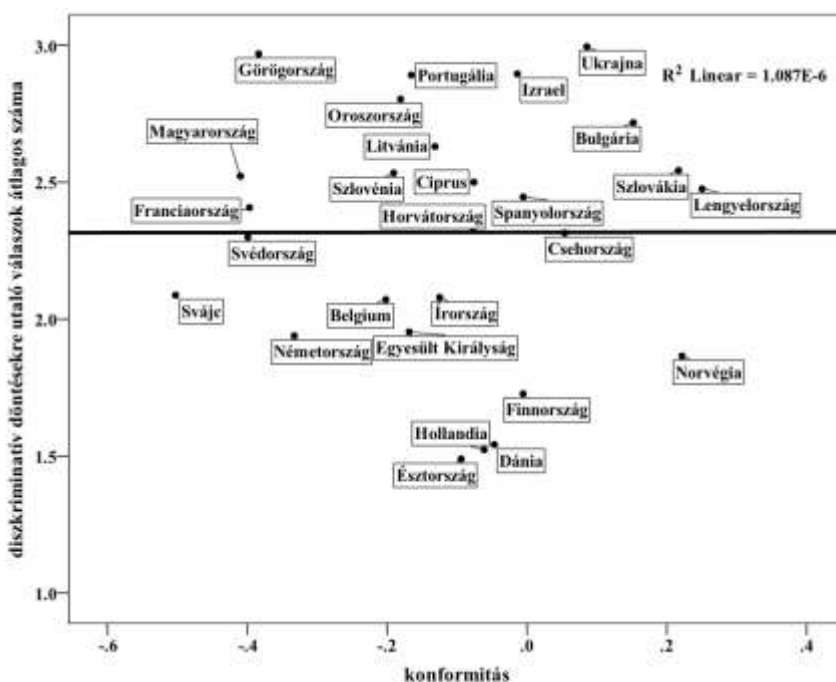

26. ábra. Konformitásértékének fontossága és az állampolgári passzivitás mértéke, ESS 2010

Alapvető tendencia, hogy azokban az országokban, ahol a kultúra fontos értékét képezi a *konform* viselkedés, alapvetően nem számíthatnak az állampolgárok arra, hogy baj esetén mások, élve demokratikus jogukkal és kötelességükkel, segítségükre sietnek majd. Természetesen a *konformitás* esetében is fontos kérdés, hogy ugyanazt jelenti-e különböző kultúrákban, azaz kérdéses, hogy milyen az a társadalmi környezet, melyhez *konform* módon kell ragaszkodnia a kultúra tagjának ahhoz, hogy ne sértse meg a kulturálisan előírt szabályokat. Ezzel együtt természetesen kérdéses az is, hogy milyen esetekben kell *konform* módon eljárni, s milyenekben nem. Azonban a környezethez való igazodás demokratikus körülmények között is rendkívüli fontossággal bír, s nem is minden esetben problémamentes. Ahogy Fokasz jegyzi meg a többséghez-kisebbséghez való igazodás felvetette ellentmondásos helyzetet: „Számítatlan olyan szituáció létezik, amikor cselekvésünket ahhoz igazítjuk, hogy hányan leszünk, hogy elegendő vagy éppen ellenkezőleg, elég kevesen leszünk-e. Akkor veszünk részt egy sztrájkban vagy valamilyen mozgalomban, kezdünk egydivatot követni, kockázatos részvényeket venni,

merészelünk tilosban parkolni, dohányozni, vagy más, közösségünk esetleg rosszallását kiváltó normasértésekre vetemedni, ha rajtunk kívül még elegenden teszik ezt. Ugyanez a másokhoz való igazodás figyelhető meg a közvélemény formálódásakor is, hiszen sejthető, hogy saját véleményünket befolyásolja, mit gondolunk mások véleményéről.” (Fokasz 1999:11) A helyzetet tovább bonyolítja, ha nem tudható meg egyértelműen, hogy a közösségünk mit akar. Akár azért, mert a nyilvánosság foka alacsony, akár azért, mert bizonytalanság uralkodik el a társadalomban, melynek következtében nincs is közösség. Ilyen esetekben nem tudni mihez igazodjanak a polgárok, *anómi*us helyzetbe kerül a társadalom (Angelusz 2000).

A *konformitással* kapcsolatban imént felvázolt problémakör jelenik meg az intézményes rend és a *konformitásmint* érték fontossága közötti kapcsolatban is.

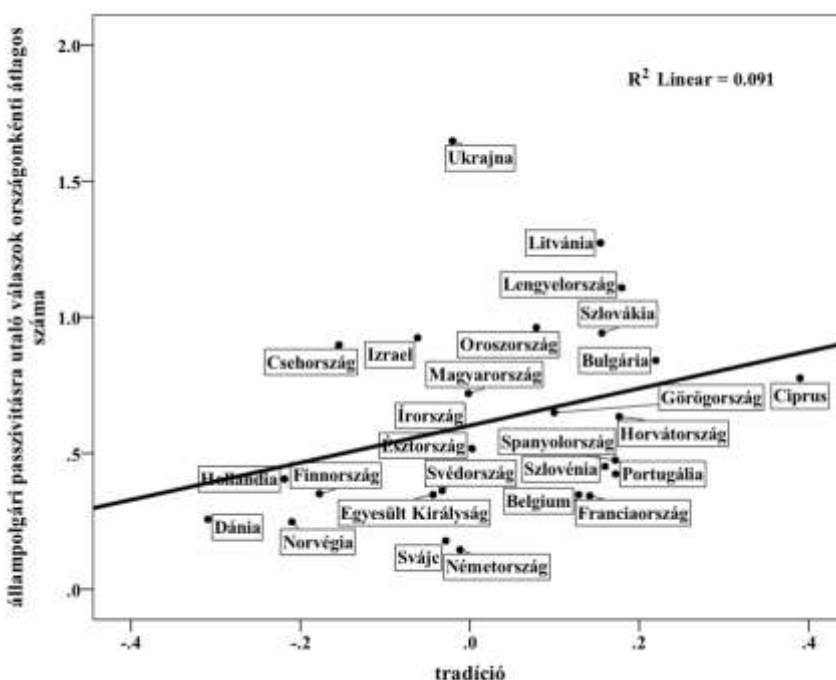
27. ábra. Konformitás értékének fontossága és az intézményes rend hiánya, ESS 2010

Az ábrára nézve megállapíthatjuk, hogy nincs összefüggés aközött, hogy a különböző kultúrák milyen mértékben „írják elő” tagjaik számára a *konform* viselkedést, s aközött, hogy milyen mértékben bízhatnak meg az intézményrendszer *elfogulatlan* eljárásában.

Tradíció

Ahogy a 18. ábrán láthattuk, a *biztonság* mellett a *konformitás* és a *tradíció* jelenti Schwartz elméletében a *konzerváció*, a *megőrzés* értékdimenziójába tartozó harmadik értékosztályt. Természetesen ebben az esetben is felmerül a *konformitás* értelmezése során megjelent probléma: jelesül az, hogy mi az, amit megőrzésre, átadásra ad a kultúra, s mi az, amit nem.

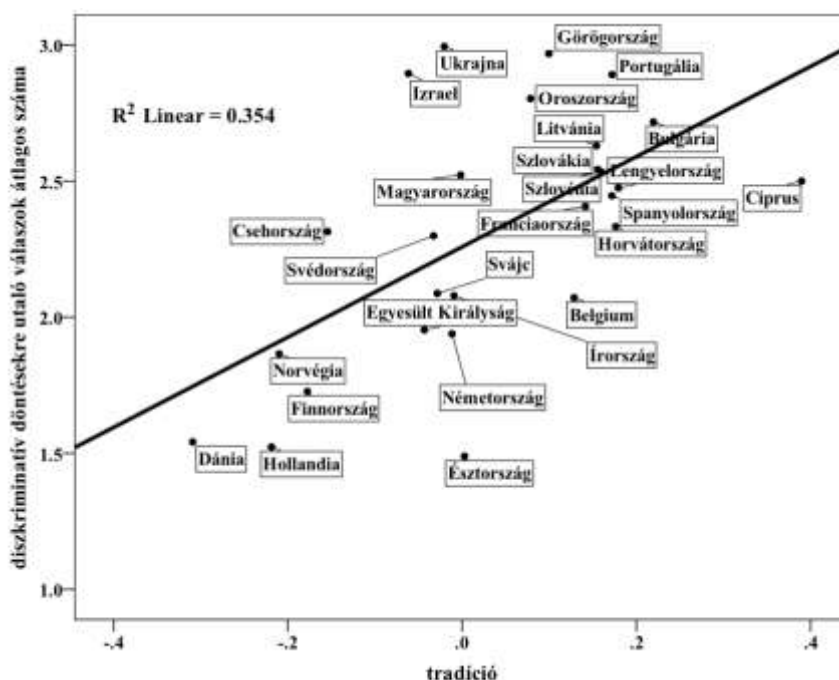
Az aktív demokratikus attitűdökkel rendelkező állampolgár ezért nem minden európai országban van könnyű helyzetben akkor, amikor önmagában felmerülő demokrata igényeit érvényesíteni szeretné. Ha egyáltalán vannak olyan hagyományként jelenlévő értékek az adott kultúrában, melyek elősegítik a demokráciát személyes ügyként felvállaló, aktív polgár jelenlétét.

28. ábra. Tradíció értékének fontossága és az állampolgári passzivitás mértéke, ESS 2010

Jóllehet van összefüggés a *tradíció* és az *állampolgári passzivitás* között, azonban viszonylag gyenge. A *tradíció* esetében még annál is gyengébb, mint a *konformitás* esetében. Az elemzés korábbi részeiben bemutatottak alapján egyértelmű, hogy Dánia, Norvégia, Hollandia, Svájc esetében a *tradíció* sokkal nagyobb mértékben függ össze a demokratikus polgár jelenlétével, mint Ciprus vagy Ukrajna esetében. Összességében az

a tendencia érvényesül, hogy a mintába került Kelet-Európai országok állampolgárai ha valamiféle tradícióhoz ragaszkodnak, az kevésbé a *demokrácia*, mint inkább a *feudalizmus* terminológiájával írható le (Csepeli, Prazsák 2011). Öröködik erre az intézményrendszer is, mely Berger és Luckmann (1998) szerint minden olyan esetben megszületik, amikor a cselekvők habitualizált cselekvéseiket kölcsönösen tipizálják.

29. ábra .Tradíció értékének fontossága és az intézményes rend hiánya, ESS 2010

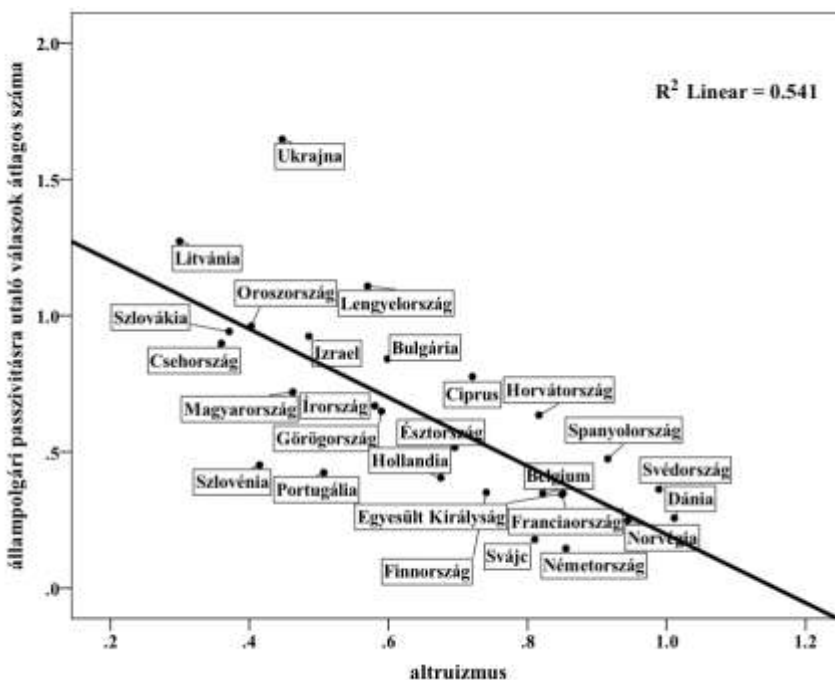
A 29. ábrán bemutatott összefüggés szorosabb, azaz a kultúra által fontosnak tartott és áthagyományozott *tradíció*, mint érték mértéke és az intézményes rend hiánya nagyobb mértékben függ össze egymással, mint a 28. ábrán bemutatott állampolgári passzivitás. A kölcsönösen tipizált és habitualizált cselekvések olyan intézményrendszert (rendőrség, bíróság) hoznak létre, melyek kulturális hagyományként is értelmezhetők. Amíg ezek a hagyományok Hollandia, Dánia, Norvégia, Németország, Svájc és az Egyesült Királyság polgárainak esetében erőteljesen a demokratikus értékek és intézmények *aktív megőrzését* jelenti, addig Bulgária, Ukrajna, Oroszország esetében a paternalista kultúrához való alkalmazkodást, és annak újratermelését jelenti.

A *biztonság*, a *konformitás*, és a *tradíciókhoz való feltétlen ragaszkodás*, azaz a *konzerváció* Európa egésze számára úgy tűnik összességében nem kedvez az állampolgárok azon igényeinek, hogy nagyobb *egyenlőségre*, *demokráciára* vágynak.

Abban az értelemben semmiképpen sem kedvez, hogyha az *egyenlőséget*, a demokrácia megteremtését önmagukra hagyatkozva szeretnék elérni. Persze lehet várni a sült galambra, hogy majd valaki kívülről, felülről elvégzi a munkát, de ez az aktív egyéni demokratikus állampolgári identitás és az arra épülő tettek nélkül inkább az *álmodozás* kategóriájába sorolható. Európának meg kell *újulnia*, ahhoz, hogy demokratikus és versenyképes legyen.

Altruizmus

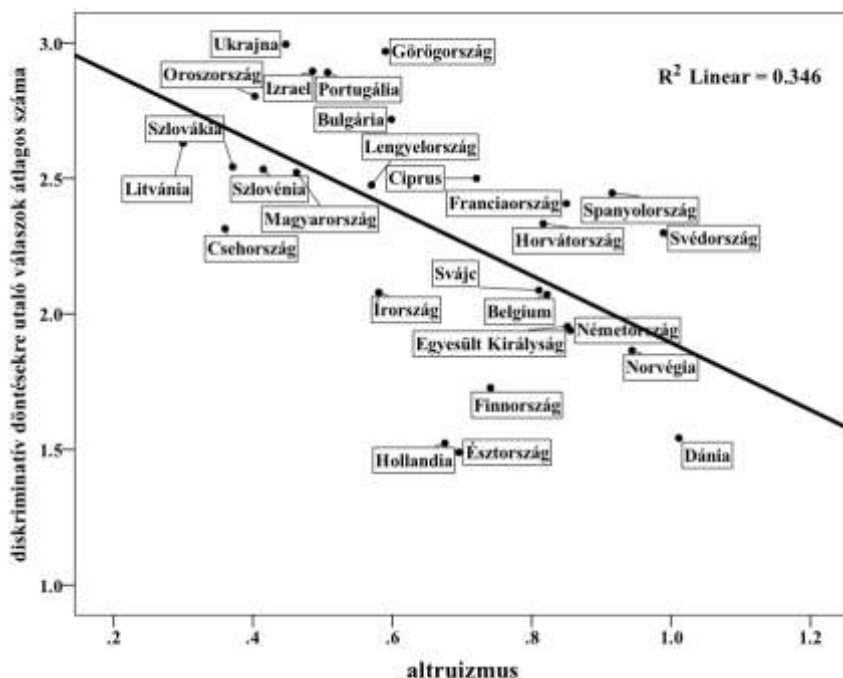
A megújulás részét képezi az *idealizmus* értékdimenziójához tartozó értékosztályok fontosságának hangsúlyozása. Talán bizonyos értelemben tautológiának tűnhet, de a másokra való odafigyelés, a másokért való felelősségvállalás, az „igazmondás” olyan európai értékek, melyekre támaszkodva lehetséges a feladat elvégzése: azaz a demokratikus állampolgári magatartás kialakítása és hagyomány szintjére emelése (akkor is, ha Nietzsche ezt több esetben is cáfolja).

30. ábra. Altruizmus értékének fontossága és az állampolgári passzivitás mértéke, ESS 2010

A 30. ábra arról tanúskodik, hogy azokban az országokban, ahol odafigyelnek egymásra az állampolgárok, ahol fontos nekik, hogy barátaikkal, ismerőseikkel a lehető legjobb legyen a kapcsolatuk, hogy igazat mondjanak nekik, jóval magasabb az állampolgári

aktivitás mértéke, a *demokrata* jelenlét, mint azokban az országokban, ahol az altruizmus nem vagy kevésbé fontos. Az összefüggés viszonylag szorosnak mondható, ennek alapján megállapítható, hogy a *demokrata* attitűd szorosan összefügg a környezetünkben élőkért való áldozatkész felelősségvállalással.

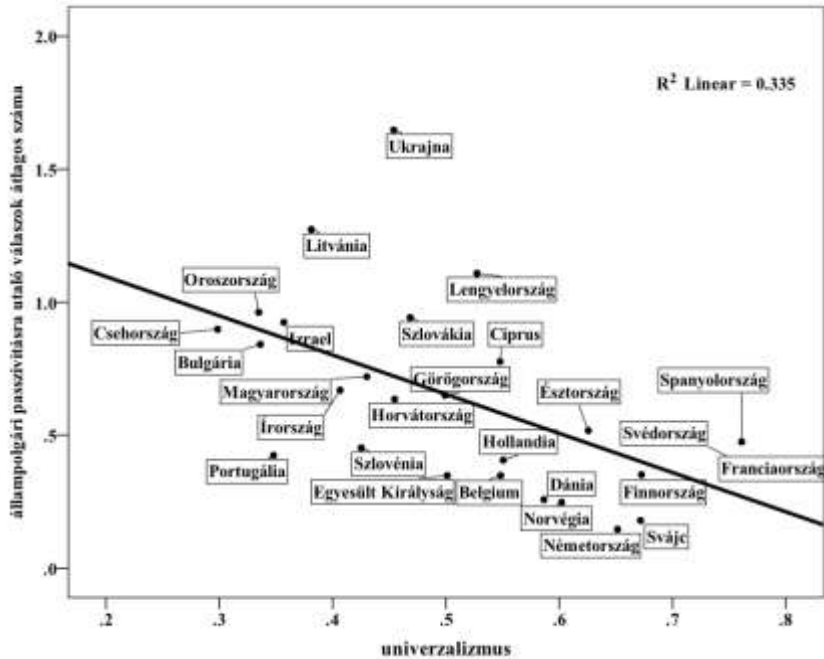

31.ábra. Altruizmus értékének fontossága és az intézményes rend hiánya, ESS 2010

A 31. ábra világosan mutatja, hogy a kultúra által előírt és az egyén által fenntartott és továbbörökített *altruizmus* az intézményrendszerben is meggyökeresedik, melynek következtében nem kell tartani attól, hogy az állampolgár *indokolatlanul* kiszolgáltatott helyzetbe kerül rendőrséggel vagy a bírósággal kapcsolatban. Az egyén és a stabil értékrendre épülő *kultúra* szorosan kötődik a demokratikus intézményrendszerbe vetett bizalomhoz, a demokrácia napról napra történő újateremtéséhez.

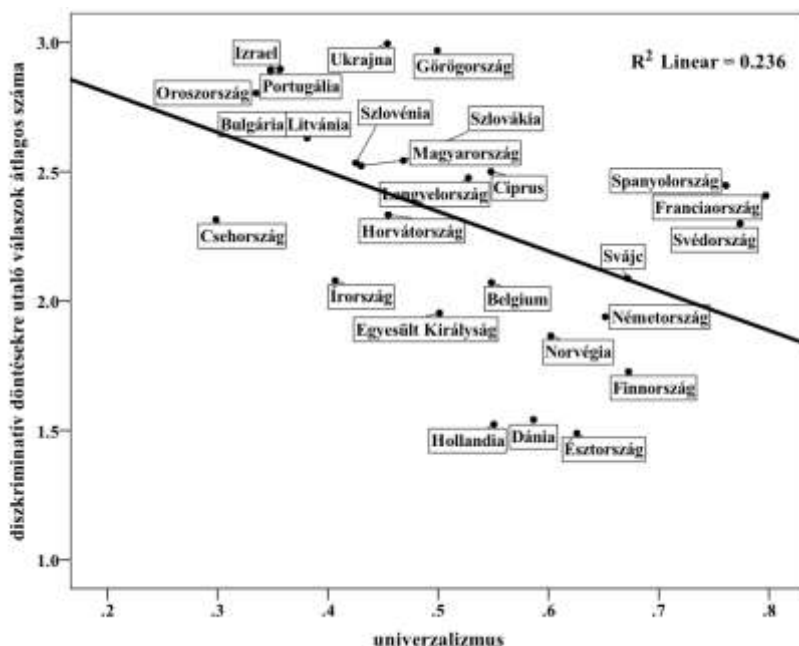
Univerzalizmus

Az *univerzalizmus* jóval általánosabb értékosztály, mint az *altruizmus*. Azonban az *altruizmus*nál kevésbé szorosan függ össze a konkrét demokratikus magatartással, valamint az intézményes renddel.

32. ábra. Univerzalizmus értékének fontossága és az állampolgári passzivitás mértéke, ESS 2010

A kevésbé szoros összefüggés ellenére is megállapítható, hogy azokban a kultúrákban, ahol a kultúra építőkövei között *előkelő helyen* van az *univerzalizmus*, nagyobb mértékű aktív demokratikus állampolgári részvételre számíthatunk a demokratikus aktus során, mint ott, ahol az *univerzalizmus* kevésbé fontos. Ez utóbbi országok állampolgárai nem csak, hogy nem teszik meg, aminek megtétele egy demokrata számára kérdésként sem merül fel, de a kultúra által fenntartott intézményrendszer sem támogatja ebbéli tevékenységüket.

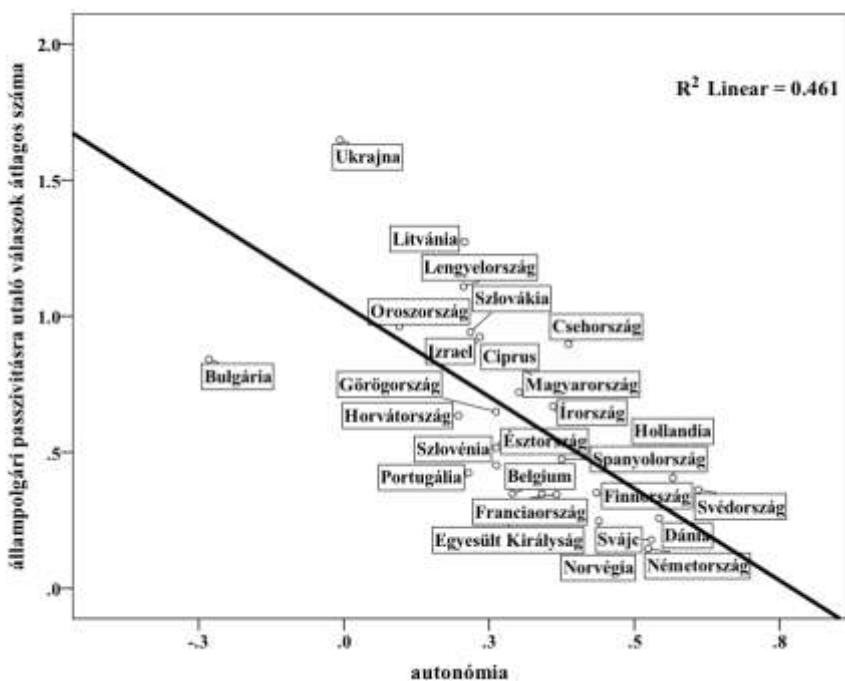

33. ábra. Univerzalizmus értékének fontossága és az intézményes rend hiánya, ESS 2010

Látható, hogy ha nem is tökéletesen, de azért átszivárog az állampolgárok által fenntartott *univerzalizmus* értéke avégrehajtói és bírói hatalom intézményeibe. Ismételten ugyanazt a logikát követi a különböző kultúrák elhelyezkedése: ahol fontos kulturális érték az *univerzalizmus*, ott alacsony, míg ahol kevésbé fontos, ott magas a *bizalmatlanság* a rendőrség és a bíróság pártatlan eljárásaival kapcsolatban.

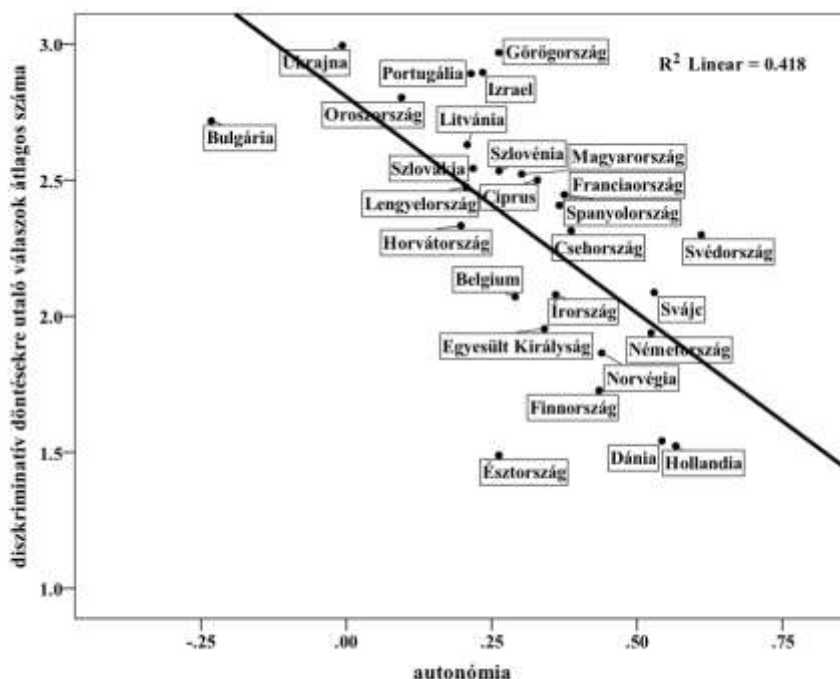
Autonómia

Ahogy láhattuk Európa megújulása függ attól, hogy milyen mértékben támaszkodhatunk az *univerzalizmus* és az *altruizmus* értékeire. Az *idealizmus* értékdimenzió kívül ugyanakkor nagymértékben meghatározók a *nyitottság* értékdimenzióban található *autonómia* és *kockáztvállalás* értékosztályai is. Láhattuk, hogy azokban az országokban, ahol az állampolgárok kevésbé számíthatnak egymásra baj esetén, az intézményrendszer is ennek az attitűdnek a fenntartásában érdekelt. Ahhoz, hogy valaki mégis a *demokrácia* iránti elköteleződésének megfelelően cselekedjen, *autonóm* hozzáállásra, személyiségre van szüksége. Az *autonóm* és a *felelős demokrata állampolgár* jelzők ebben az értelemben nagyjából szinonimaként használhatók.

34. ábra. Autonómia értékének fontossága és az állampolgári passzivitás mértéke, ESS 2010

Látható, hogy éppen azokban az országokban fontos az *autonómia* mint érték, ahol a polgárok nem csak, hogy hajlandók rendőri segítséget kérni baj esetén, de akár a bíróságon is megvédenék a sértettet. Ezzel szemben azokban az országokban, melyek többsége a volt Karoling Birodalom területén kívül található, a *heteronóm* állampolgároktól nem is várható el, hogy hasonló képen lépjenek fel egy ilyen helyzetben.

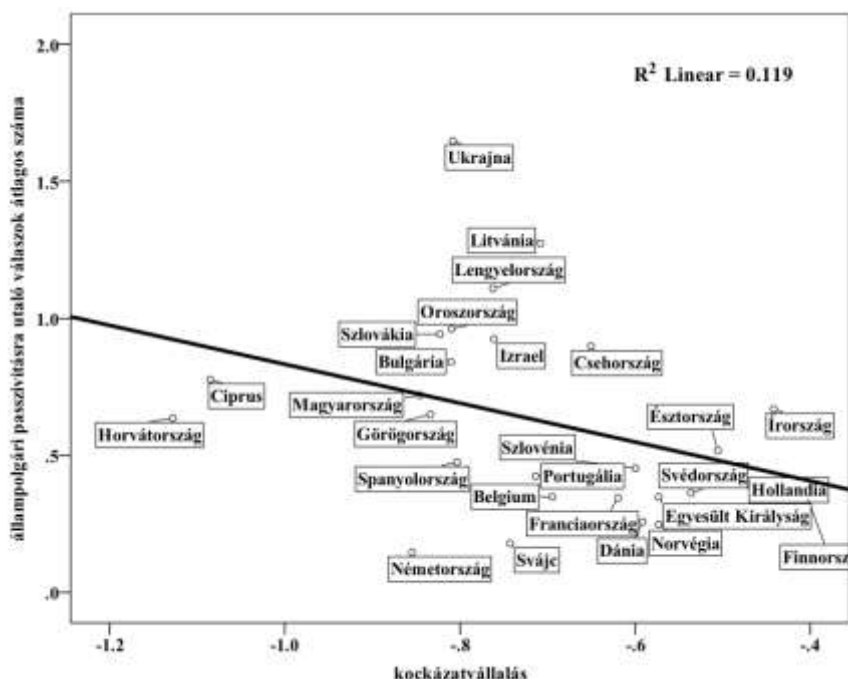

35. ábra. Autonómia értékének fontossága és az intézményes rend hiánya, ESS 2010

Ezúttal is ugyanúgy helyezkednek el az országok, ahogy azt már megszokhattuk. A *nyitottként* jellemezhető *autonóm* állampolgári jelenlétet igénylő társadalmak polgárai saját demokratikus érdekeik és belátásuk szerint járnak el, ha valaki bajban van mellettük az utcán. Biztosítják egymást arról, hogy számíthatnak egymásra, ha kell a bíróság előtt is tanúskodnak. A bíróság, a rendőrség pedig nem hogy lehetővé teszi az autonóm demokratikus polgár jelenlétét, de el is várja, ugyanis az egész intézményrendszer rá épül. Azonban ugyancsak megfigyelhető az „oroszos minta” ahol az állampolgárnak nincs is, és nem is fontos neki, hogy *autonómiája* legyen, kiszolgáltatva érezheti magát a kívülálló, felsőbb hatalmaknak: Ukrajna, Oroszország, Bulgária, de a volt Karoling Birodalom déli határán túl is hasonló a helyzet: Portugália, Görögország, Ciprus. Spanyolország ezúttal is az átmeneti zóna része.

Kockázatvállalás

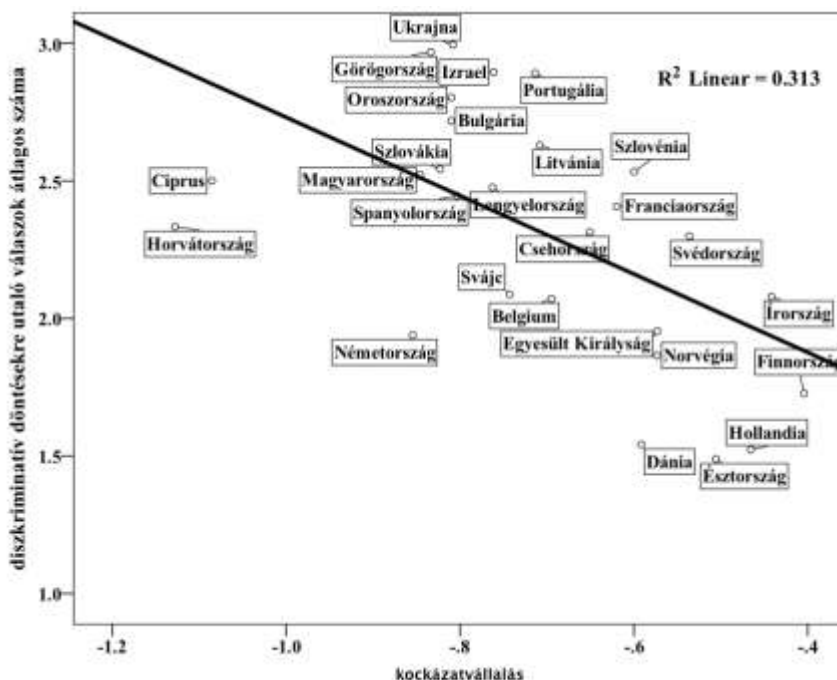
A *nyitottság* része a *kockázatvállalás*, hiszen az új, a más mindig rejt magában valamiféle *bizonytalanságot*. A *bizonytalanság* nyilvánvalóan sokkal könnyebben vállalható akkor, ha vannak olyan *megkérdőjelezhetetlen értékek* és intézmények, melyekre számíthat az állampolgár.

36. ábra. Kockázatvállalás értékének fontossága és az állampolgári passzivitás mértéke, ESS 2010

A *mértéktelen kockázatvállalás vakmerőség*. Azonban *kockázatvállalás* nélkül *mozdulatlanság*, egyhelyben állás van. Bibó (1986) éleslátóan azonosítja a nyugat-európai demokratikus berendezkedés alapjait a *szabadság kis körein* túl, a *mozdulatlansággal* szemben a *mozgással* is. Korábbi, az új technológiák használatáról szóló európai mintán (ESS 2008) végzett kutatásaink is ezt igazolják (Csepeli, Praszák 2010). A *nyitottság* értékosztály jelenléte az új technológiák társadalmi terjedésében játszott szerepét, valamint a gazdasági prosperálást illetően évről évre egyre nagyobb 2002 óta Európában (Praszák 2010:42). A 36. ábrára tekintve megállapíthatjuk, hogy azokban az országokban, ahol a kultúra részét képezi a *kockázatvállaló* attitűd, jóval nagyobb mértékben számíthatnak egymás demokratikus beállítódottságaira az állampolgárok, mint ott, ahol a *kockázatvállalás* mértéke alacsony. Az országok előbbi csoportja mozgásban van: alkalmazkodik a világ változásaihoz, így gazdaságilag is

jobb helyzetben van. Nem arról van szó, hogy egy holland, egy német, egy norvég vagy egy svéd polgár vakmerőbb, mint egy magyar, egy ukrán vagy egy szlovák. Hanem arról, hogy *sokkal jobban bízhat* abban, hogy a környezetében lévő emberek többségének a számára van olyan *megkérdőjelezhetetlen alapérték*, melyhez minden esetben ragaszkodnak: a *demokrácia*.

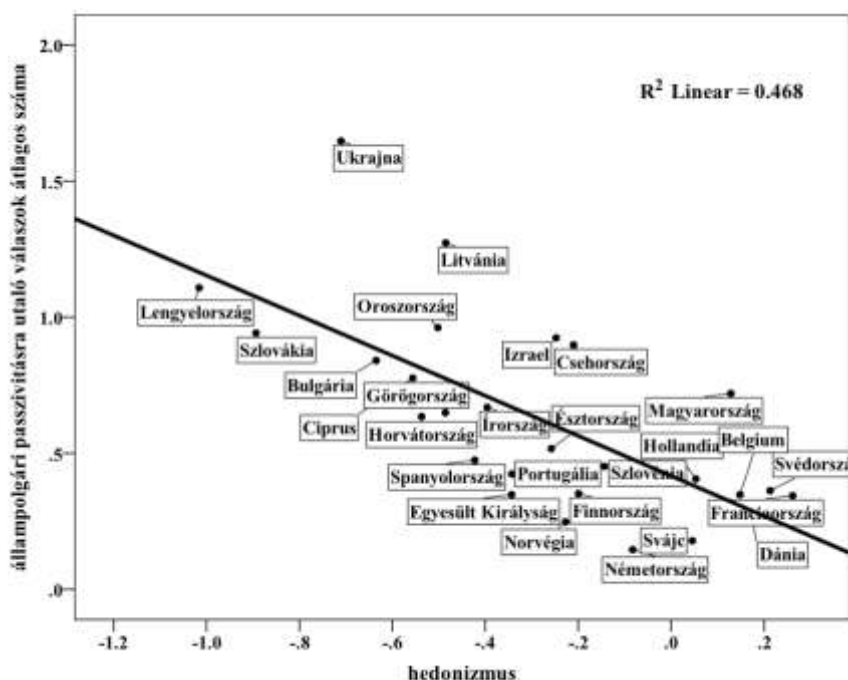

37. ábra. Kockázatvállalás értékének fontossága és az intézményes rend hiánya, ESS 2010

A kockázatvállalási hajlandóságot fokozza, ha a kultúra által fenntartott és a korábbi generációkról áthagyományozott intézményrendszer működése *demokratikus, kiszámítható, stabil*. A 37. ábráról leolvashatjuk: éppen azoknak a kultúráknak a tagjai bízhatnak meg a rendőri és az igazságszolgáltatási hatalmi ágak professzionális, demokratikus működésében, ahol széles körben elterjedt az igazi *vállalkozószellem*, mely tökéletesen ellentéte a *paternalizmusnak* (a kelet-európai „vállalkozószellem” és „vállalkozó” ehhez képest lényegesen más: alapvető üzleti partnere az állam, akitől támogatásokat zsebel be, gyakran nem piacképes árukkal és szolgáltatásokkal vállalkozik és természetesen rendkívül szeret „üzletfejlesztésre” EU támogatásokat kapni). Láthattuk, hogy a mozdulatlansággal szemben a *mozgás*, az *újra való nyitottsága* demokrácia alapvető feltétele, alapvető feltétele Európa megújulásának (Florida, Tinagli 2004).

Hedonizmus

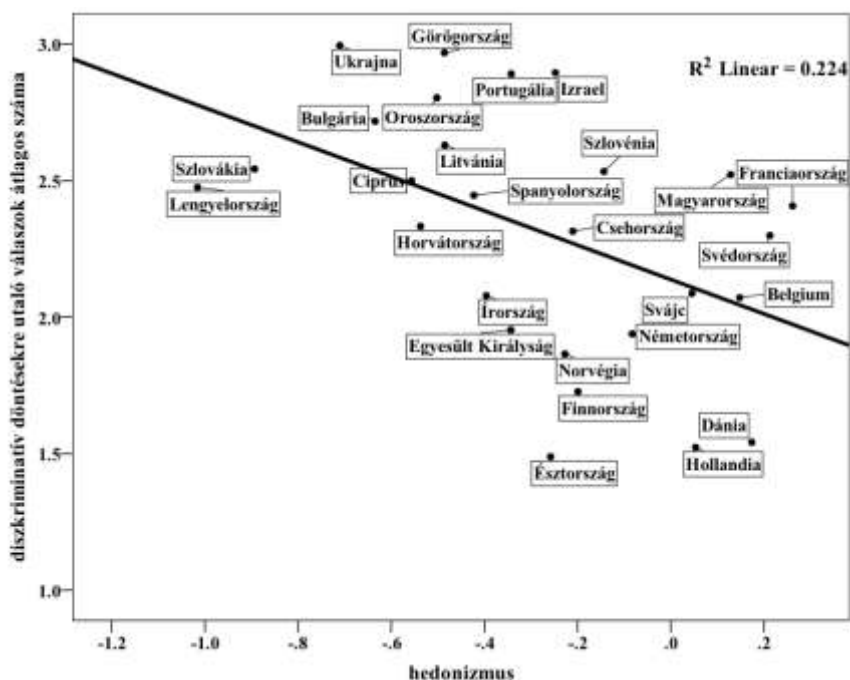
A hedonista ember szereti jól érezni magát. Szereti jól érezni magát a munkahelyén, a barátai közt, a családjában, a magánéletében. Tud és szeret kikapcsolódni. Ennek megfelelően, ahogy a 18. ábrán összefoglalt Schwartz-féle értékelméletben láthatjuk, a *hedonizmus* egyszerre két nagyobb értékdimenzió részét képezi: egyrészt a *nyitottságét*, másrészt az *individualizmusét*. A szó szoros értelmében vett hedonista ember maga teremt magának értékeket: maga mondja meg, hogy mi a „jó” s mi a „rossz” tekintettel arra, hogy saját érzékei szerint határozza azt meg, így aztán a hedonizmus egyszerre függ össze a nyitottsággal és az *én*-nel. Ebben az értelemben mondja Nietzsche, hogy az európai kultúra története leírható a *nihilizmus történeteként* (Nietzsche 2000).

38. ábra. Hedonizmus értékének fontossága és az állampolgári passzivitás mértéke, ESS 2010

A 38. ábráról megállapítható, hogy egyrészt a *hedonizmus* kevésbé fontos érték a vizsgált kultúrákban, másrészt hogy azokban a kultúrákban, ahol valamelyest fontos, a kultúra tagjai számíthatnak egymásra, ha jogsérelem éri őket az utcán. Az orosz modell ezúttal is eltér ettől: a *hedonizmus* közepes mértéke a demokratikusan eljáró állampolgár hiányával függ össze: Ukrajna, Lengyelország, Bulgária és Ciprus ezen országok közé tartozik. Az ábra jobb alsó sarkában található, nagyrészt protestáns

országokban a *hedonizmus* kevésbé szitokszó, ugyanakkor az antidemokratikus attitűd annál inkább. Ebben az értelemben a *hedonizmus* sokkal inkább a *szabadság* önmagunk és mások számára való együttes biztosítását jelenti.

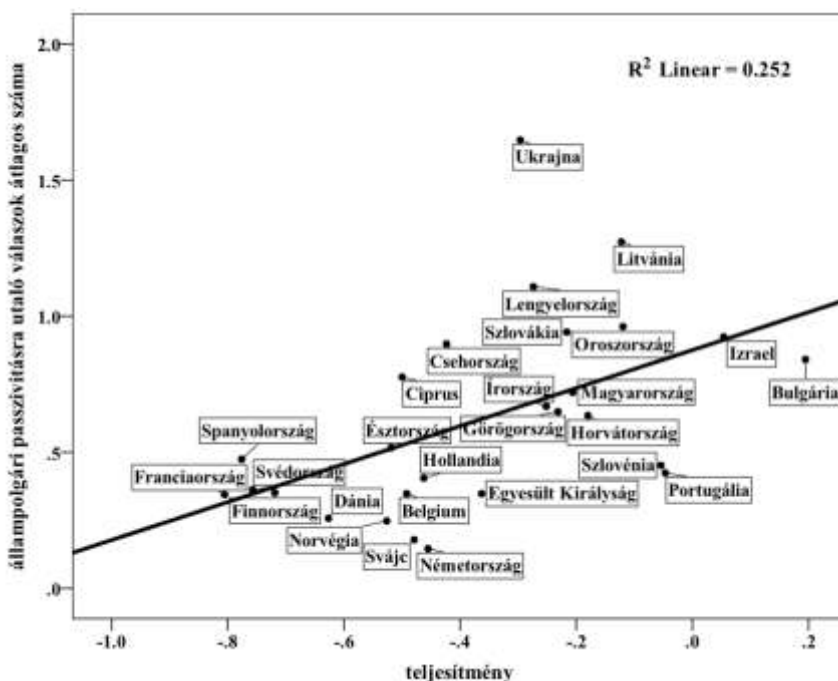

39. ábra .Hedonizmus értékének fontossága és az intézményes rend hiánya, ESS 2010

A személyes felelősség, a demokrácia személyes ügyként történő értelmezése és a *hedonizmus* egymást valamelyest támogatja. Ugyanez a helyzet az intézményrendszerbe vetett bizalommal is. Azokban az országokban, hol megbízhatnak a kultúra tagjai a rendőrség és a bíróság pártatlan eljárásaiban, nagyobb mértékben engedhetik el magukat, nagyobb mértékben adhatják át magukat a kikapcsolódásnak. Ezeknek az országoknak az állampolgárai nem csak, hogy megengedhetik maguknak, hogy nyaralni menjenek, de arra sem kell számítaniuk, hogy a szomszéd majd ferde szemmel néz rájuk ezért. Ezzel együtt nyaralni is *demokraták* mennek.

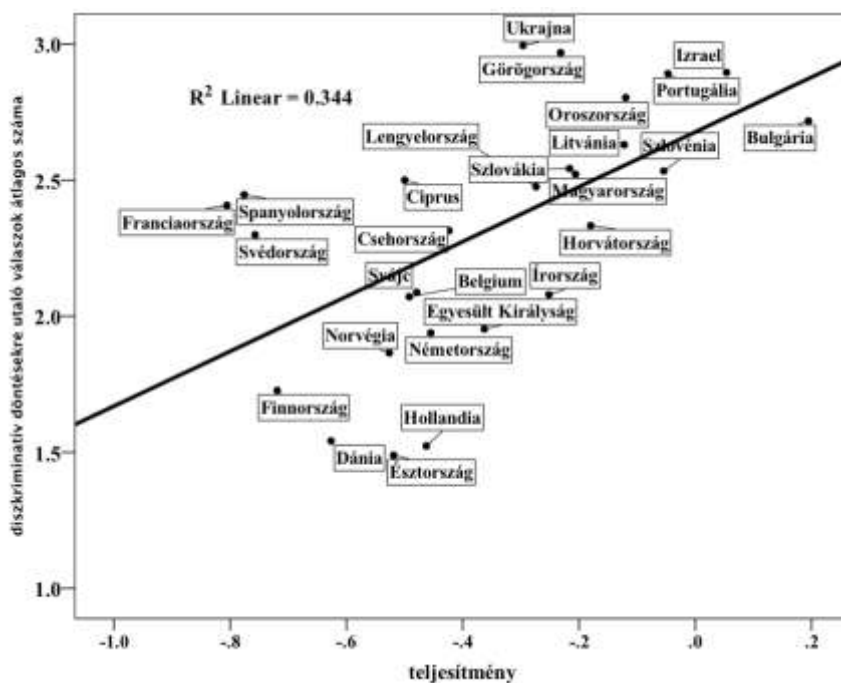
Teljesítmény

Ahogy az Schwartz korábbiakban bemutatott teszt-számítási eljárása alapján láthattuk, a különböző értékek, értékosztályok *per definitionem* nem függetlenek egymástól, azaz egymáshoz való viszonyukban értelmezhetők. Nyilvánvaló, hogy a *hedonizmus* is csak a teljesítmény függvényében értelmezhető akár az egyén, akár a kultúra szintjén.

40. ábra. Teljesítmény értékének fontossága és az állampolgári passzivitás mértéke, ESS 2010

Jellemző, hogy Európa állampolgárainak túlnyomó többsége számára a *teljesítmény* nem értelmezhető értéként, illetve nem tekintenek rá úgy, mint fontos értékre. Ez minden bizonnyal szorosan összefügg azzal, hogy Európa népessége rohamosan öregszik el: kevés a fiatal ahhoz képes, hogy mennyi idősebb ember él Európában. A több és jobb körülmények között Nyugat-Európa fejlett országaiban élő nyugdíjasok számára már nem kitüntetett érték a *teljesítmény* (a fiatalabb Kelet-Európai társadalmakban valamelyest magasabb azok aránya, akik kevésbé utasítják el a teljesítményt). Az összefüggés mindezek alapján: minél fontosabb a *teljesítmény* egy kultúrában Európában, annál jellemzőbb a demokratikus állampolgári aktivitás.

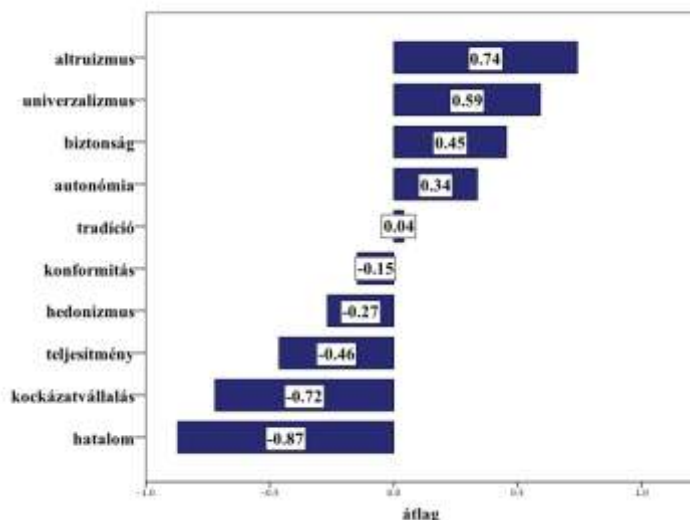

41. ábra .Hedonizmus értékének fontossága és az intézményes rend hiánya, ESS 2010

Az életkori különbségek miatt talán nem is annyira különös, hogy a bíróságokba és a rendőrségbe vetett bizalom valamint a *teljesítmény* nagyobb mértékben függ össze egymással, mint a *teljesítmény* és az *aktív demokratikus magatartás*. Azokban a kultúrákban, ahol idősebb a társadalom; nagyobb mértékben tartják demokratikusnak az igazságszolgáltatói és a végrehajtó hatalmat. Minden bizonnyal azért vélik így, mert életük során szakadatlanul és aktívan vigyáztak az elődeiktől örökölt kapott demokráciára, tanultak, s tanítanak a múltból.

Hatalom

Európában a különböző kultúrák voltaképpen egységesek abban, hogy a *hatalom* a legelutasítottabb érték (amennyiben Oroszország és Izraelnélkül nézzük a mintát).

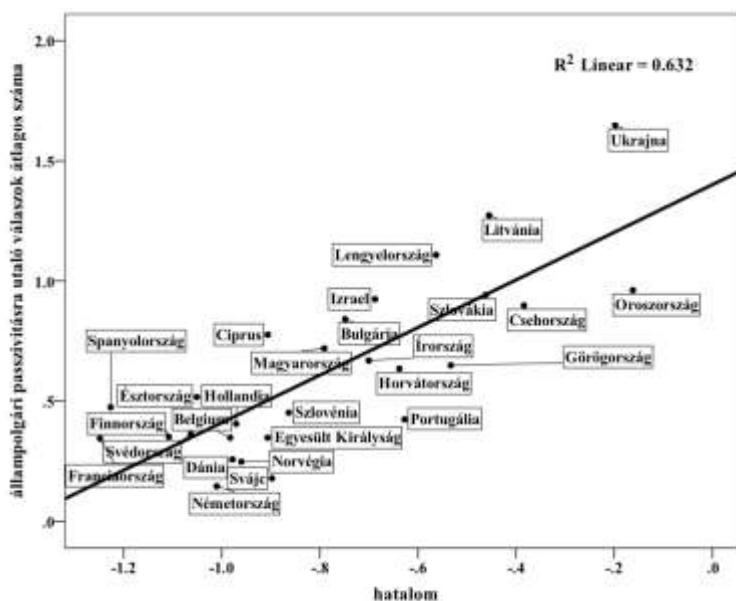

42. ábra.Értékek sorrendje és átlagos fontossága a mintába került országokban Oroszország és Izrael kivételével, ESS 2010

Azonban, ha nem válogatjuk le az orosz és izraeli megkérdezetteket, akkor a *hatalom* és a *kockázatvállalás* helyet cserél. Az orosz kultúra ebben az értelemben, jól jelzi azt a paternalizmust, melyet Szűcs Jenő Kelet-Európával, a szabadság hiányával azonosít. Ahogy azt a továbbiakban majd láthatjuk, a *hatalom* nem minden mintába került kultúrában található az utolsó helyen. A hatalom különösen fontos kérdés az európai kultúrkörben. Az európai gondolkodók évezredek óta törik fejüket a hatalom mibenlétén, korlátozásán, vagy éppen növelésén. Nietzsche (2004) szerint a *hatalom*-ra való törekvéssel írható le minden olyan helyzet, melyben létezők vesznek rész: szerinte a *hatalom* valójában a lét megnyilvánulása. „Az 'érték' szempontja a fennmaradási, fokozódási és gyarapodási feltételek szempontja az élet relatív tartalmának komplex képződményére való tekintettel.” (Nietzsche 2002:307, 715. töredék) Nietzsche nem valamiféle morális kérdést csinál a *hatalom* természetéből, hanem *ontológiai* kérdésként fogja fel a problémát (mint ahogy tette Anaximandrosz is a bűnnel kapcsolatban). Ezzel együtt ma már a hatalom abszolút morális kérdéssé lett, tekintettel arra, hogy az évezredek óta zajló kulturális folyamat az ember ösztöneinek és szenvedélyeinek korlátozásáról szól (Freud 1982). Foucault számos írásában hangsúlyozza, hogy Európa története voltaképpen a kontroll és az intézményes kontroll történeteként is leírható (Foucault 2004). Szűkebb témánkhoz, a demokráciához

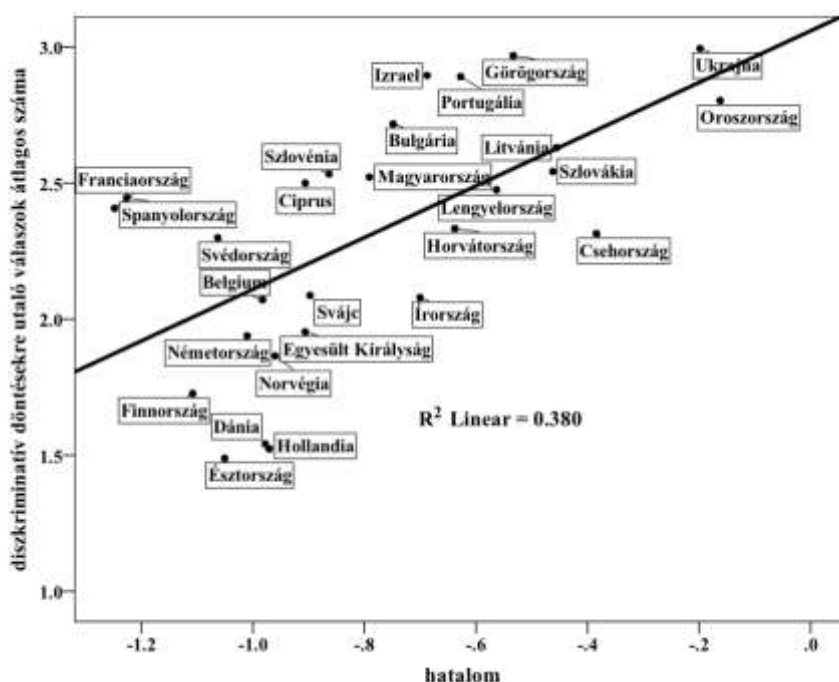
visszatérve: Hajnal István Nyugat-Európát a *szokásszerű, személyes, egymásnak kölcsönösen biztosított jogok és kötelezettségek megteremtőjeként* és fenntartójaként, a *hatalomkoncentrációját megakadályozó* kultúraként azonosítja (Hajnal 1936). Szűcs Jenő pedig, amikor Európa régióról ír, akkor a következőképpen fogalmaz: „Európa ezredforduló utáni új belső határának élességét és realitását sokféle térképpel lehetne illusztrálni, nem csupán az egyházmegyékével. Olyanokkal például, melyek a romantika és gótika, a reneszánsz és reformáció elterjedését mutatnák; mi több olyanokkal is, melyek például az autonóm város, a korporatív szabadságok, a rendi szerkezet és egy sor egyéb, vizuálisan már nehezen ábrázolható kulturális jegyet tüntetnének fel.” (Szűcs 1983:10-11). Szűcs, akárcsak Hajnal és Bibó a *szerződéses jellegre, a hatalomkoncentráció folyamatos megakadályozására, a szabadság kis köreire, a mozgásra, az agrárforradalomra, a második jobbágyság hiányára, a civil society jelenlétére* vezeti vissza a nyugat-európai értékrendet, mely hosszú évszázadok alatt jött létre. A kultúra alapját képező értékrend olyannyira beivódott a társadalom tagjaiba, hogy már-már személyiségvonásnak tűnik: Nyugat-Európában a demokrácia az egyén demokratikus „lelkén nyugszik”.

Az előbbieken felvázolt negyedik hipotézist az eddig bemutatott felmérések eredményei egyáltalán nem cáfolják. Azonban a demokrácia és a hatalom közötti erőteljes kapcsolat külön csemegét ígér, ezért érdemes teljessé tennünk a Schwartz-féle értékek és a demokratikus attitűdök vizsgálatát.

43. ábra. Hatalom értékének fontossága és az állampolgári passzivitás mértéke, ESS 2010

A 43. ábra egyértelműen mutatja, hogy a *hatalom*, illetve annak elutasításának mértéke a legerősebb tényező, mely az aktív demokratikus állampolgár jelenlétével összefügg. Azokban az országokban, ahol a hatalom teljes elutasíttósága képezi a kultúra negatív értelemben vett egyik legfontosabb meghatározó elemét, tehát ezekben a kultúrákban nagymértékben számíthatnak a polgárok egymásra baj esetén. Közös hozzájuk létre az *uralommentes* kultúrát, melyre vigyáznak, s fenntartanak. Ezzel szemben, ha 43. ábra jobb felső sarkában található valamelyik országban egy járókelő mellett kirabolnak valakit, akkor voltaképpen egy hatalmi helyzet keletkezik: lehet hívni a rendőrséget, de nem is kell hívni, ha nincs hozzá kedve a szemtanúnak. A *hatalom*, illetve annak elutasítása nem csak a személy, hanem a kultúra szintjén is alapvető vonása Európa különböző kulturális, gazdasági és politikai régióinak.

44. ábra. Hatalom értékének fontossága és az intézményes rend hiánya, ESS 2010

A *hatalom* és az intézményes rend hiánya között, ha nincs is olyan szoros összefüggés, mint a *hatalom* hiánya és az aktív állampolgári jelenlét között, azért a 44. ábra említésre méltó kapcsolatról számol be. Az orosz minta ebben az értelemben jelentősen kilóg, ugyanis Oroszországban és Ukrajnában kisebb a *hatalom* elutasíttósága, mint a többi európai országban, s ezzel együtt sem a rendőrségben, sem a bíróságban nem bízhatnak meg könnyen az orosz állampolgárok. Mondhatni ez a kultúra vad. Legalábbis a jóval szelídebb nyugat-európai, skandináv modellhez képest.

Ezekben a kultúrákban a *hatalom* roppant mód elutasított, viszont a demokratikus, jogállami rendért felelős intézmények megbízhatóak: sem gazdasági státuszra, sem etnikai státuszra nézve *nem diszkriminatívak*.

Kultúrák közötti meg(nem)értés: lehetséges út

Láthattuk, hogy az egyén által fontosnak tartott értékek hogyan konstruálják a kultúrát. Láthattuk azt is, hogy sem földrajzi, sem nyelvi, sem kulturális értelemben nem egységes Európa, és azt is, hogy az európai identitás inkább partikuláris, mintsem centrális. Láthattuk a különböző dimenziók mentén létrejövő régiókat a XXI. század Európájában. Az európaiakat összekötő közös értékekre, elsősorban a demokrácia megvalósítására lenne célszerű hangsúlyt helyezni. Ezért minden európainak tennie kell: egyesével és együtt, közösen. Azonban nyilvánvaló, hogy meg kell értenünk egymást, hogy el tudjuk kezdeni a közös munkát.

A 21-44. ábrákon bemutatott eredmények számos kérdést vetnek fel. Felvetik azt a kérdést, hogy egyáltalán megértjük-e egymást, mi európaiak. Az ábrákon bemutatott regressziós együtthatók bizonyos esetekben magasabbak más esetekben alacsonyabbak. Tekintettel arra, hogy sztohasztikus kapcsolatokat mutattak be, inkább tendenciákat jeleztek, semmint örökké változatlan tényeket. Tekintettel az összefüggések sztohasztikus jellegére, és arra, hogy különböző szorosságú kapcsolatokról van szó, értelmezési helyzet adódik. Egyértelmű, hogy a különböző értékek ugyanazt jelentik a különböző nyelveken, kultúrákban? Nem elsősorban a survey adatfelvételeknél rendszeresen jelentkező nyelvi, fordítási problémákra utalok, hanem arra, hogy milyen kulturális meghatározottságai, értelmezési különbségei vannak, lehetnek a különböző értékeknek. A következő táblázatban Kelet-Nyugat (mely nyilván bizonyos értelemben szegényes, hiszen a kettő között is vannak területek) szerinti bontásban veszem sorra összegzésként (és kísérlem meg ellenőrizni az ötödik hipotézist), hogy az elemzések milyen kulturális meghatározottságokkal terheltek, s hogy a különböző *értékek* interpretációja során milyen értelmezési lehetőségek adódnak.

	Nyugat-Európa	Kelet-Európa
altruizmus (1.)	törődés másokkal: szeretet	osztózás a szenvedésben
univerzalizmus (2.)	egyenlőség: az egyenlő esélyek biztosítása	mechanikus egyenlőség
biztonság (3.)	bizalom a jogrendszerben	bizalomhiány a jogrendszerben
autonómia (4.)	a demokrácia alapja	vakmerő szabadságharc
tradíció (5.)	ragaszkodás a demokráciához	a változatlanság elviselhetetlen könnyűsége
konformitás(6.)	autonómia biztosítása egymásnak	a másik ember is alávetett „szolga”
hedonizmus (7.)	amunkamegérdemelt eredménye	amit ma megélsz, már nem vehetik el
teljesítmény (8.)	siker	rendszerkritika
kockázatvállalás (9.)	vállalkozó-szellem	az állam garantálta biztonság feladásának értelmetlensége
hatalom (10.)	gazdagság, mások életének befolyásolása	

7. táblázat. Értékek és kulturális meghatározottságaik Európában

Ahogy a 42. ábrán láthattuk, a mintába került valamennyi megkérdezett szerint a legfontosabb érték az *altruizmus*. Nyugat-Európában jóval fontosabb érték, mint Kelet-Európában. Itt minden bizonnyal nem csak és kizárólag arról van szó, hogy a kelet-európai ember nem szereti a barátait és folyamatosan átvágja őket. Sokkal inkább arról, hogy átéli maga is, és látja a körülötte élőkénél is a hatalomnak való kiszolgáltatottságukat, s ennek következtében amiben osztozhat: a közös kiszolgáltatottság, a *közös szenvedés*. Ezzel szemben Nyugat-Európában valódi odafigyelésről van szó: *adásról*. Nyilván akinek van miből adni, az könnyebben adja azt, amire a másoknak szüksége van. Odafigyelni, odafigyelést adni, szeretni csak az tud, aki odafigyel önmagára, aki szeretni tudja önmagát (Fromm 2012).

A második legfontosabb érték az *univerzalizmus*. Az *univerzalizmus* az *egyenlőség*, az *idealizmus* táján értelmezett típusa. Legalábbis Nyugat-Európában. Nyugat-Európában az univerzalizmus egyértelműen az *esélyek egyenlő biztosítását* jelenti. Ezzel szemben

Kelet-Európában az *egyenlősítést*, a redistribúció előtérbe helyezését, a mások kárára való haszonszerzést. Azt, hogy akinek van, attól el kell venni, és odaadni annak, akinek nincs, vagy csak kevesebb van: azt, hogy megvalósuljon az egyenlőség. Ez az egyenlőség sajátos formája, melyet nevezhetünk *mechanikus egyenlőségnek* (Prazsák 2012, Csepeli et al. 2011).

A harmadik legfontosabb érték a *biztonság*. Ahogy a 6. táblázatban láthattuk Európa társadalmának túlnyomó többsége az *egyenlőség* növelése mellett foglal állást. A jog előtti egyenlőség növelése mellett. Egyértelmű, hogy a *biztonság* és az *egyenlőség* ebben az értelemben szoros kapcsolatban van. Ebből az is következik, hogy az *egyenlőség* a *konzervációhoz*, a *megőrzés* értékeihez kapcsolódik Európában. Ahogy láthattuk a nyugat-európai országok kultúráiban többen vannak azok, akik inkább szabadságpártiak, mint a kelet-európai országok kultúrájában. Azért mert számukra a jogrend, a jog előtti egyenlőség természetes. Kelet-Európában viszont inkább egy vágyott helyzet, melynek elérése érdekében, akár még az *egyéni szabadság* is korlátozható. Egyszóval a *bizalom* Nyugat-Európában nem csak és kizárólag a másik emberbe, hanem az intézményrendszerbe vetett bizalmat is jelenti. Kelet-Európában viszont ezzel ellentétben a *bizalomhiányt* és inkább egy *sollen*, mint egy *sein* állapotot jelent.

Kelet-Európában az *autonómia* valamiféle vakmerő szabadságharcnak számít. Olyan tettnek, mellyel az állampolgár megkérdőjelezi a társadalmi rendszer működését. Ha valaki jogaira hivatkozik, akkor könnyen szembesülhet azzal, hogy a jogot a másik adhatja csak, akinek pedig ha nincs hozzá kedve, vagy hatalmi mámorban szenved, akkor megtagadja a jogadást. Ennek megfelelően az állampolgár Szűcs Jenő leírásához hasonlóan érezheti magát „A szolgálóember Európán kívül általában, de még az orosz fejedelemségekben is földig hajolt, kézcsókra járult, vagy éppen földre vetette magát, a porban kúszva csókolgatta urának ruhaszegélyét.” Igaz, kissé módosítani kellene az idézetet: használható a jelenidő, és a hűbéres beiktatási aktusa helyett egy folyamatos jelenben zajló sorban állás a hivatalban vagy a postán. Nyugaton egészen más volt a helyzet már az ezredforduló idején is, Szűcs így folytatja az előbbi mondatot: „A nyugati *homagium* ceremóniájának keretében a vazallus emelt fővel ereszkedett féltérdre, majd összetett tenyerét hűbérura tenyerébe helyezte, végül a létrejött viszonyt kölcsönösen váltott csók pecsételte meg.” (Szűcs 1983:30) Ezer év alatt Nyugat-Európában teljesen eltűnt ez a helyzet, ezért aztán a múltidő használata teljesen életszerű. Viszont ennek, az ezer évvel korábbi helyzetnek is köszönhető, hogy ma az *autonómia* igen fontos érték Nyugat-Európában: a *demokrácia alapja*.

A *tradíció* – mint láthattuk – ugyancsak számos kérdést felvet. Nyugat-Európa ezeréves történetének fókuszában az *autonóm* polgár áll, aki másokkal együttműködve hozza

létre a demokráciát. Ezzel szemben Kelet-Európában a szolgálóember terjedt el. Ezt a viselkedést írja elő az a kultúra, melyben a *paternalizmusnak* roppant ereje van. A birodalom egyrészt szolgasorban tartja az alattvalóit, másrészt gondoskodik „jólétükről”. Kelet-Európában ezért elviselhetetlenül nehéz a lét könnyűsége. Nyugat-Európában a *tradíció* a demokráciához, a *demokratikus attitűdökhöz* való feltétlen ragaszkodást jelenti.

A tradíciónak megfelelően alakul a *konformitás* értelmezése, mely ugyancsak a közepesen fontos értékek között található Európában. Nyugat-Európa társadalmi rendszere az *autonóm* emberre, a szabad elhatározásából – az alapvető demokratikus játékszabályokat fenntartva és betartva – cselekvő *autonóm* emberre épül. A *konformitás* ebben az értelemben a másiktól látott mintához való igazodást, s ezzel együtt a *másik ember autonómiájának biztosítását* jelenti. Kelet-Európában a szolgálóember mintájához való ragaszkodást jelenti a *konform viselkedés*.

A *hedonizmus* alapvetően a *carpe diem*-re épül. Ez Nyugat-Európában a munka megérdemelt eredménye, míg Kelet-Európában egy falánk, „ki tudja mikor öröközhetnek megint?” szenvedélyes állapot előidézése.

Tekintettel arra, hogy Nyugat-Európa kultúrájának központi eleme a gazdasági értelemben is felfogott *autonóm* egyén, a *teljesítmény* értékek a sikerrel kapcsolódnak össze, mely sikerek újabb *teljesítményre* motiválnak. Ezzel szemben Kelet-Európában valamiféle *rendszerkritikaként* értelmeződik az, ha valaki növeli teljesítményét, mert többet vagy mást szeretne, mint ami a környezetének jutott.

A *teljesítmény értékeknek* megfelelően alakul a *kockázatvállalás* is, mely mind Kelet-, mind Nyugat-Európában igen alacsony szinten van. A *kockázatvállalás* a vállalkozó-szellem jelenlétét jelenti, melynek alternatívája a Kelet-Európában megfigyelhető „vállalkozó”, aki nem is tudja és nem is akarja feladni az állam és a redistribúció biztosította kényelmet.

A *hatalom* a leginkább elutasított érték Európában. Jelentésében nincs különbség: mások életének öncélú befolyásolását, alakítását jelenti nyugaton is, keleten is: viszont nem lényegtelen a kultúrák közötti különbség.

Ahhoz, hogy létrehozzuk Európát – egyesével és közösen – elsőként önmagunkban, az identitásunkban, mindenképpen szükség lenne végre egy nemzetállami határokat átlépő Európai Alkotmányra. Ezt azonban nem a korábbiakban erőltetett, felülről lefelé haladó módon, azaz politikai vezetők által aláírt együttműködési dokumentumokkal, hanem alulról, a szabadság kis köreire építkezve lehet megtenni. A szabadság kis körei pedig csak demokratikusan lehetségesek, csak demokratikusan gondolkodók

alkothatnak közösségeket. Tehát elsőként magunkkal kell számot vetnünk: azzal hogy tudunk-e demokráciában élni, azzal hogy tudjuk-e biztosítani egymásnak az autonómiát, hogy oda tudunk-e figyelni egymásra, hogy a különböző élethelyzetek hatalmi szempontú értelmezését fel tudjuk-e váltani az *adás* aktusával. Ha igen, akkor megjelenhetnek a szabadság kis körei, és a szabadság kis köreinek európai hálózatai. Az összekapcsoltság megteremtéséhez remek eszközt adnak az új infokommunikációs technológiák (Csepeli, Prazsák 2013).

S ha létrehozuk a *szabadság kis köreinek európai hálózatát*, akkor a közös cselekvések közösen tipizálhatók és habitualizálhatók, melynek nyomán létrejönnek a demokraták segítségére levő európai demokratikus intézmények.

Irodalom

Angelusz, R. 2000. *A láthatóság görbe tükrői*. Budapest: Új Mandátum.

Arisztotelész 1994. *Politika*. Szabó, M. ford. Budapest: Gondolat

Arisztotelész et al. 2003. *Államéletrajzok*. Ritoók, Zs., Németh, Gy., Vit, O. ford. Budapest: Osiris

Az Európai Unióról szóló szerződés egységes szerkezetbe foglalt változata. In *Az Európai Unió hivatalos lapja*. C83, Vol. 53. 2010. március 30.

Berger, P.L., Luckman, T. [1966] 1998. *A valóság társadalmi felépítése: tudásszociológiai értekezés*. Tomka, M. ford. Budapest: Józsefváros

Bibó, I.[1947] 1986. *A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme*. In Válogatott tanulmányok II. Budapest: Magvető pp. 487-504.

Bíró, J., Prazsák, G. *A deviancia határai. Szélgjegyzetek a European ValuesStudy 2008 margójára*. MSZT, Kollektív traumák, határhelyzetek, természeti és társadalmi katasztrófák, Miskolc, 2011.11.11.

Boros, J. 2009. *A demokrácia antropológiája*. Pécs: Jelenkor

Csepeli, Gy. 1997. *Szociálpszichológia*. Budapest: Osiris

Csepeli, Gy. 2002. *A nagyvilágon e kívül... Nemzeti tudat és érzésvilág Magyarországon 1970-2002*. Budapest: Józsefváros

Csepeli, Gy. 2007. február 25. *Mi a magyar ma?* Előadás, Sopron, Pilvax kör

Csepeli, Gy., Murányi I., Prazsák G. 2011. *Új tekintélyelvűség a mai Magyarországon. Társadalmi csoportok hierarchiájának látásvizonyai*. Budapest: Apeiron

Csepeli, Gy. 2012. *A bűn ontológiája (A szülőgyilkosságról)*. In Prazsák, G. szerk. *Szülőgyilkosságok Magyarországon az ezredfordulón*. Budapest: Apeiron

Csepeli, Gy., Kucsera, Cs., Prazsák, G. 2003. *Európa mint fölérendelt cél*. In Csepeli, Gy. *Emberek vetése*. Budapest: Józsefváros pp.187-207.

Csepeli, Gy.,Prazsák, G. 2010. *Örök visszatérés? Társadalom az információs korban*. Budapest: Józsvöveg

Csepeli, Gy.,Prazsák, G. 2011. Az el nem múltó feudalizmus. In *Társadalomkutatás*. Vol. XXIX. No. 1. pp. 63-79.

Csepeli, Gy.,Prazsák, G. *Örök visszatérés? 2.0.*, 2013 Budapest: Apeiron (eBook: KoboBooks)

Csepeli, Gy.,Prazsák, G. *Európa anómia térképe*. Országos Kriminológiai Intézetben, 2010. november 3-án elhangzott előadás. Budapest

Declaration on the occasion of the 50th anniversary of the signature of the Treaties of Rome. Berlin, 2007. március 25.

Durkheim, E. [1897] 2003. *Az öngyilkosság: szociológiai tanulmány*. Némédi, D. szerk. Józsa, P. (ford.) Budapest: Osiris

ESS Round 5: *European Social Survey Round 5 Data (2010). Data file edition 3.0*. Norwegian Social Science Data Services, Norway – Data Archive and distributor of ESS data

EVS 2008: *Integrated Dataset*

Eurobarometer 73.3. *National and European Identity, and Electromagnetic Fields and Health*, March-April 2010

Eurobarometer 77.3. *The Values of Europeans*. TNS Opinion&Social http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb77/eb77_value_fr.pdf

Fjellvang, T. 2011. Socialization Values, Cultural–Religious Zones and Modernization Theory. In *European Sociological Review* Vol. 27.No. 2.

Florida, R.,Tinagli, I. 2004. *Europe in the creative age*. London: Demos

Fokasz, N. 1999. *Káosz és fraktálok*. Budapest: Új Mandátum

Foucault, M. [1961] 2004. *A bolondság története*. Sujtó, L.(ford.) Budapest: Atlantisz

Freud, S. [1930] 1982. *Rossz közérzet a kultúrában*. In Esszék. Linczényi, A. (ford.) Budapest: Gondolat

Fromm, E. [1961] 2012. *A szeretet művészete*. Várady, Sz. ford. Budapest: Háttér

Gellner, E. 1983. *Nations and Nationalism*. Oxford: Blackwell

Habermas, J. 2001. Why Europe Needs a Constitution. In *New Left Review*. No. 11. pp. 5-26.

Hajnal, I. 1936. *Az újkor története*. Magyar Szemle Társaság megbízásából, Révai testvérek Irodalmi Intézet Rt. Budapest

Hankiss, E. 1977. *Érték és társadalom: Tanulmányok az értékszociológia köréből*. Budapest: Magvető

Heidegger, M. [1946] 2003. Levél a „humanizmusról”. In *Útjelzők*. Bacsó, B. ford. Budapest: Osiris

Heidegger, M.[1946] 2006. Anaximandrosz mondása. In *Rejtektutak*. Kocziszký, É. ford. Budapest: Osiris

http://www.eupedia.com/europe/maps_of_europe.shtml

http://www.eupedia.com/images/content/europe_religions_map.jpg

J. Jackson, M. Hough, S. Farrall, K. Aromaa, J. Keijser. 2011. European Social Survey (2011) Round 5 Module on Trust in the Police & Courts – Final Question Design Template. London: Centre for Comparative Social Surveys: City University London.

Kant, I. [1787] 2004. *A gyakorlati ész kritikája*. Papp, Z. ford. Budapest: Osiris

Karácsony, S. 1985. *A magyar észjárás*. Budapest: Magvető

Kirk, G. S., Raven, J. E., Schofield, M. 2002 [1957]. *A preszókratikus filozófusok*. Csiszter, K., Steiger, K. ford. Budapest: Atlantisz

Gluckhohn, C. K. 1951. Values and value orientations in the theory of action. In Parsons, T., Shils, E.A. (eds.) *Toward a general theory of action*. Cambridge, MA: Harvard University Press

Mohler, Peter, Ph., Wohn, K. 2005. *Persönliche Wertorientierungen im European Social Survey*. ZUMA-Arbeitsbericht Nr. 1.

Nietzsche, F. [1887] 2000. *Túl jón és rosszon*. Tatár, Gy. ford. Budapest: Műszaki

Nietzsche, F. 2002. *A hatalom akarása*. Romhányi Török, G. ford. Budapest: Cartaphilus

Nietzsche, F. [1885] 2004. *Így szólt Zarathusztra*. Kurdi, I. ford. Budapest: Osiris

Örkény, A. 1997. *Hétköznapi igazsága*. Budapest: Új Mandátum

Parsons, T. [1971] 2000. A modern társadalmak rendszere. In Felkai, G., Némédi, D., Somlai, P. szerk. *Szociológiai irányzatok a XX. században II.* Némédi, D. ford. Budapest: Új Mandátum pp. 40-61.

Platón 1984. Prótagorasz. Faragó, L. ford. In *Platón összes művei I.* Budapest: Európa pp. 173-266.

Plutarkhosz 2001. *Párhuzamos életrajzok I.* Máthé, E. ford. Budapest: Osiris

Prazsák, G. 2010. Prolegomena az európai internethasználók értékpreferenciaváltozásának vizsgálatához. In *Információs Társadalom*. Vol.X. No.2. pp. 36-47.

Prazsák, G. 2012. Mechanical equality (From Discrimination to Empowerment, Trieste, 13. April 2012) előadás

Rokeach, M. 1973. *The Nature of Human Values*. New York: The Free Press

Safranski, R. [1997] 1999. *A gonosz avagy a szabadság drámája*. Györffy, M. ford. Budapest: Európa

Schwartz, S. H., Bilsky, W. 1987. Toward a psychological structure of human values. In *Journal of Personality and Social Psychology* Vol. 53

Schwartz, S. H., 1992. „Universals in the Content and Structure of Values: Theoretical Advances and Empirical Tests in 20 Countries” In *Advances in Experimental Social Psychology* Vol. 25.

Schwartz, S. H. 1999. A Theory of Cultural Values and Some Implications for Work. In *Applied Psychology* Vol. 48. No. 1. pp. 23-47

Schwartz, S. H., *A proposal for measuring value orientations across nations* [Chapter 7 in the Questionnaire Development Report of the European Social Survey].

Szegedy-Maszák, M. 2003. Illyés és a francia irodalom. In *Irodalomtörténet*. Vol. LXXXVI. No.1. pp. 3-20

Székelyi, M. Barna, I. 2002. *Túlélőkészlet az SPSS-hez*. Budapest: Typotex

Szűcs, J. [1981]1983. *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Budapest: Magvető

Tönnies, F. [1887] 2004. *Közösség és társadalom*. Berényi, G., Tatár, Gy. ford. Budapest: FOK-TA BT.

Varga, K. 1969. Magyar egyetemi hallgatók életfelfogása. Nemzetközi összehasonlítás. In *Magyar Pszichológiai Szemle*. Vol. 26. No. 3-4. pp. 360-375.

Váriné, Sz. I. 1987. *Az ember, a világ és az értékek világa*. Budapest: Gondolat

Váriné, Sz. I. 2003. *Az értékek egyetemes és kultúrspecifikus természetéről*. In *Értékek az életben és a retorikában*. Budapest: Gondolat

Weber, M. 1987. *A megértő szociológia alapvonalai I.* Erdélyi, Á. ford. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó